

МУХТАР ӘУЕЗОВ

АБАЙТАНУДАН
ЖАРИЯЛАНБАҒАН
МАТЕРИАЛДАР

НЕОПУБЛИКОВАННЫЕ
МАТЕРИАЛЫ
ПО АБАЕВЕДЕНИЮ

М. О. АҲЭЗОВ

ҚАЗАҚ ССР ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫ

М. О. ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ ӘДЕБИЕТ
ЖӘНЕ ӨНЕР ИНСТИТУТЫ

МҰХТАР ӘУЕЗОВ

АБАЙТАНУДАН ЖАРИЯЛАНБАҒАН МАТЕРИАЛДАР

Құрастырушылар:

тарих ғылымдарының докторы Л. М. ӘУЕЗОВА,
филология ғылымдарының кандидаты М. МЫРЗАХМЕТОВ

Редколлегия алқасы:

Ш. ЕЛЕУКЕНОВ, М. ҚАРАТАЕВ, З. АХМЕТОВ,
Л. М. ӘУЕЗОВА, Р. БЕРДІБАЕВ, М. ДҮЙСЕНОВ,
М. МЫРЗАХМЕТОВ

Қазақ ССР-інің «ҒЫЛЫМ» баспасы

АЛМАТЫ 1988

АКАДЕМИЯ НАУК КАЗАХСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ И ИСКУССТВА
им. М. О. АУЭЗОВА

МУХТАР АУЭЗОВ

НЕОПУБЛИКОВАННЫЕ МАТЕРИАЛЫ ПО АБАЕВЕДЕНИЮ

Составители:

доктор исторических наук Л. М. АУЭЗОВА,
кандидат филологических наук М. МЫРЗАХМЕТОВ

Редакционная коллегия:

Ш. ЕЛЕУКЕНОВ, М. КАРАТАЕВ, З. АХМЕТОВ,
Л. М. АУЭЗОВА, Р. БЕРДИБАЕВ, М. ДУИСЕНОВ,
М. МЫРЗАХМЕТОВ

Издательство «НАУКА» Казахской ССР

АЛМА-АТА - 1988

Әуезов М. О. Абайтанудан жарияланбаған материалдар. — Алматы: Ғылым, 1988. — 368 б.

М. О. Әуезов — Қазақ ССР Ғылым академиясының академигі, жазушы, СССР Мемлекеттік және Лениндік сыйлықтарының лауреаты.

Абайтанудың негізін салушы М. О. Әуезов ұлы ақын-ағартушы Абай Құнанбаевтың творчествосы туралы көп еңбектер жазды. Оның қоғамның рухани өмірін байытып, қазақ халқының мәдениет тарихы мен қоғамдық, көркемдік ойын дамыту жолындағы ролі туралы тоқталады.

Бұл кітапта ғұлама ғалымның Абай мұрасы жөнінде бұрын жарық көрмеген зерттеу материалдары берілді. Әсіресе мұның көпшілік оқырман қауым мен әдебиетшілер, тарихшылар, философтар үшін ғылыми-теориялық бағасы айтарлықтай болмақ.

Ауэзов М. О. Неопубликованные материалы по абаеведению. — Алма-Ата: Наука, 1988. — 368 с.

М. О. Ауэзов — академик АН КазССР, писатель, лауреат Ленинской и Государственной премии СССР.

Основоположник абаеведения, М. О. Ауэзов написал ряд трудов о творчестве великого поэта-просветителя Абая Кунанбаева, о его роли в истории культуры, в развитии общественной и художественной мысли казахского народа, в обогащении духовной жизни общества. Многие из них увидели свет на страницах периодической печати, в различных сборниках и многотомных собраниях сочинений писателя-ученого.

В книге представлены ранее не публиковавшиеся исследования об Абае, которые имеют большую научно-теоретическую ценность для литературоведов, писателей, историков, философов и широкого круга читателей.

А 4603000000—073
407(05)—88 119.87

ISBN 5—628—00382—4

© Қазақ ССР-інін
«Ғылым»
баспасы,
1988

© Издательство
«Наука»
Казахской ССР,
1988

АЛҒЫ СӨЗ

Совет Одағы Коммунистік партиясының жаңа редакцияланған программасында СССР халықтары мәдениетінің рухани жағынан байып, қорлануына айрықша мән берілуі себепті: «Ұлттық мәдениеттердің өсуі мен жақындасуы, өзара байланысының нығаюы олардың бір-бірін өзара байытуын неғұрлым жемісті етеді, еліміздегі халықтардың әрқайсысының талантынан туған барлық бағалы атаулыны совет адамдарының пайдалануына аса кең мүмкіндіктер ашады»¹, — деп жазылған еді. Осы тұрғыдан қарағанда қазақ әдебиеті тарихында қазақ халқын орыс халқының озық мәдениетіне бастаған ойшыл ақын Абайдың алар орны да ерекше зор.

Міне, Мұхтар Әуезовтің «Абайтанудан жарияланбаған материалдары» деп аталатын бұл кітаптан XX ғасырдың ұлы туындысы «Абай жолы» эпопеясы мен абайтанудың негізін салу жолындағы ғылыми зерттеулерін жазу үстіндегі ұзақ жылдарға созылған ой-толғаныстарының даму, қалыптасу іздері айқын байқалады.

М. Әуезовтің басылым көрген жиырма томдық шығармалар жинағы мен жазушының әдеби мұрасы аяқталмақ емес. Қайта жазушының келешекте даярланар академиялық толық ғылыми жинақтары қолға алынғанда, оның көлемі екі-үш есе асып түсетіндігін архив сөресінде жатқан деректер көзі де ақиқаттайды. Өйткені еліміздің сан түрлі архив қорларында, әсіресе, жазушының әдеби-мемориалды музей үйінде жазушы қолымен жазылып, жарық көру кезегін күтіп жатқан орасан зор

¹ Совет Одағы Коммунистік партиясы XXVII съезінің материалдары. Алматы, 1986. 202-б.

көлемдегі архив деректерінің таусылмас қазынасы жатыр.

М. Әуезовтің архив сөресіндегі бұл сияқты мол қолжазбасының тек қана әдебиет саласындағыларын талдай отырып, ғылыми жүйемен жариялай білсек те көп іс тындырмақпыз. Сонда ғана болашақ ұрпақ қолына том-томдаған қалың кітаптар легі жетіп, ондағы тұнып жатқан ой маржандары рухани дамуымыздың іргелі тірегіне айналары сөзсіз.

Бұл рухани қазынаның тек әдебиет саласында молыққан деректер көзін өз алдына даралай жүйелеп, жинақтайтын болсақ, оларды қазірдің өзінде қолда бар деректерге сүйеніп: «1. Қазақ әдебиет тарихы; 2. Қазақ және түркі, славян халықтарының фольклоры; 3. СССР халықтар әдебиетінің тарихы; 4. Көне түркі және кітаби ақындар мұрасы; 5. Шет ел әдеби байланыстары; 6. Әдебиет жайлы жазылған хаттар тобы» деп шартты атаумен берілсе де, сап түзеген ғылыми жинақтардың том-том кітаптары қазірдің өзінде-ақ уысымызға түсер асыл қазыналар көзі екеніне толық негіз бар.

Міне, біз осы архив қазынасы ішінен ең алдымен Мұхтар Әуезовтің абайтану саласында жарияланбай келген аса құнды қолжазба деректерін даралап таңдап алып, тұңғыш рет оқырман қауым назарына ұсынуымыздың да өзіндік себебі бар. Бұл себептің өзекті желісі, біріншіден, қазақ елінің ғасырлар бойы бірге жасасып дамып келген көркемдік танымының іргелі саласы — ақындық дәстүрдің жаңа бағыт, соны арна тауып, шын мәніндегі, сапалық өзгеріске түскен кезеңнің ұлы ойшыл ақыны Абай мұрасында өз көрінісін табуында жатыр. Екінші жағынан алғанда, осы ұлы ақын мұрасының идеялық бағыт-бағдарын, әлеуметтік басты сарынын тудырған Қазақстанның ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы көшпенді өмір жағдайының көркем шежіресін жасауды мұрат тұтқан М. Әуезовтің алдына қойған ғылыми-творчестволық мақсатына да тікелей байланысты еді. Осындай зор мақсат қанат бітірген көреген жазушының өмір бойы сарыла ізденіп, талмай еңбектену жолында халық санасында орын тепкен тарихи шежіре шындықтар мен архив сөресінде не жазба деректер көзінде сақталған сол мұраға қатысы бар мағлұматтарды түгел сүзіп, жинастырған материалдары мен іздену, толғану үстінде туған ой-пікірлері де хатқа түсіп қорланып, молыға берген ерекшелікті аңғартады.

Міне, біз ұсынып отырған жинақ М. Әуезовтің ұлы мұра соңында ізденген ғылыми-творчестволық лабораториясының құпия сырларына ендіріп, оның бүкіл даму, қалыптасу болмысын танып-білуге бастайтын бірегей деректі қазына көздеріне айналары талассыз.

М. Әуезов музейінің архив-сөресінде абайтану саласындағы жарияланбай қалған қолжазбаларының негізгі құрамы, көбінесе, жазушының асығыс түрде қағаз бетіне түсірген ой-толғаныстарының алғашқы нобайын аңғартар әр түрлі шашпа пікірлері, тезистік ой желілері, текстологиялық талдауға алдын ала даярлық кезеңдері, немесе жазылуға тиісті зерттеу мақаласына, оқылатын дәрісіне, жасайтын баяндамасына, жазылар рецензиясына даярлық үстіндегі алғашқы творчестволық жоспар тезистері, дерек-танымдары ретінде келіп отырады. Сондықтан әрқилы тезис, һашия, шашпа пікір, текстік талдау, сөз, сөйлем оралымдары алда айтылар ғылыми ой толғаныстарының жоспар-тезисі, соның қаңқасы ретінде асығыс түрде қағаз бетіне түскендіктен, сөз, сөйлемдер қысқартылып, тіпті кейде басқы әріптер менен бас буындарын ғана қалдырып отыратын жерлері жиі ұшырасады. Әрине мұндай жағдайда жазушы ойының төркініне, айтар сөзінің тұлғасына қарай оларды квадрат жақшаның [] ішінде алып, байырғы қалпына келтірілді. Кейбір беттерде қолжазбадағы тексті қысқартып, ықшамдап берген тұстарымызда ол жерлерге көп нүкте қойылды. Осымен қатар жазушы өз қолжазбасында өзі қойған көп нүктелер де ұшырасатынын ескеру керек.

Жинаққа әзірше қолда бар 97 қолжазбаның 63-ін ғана ендірдік. Бұлардың 44-і таза қазақ тілінде жазылған. Ал қазақ, орыс тілінде аралас жазған деректер де ұшырасады. Қалғандары таза орыс тілінде жазылған қолжазбалар.

Ал ертеректе жазылып, мысалы, 1924 жылы Семейде өткен Абайдың қайтыс болғанына жиырма жыл толуына орай болған салтанатты жиналыста «Қазақ әдебиеті тарихындағы Абайдың орны» деген баяндамасы табылмай отыруы, не Абай мұрасы жөнінде жазған хаттары, дискуссияда, диплом, диссертация қорғау жұмыстарында сөйлеген сөздерінің толық тексі архив сөресінен алынып, анықталмауы, жиналмауы себепті, оларды толық қамти алмадық.

Жинаққа енген қолжазбаларды жазылу мерзімі мен

тақырыбына қарай орналастырсақ, онда оқырман көп қырлы деректер мағынасына малтығып, проблемалар жүйесін таппай, бірден түсініп меңгеріп кетуі қиынға соғарын да ескердік. Осы себепті бұл қолжазбаларды М. Әуезовтің арнайы зерттеу нысанасына алған өзекті проблемалар табиғатына қарай жүйелеп, ұлы эпопеясы мен абайтану саласындағы зерттеулерінде ұстанған ғылыми-творчестволық баяндау жолдары еске алынды. Мұндағы мақсат та М. Әуезовтің ғылыми-зерттеудегі іздену жолдарын, жазушы лабораториясының қыры мен сырын ұғыну мейлінше қолайлы келеді деп таптық. Бұл арада абайтану жайында жарияланбай келген архив материалдарын салалап-саралаудағы сүйенген басты принципіміз де М. Әуезовтің өзі ұлы ақын мұрасын зерттеу нысанасына алғанда ұстанған тақырыптық-проблемалық тұрғыдан келетін жүйесіне қол арта отырып, жинақта қамтылған қолжазбаларды тоғыз бөлімге бөліп беруді жөн көрдік. Дегенмен де кейбір қолжазбалардың көп проблемалы характері басым болып келуіне орай, көтерілген мәселелердің қайсысы күрделі де басым жағуына қарай жіктеп орналастырылды.

Жинаққа енген қолжазбалардың белгілі мақсатқа байланысты жазылуы себебі оның стилі, сөз, сөйлем құрылысы көп жағдайда бір-бірінен мүлде бөлек ерекшеліктерді де танытатын жақтары бар. Әрине, мұның кейбіреулері болмаса, көпшілігі арнайы түрде баспасөзде жариялануды мақсат тұтпағандығын айрықша ескеру керек. Бұлар негізінен автордың алға қойған келелі мақсатына орай үлкен еңбекке не зерттеу тақырыбы мен проблемасына алдын ала барлау жасау жолында ойға оралған алғашқы пікір-танымдарын, сезініп тұшынған ойларының тезистік желісін тартып тұқыл түрде болса да, қағаз бетіне түсіріп отырған. Сондықтан да Мұхтар Әуезовтің абайтану саласында хатқа түсіп, басылым көрмей қалған бұл іспеттес қолжазба материалдары негізінен қазақ әдебиеті тарихын әсіресе оның ең өнікті де күрделі даму үстіндегі арналы саласы абайтану тарихымен тікелей шұғылданатын зерттеушілер мен ізденушілерге және де диплом, курс жұмысын жазуға, баяндамалар жасауға даярланушы студенттерге алдымен арналатыны да осы жағдайларға байланысты екені түсінікті болса керек-ті.

Кітап соңында қамтылған қолжазбалардың бәріне де арнайы түсініктемелер берілді. Олардың көлемі мен маз-

мұны да жинақта берілген қолжазба деректерінің алатын орнына, маңызына қарай жазылды. Кейде бірнеше қолжазбалар бір ғана проблемаға, не тақырыпқа орай берілгенімен, олардың бас-басына арнайы түсініктеме жазылмай, олар бір мақсатты көздей жазылуы себепті, бір-ақ рет түсінік жазылған тұстары да кездеседі.

Халқымыздың «Көш жүре түзелер» деген даналық ойына қарай, бұл кітапта орын алған олқылықты байқап сын-пікір айтушылардың тезінен кейін толығып, тұжырымдалып шығатынын ескерте отырып, жанашыр ойларын ортаға салатындарға алдын ала алғыс тілегімізді білдіреміз.

ПРЕДИСЛОВИЕ

В Программе Коммунистической партии Советского Союза большое значение придается проблеме духовного взаимообогащения культур народов СССР: «Рост и сближение национальных культур, укрепление их взаимосвязи делают более плодотворным взаимное обогащение, открывают советским людям широчайшие возможности для приобщения ко всему ценному, что рождено талантом каждого из народов нашей страны»¹.

В этом плане в истории казахской литературы особая роль принадлежит великому казахскому поэту, просветителю-демократу Абаю Кунанбаеву, ориентировавшему казахский народ на сближение с русским народом, его передовой демократической культурой как на единственный в тех условиях исторически прогрессивный путь развития.

Публикация неизвестных ранее трудов М. О. Ауэзова, посвященных Абаю Кунанбаеву, в которых ведущую роль играет изучение проблем его творческих связей с русской демократической литературой, отвечает духовным запросам современности.

Академик АН КазССР М. О. Ауэзов — основоположник важной отрасли казахского литературоведения — абаеведения. Свыше тридцати лет посвятил он изучению биографии Абая Кунанбаева, собиранию его литературного наследия, текстологической работе над разными рукописными списками стихов поэта, созданию канонического текста его произведений. В 1933 г. им было

¹ Программа Коммунистической партии Советского Союза. Новая редакция. М.: Политиздат, 1986. С. 43.

осуществлено издание однотомника произведений Абая Кунанбаева («Толык жинак». Қзыл-Орда, 1933). В 1939—1940 гг. изданы произведения Абая Кунанбаева в двух томах под редакцией М. О. Ауэзова. Написанная им научная биография поэта была наиболее полной для того времени, в ней приводились многие, ранее неизвестные факты — результат длительной работы над опросными сведениями, почерпнутыми у современников, земляков поэта, их потомков, изучения архивных и литературных источников.

Первая публикация произведений Абая на русском языке (Абай. Лирика и поэмы. М., 1940) также была осуществлена под редакцией М. О. Ауэзова, им же написано предисловие о жизни и творчестве поэта.

Монографическое исследование М. Ауэзова «Абай (Ибрагим) Кунанбаев (1845—1904)», большое количество статей, написанных им в разные годы на казахском и русском языках, посвященных творчеству Абая, были изданы в 1967 г². Другие работы по вопросам абаеведения также представлены в собрании сочинений М. О. Ауэзова в 20-ти томах на казахском языке (1979—1985 гг.).

В настоящее издание включены неопубликованные материалы М. О. Ауэзова по проблемам абаеведения. Вниманию читателей впервые в казахском литературоведении предлагается сборник архивных материалов как публикация образцов из литературного наследия М. О. Ауэзова, посвященных определенной проблеме. Разнородные по своему содержанию и характеру, они представляют интерес как результат многолетних научных исследований и творческих исканий писателя, связанных с изучением жизни и творчества Абая Кунанбаева. В сборнике нашло отражение своеобразие М. О. Ауэзова как творческой личности, в которой были слиты воедино ученый и художник. Его художественное творчество вытекало из научного, и они, соединяясь, обогащали, дополняя друг друга.

«Так переплетались научно-исследовательский и художественные методы изучения Абая, таков был путь Ауэзова к Абая, к познанию его. Вершиной исследования, бесспорно, является эпопея об Абае. Именно в ней

² Абай Кунанбаев. Мақалалар мен зерттеулер. Алматы: Ғылым, 1967.

больше всего и проявилась гармония науки и поэзии»³.

Публикация материалов, сохранившихся в личном архиве писателя, дает возможность ощутить творческие искания М. Ауэзова, ход работы над воссозданием образа Абая и его эпохи, подготовку к написанию научных исследований, заложивших основу современного абаеведения.

Личный фонд писателя, находящийся в архиве Литературно-мемориального музея М. О. Ауэзова и значительно пополненный за счет различных материалов других архивов страны, дает возможность осуществлять и в будущем подобные публикации по ряду других проблем: «История казахской литературы», «Фольклор», «Истории литературы народов СССР», «Взаимосвязи литератур» и др.

Публикуемые здесь материалы по проблеме абаеведения носят в отдельных случаях незаконченный, отрывочный характер, представляют собой тезисы, наброски, планы будущих работ, лекций, докладов, выступлений, содержат сокращения при написании отдельных слов, восполняемых нами в квадратных скобках.

В сборник включены работы на казахском и русском языках в соответствии с языком оригинала. В связи с этим и научные комментарии также выполнены на двух языках. В отдельных случаях к ряду материалов, объединенных общей тематикой, комментарии носят обобщающий характер и даются ко всем работам вместе.

Для того чтобы дать более цельное представление о творческой лаборатории писателя, путях и методах его научно-исследовательской работы по проблемам абаеведения, материал расположен не по хронологическому, а по проблемно-тематическому принципу, основу которого составила систематизация, предложенная М. О. Ауэзовым при изучении наследия Абая. Причем рукописи, носящие многоплановый характер, отнесены к той категории, наиболее важные и значительные проблемы которой нашли в них наибольшее раскрытие.

Присущая некоторым публикациям разностильность объясняется тем, что они составлялись во время разнохарактерных творческих изысканий автора, порой как фактический материал для будущих работ, и не готови-

³ Брагинский И. Ученый-поэт // М. О. Ауэзов в воспоминаниях современников. Алма-Ата: Жазушы, 1972. С. 234.

лись им к изданию. Наряду с большими, цельными материалами эти краткие записи, носящие отрывочный характер, характеристики, отдельные факты, предназначены в первую очередь для тех, кто непосредственно занимается исследованием истории казахской литературы и прежде всего такой ее сложной областью, как история абаеведения.

В целом же собранные воедино, объединенные по темам, эти материалы раскрывают и дополняют основные проблемы, определяют новые аспекты исследований в этой области и, несомненно, представляют интерес для исследователей, педагогов, студентов-филологов и широкого круга любителей казахской литературы.

Составители выражают благодарность А. Қанапину и Р. Рустембековой, любезно предоставившим свои записи лекций, прочитанных проф. М. О. Ауэзовым на филологическом факультете Казахского государственного университета им. С. М. Қирова по спецкурсу абаеведения.

АБАЙДЫҢ ӨМІРБАЯНЫ

Абай, осы күнгі Шығыс Қазақстан облысындағы Шыңғыс деген тауды жайлаған тобықты руының ішінде, 1845 жылы туған. Абайдың өз әкесі Құнанбай, оның әкесі Өскенбай, үшінші атасы Ырғызбай болсын — барлығы да ру ішіне үлкен үстемдік жүргізген адамдар. Өз заманының жуан сіңір феодалы, ру басы биі, ел ішінде ата тегімен әмір несі боп келген нағыз үстем тап өкілдері болады. Осылардың нәсілінен шыққан Абайдың қоғамдық орны, тіршілігі, өмірлік әрекеттері де, сол ата салтымен, ескі сарынмен қалыптанады. Сондықтан болашақ ақын Абайдың өмір жәйін анық түсіну үшін, әуелі, мәлім болған дәрежеде, бұның алдындағы буындардың да жәй-күйін айта кету шарт.

Бірақ сол мағлұматтарды талдап, тізбектеп жазбастан бұрын айтып өтетін бір хал бар. Ол, Абайдың алдында өткен аталары мен Абайдың өз жәйіндегі біздің қолымызға жиылған материалдар турасындағы сөз. Абайдың өмірбаянын жазудағы қиыншылық қазіргі кезде бұрынғысынан пәлендей жеңілдеген жоқ. Оның күрделі себебі сол жаңағы айтқан материалдың түр-төркінінде, қалып-мазмұнында жатыр. Ең әуелі Абайдың, я басқа соған жанас адамдардың жәйінен біз әлі күнге жазба күйде сақталған материал таба алмадық. Мәдениетті қоғамның ортасында болып өткен адам жәйінде ілгерінді-кейінді замандарда жазылатын тарихи сөздің бәрі сол адамның өз уағынан қалған хаттар, естегілер, неше алуан документтер сияқтыдан құралады. Бұған қосымша боп әлгі адамның өзі жазған хаттар, өзі қалдырған күнделік дневниктер жәрдем етеді. Ондай мағлұматтар болған уақытта пәлен жыл, пәлен ай,

пәлен күнде істелген іс, сөйленген сөздің барлығының да жылы ізі суымайды. Көмескі, бұлдыр, екіұдай сөзге айланбай дәл қалпында сақталады. Біз бұрын Абай жәйінде дәл бұндай күйдегі, төрт аяғы түгел, толық документтер болмаса да соған ұқсаған азды-көпті материалдар табылар деп есептеуші едік. Бұл ретте сенген қордың бірі Абай кезінен қалған Семей, Омбы архивтері еді. Онан соң Абаймен араласы болған Мехазлис, Долгополов сияқты адамдардың істері табылар, Абаймен жазысқан ерсілі-қарсылы хаттары шығып қалар деп сеніп ек.

Сол ретпен осы соңғы толық жинақты әзірлеу жолында Қазақстанның ұлт мәдениеті институтының айрықша тапсыруы бойынша ақын Өтебай Тұрманжанұлы екеуміз Семей архивін, Алматы архивін жағалай қарап шықтық. Бірақ әлі күнге Абайдың дәл өз басына байланысты болған істердің ізін таба алмадық. Бірен-сарандап тапқан Құнанбай заманының істері мен Долгополов жәйіндегі Ғаббас мағлұматтарына қосымша белгілер ғана бар. Оны тиісті жерінде осы сөздің ішінде келтіреміз.

Міні, Абайдың өмірбаянына азды-көпті жанасы бар дерлік жаңадан табылған документ ретіндегі қиым суыртпалықтың жәйі осындай. Бірақ, осымен қатар документ те, жазба белгі де емес, жәй ауызша айтылған ұзақ сүре сөз, үзінді естегі сияқты бір топ қосымша, тың әңгімелер жиылды. Бұны Өтебай екеуміз биылғы Семейге барған сапарда жидық. Бұрын Абайдың өмірі жәйіндегі барлық сөздерді айтып берушілер Абайдың інісі, баласы я жолдасы болған Кәкітай, Тураш, Көкбай сияқтылар ғана еді. Осы жолы біз Абайды көзі көрген, кәрі құлақты адамдардың ішінен, естіген-білгендерін ірікпей, бүкпей айтарлық көлденең адамның біразымен әңгімелестік. Бұлардың ішінде Құнанбай мен Абайдың өмір бойы жауласып өткен руы — жігіттектің бірі, Мәди-яр Түсіпұлы деген кісі болды. Құнанбай заманында Ырғызбай тұқымынан көп зорлық көріп келіп, Абай өмірінің соңғы кезінде ғана бұлармен жақындасқан Торғай деген елдің адамы Тумабай Наданбайұлы болды. Және Абай аулында барынша қозышы, қойшы боп қызмет еткен, бертін келе Абай аулының жігіті боп жүрген Қатпа Қорамжанұлы да болды. Әрине бұлардың да айтатыны документ емес, ерте кездегіден бері көп ауыздан өткен, әртүрлі боп өзгерген ұзын сүре сөз сияқты мағлұ-

маттар. Бірақ солай болса да, біз бұрынғы Абайдың ет бауырынан шыққан, шәшпау көтергіш жақындарының сөздеріне мыналар екінші тұрғыдан қарап жаңалық қосады дедік. Әрбір мәселеге көлденеңнің тын мағлұматтарын, өзгереді түйін, басқарақ шешулерін де айтар деп сеніп едік. Алдыңғылардың жасырып, бүгіп қалған жәйларына бұлар көп жаңа сөздер; тың, соны уақиғалар қосар деп едік. Бұл күткен үмітіміз көп жерлерде ақталғандай болды. Қазірде Құнанбайдың да, Абайдың да бұрын белгісіз болған көп-көп қосымша іс мінездерін білдік. Сонымен Абайдың мынау, екінші рет, толықшалау деп жазылатын өмірбаяны енді біраз соны материалмен кеңейткіреміз. Міне, Абай өмірін зерттеуге соңғы жылдар қосқан жаңалықтың жалпы жәйі осындай.

Бірақ осыны атаумен қатар тағы ескертетін нәрсе: бұрынғы өткен адам жәйіндегі, кейінгі ауызда, ел ішінде жүретін әңгіменің көбінде бір жағынан ертегі, легендаға ұқсаған үстеме, мінгесінді сөздердің қоса жүретіні де ұмытпау керек. Документ пен жазба белгілерді таба алмағандықтан, әр жерден, әр жәй, әр мезгілден аттап түсіп сөйлейтін ауызша әңгімелерді ғылыми жағынан қарағанда, өткен күннің соқыр соқпақ, ескі сорабы сияқты санаймыз. Ол белгілер кей кезде көмескі сүрлеу есепті болса, кейде желісінен айрылып үзіліп те отырады. Сондықмен ізден адастырған шиырға ұқсап зерттеушіні қиындыққа да ұшыратады.

Міне, осымен Абай жәйіндегі материал дегеннің көбінің іргесі қолмен ұстап, көзбен көргендей айқын факт, документке сүйенбегендіктен біз әлі де Абайдың өмірбаяны ойдағыдай, төрт тарапы түгел боп шыға қояды демейміз. Бұл жолғы еңбек те ақынның келешекте жазылатын ғылыми толық өмірбаянына толықтау әзірлік есебінде болар. Сол себепті, жалпы тәртіпті өмірбаяндарында болатын машықты құрылыстардың бірталайына қайшы келетін болса да бұл жолғы еңбекте көптен көп ескеретініміз: Абай жәйінен неғұрлым көп материалдарды тізе беру болады. Әрине естігеннің көбін көпшілікке басын құрастырып, баян етіп бере отырып, орайлы жерлерінде сол ауызша әңгімелердің мазмұндары туралы өзіміздің қоғамдық-тарихи түсініктерімізді де қоса айтып отырамыз.

АБАЙ КУНАНБАЕВ (1845—1904)

Абай Кунанбаев — великий казахский поэт-просветитель, основоположник новой казахской письменной литературы и казахского литературного языка. Родился в 1845 году в Чингизских горах Семипалатинской области в богатой семье старшины рода тобыкты — Кунанбая. Имя его Ибрагим мать заменила ласкательным Абай, что значит «осмотрительный, вдумчивый». Под влиянием матери [и] особенно бабушки Зере Абай рано заинтересовался народными сказками, легендами, былинами, историческими песнями, в результате чего зародилась в нем любовь к поэзии.

Первоначальное образование Абай получил дома, восьми лет он был отдан в медресе в Семипалатинске. Схоластическое обучение в медресе не удовлетворило любознательного и вдумчивого Абая, и он с большой настойчивостью занимается самообразованием, знакомится с классической литературой Востока, в подражание которой написал ряд ранних стихотворений. Во время учебы в Семипалатинске, нарушая суровый устав медресе и без ведома жестокого, сурового отца, Абай поступает в русскую школу, изучает русский язык. Однако отец с целью подготовки его к административной деятельности как своего помощника-наследника в управлении родом прекратил учение Абая и вернул его в аул. Против своей воли участвуя в межродовых распрях, Абай не может примириться с несправедливостью и жестокостью отца, всячески старается облегчить участь обездоленных людей, вынося беспристрастные справедливые решения.

Глубокое познание тяжелой жизни народа и произвола родовой знати приводит Абая к окончательному разрыву с отцом. В 1878 году, порвав связь с отцом, Абай вернулся к поэзии, к изучению русской культуры, видя в ней тот путь, по которому должна развиваться культура его народа.

Новыми его друзьями и учителями становятся ссыльные русские революционеры Е. П. Михаэлис, Н. И. Долгополов и др [угие], с которыми он познакомился в Семипалатинске. Абай изучает Пушкина, Лермонтова, Крылова, Салтыкова-Щедрина, Льва Толстого. Их произведения Абай впервые сделал доступными и понятными

ми для своего народа, переводя на казахский язык и создав мелодии к своим переводам отрывков из «Евгения Онегина».

Абай очень рано начал сочинять стихи, с двенадцати лет. Не все его ранние стихи дошли до нас. До сорока лет Абай свои стихи распространял от имени своих друзей, что вызвано презрительным отношением тогдашней знати к профессии певца и поэта. И только в 1886 году Абай раскрывает авторство, впервые поставив свою подпись под прекрасным стихотворением «Лето», [и] становится признанным поэтом. Стихи Абая распространяются в народе, к нему идут акыны, импровизаторы, вокруг него группируется передовая талантливая молодежь, которая по примеру Абая занимается самообразованием, изучает русский язык, литературу.

Абай всю силу разностороннего творчества направил на борьбу против устоев феодального строя, против угнетателей народа — баев, феодалов, родовых судей, царских чиновников. Поэтому деятельность Абая вызвала к нему злобу и ненависть всей тогдашней власти, в результате был сделан обыск в его ауле, организовано покушение на жизнь Абая, преследование его друзей и учеников. Но чем сильнее была вражда к нему степных феодалов и царских чиновников, тем сильнее становилась любовь народа к своему защитнику.

Абай умер в 1904 г. на шестидесятом году жизни. Великий поэт всей душой и всем своим могучим талантом служил своему народу и оставил ему бессмертное наследие.

[КУНАНБАЕВ АБАЙ (ИБРАГИМ)]

Кунанбаев Абай (Ибрагим) (1845—1904) — знаменитый казахский классик, поэт, прожил всю жизнь среди своего рода тобыкты, в степи, расположенной в пределах бывшей Семипалатинской области (теперешняя Восточно-Казахстанская область). Потомок родовитых баев (степных феодалов), Абай унаследовал от предков огромные правовые и экономические привилегии и господство над подчиненными родами. Отец Абая — само-

властный, суровый, степной правитель Кунанбай, был долго несменяемым старшиной тобыктинского рода... Он участник межродовой тяжбы коренной казахской знати с ханскими потомками, один из первых казахских феодалов одержал победу над султанским родом Букея и был назначен ага-султаном (старшим султаном) каркаралинского окружного приказа.

Беспрерывная борьба за расширение своей власти, сохранение безусловного господства над своими и дальними казахскими родами нажила Кунанбаю много врагов из среды соперничающей с ним степной аристократии. Он вынужден был... готовить к участию в длительной борьбе своих детей и близких.

Так, прекратив обучение, [он] возвращает в свой аул тринадцатилетнего сына Абая, находившегося в старометодном медресе (духовной школе) семипалатинского имама Ахмет-Ризы.

Наделенный от природы недюжинными способностями, мальчик очень рано попадает в центр тяжёбных дел со сложными людскими взаимоотношениями. Постоянно вращается в кругу изошёренных воротил и вдохновителей межродовой степной борьбы, где все виды казуистики, софистики получали свое выражение в отточенном красноречии, остроумии и изворотливости. Очень рано овладев всеми тонкостями этих хитроумных словесных турниров по тяжёбным делам, при которых все споры решались на основе обычного права, Абай обязан был обратиться к богатым запасам прошлого и настоящего казахской народно-речевой культуры, и уже в юношеском возрасте он заслуженно стяжал славу красноречивого, остроумного степного оратора, становился многосторонним знатоком, тонким ценителем как манерно стилизованной ораторской речи, так и полновесного значения художественно-поэтического слова.

В своей огромной памяти он носил передававшиеся тогда по преимуществу изустно обильные запасы народных песен, эпоса, фольклора, сказаний, преданий минувших лет. Знал почти всех своих предшественников поэтов, акынов, жирши и участников поэтических турниров-состязаний «айтыс», выступающих перед народом с импровизируемыми стихами в соревновании и борьбе за поэтическое первенство.

Рано пробудившаяся в любознательном мальчике страсть к лучшим образцам доступной ему книжной

восточной поэзии (арабо-персидской и чагатайской) еще в период обучения в медресе тянула его вместо нудных, схоластических догм ислама к эпосу и лирике восточной классической поэзии. А обогащение этих знаний обильными многокрасочными запасами народной литературы на своей родной почве в последующие годы сравнительно рано побудило его к самостоятельному творчеству. Под впечатлением любовной лирики представителей суфистской поэзии он пишет ряд посланий, любовных излияний еще в школьном возрасте. В этих дошедших до нас только в отрывках немногих стихах начинающий поэт еще находится под сильным влиянием книжной литературы. И словарь, и образы, и все настроение в них обнаруживают, правда, новые для казахской поэзии того времени, но не оригинально самостоятельные по сути перепевы прочитанных и излюбленных им таких поэтов, как Навои, Физули, Бабур, Низами, и других. Более самостоятельными становятся его стихи юношеского периода, когда он обращается к традициям казахских народных поэтов. Здесь намечается будущий самостоятельный облик поэта, уходящего глубокими творческими корнями в здоровую, реалистическую и крепкую народную основу.

Несмотря на свидетельства многих современников Абая о том, что он начал сочинять стихи в виде экспромтов, импровизаций писем-посланий с очень раннего (12-летнего) возраста, творчество Абая этого периода не сохранилось полностью и дошло до нас только в виде немногочисленных, случайных образцов и отрывков. Этому способствовало одно необычайное обстоятельство, вытекающее из особенностей его социальной среды. Дело в том, что бии, феодалы и вся степная аристократия гнушались званием поэта-акына. Сохранились даже самодовольно-горделивые признания в той среде: «Слава богу, из нашей фамилии не выходило ни одного бахсы (шамана) и ни одного акына-поэта».

Абай, призванный и втянутый отцом в дело правления родами, также долго не хотел, чтобы его считали поэтом. Долгое время свои стихи-импровизации [он] распространял и выдавал за стихи молодого певца и поэта Кокпая. Только в зрелом возрасте, когда ему было 40 лет, а именно летом 1886 года, после написанного им тогда... стихотворения «Лето на джайляу» Абай впервые решается распространять... произведения от

своего имени. И, начиная с этого периода, все остальные 20 лет жизни стали годами полнокровной, цветущей поры его необычайно мастерской, напряженно-творческой поэтической деятельности. К этому времени Абай, разочарованный до глубины души в нравах морально и социально разлагавшейся феодально-родовой среды, всеми силами стремится оттолкнуться от нее. Пройденный жизненный путь в роли неперемного участника бесконечных межродовых раздоров и распрей, разжигаемых воротилами родов, не удовлетворяет, мучает его. Он отчетливо осознает пагубность и неимоверные тяготы всей тяжёлой борьбы для народа. Начинает понимать смысл этих искусственно разжигаемых раздоров как результат политики царизма, действующего по принципу «разделяй и властвуй». И в его глазах все управители, старшины и бии превращаются в ставленников чиновников колонизаторской власти. Сам он уходит от власти, всеми силами старается не участвовать в прежней борьбе. [Все] больше задумывается и терзается об участи темной, угнетаемой, беззащитной народной массы. Ищет выход для нее: и единственное, что находит посильным для себя, — это призывает всех к правосудию, осуждает и беспощадно обвиняет все пороки феодально-чиновничьей знати.

К этому периоду своей жизни ... приблизительно с тридцатипятилетнего возраста, Абай начинает усиленно заниматься самообразованием. Случай сводит его с ссыльным 60-х годов учеником Чернышевского Михаэлисом, ссыльными 70-х годов Долгополовым, Гроссом и другими.

Завязывается у Абая большая дружба, тесная связь с ними. Они выезжают на лето на отдых в его аул. Зимой [Абай] поддерживает постоянную переписку с ними. Они-то и руководят самообразованием Абая. В течение ряда лет упорной, усидчивой работы над книгами, по преимуществу над русскими классиками, он овладевает русским языком, обнаруживает... ценности духовной культуры русского народа.

Становится почитателем Пушкина, Лермонтова, Крылова, Салтыкова-Щедрина и Толстого. И... с памятного 1886 года, с начала своей самостоятельной продуктивной поэтической деятельности он начинает одновременно переводить Пушкина, Лермонтова, Крылова и других.

Его подлинно ма́стерские переводы желчных, обличительных стихов и глубоко взволнованной лирики настроения Лермонтова до сих пор остаются непревзойденными переводами не только на почве истории казахской литературы, но и на почве многих тюркских народностей Союза.

Бесподобна его передача стиля, смысловых оттенков и красок также басен Крылова. Из Пушкина Абай переводил отрывки из «Евгения Онегина». Это были его первые опыты перевода. Имея существенные недостатки, эти переводы, однако, оказали в свое время громадную культурно-историческую услугу. Имея в виду неподготовленность казахского читателя к восприятию тонкостей и глубин пушкинской поэзии, Абай как композитор слагает специально предназначенные для письма Татьяны, для объяснения Онегина красивые, глубоко прочувствованные песни-мелодии. Таким образом, почти с первых дней перевода Абая песни Татьяны и Онегина делают необыкновенно популярными имена этих героев в широких родных степях казахского поэта.

В собственном творчестве Абая этого периода также возникают глубоко пронизывающие... мотивы гражданской скорби... поэта-общественника, поэта-мыслителя, моралиста, поэта беспощадной желчи социальной сатиры, поэта-прогрессиста и также поэта — вдохновенного певца красот природы и взволнованной лирики любви и настроения.

В своей обличительной, убийственной сатире Абай дал целую галерею... типов биев, управителей-чиновников и всяких поджигателей межродовых раздоров, отвратительных сутяг, взяточников и воротил степных распрей... В назидание обучающейся в школах казахской молодежи Абай упоминает имя Салтыкова-Щедрина. Говорит об их будущем и предостерегает, чтобы они не стали чиновниками, позорными пособниками родовитых мучителей народа, чтобы они не стали... взяточниками и носителями всех иных гнусностей, усугубляющих бедственное положение народа.

Абай в своей поэзии ставит вопросы о социальном зле, чинимом родовитыми насильниками над народными массами, над беднотой аула. Он же говорит о бесправии женщины, о позорных институтах калыма, многоженства и неравного брака при господствовавшем обычае выкупа невесты стариками.

Высоко одаренный мастер казахского стиха, Абай унаследовал лучшие традиции казахской, подлинно народной, богатой поэзии предыдущих поколений. В своей огромной и ярко выраженной поэтической индивидуальности он углубил и преобразил казахскую поэзию в культурную, идейно насыщенную, в несравненно обогащенную по форме поэзию, в подлинно зрелую поэзию своей эпохи.

Им введено очень много свежих и мастерских новых форм, перенятых от него и обогащенных теперь... поэтами Советского Казахстана. Абай одновременно был и композитором. Около двух десятков сложенных им мелодий песен прочно вошли в состав богатого музыкального наследия казахского народа.

Абай — один из виднейших основоположников казахского литературного языка в XIX столетии, обогатил казахскую литературу и в отношении лексических запасов и в смысле широкого применения усложненных, культурно-углубленных образов-метафор поэзии. Посвятив последнюю треть своей жизни главным образом деятельности поэта-мыслителя, поэта-гражданина, поборника истины, Абай объективно отошел от своей феодально-эксплуататорской среды и в своем творчестве огромного художника, носителя прогрессивных идей своего времени, сблизился с народно-демократической струей казахской поэзии.

Контрреволюционно-националистическая алашординская интеллигенция долго пыталась преобразить Абая и выдать его за родоначальника буржуазно-националистической поэзии. Они искажали, суживали и в своих классовых интересах грубо-невежественно и превратно толковали Абая.

Только советская общественность оценила по-настоящему и определила действительную историческую роль и смысл творчества Абая. Советский народ почитает Абая, знает и любит его, широко популяризирует его имя и творчество. Одним из ярких свидетельств такого отношения явился проведенный в Казахстане с огромным вниманием в 1934 году тридцатилетний юбилей со дня смерти знаменитого поэта казахского народа.

АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ТЕКСТОЛОГИЯСЫ

АБАЙДЫҢ ТҰҢҒЫШ ТОЛЫҚ ЖИНАҒЫ

Абай шығармалары-
ның 1933 жылғы басы-
лымдағы жариялану
қ а л п ы

1. Ел жиып мал сойы-
ңыз, «ет берем» деп.

79-бет.

2. Тиянақсыз, билеу-
сіз байғұс қылпың.

80-бет.

3. Бас басына би бол-
ған өңкей қиқым.

80-бет.

4. Беріп келсе, бір
арыз бұтып-шатып.

81-бет.

5. Шыныға белшесі-
нен әбден батып.

81-бет.

6. Майда үшін біреу
жолдас бүгін таңда, Ол
тұрмыс бастан шыға қи-
сайғанда. Нұнан менің
қай жерім аяулы деп.

81-бет.

7. Бектікті біреу бек-
теп тұра алмай жүр, Ол-

Осы жинаққа М. Әуе-
зов қосқан текстология-
лық өзгерістер мен кей
сөздерге түсінікте-
мелер

Бет берсең сен мендік
бол деп берем деп.

79-бет.

Тиянақсыз, б а й л а у -
сыз байғұс қылпың.

80-бет.

Ескі көшірменің бірінде
«бас басына» дегеннің
орнына «өз басына» деп
жазылған.

Беріп келсе, Е р т і с т і н
суын татып.

81-бет.

Ш ы ғ ы н ғ а белшесінен
әбден б а т ы п.

81-бет.

П а й д а үшін біреу жол-
дас бүгін таңда Ол тұр-
м а с бастан жыға қисай-
ғанда. М ұ н а н менің
қай жерім аяулы деп.

81-бет.

Бектікті біреу бектеп
тұр алмай жүр Одағы

дағы ұры-қарды қыра
алмай жүр.

81-бет.

8. Аза[менен] ыржи-
ып күле алмай жүр.

81-бет.

9. Арақ ішкен, бас
болған жұрттың бәрі.

82-бет.

10. Сәлем борыш,
сөз—кулық боғанан соң.

82-бет.

11. Қарсы алдына жы-
миып келтірем деп.

82-бет.

12. Бөркін іліп қарай-
ды жалтақ-жалтақ.

82-бет.

13. Екі [түрлі] нәрсе
ғой сыр мен сымбат.

84-бет.

14. Арзан жалған кел-
мейтін шын күлетін.

84-бет.

15. Әртүрлі өнерменен
жақсы қылық.

84-бет.

16. Көп жүрмес, жеңіс
қойлық тез-ақ тозар.

84-бет.

17. Ер табылса жа-
райды қылсаң сұхбат.
Кей бір жігіт жүреді мақ-
тан сөйлеп. Бірінді бірін
ғиззат құрмет етіс. Тө-
бетке өлекшінің бәрі бір
бас.

84-бет.

18. Ер ұялар іс қыл-
мас қатын зирек.

85-бет.

ұры-қарды тия алмай
жүр.

81-бет.

Кейбір көшірмелерде
«аза» емес, «ыза» боп
жазылады.

81-бет.

Арақ ішкен, мас болған
жұрттың бәрі.

82-бет.

Сәлем — борыш, сөз —
кулық болғаннан
соң

82-бет.

Қарсы алдына жымырып
келтірем деп.

82-бет.

Осы өлең жолынан соң
мынадай өлең жолы қо-
сылған:

Ұстаздағы кісідей мезгі-
лі бар, Күні бойы шеші-
ніп бір тынбайды-ақ.

82-бет.

Кей көшірмеде бұл жол
«нәрсе ғой екі түрлі» деп
басталады.

84-бет.

Арзар жалған келмейтін
шын күлерлік

84-бет.

Әртүрлі өнер мінез
жақсы қылық.

84-бет.

Көп жүрмес жеңсік
қойлық әлі тозар.

84-бет.

Сұхбат — арапша жа-
расқан сыйластық. Мақ-
тан көйлеп-мақтан құмар
болып. Ғиззат — сый.
Өлекшін — иттің және
кейбір жыртқыш аңның
қаншығы, арланмен егіз
сөз.

84-бет.

Ер ұялар іс қылмас қа-
тын зерек.

85-бет.

19. Тату болса ырайіс
үстіндегі үй. 85-бет.

20. Ата-ананың қызы-
нан қапыл қалма. 85-бет.

21. Әбиірлі қалжың-
мен келсін сөзі. 85-бет.

22. Миліш сауда сы-
қылды күлкі сатып. 85-бет.

23. Өзі зордың болады
иығы зор. 86-бет.

24. Ата-анасы бұр-
қылдар онан жаман. 86-бет.

25. Әркімнің іздеген
нәрсесі бар. 87-бет.

26. Бай байғұссыз де-
сін деп. 91-бет.

27. Жаңа өспірім, көк
өрім. 91-бет.

28. Барушение жазу-
ға. 91-бет.

29. Бұл іске кім вина-
ват. 92-бет.

30. Ымдаровойслеши.
92-бет.

31. Артық ілім кітап-
та. 92-бет.

32. Қалпында тұрмай-
ды. 93-бет.

33. Көлден көктен соң
тыным. Әм сүйіндім, әм
түңілдім. 93-бет.

34. Көреннойға кіру-
ге. Занымайса промыс-
лом. 93-бет.

Тату болса ырайыс
үстіндегі үй. 85-бет.

Ата-ананың қызынан ға-
пыл қалма. 85-бет.

А б ұ й ы р л ы қалжың-
мен келсін сөзі. 85-бет.

М ә л і ш—ұсақ-түйек ай-
на-тарақ сияқтының сау-
дасы. 85-бет.

Өзі зордың болады ығы
да зор. 86-бет.

Кей көшірмеде бұл жол
«бұрқылдар ата-анасы»
деп басталады.

Әркімнің өз іздеген нәр-
сесі бар. 87-бет.

Бай б а й ғ ұ с ы м де-
сін деп. 91-бет.

Жаңа өсперем, көк
өрім. 91-бет.

Прошение жазуға. Про-
шение — арыз. 91-бет.

Бұл іске кім веноват —
айыпты. 92-бет.

Здравомыслящий —орыс-
ша есі дұрыс, саналы.

92-бет.

Артық ғ ы л ы м кітапта.
92-бет.

Қ а л ы б ы н д а тұрмай-
ды. 93-бет.

К ө ң і л д е н к е т к е н соң
тыным. Әм сүйіндім, әм
түңілдім. 93-бет.

Коренной — дүпке, ор-
таға жегілетін ат. Бұл
арада өздігін, бар адам
болуға мағынада. Зани-
майся промыслом —
орысша кәсіпке салын.

93-бет.

35. «Бәрекелді батыр»
дептен кейін:

36. Иман жүзін тозды-
рар. 96-бет.

37. Әр кім-ақ бар ғой
туысқан. Қайсы жауды
қуысқан, Күн жауған-
да қибында. 97-бет.

38. Ауыр жұмыс кез
болса.

39. Сиымсыз болды
алашқа. 99-бет.

40. Қесепетке жолық-
ты.

41. Бұлтай ж а с ы жауып
екі көзден.

42. Титығы құруына
тез айналды.

43. Ішім өлген сырты
сау.

44. Мұның қалай ба-
тыр-ау. 104-бет.

45. Білгенсіп бәлсініп.
104-бет.

46. Болыс болдым мі-
некей.

47. Әлсіздің сөзін сал-
ғыртып.

48. «Уез шықты сиез
бар». 105-бет.

49. Тың тұяқ күнім

«Мықты боп бара жатыр
деп»,— деген өлең жолы
қосылған. 96-бет.

И м а н н ы ң жүзін тоз-
дырар. 96-бет.

Әр кім де ақ бар ғой ту-
ысқан, Қайсысы жауды
қуысқан. Күн жауғанда
қ о й н ы н д а. 97-бет.

Кейбір көшірмеде осы
жолдың артынан «Араз-
дығы сөз болса» деген бір
жол кездеседі. Бірақ бас-
қа көп көшірмеде ол жоқ.
Тегі Абай өзі кейін алып
тастаған болуы керек.
М. Ә.

С е н і м с і з болды алаш-
қа. 99-бет.

К е с е п е т к е жолық-
ты. 99-бет.

Кейбір көшірмеде бұл
жерде «жолықты» емес,
«молықты». 99-бет.

Б ұ л т т а й қасы жауып
екі көзін. 103-бет.

Титығы құруына тез т а-
қ а л д ы. 103-бет.

Ішім өлген, сыртым
сау. 104-бет.

Осы өлең жолынан кейін
«Бес күн арқаң босаса»
деген бір жол қосылған.
104-бет.

Бәлсіп—бұлданып, кер-
лену. 104-бет.

Болыс болдым м і н і к и.
105-бет.

Әлсіздің сөзін с а л ғ ы р-
т с ы п. 105-бет.

«Ояз шықты сиез бар».
105-бет.

Тың тұяқ күнім с ү й т с е

ситсе де Қарбандадым
үкімдеп. 105-бет.

50. Оңашада уезге
105-бет.

51. Уезге сөзім сенім-
ді.

52. Алақаны күшті
асаулар.

53. Уезге жетсін деген
боп

54. Уез жатыр шар-
тылдап

55. Уйез барда қы-
лықты

56. Уез жоқта етпей-
мін.

57. Болыстықтың жо-
лы бар

58. Неге болдым мұн-
ша ыңғар

59. Уезге де бір хабар

60. Жоғалтуға қарай-
ды.

61. Өзі залым закон-
шік

62. Білер қайдағы
шар көзді.

63. Көзі барлар үйінің.

64. Ар, әбіір тапқан-
ға.

65. Елең қағып желбі-
реп.

66. Өз басыңа не пай-
да

67. Таң қаламын, айт-
қанды ұқпай.

68. Сөз айттым әзірет
әлі айдағарсыз.

Мұнда жоқ алтын иек
сара ала қыз.

де Қарабандадым өкім-
деп. 105-бет.

Оңашада оязға.
105-бет.

Оязға сөзім сенімді.
105-бет.

Алқыны күшті асаулар.
106-бет.

Оязға жетсін деген
боп. 106-бет.

Ояз жатыр шартылдап.
106-бет.

Ояз барда қылықты

Ояз — жоқта етпеймін.
107-бет.

Болыстықтың жолы тар.
107-бет.

Неге болдым мұнша ін-
кәр. Іңкәр-ынтық, құ-
мар. 107-бет.

Оязға да бір хабар.
107-бет.

Жоғалтуға жәрәйді.
108-бет.

Ұры залым за күншік.
108-бет.

Білер қайдағы шәр-
гезді. 108-бет.

Көзі барлар ойының.
109-бет.

Ар, абұйыр тапқанға.
111-бет.

Елең қағып ел бірер.
111-бет.

Әз басыңа не пайда.
115-бет.

Таң қаламын алдың-
ғы айтқанды ұқпай.

117-бет.

Сөз айттым, Әзірет әлі
айдағарсыз.

Мұнда жоқ алтын иек
сарала қыз. 118-бет.

69. Кәрілікті жамандап өлім тілеп.

70. Тұла бойы тоңар суыр үміт үзсе.

71. Қамықты көңіл

72. Жай таба алмай жүрек, Жасымасын сүйек.

73. Бұл қылған зары Барса жардың маңына. Ол қылған дәрі Ғашығының жанына.

74. Өлсе бір сөз сол не керек.

75. Жарастықты шүйгенде.

76. Ыстық сөзің кірді ішке.

77. Жүзіне ыстық тиіп салғансайын

78. Шекпен тігер қатыны бүрсең қағып.

79. Күз балса дымзыл тұман жерді басқан

80. Сау болмас па ем әлбетте.

81. Аз елде тәгдір иеден.

82. Әуелде кірдің түсіне.

83. Жаумысың теуіп тастаушы.

84. Сөзі орамды, әр түрі жат.

85. Жас жүректің толқыны деп.

86. Үзілуге ем жаным

...өлеңін мінездегені.

118-бет.

Тұла бойы тоңғызар суыр үміт үзсе.

119-бет.

Қамрықты көңіл.

119-бет.

Жәй таба алмай жүрек.

Жасыған соң сүйек.

119-бет.

Бұл қылған зарым

Барса жардың маңына,

Ол қылған дәрім,

Ғашығымның жа-

нына.

119-бет.

Бұл жол кей көшірмеде

«Барса ғашық жанына»

деп жазылады.

119-бет.

Өлсе бір сөзбен не керек.

121-бет.

Жарастықты шүйгенге?

122-бет.

Ыстық сөзің кірсе ішке.

123-бет.

Жүрекке ыстық тиіп

салған сайын.

124-бет.

Шекпен тоқыр қатыны

бүрсең қағып.

125-бет.

Күз болып дымқыл тұ-

ман жерді басқан.

125-бет.

Сау болмаспін әлбет-

те.

128-бет.

Әзалда тәгдір иеден.

128-бет.

Әуелде кірдің түсіме.

128-бет.

Жаумысың теуіп таптау-

шы?

129-бет.

Тілі орамды, әр түрі

жат.

129-бет.

Жас жүрегің толқын-

тып.

130-бет.

Үзілуге һәм жаным.

133-бет.

87. Мен ғаріптің сөзі-
не.

88. Талақ етіп бұл қа-
ламды

89. Болды мәлім етке-
нің.

90. Кетсең еді ұзатып

91. Мен де сендей сор-
лы — зар. Қол аяғым бір
бекілді

92. Дос құбылып әуре
өтер.

93. Слесарлық тектінің

94. Жарқ етпес қара
көңлім не қылса да.

95. Сөзді жаз бар шы-
бынсыз

96. Таба алмадым бір
адам.

97. Тентекті жеңе ти-
ып алмай.

98. Мендей ғаріп кез
келсе.

99. Сөзсіз ауыз тұшы-
мас.

100. Жарқ-жұрқ етіп
көк дауылпаз.

101. Адамзаттың көң-
лі құр ойнап күлер.

Н а н ғаріптің сөзіне.

133-бет.

Талақ етіп бұл ғ а л а м-
д ы.

134-бет.

Болды мәлім к е т к е н ің.

Кетсең еттін ұзатып.

134-бет.

Мен де сендей сорлы —

ж а р Қол аяғым б е р і к
бекілді.

134-бет.

Дос құбылып әуре етер.

136-бет.

Сыйласарлық т е к т і-
н ің.

136-бет.

Мағына жағынан қара-
ғанда бұл екі өлең сияқ-
ты. Бірінші өлең алғаш-
қы екі ауызда, қалғаны
екінші өлең. Бірақ ұйқа-
сына қарағандықтан әй-
теуір көшірушілер ерте
уақыттан бұны бір өлең
қылып кеткен. Екіге бө-
лерлік дәлелім болма-
ғандықтан ел ішіндегі кө-
шірмелердің ретімен бір
өлең қылып бастық. М.

136-бет.

Сөзімде жаз бар шыбын-
сыз.

139-бет.

Таба алмадым іш адам.

139-бет.

Тентекті жең і п т и я
алмай.

140-бет.

Мендей ғаріп кез бол-
с а.

Д о с с ы з ауыз тұшы-
мас.

142-бет.

Жарқ-жұрқ етіп і л і н е р
көк дауылпаз.

142-бет.

Адамзаттың көңлі ө с і п
к ө т е р і л е р.

143-бет.

1. Бұл жолдың аяғы кей-

102. Көңілің де.

де «көңлі құр ойнап күлер» деп те айтылады. Құр — қайғысыз деген сөз. 143-бет.

1. Мүрсейіт молданың бір көшірмесінде осы өлеңнің аяғына осындай ұйқас, өлшеумен жазылған «Тайға міндік, Тойға шаптық» деген бұрын басылмаған бір өлең қоса жазылыпты. Ол тегінде бөлек өлең болатын. Мүрсейіттің екінші бір көшірмесінде бөлек өлең боп жазылған да екен. Біз де оны мынадан бөліп жеке... жібердік. М. Ә.

Тайға міндік, тойға шаптық
Жақсы киім киініп.
Үкі тақтық, күлкі бақтық
Жоқ немеге сүйініп.
Күйкентай күтті,
Құс етті,
Не бітті?
Атамыз бар, молдамыз бар
Айтқанына көнбедік.
Арт жағында біз соған зар
Боламыз деп білмедік.
Ұрланып қаштық,
Жолғастық,
Шуылдастық.
Жазу жаздық, хат таныдық.
Болдық азат молдадан.
Шала оқудан не жарыдық
Қалғаннан соң құр надан.
Бағасыз жастық,
Бозбастық,
Адастық.
Бозбалалық-қыз қарадық.
Қалжың-әзіл сөйлестік.
Ат жараттық, сан тараттық
Әуейлік көйледік.
Көңілге келер,
Кім жолар,
Кім көнер,
Қайын бардық, қатын алдық,
Енші тиді азғана.
Шара атандық, енді ойландық
Қала берді бозбала.

Бұрынғы қайда?
Ойбайла,
Не пайда?

103. Талайы кәрі дү-
ниенің

104. Сұм сұмырай қу
заман.

105. Артықша жарат-
кан

106. Кекеді кейін ше-
геріп.

107. Мұндай елден
басың тарт

108. Сылдан тартып
қашады.

109. Ұстай алмайсың
құрықтап.

110. Шешуің — біл-
мекке құмар

111. Ол қағынды

112. Әз тұтуға

113. Біләткенің бәрі
ақша

114. Кешегі Оспан.

115. Жеке тартқан
кетті құл.

116. Қайушы едім
қолыма.

Шөптағы жоқ мұңымда.

Бұл өлең бұрын басыл-
маған өлең. М. Ә.

Т а л а й ғ ы кәрі дүние-
нің. 148-бет.

С ұ м с ұ р қ и я қу за-
ман. 148-бет.

Бұл арадағы бір ауыз
өлең де «сұлуды» деген-
ге дейін бұрынғы баспа-
сына кірмей қалған.
М. Ә. 152-бет.

Кекеді кейін ш е г і н і п.
153-бет.

Мұндай елден б о й ы н
тарт 153-бет.

С ы р д а н тартып қаша-
ды

Ұ с т а й с ы н қ а й т і п
с ы р ы қ т а п. 154-бет.

Абыз — ескі шама
дінін ұстаған кездегі қа-
зақ сияқты елдің көріп
кел, сәуегей білгіші.

154-бет.

Шешуі — білмекке құ-
м а р л ы қ. 155-бет.

Е л қағынды. 156-бет.

Әз-жақсы, ғазиздің өз-
гергені болу керек.

156-бет.

Б і л е т к е н і н б о й ы ақ-
ша. 157-бет.

Оспан — Абайдың бірге
туған кенже інісі.

159-бет.

Жеке тартқан кетті құл.
159-бет.

Қ а й т у ш ы е д і м қо-
лыма

Шөптағы жоқ маңым-
д а. 160-бет.

117. Сыпыра батыр
сұм қырбат

118. Егер сорым түбі-
мен жетпесе

119. Кісімсі қайда
болса олжаға тоқ

120. Жат жерге жада-
ғайда сөйле шаркез! Жай
жерде тайпалудан танба
әр кез.

121. Алдым, ұрдым,
қырдым деп Тарсын аң-
дып тұрдым деп

122. Ынтасыз қайтіп
өлең үйренеді.

123. Ғашықтық тілі
тілсіз тіл

124. А, құдай, бере көр

125. Неліктен ұйқы
ашты.

126. Бйзіжт төлемей

127 Сақайып сау бол-
саң

128. Әбсемет жиенің

129. Аррахман ол ал-
тын Үйреткен жумелге

«Қырбат — батыр, мық-
ты мақтанмен алды ма-
занды» деген өлең жолы
қосылған. 161-бет.

Егер сорым түбімен
ә к е т п е с е. 161-бет.

Кісімсі қайда жүрсең
олжаға тоқ. 165-бет.

Шәргез — шалыс сөйлеу.
165-бет.

Жат елге жадағайда сөй-
ле ш ә р г е з Ж а т жерде
тайпалудан танба әр кез.

А л д а д ы м, ұрдым,
қырдым деп Қапысын
андып тұрдым деп.

166-бет.

Ынтасыз қайтіп өнер
үйренеді. 166-бет.

Ғашықтың тілі — тілсіз
тіл. 166-бет.

Я, құдай, бере көр.

168-бет.

Бұл сөздер Алматы қа-
ласында, Әбдірахманның
қасында соның науқасын
күтіп жатқан Мағауияға
арналған сөздер. 169-бет.

Бизитке — шаруамен я
амандаса келген келіс.
Мына жерде доктордың
келген ақысы. 169-бет.

Қ а т а й ы п с а у ы қ-
с а ң. 170-бет.

Әбсемет — Алматының
адамы. Мағауия осының
үйінде жатып кетуіне,
көмегіне қатты ырза бо-
лып Абайға хат жазған.

170-бет.

Әррахман — рахымды
Жұмлеге — бар ғаламға
Сырқатын саулығын

Әбіштің сыйғатын Осындай шапқатын

130. Бұл жазған сұңғатым

131. Көңіл ашса неме-не

132. Бәрі де кісі-ақ еді қасалықты

133. Ілекер Бітімбай мен аталықты Елермелі досаққа кісімсінген

134. Балалық өлді білдің бе?

135. Кім біледі байғұстар

136. Әлде айланып шыға алмай

137. Кім алады, кім таппақ

138. Тыныш десеңші тегінде

139. Көңілге шек шұбалы ой алмаймын

140. Мекен берген халиық қылған ол лакекен Түп иесін көксемей бола ма екен?

141. Жастық қуат үміттің нұры қайтып Күңгірт тартып бәрінің аяғы іреніш.

142. Қара жұрт қарап тұрып сөзге нанбас Ант етем жалғанын жан таба алмас.

143. Балалық ақыл жасынан

Шапқат жан ашырлық мейірім. 170-бет.

Жәй — күйі мағынасында. 171-бет.

Көңіл ашар бір нама. Нама — хат.

171-бет.

Қасалықты — келісті кемел. 173-бет.

Ілекер Бітімбай мен Аталықты Елермелі

Қосаққа кісімсінген 173-бет.

Бұл өлеңнің бірнеше жолындағы өзгеріс Мүрсейіт көшірмесі бойынша кіргізілді. 176-бет.

Кім біледі сен кәпір 176-бет.

Әлде антұрған кім білер. 176-бет.

Кім алдады, кім тоқпақ. 176-бет.

Тыныш өлсеңші тегінде. 176-бет.

Ойыма шек шұбалы ой алмаймын. 177-бет.

Мекен берген халиық қылған ол ламәкән

Түп иесін көксемей бола мекен? 177-бет.

Жастық, құмар үміттің нұры қайтып, Күңгірт тартты бәрінің аяғы іреніш. 178-бет.

Қара жұрт, қарап көріп сөзге нанбас. Ант етемін жалғанда жан табылмас. 178-бет.

Алалдық ақыл жасынан. 178-бет.

144. Ерте ойлаған көн-
бепті.

145. Еңбекпен татқан
жүректі

146. Тағдырға табділ
бола ма?

Сабыр қылсақ керекті.

147. Заман ай неткен
тар едің

148. Қыдыры қалын
амалы көп

Кем кетікті айлапты

149. Дүниені кезіп
келгенше

150. Арманда боп ал-
ды-ау деп

151. Шыр айланды
артқы жас.

152. Ақылдының сө-
зіндей үйкі күйде

153. Денің барша қуа-
ты Жүректің ақыл сауа-
ты.

Ерте ойлаған көнбек-
ті. 179-бет.

Еңбекпен тапқан қоректі.
179-бет.

Тағдырға табділ бола
ма?

Сабырлық қылсақ ке-
ректі. 179-бет.

Табділ-амал, айла, бөгеу.
Замана неткен тар едің?
180-бет.

Қыдыры қалын, малы
көп

Кем кетікті елепті
180-бет.

Дүниені кезіп көрген-
ше 181-бет.

Арманда боп қалды—
деп. 181-бет.

Өнердің алла беріпсің
Күнде ертелік шыжығын.

Баяны жоқ байлаусыз:

Тілекте жоқ бұзығын.

Сағынсам да үміт бар

Болушы еді қуаныш.

Қалқамнан қалдым қарс
ұрып

Кайткенде болар
жұбаныш?!

Алла берген арманға

Аһ ұрсам болмас

алданыш.

Сабыр тақат қылуға

Қоймады күйік бойына
ес.

Әбіш сынды жарымнан,

Айрылған соң барынан,

Жалғанда болмас

жұбаныш...

Ақылдының сөзіндей
ойлықүйді. 186-бет.

Дененің барша қуаты,
Жүректің ақыл сауа-
ты. 194-бет.

154. Көзде жоқ назарын

155. Жасың мен арың-ді

156. Үйімнен үй бөліп

157. Ішім бек тарылды
Ұрыңнан асырдың

158. Оймай қайран жұрт

159. Төселіп айтып тұрса ол шайқақтап

160. Тұз жерден ақыл кіріп ұлғайды су

161. Тырнағын салады. [деген жолдан соң бір жол өлең қосылған]

162. Бір жіпті берік байлап
Аяғын байлады.

163. Ынтасы даусын бірмек

164. Не қалатқа аурылды

165. Кетпей құртын еткені

166. Бүксіп, бақсап ар жағы

167. Бүгін ажлын ертең жоқ

168. Әлі үміт, әлі серт
Жын сықылды құбылып

Бізде жоқ назарын.
196-бет.

Жасың мен кәріңді
197-бет.

Ойымнан ой бөліп
197-бет.

Ойым бек тарылды
Өзіңнен асырдың
197-бет.

Оянбай қайран жұрт
198-бет.

Теңселіп айтып тұрса ол шайқақтап.
200-бет.

Тұзу жерден жол кіріп ұлғайды су.
200-бет.

Қанатын қайқайтып.
209-бет.

Бір жіпті бек байлап

Аяғына жалғады.
209-бет.

Ынтасы даусын білдірмек.
209-бет.

Не қалатқа әурілді
Әурілді-ауысты, ұшырды.
218-бет.

Кетпей құйтың еткені.
222-бет.

Бүксіп, бықсып ар жағы.
223-бет.

Бүгін жалын ертең шоқ.
223-бет.

Әлі үміт әлгі серт
Жын сықылды бұрылып

Бұл жол кейде «әлі үміт, әлі серт» деп те жазылушы еді. Біз қисынына қарай Мүрсейіт көшірмесі бойынша осылай түзедік. М. Ә.

Бұл сөз де Мүрсейітше түзетілді, бұрын «бұзы-

169. Біреуге мылтық
үйреттім

170. Берсең қалар тү-
ңіліп

171. Ойлаймын дегені
көңіл үшін

172. Қашанғы өтіп
кеткен бұлдір көп күн

173. Құс

174. Қисығын түзеп
тұғырға

175. Рас сөз ешуақыт-
та жалған болмас

176. Уақыту дегенме-
нен ісі бар ма?

177. Жарлықпен ол
сіздерге, сіз де оларға

178. Оларға көзі мен
Нәби келді.

179. Дәм нәпсі, өзім-
шіл мінезі мен

180. Иман білмей тә-
ғәтті қабыл демек.

181. Мұймин болсаң
үйреніп сен де ұқсап бак.

182. Құран рас алла-
ның сөзідір ол.

183. Айла еттім деп—
адамдық атын жойма.

184 (Мырзақұлға)

185. Өзге қожа шына-
шақ, — депті.

лып» орнына «құбылып
еді. 223-бет.

Кімге мылтық үйреттім.
223-бет.

Бермесен қалар түңіліп.
224-бет.

Ұяламын дегені көңіл
үшін 225-бет.

Қашанғы өтіп кеткен
бұлдыр көп күн.

1. Құс-қайт, күдер үз.
225-бет.

Қисығын түзеп тұруға.
227-бет.

Еш уақытта рас сөз
жалған болмас.

Уәктүбини дегенмен
ісі бар ма? 227-бет.

Жарлықпен ол сіздерге
сызды оларға.

1. Бұл сөз «сіз де» жазы-
лушы еді. Мүрсейіт жа-
зуын біз осылайша
«сызды» — жазды деген
мағынада шештік. М. Ә.
227-бет.

Оларға кез-кезімен
Нәби келді. 227-бет.

Адам нәпсі, өзімшіл
мінезі мен 228-бет.

Иман білмей тағатты
қабыл демек. 228-бет.

Мұһмин болсын, үйре-
ніп сен де ұқсап бак
228-бет.

Құран рас алланың сөзі-
дүр ол. 229-бет.

Ойла айттым адам-
дық атын жойма. 229-бет.

Дүйсенқұлға 231-бет.

Өзгелері аты жоқ-
пенен шынашақ,
депті.

186. Күнәлі нәпсім
түтпеді ай

187. Күн шалған жер-
ге тез орған
Ақылға жүйрік мініздім.

188. Қаракетпен көз
сүзбей күн көремін

189. Артық өнер қиын
ба талапты егер.

190. Шешесін ап келді
тәңірі қатып.

191. Тұра тұр енді өз-
гесін сұрама енді.

192. Темір шетік қа-
пас боп тұрады үсте.

193. Бұл жерге біз
кеткен соң самұрық ке-
лер.

194. Адамзатты көрген
соң бірер шошып.
Отырды самұрық онан
аулақ барып.

195. Қанжарды қақ
басынан шауып қалды.

196. Өзенді құлады да
жүгірді ұшып.

197. Салған жоқ қыз-
дар оның көңліне әжім.

198. Ұзын қара пеш-
ментті ұзын шашты.

199. Томсарған күлкі-
сі жоқ, көп қансыз сұр.

200. Екі көзде жанған
не қылған жас?

201. Алдауға асы бей-
ішке қашқын болып.

202. Жүргені тарс-
тұрс еткен текепірлеу.

203. Ақырған соң бай-
ғұстар әрі тұрды.

Түтпеді — төзімі жетпеді,
шыдамады. 232-бет.

Күн шалған жерді тез
орған

Ақылға жүйрік маңыз-
дым 233-бет.

Еңбекпенен көз сүз-
бей күн көремін.

Артық өнер қиын ба та-
лапты ерге. 246-бет.

Шешесін ап келді та-
ңырқатып. 248-бет.

Тұра тұр жәйін өзге-
сін сұрама енді.

Темір шетік ол қапас боп
тұрады үсте 250-бет.

Ұғымсыз сөз.

Бұл жерге мен кеткен
соң самұрық келер.

253-бет.

Адамзатты көрген соң
бұдан шошып.

Отырды самұрық құс
аулақ барып. 254-бет.

Қанжармен қақ ба-
сынан шауып қалды.

Өзенді құлдады да
жүгірді ұшып. 255-бет.

Салған жоқ қыздар оның
көңліне ажым.

Ұзын қара бешпенті
ұзын шашты. 257-бет.

Томсарған күлкісі жоқ
бір қансыз сұр. 257-бет.

Екі көзде от жанған не
қылған жас? 258-бет.

Аллаға асы, бейіске
қашқын болып.

Жүргені тарс-тұрс еткен
тәкәбарлау. 259-бет.

Ақырған соң байғұс-
тарары тұрды. 260-бет.

204. Шіркеудегі сертті ойлап айттың:

205. Еріккен жалшыға бос бертінбек
Бай ұрыспақ кезінде өзі ұрысқансып.

206. Өзге қызық суиыс деген шақта.

Шіркеудегі сертті ойлап айтқан сөзі.

Еріккеннен жалшыға бос бертінбек.
Бай ұрыспаған кезінде өзі ұрысқансып.

Өзге қызық суиын деген шақта. 261-бет.

ТҰРЫСБЕК [18] 82 ЖЫЛЫ ТУҒАН

Әлім батыр — шала қазақ. Әбсәмет оның баласы Иссик-Кульский көшеде үйі. Әбсәмет үйі — әуелі тюремден бері Нобельдің оклады, қазір Сенная-Дзержинский. Кейін Иссик-Куль көшесінде, ағасыныңінде (Мақаш) тұрды.

Ыстамбек, Тастамбек, Әбсәмет Ыстамбектің баласы. Тастамбектің баласы Иган Тастақта райпотребсоюз председателі.

Әбсәмет [19] 29 жылы қайтыс болды, 58—60 жылдар...

Әбсәмет үйі жалғыз қабат ағаш үйі — онша бай емес, кісілікті кісі. Сызда қалада, қырда білікті.

Қырғыз, қазақ бас қосқанда Ноғайбай Шабдан сонда көктүйнек Әбсәмет депті, кішкене кісі, қара...

* * *

Қартайсаң қайғы ойлайсың, ұйқы сергек
Ашуың ашытады ойың-кермек.

Ел жияр сайлау болса ет берем деп,
Кезінде сен мендік бол деп берем деп.
Мың теңге алып уағда қылып кетсе,
Бай шашылар орынсызға бектенем деп,
Сырап малын ойламас сектенем деп.
Қайыр. өсиет, садақа, қажы сақауат
Шариғат турасымен тексерем деп...
Жақсы орынға бір қара мал жан

шыққандай,
Сүннетсізге бай құмар көп берем деп.
Бір қараға екі жүз аларман бар...

Ал енді жақсы дейміз кімді қалап.
Ар, намыс, ақыл, білім, сабыр, талап.
Асапқайғы сықылды адам болса,
Бір сөзін тындар едің мыңға балап...
Ғадалат тұғырлықты іздемейді,
Өсекті, өтірікті жүндей сабап...
Мансап атақ ақылын бекке бірдей
Жұрт кісісі болады жұртқа бірдей.
Тура сөзін айтады жайқарсымай
Халаллықны сыпаттар ерікке жүрмей.

СООБРАЖЕНИЯ ПО ПОВОДУ ПОДГОТОВКИ К 100-ЛЕТНЕМУ ЮБИЛЕЮ АБАЯ КУНАНБАЕВА

Мероприятия по увековечению памяти Абая в течение пяти лет подготовки к столетней дате необходимо организовать по следующим трем основным разделам.

Первый из них составляет группа мероприятий по реставрации и организации заново памятных мест, связанных непосредственно с жизнью и деятельностью Абая.

Ко второму... относятся задачи по созданию культурно-научных учреждений, культурно-художественных сооружений, по созданию научно-художественных фильмов и оперно-музыкальных произведений, характеризующих эпоху и общественно-творческую деятельность поэта.

К третьему разделу относятся вопросы научно-исследовательской, литературно-критической, художественно-издательской популяризации и вопросы глубокого, подлинно культурного освоения наследия Абая.

По первому разделу необходимо:

1. Соорудить на месте погребения поэта в урочище Жидебай художественно исполненную гробницу его. Эта работа должна быть выполнена по заказам художника, скульптора, архитектора, с установлением бронзового бюста Абая, с деревонасаждением и... прочной изгородью вокруг могилы.

2. Восстановить, реставрировать три зимовки в Чингистауском районе, где жил в разные периоды... Абай.

Две из этих зимовок находятся в урочище Жидебай недалеко от могилы поэта на расстоянии десяти километров от районного центра Караул. В одной из зимовок прошло детство поэта, а в другой он жил в последующий период жизни. Третья зимовка находится в урочище Акшоки на расстоянии пятидесяти километров от районного центра в сторону Семипалатинска. Здесь он провел большую часть жизни, совместно со своими друзьями, учениками-поэтами. Все указанные зимовки должны быть полностью восстановлены, со всеми своими пристройками, должны быть убраны вещами... и предметами обихода, с библиотечками, принадлежностями охоты, спорта, какие были при жизни Абая.

В городе Семипалатинске имеются четыре здания, связанных с именем Абая. Первое из них медресе Ахмед Ризы и Кемали. Здесь учился Абай до 13-летнего возраста. Второе — дом Бекпая Баисова на улице Абая, где сейчас организован музей имени поэта, третье — дом Анира Молдабекова на Комиссарской улице и четвертое — дом Махмудовых на бывшей Усть-Каменогорской улице. По меньшей мере два из этих зданий должны быть соответствующим образом оборудованы и превращены в памятные культурные учреждения музейного порядка, связанные непосредственно с жизнью поэта. При этом бывшее здание медресе должно быть реставрировано и оборудовано как медресе времен детства Абая, а здание мечети, находящееся во дворе медресе, должно быть переоборудовано и превращено в клуб-читальню имени Абая. Дом же Баисова, оборудуемый сейчас как будущий музей Абая, должен быть превращен в домик-музей по типу домика Чехова в Крыму, домика Лермонтова в Пятигорске. Причем целесообразнее было бы открыть этот домик-музей в Семипалатинске не в доме Баисова, как это решил облисполком, а в доме Анира Молдабекова на Комиссарской улице... Это последнее здание находится не на такой малолюдной далекой окраине города, как дом Баисова, а в самом центре города и имеет сравнительно большую площадь, чем дом Баисова...

На остальных двух домах должны быть установлены мемориальные доски.

По второму разделу:

Приступить, начиная с 1941 года, к созданию (в течение 3—5 лет) литературно-научного, культурно-ор-

ганизованного, большого музея Абая в городе Алма-Ате... Этот музей, организуемый по типу Пушкинского, Горьковского музе[ев], должен сосредоточить в себе все, что касается жизни, деятельности и литературно-исторической эпохи поэта. Как первый и единственный литературный музей Казахстана, он не должен ограничиваться только деятельностью и эпохой Абая, а по возможности должен шире охватить эпохи и памятники всех периодов истории казахской литературы. Там должны постоянно возникать отделы, посвященные и другим поэтам, писателям прошлого и отчасти настоящему казахской литературы. Имея в виду огромную перспективу развития этого музея и его колоссальную научно-историческую ценность, необходимо планировать организацию музея в солидном, значительном масштабе по части капитальных зданий и сметных ассигнований для него.

Необходимо приступить в самое ближайшее время к [решению] вопроса о сооружении монументального памятника Абаю в столице Казахстана. Должны быть предварительно тщательно продуманы идея и суть самого памятника, и проект его должен быть поручен по индивидуальному договору одному из лучших скульпторов Союза.

а. Также необходимо соорудить в г. Семипалатинске и в родных местах поэта в пределах Чингистауского района скульптурные группы, изображающие поэта в разных видах его трудовой деятельности. Проекты, эскизы этих сооружений должны быть собраны по специальному конкурсу.

б. Создать силами лучших художников Союза и Казахстана ряд ценных полотен, воспроизводящих образ Абая в окружении его учеников-поэтов, ссыльных друзей поэта, в обстановке его обыденной жизни и творческого процесса. В целях получения наибольшего количества ценных трудов организовать также особый конкурс среди художников.

Создать научно-исторические, биографические и художественные фильмы, отображающие жизнь, борьбу и творческий облик поэта. Широко используя музыкальное наследие самого поэта, создать оперно-музыкальные произведения, посвященные также эпохе, жизни и деятельности Абая.

По третьему разделу:

1. Необходимо вести в течение предстоящих пяти лет непрерывную систематическую работу по части научно-издательской.

2. Должно быть обеспечено настоящее иллюстрированное академическое издание всего наследия Абая на казахском и русском языках.

3. Обеспечить готовность тщательно... исполненных подстрочных переводов произведений Абая, чтобы они могли быть переведены на все языки братских народов Союза.

4. Поднять на высокий, качественно значительный уровень вопрос научного изучения исторической эпохи, биографии и творческого наследия поэта. Привлечь для этой углубленной научной работы в помощь научным учреждениям, наличным силам в Казахстане также и силы авторитетных научных учреждений Академии наук, институтов Союза и также силы известных ученых-литературоведов, историков, востоковедов и т. д. Объединенными усилиями этих групп создать монументальные историко-литературные труды об эпохе, о жизни и творчестве поэта. И эти труды должны быть изданы на казахском и русском языках.

Обеспечить наибольшим количеством фактических материалов, документов, воспоминаний, архивных данных, фотоматериалов, списков сохранившихся рукописей, библиографических материалов, книжных фондов— вопросы предстоящего научно-исследовательского, литературно-критического изучения истории края и истории казахского народа в период жизни поэта и в периоды, предшествующие его жизни. Организовать компетентные научные редакции всех изданий [в связи со] столетним юбилеем. Систематически посылать экспедиции в районы Семипалатинской, Карагандинской, Павлодарской, Восточно-Казахстанской областей, а также в города Западной Сибири по сбору всех видов материалов, экспонатов, вещей и документов, особенно архивных данных, касающихся жизни поэта и жизни его друзей, ссыльных 80-х годов.

Предусмотрительная, своевременная организация Советом Народных Комиссаров Казахской ССР юбилейного комитета по столетию Абая требует теперь планомерной, непрерывной [его] работы ... Этого требуют, во-первых, задачи наилучшей подготовки к юбилею, во-вторых, разностороннее множество... мероприятий, к

осуществлению которых уже необходимо приступить немедленно, введя в бюджет 1941 года ряд обоснованных, разработанных сметных предложений, ассигнований.

В целях продуктивной, систематической и целесообразной организации работы самого юбилейного комитета необходимо создать по трем вышеуказанным разделам три основные секции комитета, расчленив круг задач и обязанностей по ним и приступить к обсуждению и осуществлению их, имея уже постоянно действующий контингент лиц соответствующего аппарата комитета.

*По поручению Юбилейного комитета
при Совнарком КазССР:*

ҚАЗАҚТЫҢ КӨРКЕМ ӘДЕБИЕТ БАСПАСЫНЫҢ БАС РЕДАКТОРЫ Ж[ОЛДАС] Ғ. ОРМАНОВҚА

Сіздің баспа әзірлеген Абай жинағының қолжазбасын түгел қарап шығып, өзімше қажет деген жерлерге көп түзетулер кіргіздім. Әзірлеген қолжазбада машинистка қаталарынан өзге, Абай текстіне бұрынғы баспалардан кіріп жүрген, арылмай жүрген аса орасан сөз қаталары болушы еді. Бұл қаталықтар 1939 жылы шыққан екі томдық Абай жинағында және сондағы қаталарды көбінше сынсыз қайталаған 1945 жылғы академиялық баспада орын алған болатын. Сол кездегі Абай текстің қолдарынан өткізген Тіл-әдебиет институтында істейтін адамдар, Абай текстіне өздерінің әралуан өрескел айшығын салған. Осы реттен қарағанда, қазіргі Сіздер әзірлеп отырған Абай жинағы көп былық қаталықтардан арылған, шамасынша таза әзірленген жинақ болса екен деген талап ойлаймыз.

Түзеген сөздерімді беттерін айтпай, түзелген түрлерін де санап өтейін: Олар: «ығы», «ой желке», «жоталы», «салық», «бол-бол», «ол кісі», «жалғасқан», «болсашы», «үрген ит», «тебіренді», «ысынып», «төмендеп», «желғабыз» деген сияқты бұрынғы баспаларда басқаша айтылып, өлең жолының мәнін өзгертіп, реңін бұзған теріс сөздердің орнына жазылды. Бұл саналғандар кем қой-

ғанда он шақты өлеңнің тексті бұзылғанын көрсетуші еді.

Бұдан басқа 112-бетте «Күз» өлеңіне 1945 жылғы баспадан қалып қойған, 1939 жылғы баспаға ең алғаш рет қосылған аса қадірлі екі шумақ, сегіз жол өлең болатын. Соны кіргіздім.

Екінші бөлімде, 36-бетте, бір жол өлең тасталған екен, оны қостым.

Ендігі ұсынысым: 132-беттегі Онегиннің «Хатыннан жақсы ұғындым» деп басталатын өлеңді бұл орыннан ауыстырып, 124-бетке апарып қою керек. Ұйткені бұл сөздер Онегиннің «Таңғажайып» дейтін ойлану, толғануынан соң Лариндер бақшасында бірінші рет жүзбе-жүз кездесуде Татьянаға ауызба-ауыз айтылған сөздің ізімен жазылған. Оның орны дәл осы арада. Бұрынғы баспаларда, ескі қолжазбаларда да бұл ретте қаталықтар жасап жүрген болатын.

Ендігі бір ұсынысым: Крыловтан Абай жасаған аудармалар жөнінде. Бұлардың арасында Абай жасаған аудармамен қатар өзгелердің аудармаларын бұрын былықтырып қосып жіберушілер жоқ па екен деп көп күдіктенемін. Сол себепті Абайдың 1909 жыл басылған баспасын тауып алып отырып, сондағы Крыловтан жасалған аудармаларды ғана Абайдікі деп қосу лайық. Сол баспада жоқтың бәрін шығарып тастау керек. Ол баспа менің өз қолымда қазір болмағандықтан, осы жұмысты баспаның ішкі редакторларының біреуі әдейілеп, ұқыптап тексеріп өтсе деймін.

Ендігі бір ұсыныс, Абайдың кейбір кейінгі баспаларда қосылған ұсақ өлендері туралы. Бұлардың ішінде мәнсіз, нәрсісі болудың үстіне, кейбірінде тұрпайы сөздер кездеседі. Сондықтан оларды арнаулы баспа болмаса, жалпылық осы баспа сияқты жинаққа кіргізбесе де болады. Осы ретте шығарып тастау керек дейтіндерім: ең бірінші өлең «Кім екен деп», одан кейін «Шәріпке» және «Разаққа» деген өлеңдер. Одан соң Құнанбай мен Оспанға арналған кейбір өлеңдер де ойланып басуды қажет етеді.

Ең соңғы ұсынысым, Абайдың кей өлеңдерінде тұрпайы сөздер кездеседі. Әсіресе, Абай заманында онша өрескел, сөлекет көрінбеген, бұл күнде біздің жастар айтудан ұялатын, оқыса именіп оқитын: «ойнас», «көт», «ұма», — деген тәрізді натурализмдер бар. Енді осыларды баттитып баса бермей, көп точка қойып, түсіріп кетіп

отыру қажет сияқты. Бұл жұмысты да баспаның ішкі редакторы қадағалап қарап шықса деймін.

Сонғы айтылған бірнеше ұсыныстарым жөнінде баспаның редакторы менімен нақтылап сөйлесіп, әр жайын жекелеп, анықтап алуына болады.

Рецензент Мұхтар Әуезов. 27.V.1952 жыл. Алматы.

АБАЙДЫҢ БАСЫЛЫМДАРЫ ЖӘЙІНДА

Дәлелдері:

Бірнеше справка 1933 жылы: 62 өлең, екісі поэма.

1909 ж. 1933 жыл айырмасы: 45 қарасөз, 1 тарихи сөз.

Мүрсейітте жоғы 45-ішінде Лермонтов, Бородино, Вадим, Пушкин—Ленский—1086 жол.

С п р а в к а л а р:

1909 ж [ылғы] бас [ылымда] — 5399 ж [ол] аудармамен Мүрсейітте бар [бірақ] басылмағаны 45 өлең, 1086 жол, екі поэма-ды. 45 қарасөз.

Аударма: Пушкиннен — 352 жол. Буниннен — [16 жол], Лермонтовтан — 398 [жол], Крыловтан — 180 жол. 1909 жылы — 5399. Мүрсейіттен басылмағаны 626 [жол]. Мүрсейітте, 1909 ж [ылғы] жоғы — 1098 [жол]. Барлығы [19] 33 жыл мен [19] 45 ж [ылғы] — 7133 жол.

1909 [жылғы басылым] — 5399 жолдан 1090 [жолы] аударма. Оригинал — 4309 жол.

Дәлелдері

1. [18] 82 жылдан бастау керек — 37 жасынан.
2. 1909 жылғыдан жоқтар...
3. Мүрсейітте жоқтар... Документіз ...«Абайдың архивінен табылған өлеңдер емес».
4. Қәриялардан алынған.. ол сенімсіз, [13]¹ «Сондықтан бұлардың бәрі де біреудің есімде қалып еді дегеніне сүйеніп, жинаққа кіргізілгендігінде сөз жоқ».

¹ [13], [8], [15], т. б. Осы іспеттес квадрат жақша ішінде алынған цифрлар рет санына қарай берілген мағынаға орай қаралсын дегенді білдіреді.

5. Шығысқа тарту — ескілік. [8] «алғашқы кезде еліктеді дегенінің өзі де бекер 110, 121, Абайға жапқан жала»...

6. [15] Ұлы адам мұрасын ұсақ-түйекпен өлшемеу керек («Сап-сап»).

7. Сегіз-ақ өлең — 86-ақ жол, — дейді... бекер: [16] Сап-сап көңлім — 59 [жол], Жарқ етпес — 8 [жол], Тайға міндік — 45 ж[ол], [барлығы] 112 жол.

8. Абайдағы шығыс әсері дерлік бейнелер — еріксіз жұққан азды-кемді қайшылық қана. — Осының өзі автордың [Нұрышовтың] қайшылығы.

9. «Шәріпке» деген орынсыз өлеңді айтқызу тіпті қиянат»...

10. Абайдағы шығыс әсері дерлік азды-кемді қайшылықты бұлармен дәлелдемеу керек және сондай жағдайда жүргенде, Абайды ондай болмашы белгілердің қалғандығына таңданбау керек. Жұртшылықтың көңілін оған аударып, кері сілтемеу керек.

11. «Абай халық тұрмысындағы ескілікке: надандық, еріншектік, өтірік, өсек, алауыздық сияқты ұнамсыз әдеттерге қарсы күресті» дегенді көп айтып келді.

12. [5] «Абайдың өзі шығыс әдебиетінен үйренді» деген сөз көмейімізде тұрады»...

13. [4] «Бірақ мұндай нашар, мағынасыз шығыстың кертартпа дәстүрлерінен жазылған өлеңдерді зерттеп білмей тұрып, Абайға таңа салуға болмайды».

14. «Кәрінің Абайдікі дегеніне сеніп-ақ қояйық, ал соның нақ пәлен жылы жазылған дегеніне қалай сене аламыз?»

15. [5] Сондықтан осы жаңа өлеңдерді Абайдың бұрынғы өлеңдерінен әрі қоюдың өзі күмән туғызады. Бұған себеп: олардың идея жағынан Абайдың бұрынғы өлеңдеріне жатпайтындығы.

16. [7] Абай алғашқы кезде ақындықты ойлаған жоқ, бойдағы талантты жарыққа шығарған жоқ.

П л а н

1. Абайтану жас ғылым — олқылығы бар... әлі өседі... Бұрынғы айтқандарымызда қаталар болған... Соны түзеп, әр жазуда, зерттеуде тың ойлар қоса түсу арқылы өзіміз де өсіп келеміз...

2. Абай туралы... Пушкинге айтқанын белгілі дәрежеде қолдануға болады. Бірақ Абай Пушкин емес, Жаз-

ғаны кем... Мәдениет ой-санада қазақ тарихында Пушкин заманындағы орыс мәдениетінен төмен...

3. Абайдың мұрасы туралы зерттеу, сынау, ойлану керек, күдік те айтуға болады. Бірақ онысы — осының бәрі документке, зерттеуге, немесе көңілге анық қонымды дәлел, өнімді ойға сүйенсін. Құрғақ күдік ғылымды өсірмейді, ол дәнсіз гүлдей өмірі жоқ, нәсілі жоқ гүл болады.

4. Нұрышов қалай жазды? ...дәлелдері... бірінші, екінші... и т. д.

5. Осыларға қарсы дәлелдер... ең әуелі — 86-ақ жол емес... 112 жол және бар. Оның ішінде «Сап-сап көңлім», «Тайға міндік», «Жарқ етпес»... Жас дәуірі осы.

6. 1909 жылда [ғы өлеңдер жинағы] мен Мүрсейітте жоққа [қолжазба көшірмесінде жоқ өлеңдерге] күмән айтуға тура келеді. Санайық: 1909 жылы [жарияланған жинақта] — 5399 жол, оның ішінде аударма — Пушкиннен 352 жол, Лермонтовтан — 398 жол, [Гете, Байрон осында], Крыловтан — 180 жол, Буниннен — 16 жол. [Жалпы] аударма жиыны — 946 жол. Өзіне қалатыны — 4309 жол [яғни] 1909 жылғы баспасы осы.

Мүрсейітте бар, басылмаған 17 өлең еді. 626 жол, 45 қарасөз, бір тарихи сөз. 1933 жыл 62 өлең қосты. Бұның 45 өлеңі Мүрсейітте жоқ — 1086 жол, екі поэма қосты, 45 қарасөз, «Вадим» Мүрсейіттің кей жазбасында бар, кейінде жоқ. Сүйтіп 1933 — [19]55, ж[ылғы] басылымдары бұрын шыққан 5399 жолға — бұрын басылмаған Мүрсейіт жазбасымен, онда жоқтан 626 [жол] және тыңнан қосылған — 1086 жол [барлығы] 1708 жол қосты... Қарасөзін қойғанда өлеңінің өзінен ғана үштен бірдей. Бұрын 5399 жол болса, енді — 7133 жол болды. Қарасөз өзіне басқа...

7. Бұл еңбекті күдікшіл Нұрышов есептемейді... Оның айтқан күдігіне қарасақ, кәрияның аузынан алынған. Мүрсейітте жоқ 1909 ж[ылғыда] жоқ... жас шағы емес, жалпы дәлеліне қарағанда, бәріне күдіктену керек. Ол ғана емес, кәрия шетінен ілініп тұр... бар ауызша мұра дегенге күдіктену керек. Біз ХІХ ғасыр ортасына шейінгі безписьменный халқымыз. Кәрие айтты деп Бұхар, Махамбет тобы барша — ауызша жеткенге күдіктену керек. Рас кәрие екі түрлі: халық бар алтынын сақтаған, үстем тап өкілі — халық қанаушысы бар екеуі де өзінше таптық мүддесімен сақайды. Бірақ, осыған қарап ауызша жеткен, ел есінде қалғанды түгел күдікке

ұшыратамыз ба? Онда не қалады? Кімге пайда? Бұнын түбінде нигилизм шықпай ма?...

8. Мүрсейітке келейік: Абайдан 10—15—17 жас кіші... Ол 1896 жылдан Абай жина дегеннен бастап жаза бастаған... Онда көп нәрсе жоқ.

9. Кәриелер кім? Көкбайлар... Мағауия, Ақылбай, Қәкітайлар. Бұлар не қосып отыр. Көптен көпті қосты—1086 жол. Олардың ішінде — ұсақ та бар, бірақ ірі де көп... Лермонтов, Пушкин аудармаларынан бастап бәрі бар. Жылына неге сенеміз? Ендеше бар жылға сенбеу керек, кәрілер берген...

10. Абайдың архиві жоқ... Мүрсейітте осылардың сол кезде бәрінен білгенді алған емес. Нағыз Абайдың хатшысы да емес... Ол кішкене молда... еді. Ертеде өлген.

11. Үлкен мәселе — жас дәуірі неге жасалған. Абай [16] алғашқы кезде ақындықты ойлаған жоқ.

Бұнда не зерттеушілік, ғылымдық, не Абай мұрасына пайдалы боп қосылған, Абайды танытуды байқатқан не олжа бар?

Ең әуелі Абай 37 жаста ғана ақын болды, тек «Қансонардан» бастады дегенге кім сенуге болады? Сондай піскен, толық өлеңнен бірақ бастау пайғамбарлық дарығандай бола ма (40 жасқа келсе). Өмірбаянын қоялық, ал жастығына, Абайдың өздігіне біртіндеп өсуіне қонымды, сиымды, тек Абай ғана айтарлық өлеңдер болса, неге беземіз? «Абралыға», «Сап-сап, көңілім», «Тайға міндік», «Жарқ етпес» — Абай жазуға лайық емес деп кім айта алады? Осылардан реалист, сатирик болатын сыншы, ойшыл Абай көрініп тұрған жоқ па?

12. Осыны ұғынып көру, зерттеу ғылымдық іздену болар еді. Күдіктенсе осыдан мынау шумақтар, мынау жолдар, немесе мынау өлеңдер Абайға қонбайды десе, өнімді, жемісті ой болар еді. Нұрышов осыны айтса, Абайды тануға көмектесер еді. Ол мүлде жоққа шығармақ... Мақсат не, түсініксіз — жаппай сыпырып тастау.

13. Жаман өлеңдер, ұсақ-түйек... ұят өлеңдер. Соған «Шәріпке» кіреді. Ол — қалжың-сатира, халықтық мысқыл. Ол әйел және құрбы, күйеуі Абаймен құрбы. Қалжың тұрпайы натуралистік, бірақ Абай ғана айтарлық қалжың. Нұрышов күдіктенген «Абралыға» тіпті қызық. Намазды мазақ етеді.

Кірәтін оқытып
көріп еді шатылды...

«Пошал» деген орыс сөзі мен құран аятын араластыра мысқылдайды, богохульства... бұны да Абай ғана айта алады.

Жастық өлеңдер Нұрышовтың ең өші — әсіресе, үлкен дәлелі Шығыс арқылы айыптау, жазалау сарынмен келгені аңқып тұр...

Жә, Шығыс кім? Нұрышовша құбыжық. Шығыс кім? Шығыс Абайлар. Абай арабты білмеген, парсы тілді де жете білмеген. [Шығыс әдебиетіндегі] Науаи, Фзулилерге еліктеген, ия ол күнде еліктеген. Жастық солай келеді. Бірақ сыртқы түріне еліктеген... Мазмұны қызық, таза қазақ жасының тілегі... Бұнда мистика жоқ. Қожа Ахмед, Софы Аллаяр, Сүлеймен Бақырғани жоқ. Ақыр заман жоқ...

Шығысты екі айыра ұғыну керек... Низами, Науаи, Фзули — біздің классиктер. Абайдың жас күніндегі қызығы сол. Осылардан тек ғашық-машұққа жөнін ғана алған. Олардағы софылық сарынын да алмаған.

Ц и т а т а л а р

Сынаған ақындарының атының өзі қандай? Осыны ойланбасқа бола ма? Әліпби — (цитата) қандай мазмұн, мақсұтпен жазылған? Ортасы, аяғы: сұлудан басқа жастық құмар — құштарлықтан басқа тағы да не әулие — әнбие, махшар, не тәубе бірін сездіре ме? Осылармен салыстырғанда кейінгі қайшылықты, тар көлемді «Алланың өзі де рас, сөзі де растардың» мазмұндық, идеялық жағы кертартпа боп жатқан жоқ па?

Рас кемшіліктер бар — ол тілде... үлкен олқылық... Бірақ идеяда жоқ... Заманына берген баж... кейін осы тілдегі шұбарлықты женгені Абайдың да, біздің де мақтанышымыз... Жаргонды осында қолдану табыс емес... бірақ соның болып, ақыры соны жеңіп келген Абай болғаны зерттеушіні, бағалаушыны қызықтыра түспес пе еді? Тек кесіп қана тастау... әсіресе, дәлелсіз құр қараборандатумен, дәрменсіз шалағай шабуылмен, дау емес далбаймен жойып тастау ғылым адамының ойы ма, ісі ме?

14. — Нұрышов жастығынан неге тағы таппады деп айыптаса жақсы еді... Жастығы (шалағайлығымен, заңды кемшілігімен) не бердің, ұсақ-түйек деп сөз баста-

ды — бұл пікір де айтысқа нәр беретін дәннің жоқтығын көрсетеді...

15. Шығыс жөнінде Нұрышовта бірнеше қайшылық бар... Және онысы өте сыңаржақ, тағы ғылым атынан шыққан адамға кешірместік қайшылық (цитаталар [алыну керек]).

16. Бізде қаталар болған. Осы жөнде ой есу нәтижесінде көп диссертациялар жазылып жүр. — Абай тарихта, педагогикада, психологияда, философияда, тілде, әдебиетте зерттеушілер арқылы көп танылып келеді. Сәбит нәтижесі — монография, Қажым — нәтижесі докторлық диссертация, менің ізденуім Абайды тану нәтижесі — «Абай» романы, монография деп білем. Осыған өзім емес — бәрі, Абайды зерттеуші жолдастар, көмек етті, ой қосты — қарыздармын... нәтижелер біздер ғана емес, халыққа, халықта...

Осының бәрін Нұрышовша сілке тастау ғылым емес, әлеуметтік, идеялық бағасы бар іс те емес.

Көбінше, пеш үстінде жатып ап, бал ашудан туған тұл нәтиже... Бұдан басқа өнімді оймен, орынды күдіктерді дәлелдей айтса, Нұрышовтан да басқа жолдастардан да көмек күтеміз де, алғыс айтамыз. Ал әсіресе Нұрышов мына мақаласымен оны айтуға жарамаған.

АБАЙ СӨЗІ ДЕЙДІ ¹

Ойландым да құрғалдым,
Өз мінімді қолға алдым.
Жүрегіме қарасам,
Айнадайын таза емес.
Аршып алып тастауға,
Апандағы саз емес.
Сен жақсысың дегенге
Ісіппін де кеуіппін.
Арамдық пен сұмдыққа
Құладындай ұшыппын.

¹ Абайдың «Ойға түстім толғандым» өлеңінің ел аузында айтылып жүрген бір нұсқасы.

«ОНЕГИН»

1890

1. «Бай сейілді» — қайшылық болыс сыны да қатты.
2. «Келдік талай» [«жерге енді»] түр [жағынан] шебер. Түңілу, көп надан, бір жалғыз.
3. «Өзгеге көңлім [тоярың]» — өлең туралы, ел уайымы, ашу.
4. «Жазғытұрым» ел, шаруа, ел — жер, натурализм.
5. «Ақылбайға» — алты жол — түрі [жағынан шебер]. Тәрбие, жас талабсыз.

1891

6. «Көзінен басқа ойы жоқ» — надан молда. Қарасөз [бен] тақырыптас.
7. «Жастықтың оты жалындап» — таза жасқа жаны ашу, тәрбие.
8. «Қызарып, сұрланып».
9. «Көзімнің қарасы» жастар, тең махаббат.
10. «Менсінбеуші ем наданды» — Ызалы ой, қамқорлық ой.
11. «Қайғы шығар ілімнен» — терең, сорақы галлерей.

1892

12. «Бойы былғаң».
13. «Оспанға».

1893

14. «Ал сенейін [«сенейін»]. Аударма Лермонтовтан (Гете).

1894

15. «Антпенен тарқайды» — бұзықтардың баталасуы.
16. «Қайтсе жеңіл болады [ел билемек]» терең сықақ, қатты сатира.
17. «Әсемпаз болма [әрнеге]».
18. Әбдірахман[ға].
19. Қыздарға

1895

20. «Талай сөз [бұдан бұрын көп айтқанмын]».
21. Атқатып.
22. «Көлеңке басын [ұзартып]» — табиғат.

23. «Лай суға [май бітпес қой өткенге] — дін.
1902 ж. «Алланың өзі де рас [«сөзі де рас»].
24. «Өлең [сөздің патшасы, сөз сарасы] — өнер.
25. Әбдір [ахманға] 3 өлең.

1896

1. «Малға достың [мұны жоқ малдан басқа].
2. «Адамның кейбір кездері».
3. «Көңіл құсы [«құйқылжыр әр тарапқа»] — ән.
4. Әбдірахман[ға] — ел ішіне сау келіп, тағлым айтсаң, жол көрсетсең арманым бар ма?

1897

1. Көк түтін [алдындағы келер заман].
2. Алла деген [сөз жеңіл].
3. «Құлақтан кіріп [«бойды алар»] — ән.
4. «Құр айғай бақырған».

1898

1. Желсіз түнде [жарық ай].
2. Болды да партия [зарым].
3. «Өлсем орным [қара жер сыз болмай ма?]
4. «Жүректе қайрат болмаса».

Көп аудармалар, Крылов

1899

1. «Есінде бар ма жас күнің».
2. «Жүрегім менің қырық жамау».

1901

1. Жапырағы қураған [ескі үмітпен]
- 16.IV.49 г.

ПОЭЗИЯ

Стихи о народе.

О поэте, его лири[ке]
О молодежи

О женском вопросе
О чиновниках
О быте (четыре времени)

Ақыл мен жан — мен өзім, жап — менікі
 «Мені» мен «менікінің» мағнасы екі.
 Мен өлмекке тағдыр жоқ әуел баста,
 Менікі өлсе өлсін оған бекі.
 Өлсе өлер табиғат, адам өлмес,
 Ол бірақ қайтып келіп ойнап-күлмес.
 Мені мен менікінің айрылғанын,
 Өлді деп ат қойыпты өңкей білмес.
 Көңіліме тек шүбәлі ой алмаймын,
 Сонда да оны ойламай қоя алмаймын.
 Түбінде баянды еңбек егін салмақ,
 Жасында оқу оқып білім алмақ.
 Би болған, болыс болған өнер емес,
 Еңбектің бұдан өзге бәрі жалған.
 Құтырды көпті қойып азғанасы,
 Арызшы орыс олардың олжаласы.
 Бірде оны жарылқап, бірде мұны
 Куды ұнатты-ау, Семейдің бұл қаласы.

Поэмы
 Переводы.
 Қарасөз стр. 7.

Абай — заступник интересов крестьянства, выразитель его чаяний. Чернышевский и его соратники сосредоточили главное внимание на идейно-политической подготовке передовых людей России к демократической революции, разоблачению реакции и либерализма... «образованных крепостников».

стр. 11

ЗАМЕЧАНИЕ К АНАЛИЗУ

1. «Қақтаған ақ күмістей», «Жыртақтаған, тыртақтаған» — не эстетич. сөздер. [натурализм]. Өлең екі ұдай: басы қандай көркем, соңғы бөлімі бөлек дүние-көріністен туған көңілсіздік. Логика жоқ... Единство жоқ.

2. Халық поэзиясымен байланысты — баса айту.

3. Панисламизм — нышаны — [қарасөзден]...

4. Лени [н] — цитату перевести лучше.

5. Черныш [евский] искусства — не только объясняет жизнь, но и выносит приговор над ее несовершенствами — это нужно при упоминании эстет [ики] Абая.

6. «Жазғытұрымда» пантеизм жайы.

7. Абайға осы жол...
8. Әр жылдың өлеңін топтап айту [қалың ел.].
9. 139-бет Аб[ай] философиясында екі алуандық: От природы — идеалист; Об общ[ей] закономер[ности] в значительной степени материалист.
10. Поэмаларды бөлу.
11. Лирикаларды жылдарға бөлу.
12. Низамиден аударған әдісі Пушкинге қолданылады.
13. «Қарасөз» аяғында... Пушкин тілі туралы.

ТҮЙЕ ҚУҒАН ҚАТЫН [ШӘРІПКЕ]

88-[б.] Есек.	тыңнан», нужен перенести на стр. — 124.
90-[б.] Бақа мен өгіз.	10. Ұрған ит-үрген ит [137-б.].
Піл мен қанден, Разақ-қа? Ескендір, Темір, Шыңғыс?	11. Тербенді-тебренді — 43.
1-ығы.	12. [Сініп-ысынып] [61-б.].
2. Ой желке	13. Тұманды-төмендеп [161-б.].
3. Жотасы-жоталы	14. Желқобыз-желқабыз [182-б.].
4. Салқы-с а л ы қ	35-[б.] жол тасталған, 68-б. қара шекпен? Алақойлар? Қарға [мен] тұлкі? Екі вариант?
5. Бол-бол	
6. Үлгісі-ол кісі	
7. Жолығысқан-жалғасқан.	
8. Об изданиях — болсайшы-болсашы.	
9. 11 — күз — екі шумақ, со стр. 132 — «ха-	

Түйе қуған қатынға — [Шәріпке]

88-[б.] Есек [алтын]	Піл мен қанден
90-[б.] Бақа мен өгіз	1. -ығы.
тыйуын.	

Разаққа?
 2. Ой желкем.
 3. Жотасы-жоталы.
 4. Салқы-салық.
 5. Бол-бол.
 6. Үлгісі — ол кісі.
 7. Жолығысқан-жал-
 ғасқан.

8. Об изданиях бол-
 сайшы-болсашы.

9. 112-[б.] «Күз» —
 екі шумақ со стр. 132-[б.]
 хатың... нужно перенести
 на стр. 124.

10. Ұрған ит-үрген ит
 [134-б.]

11. Тербенді-тебренді
 [43-б.]

12. Ісініп-ысынып
 [161-б.]

13. Тұмандап-төмендеп
 [161-б.]

14. Желқобыз-желқа-
 быз [182-б.]

35-[б.] жол тастал-
 ған. 68-[б.] Қарашекпен?
 Ала қойлар? Қарға
 [мен] түлкі? Екі вари-
 ант — ?

* *
 *

«Көлеңке басын ұзартып»

Ермен шықты ит қылып,
 Бидай шашқан егінге...
 стих «малға достың»...
 Еңбекті сат, ар сатып неге керек.

Стр 9. [18] 86 жыл.
 Өлендері үш жік: 1-Қа-
 нық сыры — қоғамдық

мін. II-Ат сыны, жаз, та-
 биғат. III-қас буынға, ин-
 тернат.

ПОЭТИЧЕСКОЕ ОКРУЖЕНИЕ АБАЯ

В своей статье мы не будем касаться большинства тех положений и взглядов, которые были высказаны в различное время о поэтическом творчестве Абая. Здесь мы затронем один малоизученный вопрос... Это поэтическое окружение Абая, окружение его произведений. Поэт помимо тех материалов, которые сам видел, сам почувствовал и о которых думал... многое извлекает из литературного мира. Эти данные исходят от литературы Востока и Запада.

Кроме этого, от собственного самобытного литературного наследия поэта разветвляются, отделяются новые... литературные явления...

Все творчество Абая кажется течением казахской степи, исторически соприкасающимся с культурами Востока и Европы. Еще одно сравнение можно сделать исходя из того, что Абай в детские годы был воспитан двумя матерями и потому близкие называли [его] «телкара». В действительности его поэтическая биография помимо самобытной, чисто казахской стороны, как говорили выше, благодаря восприятию им двух культур ставит его в положение «телкары» в плане литературы. Конечно, из этого не вытекает, что у Абая нет своего, казахского облика. Берег есть берег, а русло остается руслом. Источники, берущие свое основное начало от великого русла и попутного русла, и составляют основной... облик поэта.

Ребёнок, принадлежа двум матерям, хотя питается одновременно у обеих, его организм развивается... по-своему.

Обратим внимание на тех поэтов Востока и Запада, которые явно видны в произведениях Абая. Начнем с Востока.

В мире ночи, в тяжелой атмосфере схоластического медресе, в медресе имама Ахмет Ризы начинается воспитание будущего поэта. Его окружают люди, одетые в длинные халаты, со стриженными усами, в чалмах, эти люди проводят бесплодные дни в молитвах, в вымаливании подаваний: это старые халфе, невежественные ученики слепого хазрета.

В те времена в этой среде не могла ужиться ни пытливая мысль, ни фантазия, и степной мальчик между вызубриванием религиозных писаний начинает искать чего-то. Мысль мальчика привлекает что-то другое, чем эта среда и этот мир. Его привлекает новое прекрасное жайлау. Он, называя имена «Навои, Шамси, Сайхали»... просит от них помощи, вдохновения. Он называет их поэтами-глашатаями, поэтами-покровителями, им верит. Мальчик, успевший уже ознакомиться с литературой иранцев, арабов, турков, начинает подражать этим поэтам и писать стихи в их духе... [что] является плодом искания того времени. Язык его изобилует арабизмами, фарсизмами (иранизмами). [После знакомства] с Навои, Хусаин[ом] Байкара, Бабуром, Мухамед[ом] Саликом и другими чагатайскими поэтами первые попытки следования за ними уводят его дальше от своего родного языка. Красавицу начинает воспевать по обычаю Востока. Это чувствуется не только в языке, но в рифмах стихов. Вроде того стиха — рубаи — четверостишье. Первые три строки рифмуются между собой, а четвертая строка рифмуется с четвертой строкой следующего четверостишья. Этот образец чужд казахам, этот образец является арабским, персидским. Если в стихах содержатся отдельные тюркские слова вроде «юзи», «кози», то они произносятся по-особому. При переходе арабо-персидских влияний на почву тюркизма начинается подчинение последнего в угоду новых влияний.

Молодой поэт Абай, подчиняясь этому без критики, вместо того, чтобы говорить «көзі», «жүзі», начинает поддаваться влиянию и говорит «кози», «юзи»...

Подобно этому, начиная с первых букв алфавита, свои стихи, посвященные любимой девушке, [он] заканчивает чисто по-казахски:

Иузир — раушан, көзі — гәуһар.
Логилдек бет үші әхмәр...

Все же в этом стихотворении видим явные следы подражания. Хотя внешне выглядят по-казахски: четыре строки, где третья строка не рифмуется, все равно это стихотворение написано как гаруз.

Этот период показывает попытки Абая чисто подражательного порядка не отстать от чагатайской поэзии. Это видно [из] тематики, языка, ритмики, иногда рифм и сравнений (вроде «Көзі гәуһар сияқты»).

Вот что вливается в течение Абая от восточного берега. По-видимому, восточная книжная поэзия в казахскую поэзию введена впервые не Абаем. Ее влияние мы ясно видим в произведениях акынов Арки, Жетысу. Ибрая, Албана Асана, Машхура, Ахансерэ, в особенности у акынов Сырдарьи во главе с Шортанбаем и Шади. В большинстве случаев помимо арабо-персидских слов на арабо-персидский лад (вместо «дейді» — «деиди», «көрді» — «корди» и т. д.).

Все это берет свое начало либо через чагатайские религиозные киссы, либо от поэм «Шахнаме», «Юсуф и Зулейха», «Лейли и Меджнун». В пределах казахской литературы, в частности в связи с творчеством Абая, исследование влияния гаруза является насущной проблемой, стоящей перед литературоведами.

Что касается Абая, то эти стихи не изменяют свои восточные формы. В устах Абая эти стихи звучат не по-казахски. Абай еще не освоил, творчески не воспринял, а остался на уровне чистого подражания.

В первых своих попытках найти просвет в ночи медресе молодой поэт так протягивает свои руки к поэзии Востока, так приходит к этому берегу.

Это начало. В дальнейшем, хотя Абай и отошел от подражаний детской поры, но до конца своей жизни не терял связь с этим берегом. В поэтическом творчестве Абая восточное начало, проходя красной нитью, завершается его стихотворением «Алланың өзі де рас, сөзі де рас», написанным в 1902 г.

1902 г. является годом, когда Абай постепенно перестал сочинять стихи. Таким образом, он закончил выше-названным стихом. Это последние слова поэта, вышедшего из мусульманского мира. Таким последним аккордом заканчивает Абай мотивы восточной поэзии, религии ислама. Мы взяли начало и конец его пути. Теперь

остановимся на том, что было в промежутках. В 1887 г. были сочинены поэмы «Масгут» и «Ескендер».

Кроме того, он сочиняет поэму «Азим» на тему из «Тысяча и одной ночи». Все это порождено тем, что Абай хотел сделать доступными казахским читателям все легенды, предания, распространенные в восточном мире... Поэтому времена Гарун аль Рашида или события «Шахнаме» взяты не только из простого любопытства.

Далее в 1889 г. было написано «Хор болды жаным», а в 1891 г. — «Көзімнің қарасы». В период сочинения этих стихотворений опять-таки проглядывается стиль стихов в подражание чагатайской поэзии, написанной гаруз узини. Однако теперь поэт стал более глубоко понимать дух суфистской поэзии Востока, ее внешних и внутренних образцов. Потому-то он в дальнейшем переосмысливает ... образцы, употребляет их сообразно своему желанию. Стихи его кажутся присущими казахскому поэту. Все же, если рассмотрим глубже, то воспевание любви словами «Хор болды жаным», «Тағдырдан келген зұлым», «Бүгілді белім», «Тағдыр етсе алла, не көрмейді панда»... покажутся в стиле поэтов-суфистов, «Лейли и Меджнун».

Сенсің — жан ләззәті,
Сенсің — тән шәрбәті.
Сұлуды сүймеклік —
Пайғамбар сүндеті.

Этот мотив также привнесен с Востока. Хотя темой является любовь, но эта любовная песня не казахского, не европейского образца. Любовь предначертана судьбой, она, омыв человеческую душу, очищает ее. Тело твоё терпит муки, тяжкие испытания. Через это очищается твоя душа.

Здесь ясно, без прикрас видим суфистскую философию любви о том, что очищенной душой [человек] познает бога, своего создателя. Соответственно этому в языке изобилуют такие слова, как «зұлым», «бек бітті», «лаззат», «шарбат».

Рифма и ритмика этих стихов не похожи на обычные казахские стихотворения. Надо учесть и то, что поэт тщательно сочинил для этих стихов кюи, подобные кюям беитов, и соответственно выбрал особые слова. Это резко бросается в глаза, в особенности в таких стихах: «Желсіз түнде жарық ай», «Қызарып, сұрланып» или же

«Айттым сәлем, қаламқас». Кроме этого, восточное русло еще мы видим в стихах религиозного содержания. В стихах, написанных в 1894 году:

А, кұдай бере көр,
Тілеген тілекті,

или

Алланың рахметін
Яр тұтып әрнеге.
Әрраһман ол атын
Үйреткен жұмлеге.

Все эти стихи были молитвами, причитаниями, мольбою поэта во время болезни сына Абиша. В это время Абай — мусульманин. Это стихи «божьего раба», это причитание беспомощного старого сердца, обращающегося к богу. Это не случайное явление в жизни Абая. Точно так же это не настроение, которое бывает то подавленным, то снова обновленным. Это правда, высказанная в тяжелую пору своей жизни. Но этот момент в произведениях поэта мог бы остаться скрытым, невысказанным, неясным. Однако тяжелая пора, настигшая его, обнажила весь внутренний мир. И здесь поэт говорит о своей религиозности, о том что он верующий.

Но вместе с этим Абай не фанатик. Он не поддерживает ту фанатическую, схоластическую религию, которую превозносят большинство мулл и религиозных книг. Все то, что получает с восточного берега, Абай воспринимает своим умом, критической пытливой мыслью, однако рационалистически, по-своему делая выводы. Сюда входит в первую очередь религия ислама, затем восточная поэзия, далее слова ученых-философов ранних и поздних мусульманских учений. Например, в 1895 г. Абай пишет стихи «Лай суға май бітпес қой өткенге». Это и еще другое стихотворение его «Алланың өзі де рас, сөзі де рас» как бы представляют собою религиозные размышления поэта.

Там прямо сказано:

Алла мінсіз әуелден, пайғамбар хак,
Құран рас, алланың сөзі дүр ол.

или

Тә'уиліне жетерлік ғылымың шақ.

Далее:

Алланың, пайғамбардың жолындамыз,
Ынтамызды бұзбастық иманымыз...

Абай показывает себя одним из рядовых мусульманов, верующих, но вместе с этим:

Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп,
Және сүй «хақ жолы» деп әділетті,

далее заключает:

Осы үш сүю болады имани гүл,
Иманның асылы үш деп сен тахқиқ біл.

С этими словами он удаляется от проповеди невежественных мулл:

Руза, намаз, зекет, хаж — талассыз іс,
Жақсы болсаң, жақсы тұт бәрін тегіс.
Бастапқы үшті бекітпей, соңғы төртті
Қылғанменен татымды бермес жеміс.

Это значит, что к основе религии ислама, которую сам воспринял, он подходит критически и пытается сочетать ее с моралистической и умозрительной философией. Здесь, конечно, Абай — рационалист. Основа религиозности Абая и сущность ее именно в этом. Он не останавливается перед словами «мулла сказал» или «в книге написано», а его пытливая мысль стремится познать все глубже и всестороннее:

Өзгені ақыл ойға қондырады,
Біле алмай бір тәңіріні болдырады.
Талып ұйықтап, көзіңді ашысымен
Талпынып тағы да ойлап зар қылады.

Здесь, если рассмотреть с точки зрения невежественных суфиев, Абай даже приближается к берегу кощунства. Доходя до границы, возвращаясь опять к религии, он говорит:

Көңілге шәк-шүбәлі ой алмаймын,
Сонда да оны ойламай қоя алмаймын.
Ақылдың жетпегені арман емес,
Құмарсыз құр мүлгуге тоя алмаймын.

Здесь мы видим много [того, что] восточные мыслители сочли бы за кощунство, святотатство. Ислам, опутывающий сознание человека всякими «бес парыз» (пять заповедей): вера, рок и т. д., — начинает распадаться, в нем получают трещины.

Абай становится вроде имама Газали — критически

относящимся к мусульманам. Более того, религия Абая начинает сближаться с религией христианства, по-своему становится религией разума.

Все эти положения также ясно видны в его прозаических размышлениях. Вот все то, что связывает Абая в идейном, поэтическом отношении с Востоком. Это не мало. Это не верхнее покрывало или тонкая прослойка. Глубоко пустившие корни осознанные вещи. В Абая знаки, привнесенные Востоком, превалируют основательнее, чем знаки, привнесенные Западом. Когда он приходит к Западу, за спиной его служит опорой, разумом воспринятое мусульманство, Восток.

Таким образом, во второй половине XIX века, во времена Абая новаторы, рационалисты, только что выступавшие на фронтах восточной науки (учения), начинают вмешиваться в пределы реформаторов религии. Абай поддерживает Шагабуддина Маржани, предшественника Каюм Насри. Раньше, чем эти двое, и [раньше] Смагула Гаспринского в мусульманском мире выступили рационалисты Джалелиддин Ауган[и] и Мухаммад Габдуху, в 60-х гг. эмигрировавшие в Париж. Последний из них был представителем нового течения — египетских арабов. В случае возможности расширения масштаба более, чем род или аул, Абай в своих общественных делах мог бы сойтись с этими людьми да с Каюм Насри. Этот Абай участвовал бы [в] буржуазном развитии казахского общества... Но за последние годы постепенно отходящего от старого и повернувшегося лицом к новому Абая мы видим поэтом, [повернувшимся] в сторону Европы.

Если бы не было вышесказанного рационализма, его поворота мало-помалу в сторону нового в вопросах бытия, мысли, то в Абая мы не видели бы признаков Европы (европейского берега).

Джалелиддин Аугани и Мухаммед Габдуху, выступая против колониального наступления европейского капитала и проводя лозунги панисламизма, сами состояли членами масонских лож в Париже.

Абай, читая о Будде, сказал: «Как глубоки слова Будды, жаль, что не встретился с ним в свои молодые годы!»

Абай сердечно и долго беседует с попом-миссионером Сергеем. Одновременно тот же Абай утверждает, что в Дарвине есть такая сила, влекущая к себе человека, что

трудно с ним соприкасаться, пока прочно [не] заложишь основу своей религии.

В действительности, Абай является представителем либеральной группы феодализма, как это было с Пушкиным — представителем либерального дворянства. Абай ... выразитель особенностей своего класса, он — начало поворота группы от феодализма к буржуазному развитию. Это-то и заставляет его путешествовать по восточному берегу и, наконец, приводит к европейскому берегу.

Абай ... тщательно выбирает все то новое, которое было преподнесено ему с этой стороны. Михаэлис, Гросс, Долгополов, открывшие глаза в мир Абаю, никак не могут привить ему свои народнические антицарские взгляды, требования. В Абае мы совершенно не замечаем малейших признаков политических, социальных мыслей, взглядов, направленных против царского правительства. Вместе с тем он ничего не берет от демократических поэтов, писателей, а также от такого политического, общественного деятеля, как Чернышевский...

Все время он клонится в сторону Пушкина, Лермонтова, Крылова... Общеизвестного, чтимого культурным обществом Пушкина [он] как бы считает равным себе. Поэт будто обращается к нему: «Нельзя ли не так, а так сделать». [К] словам Татьяны, обращенным к Онегину, Абай присоединяет свои сравнения, понятия и свои слова:

Қаймақ едің көңлімде
Бізге қаспақ болды жем,

или

Өз қораңның қақпасын сен,
Қатты жаптың не айтайын,

...вносит еще достаточно своих узоров. Из письма Татьяны, из двух встреч Онегина Абай берет немногое, в большинстве случаев письма Татьяны и Онегина созданы самим Абаем по мотивам Пушкина. Но Абай по-своему делает вывод из повести двух молодых людей, здесь отходит от идейного содержания темы Пушкина.

Во-первых, письмо — насилие над Пушкиным. У Пушкина писем почти нет. Значит, Абай изменил форму, превратив его в эпистолярный роман (переписка двух персонажей). Пушкин ... иронизирует над Онегиным. Он сделал из него зеркало ... для целой группы

Программа Спутника по Алгебре.

Алгебра (1845-1904)

Курс алгебры в середине XIX в. состоял из элементарной теории чисел, теории уравнений, теории функций и теории чисел. В начале XIX в. появились новые разделы алгебры, связанные с развитием теории чисел и теории функций. В середине XIX в. появились новые разделы алгебры, связанные с развитием теории чисел и теории функций. В конце XIX в. появились новые разделы алгебры, связанные с развитием теории чисел и теории функций.

Курс алгебры в начале XIX в. состоял из элементарной теории чисел, теории уравнений, теории функций и теории чисел. В начале XIX в. появились новые разделы алгебры, связанные с развитием теории чисел и теории функций. В середине XIX в. появились новые разделы алгебры, связанные с развитием теории чисел и теории функций. В конце XIX в. появились новые разделы алгебры, связанные с развитием теории чисел и теории функций.

В начале XIX в. появились новые разделы алгебры, связанные с развитием теории чисел и теории функций. В середине XIX в. появились новые разделы алгебры, связанные с развитием теории чисел и теории функций. В конце XIX в. появились новые разделы алгебры, связанные с развитием теории чисел и теории функций.

A San 90 Kellgren

1. Мухоморный лес и мушкетеры в лесу.
(Кук. похороны)
2. Звонкая кувалда (Сбор. сказки)
3. Вальс-фантазия (Сбор. сказки)
4. Буря (о бегущих)
- Ураганная буря (Сбор. сказки)
- Ураганная буря (Сбор. сказки)
- Ураганная буря (Сбор. сказки)
5. Ресурс — Вальс-фантазия (Сбор. сказки)
- О гонимых. Думи
- Ураганная буря (Сбор. сказки)
- Ураганная буря (Сбор. сказки)
- Ураганная буря (Сбор. сказки)

К Голосу на Руси
„От Шогарин Абат до речки „Абад.“

1. Неизвестно чтобы о много розы
на - не был поднялся - много много
2. То же розы не был о розы много
был не был о розы много
не был о розы много
не был о розы много
3. Не был о розы много
не был о розы много
не был о розы много
не был о розы много
4. То же розы не был о розы много
не был о розы много
не был о розы много
не был о розы много
5. То же розы не был о розы много
не был о розы много
не был о розы много
не был о розы много

аристократов того времени. В историческом отношении это было весьма важно, ценно, и образ Онегина стал бессмертным. Абай этими местами с русской историей не считается. Он, приходя к европейскому берегу, думал приобрести что-то и для своего аула. Но этим намерениям его не соответствует образ вероломного Онегина. По Абаю, он должен быть образцовым джигитом, достойным подражания. Поэтому Онегина в конце романа оставленного, высмеянного Пушкиным, Абай поддерживает под локоть, вручает ему пистолет и заставляет его говорить:

Сенен баска еш жерден,
Таба алмадым орнымды.
Ата-анам **қара жер**
Сен аша бер қойынды,

и он сам себя убивает выстрелом. Таким образом, он хочет сказать молодежи своей среды: «Будьте такими, как он». Это не приход к Европе в поисках пристанища или в поисках учителя, это похоже на тот приход к Дарвину, [когда он оставляет] за собой другие опоры. Когда переводит Крылова, обращается с ним ... так, как при переводе пословиц, поговорок, притчей и басен, как бы говоря: «Эти слова, сказанные многими, значит, и я могу прикоснуться к ним». И здесь он не оставлял свою основательность. Эти новые вещи присоединяет к своим назидательным казахским стихам, преподносит как нечто дополнительное.

Абай напоминает того человека, который, приехав на выставку европейской культуры из казахских степей, с Востока, хочет ознакомиться, что там есть... Однако он жаждет видеть настоящую культуру, настоящее искусство. Но увидев, узнав вкус, нельзя вернуться совершенно [прежним], как ни в чем не бывало. Хотя вначале он прибыл, держа себя важно, с намерением не уступать свои позиции, через некоторое время начинает изменяться. Правда, ознакомливаясь с Европой, он говорит: «Восток мой стал Западом, а Запад мой Востоком». Но эти слова еще не означают, что Абай внутренне ... до основания изменился. Это означает, что культура, знание Европы чем дальше, тем больше увлекают его. Однако, как говорил[ось] выше, внутренней опорой у Абая была религия. В основном он в этом отношении не изменяется. [Но] чем дальше, тем больше освобождается от старого, становится более близким к новому. Облик Абая-

новатора, рационалиста выступает все более ясно, четче... Чем глубже становится его поэтическое мастерство, тем больше [он] берет пример с Европы. Это начинается с того, когда на выставке европейской культуры привлекают его взор некоторые новинки. Поэт начинает отбирать из нового самое новое, там ищет он такой большой образ, который он сам раньше не видел... Как бы он не прошел, слегка соприкасаясь с Пушкиным, но возле него находит то, что ему нужно. Абай, критически осмотрев, останавливается возле Лермонтова, «чья любовь была отравлена ядом гнева». Смотрит на него удивленно, любит его до изнеможения.

В распрах аула, после столкновений, когда возвращается он отравленный иронией, гневом, печалью, мотивы Лермонтова кажутся... [ему] собственными. Потому-то Абай и переводит Лермонтова и учится у него, обогащая свои кюи. К словам Лермонтова он относится с такой тщательностью, что не отличает их от своих собственных, они становятся песнью его жизни, стирается грань между [понятиями] «мое» и «твое», Абай свою долю наследства присоединяет к Лермонтову.

Некоторые стихи Лермонтова Абай переводит с большой любовью, точностью, как бы этим подчеркивая их принадлежность Лермонтову. «Выхожу один я на дорогу», «Пленный рыцарь», «Парус», «Горные вершины» (из Гете — Лермонтова), «Нет — я не требую внимания», — все эти стихи были переведены с большой точностью и старательностью, с целью ознакомить [с] Лермонтов[ым]. После них такие стихи, как «Дары Терека», «Печально я гляжу на наше поколение», Абай переводит то близко, то с отступлениями. Во всяком случае, точности не соблюдает. В мыслях он, как было это с Пушкиным, тоже хочет состязаться с Лермонтовым. Роман Лермонтова «Вадим» Абай начинает переводить в виде поэмы. «Демона» переводит, также приближая его к своим понятиям. Такое вольное отношение к оригиналу встречается нередко.

Так, часто общаясь, соприкасая свои поэтические мысли-думы, основные тематические формы, во многих местах идет рядом с Лермонтовым, как бы породнясь с ним...

Перейдем ко второй основной особенности. Это то, что получил поэт от европейского берега нового и как использовал его.

Если в результате своего участия на восточном берегу, как привели выше, Абай создает стихи о любви, о настроениях, с религиозными мотивами, то, подытожив свои соприкосновения [с] волной с европейского берега, он точно так же трудится над несколькими темами. Это не переводы Лермонтова, а это твердое усвоение образцов [таких] поэтов, как Лермонтов, и использование их. Если бросим взгляд на это, то у Абая видим два вида стихотворений, берущих свое начало из Европы. Один из них — стихи о любви (любовная лирика), другие — стихи, выражающие настроение (лирика настроения).

Если по образцам арабо-персидских суфиев были написаны такие стихотворения, как «Хор болды жаным», то по образцу европейских поэтов были созданы «Желсіз түнде жарық ай», «Қызарып сұрланып». В первой группе стихов о любви природа не участвует. Эти стихи пишутся по образцам гаруз уазани, а ритм байта (вид стиха). А во второй группе стихов превалирует другой мотив, который совершенно отсутствовал в казахской литературе. Здесь любовь окутывается явлением природы:

Желсіз түнде жарық ай,
Сәулесі суда дірілдеп,

такими поэтическими картинками начинается его стихотворение. Даже [когда] рису[ется] ночь казахского аула:

Тау жаңғырып ән қосып,
Үрген ит пен айтаққа.

Заканчивается горячей встречей двух влюбленных:

Тұрмап па еді сүйеніп,
Тамаққа кіріп иегі.

Стихи, общая картина-тема принадлежат Абая. Однако изображение любви пламенной, мимолетным видением, как явлением, чуть засверкав, исчезнувшим, [где] под конец ставится многоточие, как бы говоря[щим]: «Остальное пойми сам» — все это по образцу интимной лирики. Из этого стиха видны слова Гете — Лермонтова, заканчивающих:

Тыншығарсың сен дағы
Сабыр қылсаң азырақ.

Соответственно с этим положением какова рифма стиха? Отдельные поэтические картины рисуются отрывками, как бы напоминая сверкание, рифма казахского или восточного стиха нарушается, Абай здесь рифмует по-новому.

Первая строка рифмуется с третьей, а вторая — с четвертой, как бы создавая новую ритмику, полную силы.

По этому образцу написано «Краснея, бледнея». Поэт здесь добивается большой лаконичности...

Елбіреп қалтырап,
Жігіт пен ол қыз да.

По велению этого основного мотива [стихотворение] обрывается короткими фразами... [что] кажется короткими вздохами очаровательной ночи. Таким образом, Абай на европейском берегу достигает того (вернее, одно из его достижений), что он создает прекрасные образцы любовной лирики. И в создании стихов, выражающих настроение, Абай учится у европейских мастеров и осваивает их высокое мастерство... [на таких образцах, где] также сочетается настроение человека с явлениями природы. [Он] пишет:

Көленке басын ұзартып,
Алысты көзден жасырса.

Вместе с тем пламенно звучит:

Күнгірт көңлім сырласар
Сұрғылт тартқан бейуаққа.

Поэт-мыслитель с грустью общается со стихией природы, выражая свое внутреннее волнение.

Таким образом, отдаваясь всем существом стихии, поэзии и песне, он говорит устами Лермонтова (Байрона):

Душа моя мрачна, скорей певец, скорей,
Вот арфа золотая.

Перечислить все невозможно. Все же стихов подобного образца у Абая много. Оттого-то на первый взгляд кажется, что Абай многое взял, многое перенял из Европы, и на его поэтических весах больше тянут эти стороны. Абай в последние годы свои стихи, выражающие настроение, пишет исключительно в манере Гете, Лер-

монтова, как бы сродняясь с этими знамен[итыми] романтиками... На европейском берегу Абай достигает большой культуры и большого мастерства. Переводя их:

Елсіз жер тұрғандай боп хаққа мүлгіп,
Ымдасып сөйлескендей көкте жұлдыз, —

помимо таких романтических слов, использованных им в переводах, он свои собственные стихи также начинает писать в этой манере...

Все-таки, вышесказанные слова не уничтожают в Абае следы, мотивы восточного берега. Не смыывают их. Используя [их] в языке, в образах, он как будто стремится не обнаружить свое внутреннее свойство, определяющее его казахскую, восточную, черту. Все это не изменяет восточную сущность или казахские особенности (о которых здесь не говорилось), внутренний мир, убеждения, направления Абая. Только служит методом, образцом для художественного выражения. Правда, иногда европейские образцы выдвигают для него особые темы.

Среди таких стихов... мне кажется, особо выделяется его стихотворение «Поэту». Большинство наших читателей из-за отсутствия такого названия стихотворения не замечают того, что оно посвящено поэту. Здесь речь идет о стихотворении: «Адамның кейбір кездері». [Оно] создано на основе чтения стихотворений Пушкина, Лермонтова «Поэт», «Поэту». Здесь Абай, создавая свои стихи на ту же тему, как бы соревнуется с ними. Тема берется с европейского образца, но в обрисовке образа поэта Абай дает свою оценку, выражает свое отношение.

Цель статьи — перечислить основные моменты литературного «телкары», который одновременно питался на восточных и европейских берегах. Здесь мы не собираемся подвергать [его] всестороннему изучению, исследованию, а хотим дать сжатую схему для таких исследований. Поэтому данная статья не претендует на полноту [исследования].

Ввиду поставленной цели: назвать влияние обеих сторон (Запад, Восток), мы не остановились на самобытности, оригинальности, на казахских чертах Абая. Об этом нужно говорить особо.

До сих пор, говоря о поэтическом окружении поэта, мы останав[ливались] на том, что повлияло [на него],

какие источники обогатили его творчество. Однако окружение поэта не кончается перечислением того, что получил Абай. На втором плане стоит еще один весьма важный вопрос: что сам Абай дал другим.

Здесь мы не будем говорить о том, какое влияние оказывал Абай до революции или перед революцией на казахских поэтов. Это требует особого подробного анализа. Кроме того, те, кто ближе к нам, [не соответствующий] точному понятию — окружение поэта. Поэтому мы остановимся вкратце на некоторых поэтах, которые трудились во времена Абая.

Таких поэтов четверо. Двое из них — Акылбай, Магавья — сыновья самого Абая. Оба умерли в 1904 году, в год смерти Абая. А остальные двое — Кокпай и Шакарим. Все четверо поэтов являются в подлинном и полном смысле учениками Абая. Они помимо получен[ного] от Абая воспитания как от отца, брата, учителя, помимо того, что они были читателями, распространителями, агитаторами и ценителями его стихов, сами под руководством Абая сочиняли стихи.

Для включения имен этих четырех поэтов при изучении Абая большим поводом служит то обстоятельство, что хотя сам Абай не участвовал, [ими] создаются значительные труды, к которым Абай относился благожелательно. Абай дает им темы, критикует стихи этих поэтов, исправляет и показывает пути исправления. Точнее говоря, они как бы считаются учениками-поэтами Абая, а сам Абай является для них писательской школой.

Еще нужно отметить, что все четверо пишут поэмы-рассказы. Литературная школа заключается не только в том, чтобы топтаться на том, чем занимался раньше поэт: вокруг его темы, формы. А в том, чтобы по данному основному направлению поэта-учителя идти дальше по новому пути. Кроме того, еще в том, что надо углубить те стороны, которые поэт-учитель не успел отразить или не желал коснуться в его время.

Рассказы-поэмы очень интересовали Абая, [но] он сдерживал, ограничивал себя. Вот эти-то четверо поэтов и поднимают эту целину. Акылбай и Магавья пишут романтические поэмы, а те, двое, занимаются другими образцами. Акылбай со своими поэмами «Дагестан», «Зулус» в казахской литературе продолжает традиции Байрона, Пушкина (образцы восточных и южных поэм), и Магавья, начав в этом стиле поэму «Касым», в конце

переходит на казахскую тему: историческая песня (песня об Аблае) или бытовая тема «Енлик-Кебек». Кокпай по канве, данной Абаем, пишет поэму об Аблае и о сыновьях Касыма. Несколько в ином плане, выбирая бытовые темы из казахской жизни, Шакарим пишет свои поэмы «Қалкаман-Мамыр», «Енлик-Кебек».

Во всех этих начинаниях Абай помимо обсуждения канвы будущего произведения занимался исправлением отдельных строк после того, когда заканчивалось то или другое произведение...

Все это показывает, как Абай учил, воспитывая, поэтов. В произведениях этих поэтов видим гуманизм, частично рационализм, вместе с ним в некоторых имеются религиозность или ханжество, но всем им прибавляются образцы европейской поэзии в создании сюжета, образов. Все это, в свою очередь, дополняет образ самого Абая. Это дает нам возможность более глубоко пон[ять] прежний облик Абая...

АБАЙ — КАЗАХСКИЙ КЛАССИК

В декабре истекшего года казахская общественность отметила 30-летие со дня смерти крупнейшего казахского поэта Абая Кунанбаева. В число правительственных решений, относящихся к юбилею поэта, [входит] сооружение памятника ему в гор. Алма-Ате, переименование одного из педагогических вузов, одного из казахских театров, Государственной публичной библиотеки, академическое издание полного собрания сочинений, перевод избранных его произведений на русский язык и ряд других мероприятий.

Поэт — глубоко взволновавшей его гражданской скорбью эпохи колониального безвременья, поэт — чрезвычайно яркого, колоритного и для своего времени, исключительно оригинального эмоционального заряда, мастер полноценного высокохудожественного слова стиха, Абай, безусловно, заслужива[ет] это большое внимание советской общественности, унаследовавшей в числе многих других литератур прошлого и творческое наследие Абая.

Еще будучи воспитанником старометодного, схоластического медресе Семипалатинского имама Ахмет-Ризы, он рвется чутким пытливым умом начинающего [поэта] из удушливой атмосферы богомольных буквеедов, темных фанатиков своего окружения, как к оазису, к произведениям знаменитых поэтов арабской, персидской и чагатайской старины. Пустому заучиванию непонятого текста корана, пятикратной молитве, изнуряющему посту и иссушающим рассудок бесплодным спорам над буквами шариата он пытался противопоставить как единственно манящее и волнующее его изучение восточной поэзии и начинает первые опыты подражания и преодоления традиций этих поэтов.

Стонem мятущейся души звучат юношеские строки, обращенные поэтом [к] Саади, Фирдоуси, Гафури, Навои и Физули: «Протяните руку помощи, о, поэты, я зову вас».

Этот порыв то вырастает в бурю негодования, то переходит в быструю уничтожающую сатиру, то превращается в ... стон... и во все времена свидетельствует о напряженной борьбе одинокого поэта с пороками своей феодально-родовой среды... морально разлагавшейся в силу внутреннего исторического процесса и в силу грубой хищнической колониальной политики царизма. Эти же настроения проходят лейтмотивом его творчества на всем протяжении литературной деятельности поэта. Борьбой одиночки-протестанта, переросшего культурной средою среду косности, отсталости своего класса, давившего всеми силами на него, но не покорившего его духа, пронизаны ... стихи всех периодов его творчества. Большой природно-критический ум, независимая напряженно-ищущая внутренняя воля и сильное поэтическое воображение помогли ему перерасти и предрассудки и многие житейские обузы своего времени для того, чтобы стать поэтом-творцом небывалых еще тогда в художественной литературе по форме, щедрому содержанию новых его стихотворений.

Годы обучения Абая в медресе длятся недолго. После трехлетнего обучения в городе он по воле своего отца, крупного феодала своего времени, старшины многочисленного рода тобыкты, возвращается в свои родные степи с целью помочь отцу в деле управления этим родом.

Постепенное и близкое соприкосновение со многими

представителями различных слоев населения, по преимуществу с носителями степного красноречия или поэтами-певцами с богатым многообразным репертуаром казахского эпоса и фольклора, [способствовало тому], что Абай постепенно освобождается от книжного влияния персидских, чагатайских поэтов.

В языке, в образно-стилистическом оформлении его стихов начинается явственное преобладание народной основы. Богатый былинно-героический эпос исторических песен, многообразные виды мелких жанров устного творчества становятся постоянной питательной [средой] его дальнейшей творческой продукции. Но уже окрепший, почти оформившийся к двадцати годам жизни талантливый, яркий поэт Абай все же не отдается делу поэзии. Его увлекает степная родовая борьба, стремление сохранить господствующее положение своего племени и власть над родом, полученным его отцом и дедом через жестокую, коварную беспрестанную их борьбу с соперниками, [другими]... племенами, — все это втягивает и молодого Абая в самый центр этой борьбы.

Абай — потомок биев (феодалов — родовых вождей) по внушенной издавна его среде надменной вере, считающей звание поэта недостойным имени крупных феодалов, как бы гнушается ролью поэта. Пишет мало. А написанные стихи распространяет от имени своего друга Кокбая.

Но недолго длилось благополучие его положения в роли управителя родами. Начиная с 25 лет, почти вся его жизнь до 60 лет протекает в атмосфере сознательно [поддерживаемой] политикой царизма внутривидовой вражды... ложных вымышленных доносов, взяточничества чиновников и т. д.

Однако не заглушенный в нем поэт за все эти годы часто в силу множества исторических, классовых, бытовых противоречий его среды ставит самого же Абая на позиции сурового критика, разоблачителя пороков его собственной группы... Сложные, мерзкие взаимоотношения внутри не разложившегося еще окончательно родового общества с первобытными или средневековыми нравами, узаконенным обычным правом, создают много тупиков на жизненном пути человека с ярко выделяющейся индивидуальностью. Приобретая с годами изворотливость в сложной, но никчемной степной борьбе, он все же не избежал участи всех подобных ему людей и не

однажды привлекается к суду за содеянное в борьбе или им самим, или людьми, приспешниками его лагеря. Все подобные случаи приводят его к 30 годам жизни к частым встречам, столкновениям с чиновниками различных ведомств. Бюрократический чиновнический аппарат проявляет немало рогаток, хитросплетений внутреннего своего механизма, осложняя и углубляя многие процессы разжигаемой ими внутренней борьбы. А отдельные представители, старшины родов, в том числе и Абай, становятся [то] объектом заигрывания, то политической мистификации или же одурачивания колонизаторского аппарата царизма. Этот период, т. е. последняя четверть девятнадцатого столетия, как известно, является периодом усиленного промышленного развития России. А колониальные окраины империалистического государства являлись поставщиками различного рода сырья, для выкачивания каков[ого] в этот период действовал уже активно торгово-ростовщический капитал в качестве агента промышленного капитала внутренней России.

Процесс сравнительно быстрого освоения значительной части казахского края как присоединенной колонии [шел] быстрыми темпами: [появлялись] города, утверждались казачьи [станции], волости; управители краем, областями, районами становились все умелее, гибче, чем прежнее управление через ханских султанов согласно уставу о сибирских киргизах, составленному в 1822 г. еще Сперанским.

Ряд областей, в том числе и родных Абаю семь волостей, были усеяны многочисленными ярмарками. Широко распространялись уже [изделия] промышленности. Агентами фабрик, заводов, поставщиками сырья всяких контрагентов начали выступать уже купцы от местного населения. [Появились] зачатки капиталистических отношений в степи. Начала в окружных городах возникать казахская купеческая торговая буржуазия.

Этот процесс экономического и политического освоения края [как] завоеванной колонии не мог не сказаться на положении феодалов, хотя бы даже кочевых, полукочевых районов, каковым являлся район Абая. Все эти моменты в жизни края... подготовили почву [для] из[менения] старого типа феодала. Наиболее жизнеспособные представители их стали искать пути приспособления к изменяющейся новой социально-исторической обстановке.

Приведенный многими внешними и внутренними [изменениями] к социальному тупику Абай ищет выхода из своего положения. Постепенно возгорает жаждой к [знанию], культуре. Они же вначале представлялись ему как единственно надежное орудие в его борьбе за свое положение в степи. Принимается за самообразование. Вскоре, овладев русским языком, он примерно тоже путем [самообразования] постигает классическую школу восточной поэзии, берется за изучение русских [классиков].

И в первые же годы своих занятий над русской литературой он случайно встречает много помогших ему в дальнейшем его развитии... лучших представителей русской интеллигенции того времени. То были ученик Чернышевского... Михаэлис, ссыльные 80-х годов Долгополов, Гросс и др. Они подружились с Абаем, приезжали в гости к нему в аул. Руководили его чтением. По совету этих друзей Абай снова возвращается к поэзии. И первое значительное свое стихотворение этого периода «Лето» распространяет по совету Долгополова от собственного имени. Последовавшие за этими несколько лет усиленного чтения прошли для Абая самыми плодотворными годами его жизни. Кроме регулярных занятий над собственными произведениями он успевает, живя в степи, перечесть и близко, основательно ознакомиться с крупными русскими поэтами и [прозаиками] девятнадцатого столетия, читает философов, ученых, таких, как Спенсер, Спиноза, Дарвин. Проходит курс «Истории умственного развития Европы» Дрепера. Несмотря на пожилые уже годы, он настолько увлекся и глубоко проникся идеями этого [ученого и прочитанной] им литературы, что, по собственному признанию его, «эти чтения перевернули весь мир его представлений и казалось, будто восток стал западом, а запад сменился востоком для него». При этом, вспоминая с большой благодарностью Михаэлиса, он заявлял, что на мир ему открыл глаза только Михаэлис.

Правдивость этих личных признаний подтверждает дальнейший характер его творчества. Он впервые в казахской литературе занялся переводом пушкинских и лермонтовских произведений. Через его талантливую передачу «Евгения Онегина» имя Татьяны стало широко известным именем в родной степи. Письма Татьяны и ответ Евгения репетировались, пелись известными пев-

цами, молодыми поэтами конца девятнадцатого столетия на всех увеселительных вечерах, народных собраниях-празднествах.

М. Лермонтов наиболее сильно приковал к себе внимание Абая, стал настолько близким ему, что помимо многочисленных, непревзойденных в казахской литературе до сих пор переводов его стихов повлияло также на основной характер собственной лирики Абая, лирики природы, любви и настроения. Певец скорби и желчного обличительного стиха... Лермонтов оказался в значительной степени созвучным Абаю поэтом на пути его разочарования и резкого отрицания духовного, идейного убожества людей его среды, а также в его хотя бы романтической устремленности в неопределенную туманную цель будущего, лучшего, чем его дни. Только исключительной одаренностью и глубоким знанием всей суммы духовной речевой культуры казахского народа и хорошим знанием им восточной поэзии можно объяснить полноценную передачу им на казахском языке лермонтовского, пушкинского стиха.

Тем более это поразительно, если вспомнить, что... литературный язык тогда еще не выработался как следует. Он мало еще знал культуру образа и эмоционально насыщаемого, в известной мере, канонизированного поэтического словаря.

Между тем такие стихотворения, как «Кинжал», «Выхожу один я на дорогу», «Парус», «Дары Терека», и много других стихотворений... элегий переданы Абаем с таким мастерством, что выразительность и действенность этих строк почти всегда равноценны качеству оригинала. Абай одновременно переводил и Крылова.

Через русскую литературу Абай познакомился и с учением Будды. Хотя он являлся воспитанником фанатически настроенных мулл, характерно его отношение к Будде, религиозное [учение] которого он оценивал как [одно] из разумнейших и глубоких учений: свидетельство того, как он освободился к зрелым годам от всяких сковывающих тесных уз исламского фанатизма. Его лицо, обращенное к Востоку, хоть и обнаруживает в нем человека, придерживающегося учения ислама, все же не делает его слепым поклонником всего того, [что] говорится апологетами ислама. Наоборот, из всех его рассуждений и отдельных стихов, посвященных философии, морали, явствует облик рационалиста, новатора, что и

соответствует его роли как представителя либеральной группы феодалов своего времени. Поэтому он и предвосхитил во многом новаторов, прогрессистов... как сторонник широкого европейского образования, как борец за раскрепощение умов от фанатических оков религии, как реформист-прогрессист в осуждении и резком отрицании многих позорных институтов Востока, [таких], как многоженство, неравный брак и т. д.

Абай является непревзойденным мастером казахского стиха. Его смелые искания на пути обогащения казахской поэзии новыми формами, размерами и рифмой, новыми строфическими членениями и утвержд[аемая] им высокая, насыщенная мыслью культура справедливо присваивают ему имя классика и основоположника казахской подлинно художественной литературы. Помимо существовавших ранее различных видов казахского стиха он сам вводит [ряд] новых рифм и форм в поэзии. Крупнейший поэт, он одновременно был и композитором. Для большинства своих новых стихов, чтобы сделать их удобнoусвояемыми для своих малоискушенных читателей, он сочинил оригинальные, глубоко прочувствованные мелодии, и эти последние распространены среди широких слоев казахской читательской массы не менее, чем его популярнейшие стихотворения. Дошедших до нас музыкальных произведений Абая насчитывается до десятка. Все они переложены на ноты и включены в репертуар вокалистов казахского музыкального театра, а также в программу радиовещания Казахстана.

В многообразии творческого наследия Абая одним из наиболее ярких моментов выступают его сатира, описания природы и глубокая лирика настроения. Острым уничтожающим нападкам его желчного стиха подвергались главным образом эксплуататоры масс, сильные люди степи, незаслуженно стяжавшие славу попечителей, старейшин родов. То едкой иронией, то сарказмом звучат его строки, рисующие живые яркие образы управителей-расточителей народного достояния: биев (народных судей)-взяточников или аткаминеров-разжигателей внутриродовой вражды. Беспощадный судья среды, изобличитель пороков ее, он дал в своем творчестве... суровую неприглядную картину разлагающегося феодаль[ного] быта, а также отразил картину возникновения купеческо-торговой буржуазии... указав, [что] все эти силы... действуют на фоне народной темноты... бес-

они определяют свое отношение к поэту ... сегодня громадным вниманием [к нему] своей партии и правительства.

АБАЙ

1. Круг вопросов. Темы обильные. Осветить возможно только в одном разрезе... «Абай и классическая русская и европейская литература».

2. Отношение Абая к европейской литературе принято освещать узко. Переводчик. Кого переводил? Распространял песнями. Важно...

3. Но суть не в этом. Обновилось творчество самого Абая. Обновилась казахская литература.

4. Разберемся. Картина до Абая... Значительная, высокоталантливая, многообразная, многочисленная народная литература, но национальные ограничения. Проблемы и формы, культура, а диапазон в пределах одной литературы... Абай вывел их на широкий путь сближения, духовного родства с русской культурой.

5. Гуманизм русской культуры, притягивающий мысли, чувства, идеалы, устремления Абая.

6. Какие проблемы зазвучали?

а. Общечеловеческие, понятие добра и зла в масштабе гуманистической философии Запада, из основы русской культуры. Некая эпоха возрождения с ее раскрепощением умов от узких религиозно-кастовых ограничений. На Востоке это раскрепощение от фанатизма, от феодальных устоев...

б. Ожила природа иначе — четыре времени, и стихия, и картины.

в. Заговорилось о чувствах женщины, матери, друга, возлюбленной.

г. Нашел оценку труд, человек труда.

д. Заговорило новое поколение, осуждая вековой косный застывший быт. Молодежь, критикующая строй, осмеивала систему биев, управителей.

О КУЛЬТУРЕ ВСЕ МЫСЛИ (ПРОСВЕЩЕНИЕ МАСС)

Сам поэт начал говорить языком внутренних чувств, голосом совести, общественно-гражданской скорби.

7. Все это пришло через глубокую духовную оценку с гением Пушкина, просветительской философией Запада. И это было счастьем для казахской литературы того времени. Это отличало Абая от всех.

8. Примеры: четыре времени года — по-новому, назначение поэта — по-новому. Сатира о волостных... по-новому (Пушкин, Гоголь, Щедрин). Лирика любви — среди природы, по-новому, равноправные чувства женщины. Лирика настроения... по-новому, значительно глубже и высокий порыв духа...

9. Вот основная и самая большая, полновесная струя в творчестве Абая. Он современен нашей культуре, он родной. Он правильно ориентировал свой народ в век фанатизма.

10. Юбилей должен помочь широкому глубокому изучению. Область обязана проложить широкие пути массового знакомства интеллигенции, рабочих и колхозников с наследием великого поэта...

КЕМ БЫЛ АБАЙ?

1. Кем был Абай? Мало данных — нет писем, мемуаров, воспоминаний...

2. Факты его жизни, эпоха его.

3. Наследие его... отсутствие записей ранних стихов.

4. Народное — эпос, фольклор, историч[еские] песни, акыны — айтыс — сам Абай тоже импровизировал. Биржан, Асет, Дулат, Шортанбай, Шоже, Балта, Кемпирбай, Алпыс... Женщины — Ажар, Тогжан, Куандык, Сара, жена Адылета, бабушка, сказочники, композиторы.

5. Восточная струя — рел[игиозный] героич[еский] эпос. Казуистика, логика, переводы, комментарии, историч[еские] труды Табари, Рубгузи, история арабов и история Ирана, Бабур, Абулгазы. Классика — Фирдоуси, Низами, Навои, Физули, Хафиз, Саади, суфисты, преодоление их, новое в жизни угнет[енных] восточных народов.

Ссылные кавказцы, борьба Шамиля, эмигранты, татары-книжники... Знание современной культуры этих народов.

6. Европа — Крылов, Пушкин, Лермонтов, Байрон, Гете — через русскую поэзию. Перевод. Но не только перевод. Друзья, систематическое знакомство, изучение. Художественная литература, Толстой, Салтыков. Публицистика. Европейские классики. История умственного развития Европы — философия от Сократа, эллинистический элемент, английская философия — через все это освоение задач, идеи русской культуры. Великий гуманизм классиков. Это трибуна — оппозиционная к царскому строю. Интернационализм в русской культуре, гнет и борьба в России. Ее выражение в литературе — Салтыков, Чернышевский...

7. Синтез — народное не оставил, не воспроизвел в том виде язык, образно-стилистические приемы. А[бай] видоизменил, углубляя, перевод в иное высшее качество. Иные идеи ... проповедует он. Его отношение к современности, социальному укладу аула. Там родовые пережитки, раздоры, мракобесие... бичует сутяжничество, взяточничество, невежество, феодально-родовые пережитки — семья — женщина основа ее. О ее любви, воле, праве друга... она мать, подруга — поет об этом.

Об антагонизме социальном — о труде независимого трудового человека... о новом просвещенном поколении, через русскую культуру... Его воспитательная программная линия — к новому поколению. Ориентирует историю народа на Запад.

Свежей, иной струей отдают его произведения новой морали. Критический разум, рационализм. Воля, деятельность и чувства человека в этом свете получают иное направление, иную остроту. И природа, и труд, и любовь, и смысл существования человека — осознаны по-новому, воспет[ы] так, как не пелось никем доселе в этом виде.

8. Претворенное, глубокое освоение культурного влияния европейской общечеловеческой культуры. Характерны даже четыре времени года. Казахская природа, но освещена, художественно-поэтически отображена через европейское культурное восприятие ее. Любовь — есть казахское освещение, есть и восточное, но наиболее глубоко, поэтично в европейском освещении, конкретной интимной лирикой в окружении природы.

Назначение и роль поэзии — поэта-творца — то же в коренном отличии от всего прошлого каз[ахской] литературы. Поэт-гражданин — гуманной, но действенной, борющейся воли. Это эстетическое воздействие, его роль в действенном преобразовании мира и отношении людей.

В нем культура и светлая программа.

Его ответственная, независимая от установлен[ного] быта, обычаев, косных традиций — волевая устремленность к светозарному грядущему... Он борец за социальное переустройство своей среды.

Отсюда новая деятельная программа А[бая].

Бичует строй ... носителей конкретного зла — волостных, баев, биев, аксакалов, аткаминеров — уничтожает едким сарказмом. Это не только борьба с ними, а с системой царизма. Здесь Абай родствен народно-демократическим поэтам — Некрасову, Салтыкову-Щедрину — здесь его родственность с учением Чернышевского.

9. Борется, как они, но самостоятелен. Обращается к истории каз[ахского] народа.

Ученики, его школа, «Медгат», «Шамиль». и т. д. «Козы-Корпеш», «Дагестан», «Зулус», «Енлик», «Мамыр» — в этом есть расширение его большой жизнеутверждающей программы.

10. Обращен[ие] к истории он не ограничивает рамками казахской истории. Сократ, Аристотель... Диапазон расширен до пределов рац[иональной] эллинистической культуры.

11. ...Мнимое пробуждение Востока в виде джадидизма, панисламизма, пантюркизма, что после на Ближнем Востоке стало реакционной программой националистов. Абай прео[долел] узость, ограниченную вредоносность этих ориентаций. Не шел с ней ни на шаг вместе. И это его отвращение правильно подтвердилось ходом истории в революцию.

12. Разносторонность его. Музыкальное творчество. Его стихи о песне... свидетельство огромной любви к каз[ахской] нар[одной] песне. Но преобразователь А[бай] не ... огранич[ивает]ся и создает свои мелодии. Их служебно-творческое назначение — популяризация новых форм стиха, новых переводов... Камерность, эмоциональная глубина его собств[енных] мелодий.

13. Всей суммой своих творческих поисков и сумм[ой]

созданного Аб[ай] заслужил еще при жизни огромную славу. Приданое девушек — книга Абая, рукописи. Его пели, учили, цитировали еще и тогда...

14. Выводы. Кедр на утесе. Одиночная тропа. Великий памятник общечеловеч[еской], русской культуры. Как никто в каз[ахской] истории, он был близок к духу гуманному, просветит[ельскому], независимости и интернац[ионализму], духу русской народной культуры. Это первый на Востоке друг, собрат Пушкина. В этой переключке вершины глубокого смысла и значение творчества Абая. Сегодня он [со своим наследием] вместе со всем своим народом пришел в родную семью, манившую его издали...

15. Отнош[ение] сов[етской] общ[ественности]. 100-летие.

ВЕЛИКИЙ ПОЭТ-ПРОСВЕТИТЕЛЬ АБАЙ КУНАНБАЕВ

Во второй половине XIX века наряду с устным творчеством происходило развитие и письменной казахской литературы нового типа. Самым значительным явлением этой новой казахской литературы было творчество великого казахского поэта-классика Абая. Он был выдающимся поэтом, отразившим подлинно общественные интересы своего народа и сыгравшим огромную роль в просвещении казахского народа и его приобщении к наследию русской классической литературы. В истории казахской литературы он по справедливости считается великим классиком, основоположником реализма с критическим направлением.

Абай Кунанбаев родился в 1845 году в Чингисских горах Семипалатинской области, в кочевьях племени тобыкты. Отец его, самовластный степной правитель Кунанбай, был старшиной тобыктинского рода.

Дав мальчику начальное домашнее образование в ауле у наемного муллы, Кунанбай послал десятилетнего сына в Семипалатинск в мусульманскую духовную школу-медресе.

В годы учебы в медресе Абай увлекался чтением произведений таких поэтов, как Фирдоуси, Низами, Хафиз, Саади, Навои, Физули, поэтов-классиков таджикск[ого], узбекск[ого], азербайджанск[ого] народов.

За эти школьные годы Абай не только изучил доступные ему произведения поэтов, но и сам начал писать стихи.

Насильно втянутый волей отца в тягостные дела родовых распрей, Абай долгое время жил в разладе с Кунанбаем.

Между властным отцом и правдивым, непокорным сыном происходили серьезные стычки, которые вели к разрыву. Этот разрыв и совершился, когда Абаю было двадцать восемь лет. Теперь он мог устроить свою жизнь по велению собственного разума и своей воли.

Прежде всего он вернулся к прерванному в детстве изучению русского языка. В эти же годы ... жизни Абай вернулся вновь к поэзии.

Теперь основным содержанием поэзии Абая становится отображение жизни казахского народа, его эпохи, характер [изуемой] началом кризиса патриархально-феодального строя, кризиса, возникшего под влиянием развивавшихся в казахской степи капиталистических отношений.

В стихах Абая звучала глубокая скорбь о злосчастной доле угнетенного, бесправного и отсталого казахского народа.

Всю силу ненависти и страстного негодования поэт вкладывает в свои стихи, рисуя образы баев, мулл, управителей, царских чиновников, всех тех степных хищников, которые обманом и силой эксплуатировали и угнетали казахский народ.

Благодаря своему упорному стремлению к самообразованию и поглощая в огромном количестве книги на русском языке, рекомендованные его друзьями, Абай успешно и быстро расширил круг своих знаний и интересов. Необыкновенно широко раздвинулся его горизонт, когда он обнаружил и познал ценности духовной культуры русского народа. Абай стал ревностным почитателем наследия Пушкина, Лермонтова, Крылова, Салтыкова-Щедрина, Льва Толстого. С 1886 года Абай начал переводить на казахский язык произведения Крылова, Пушкина, Лермонтова, впервые сделал их доступными и понятными для своего народа.

В соединении с русской культурой Абай видел для казахского народа единственно верный путь выхода из вековой темноты. Великого поэта-просветителя волнова-

ла идея братства и дружбы народов. В своих стихах он стремился внушить казахскому народу, что нужно уметь отделять русский народ от царских колонизаторов.

Абай был не только поэтом, но и композитором, глубоким знатоком и тонким ценителем казахской народной музыки. Он создал ряд собственных мелодий главным образом для тех своих стихов, которые вводили в казахскую поэзию новые, неизвестные ей до этого формы (шестистишия, восьмистишия и т. д.). Новые мелодии создал Абай и к своим переводам отрывков из «Евгения Снегина».

В 1889 году имя Пушкина и имена его героев—Онегина и Татьяны — благодаря переводам Абая стали известны сначала в пределах аулов Абая, в кочевьях тобыкты, а отсюда проникли и далее в ближайшие и более отдаленные кочевья, входили в репертуар акынов наряду с собственными казахскими эпическими и лирическими произведениями.

К этим же годам имя самого Абая — поэта, мыслителя и композитора — становится одним из самых популярных и чтимых народом имен.

Абай выступил против отсталых феодальных устоев, против родовых невежественных интриганов и угнетателей народа, против всей системы царизма.

Естественно, что он [вызвал] лютую ненависть степных феодалов, верных слуг царизма. Они вели против него непрерывную грязную и коварную борьбу. Не решаясь действовать против Абая открыто, они применяли коварные и вероломные методы борьбы.

Они слали в канцелярии губернатора, уездных начальников, царских судов всевозможные доносы на Абая, называя его «врагом белого царя», «смутьяном среди народа», «неугомонным нарушителем обычаев, прав и установлений отцов и дедов». Поэт жил в мрачной атмосфере злобы и ненависти. Страшным [потрясением] для Абая явилась в это время смерть его сына Абдрахмана, наследника его дел, образованного и даровитого человека. Вскоре умер от чахотки его любимый сын и талантливый ученик Магавья. В 1904 году надломленный тяжелой борьбой и горестной жизнью, преследуемый тупой, злобной средой феодалов и чиновников, Абай тяжело занемог. Отвергнув всякое лечение, он умер на шестидесятом году... жизни, только на сорок дней пережив любимого сына.

Он был похоронен в родовых степях, около своей зимовки — в долине Жидебай, вблизи Чингисских гор.

Просвещенный и пламенный борец за культуру казахского народа в мрачной среде ханжей, стяжателей, косных старшин-феодалов, Абай был выдающимся человеком своей эпохи не только в истории своего народа, но и в истории всего Ближнего Востока.

ПЛАН БИОГРАФИЧЕСКОГО ТЕЗИСА О ГЕНИАЛЬНОМ КАЗАХСКОМ ПОЭТЕ — ОСНОВОПОЛОЖНИКЕ КАЗАХСКОЙ ПИСЬМЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ АБАЕ КУНАНБАЕВЕ

I. Рождение поэта и его детство.

II. Общественно-политическая среда Абая (экономика, быт, форма общественного строя, колониальная политика царизма).

III. Уровень культуры, искусства казахского народа во второй половине XIX века.

1. Казахская культура (классическое наследие устного народного фольклора и народного творчества).

а) героический народный эпос («Едиге», «Кобланды», «Ер-Таргын», «Орак-Мамай», «Камбар», «Богембай»... «Исатай» и др.);

б) лирические эпосы «Козы-Корпеш», «Боз-жигит», «Кыз Жибек», «Айман-Шолпан» и др.;

в) социально-бытовые песни-поэмы (жар-жар, жоктау, состязание акынов);

г) народные легенды, рассказы, былины и др.;

д) произведения знаменитых народных акынов, певцов, импровизаторов, жирши и сказителей (Асан Кайгы, Сыпыра Жирау, Жиренше Шешен, Коркыт, Бухар Жирау и др.).

2. ...Письменная литература эпохи «Зар-заман» (скорби), произведения поэтов XIX века: Дулата, Базара, Шортанбая, Мурата, Аубакира.

3. Освоение классического наследия восточной культуры, искусства и литературы (гениальные творения Фирдоуси, Низами, Навои, Физули, Сагди).

4. Начало движения к сокровищам западной культуры, знаменитый поэт-просветитель Алтынсарин Ибрай, выдающийся ученый Шокан Валиханов.

5. Наследие огромного народного искусства — знаменитые народные композиторы Курмангазы, Биржан, Акан-Серы, Жаяу Муса, Мухит.

IV Общественно политическая и литературная деятельность Абая.

1. Освоение Абаем классической восточной и казахской культуры и на основе ее прогрессивная борьба за передовую западную культуру и культуру великого русского народа (призыв к просвещению, технике, искусству и др.).

2. Демократическое течение 60-х годов прошлого столетия великих демократов русского народа: Герцена, Чернышевского, Добролюбова и др., тесная связь Абая со сторонниками Чернышевского, социалистами-революционерами Михаэлисом, Гроссом, Долгополовым, Леонтьевым.

а) идейно-политическое воззрение Абая;

б) Абай как великий просветитель и демократ;

в) борьба Абая со всеми реакционными проявлениями феодально-патриархальных родовых пережитков казахского аула;

г) борьба Абая с реакционным влиянием панисламизма, пантюркизма, мешающим прогрессивному развитию культуры казахского народа.

V Творческий путь великого поэта.

а) Реалистическое освещение общественно-исторического положения казахского народа во второй половине XIX века (беспощадное разоблачение грабительства царских чиновников, волостных управителей и эксплуататорских методов [господства] баев, феодалов, родовой знати над бедняками... тяжелой зависимости трудящихся казахов).

б) Абай и русские, западноевропейские классики: Пушкин, Лермонтов, Крылов, Л. Толстой, Салтыков-Щедрин, Шекспир, Байрон, Гете и др.

в) Абай — первый распространитель в глухих казахских степях классического наследия мировой литературы («Евгения Онегина» Пушкина, «Демона», «Кинжал», «Дары Терека» Лермонтова, басни Крылова, «Еврейские мелодии» Байрона, стихи Гете и др.).

3. Абай — гениальный создатель литературного казахского языка.

а) новатор поэтической культуры (стиль, словесный образ Абая);

б) создание многогранных и новых форм стихосложения;

в) лирика и сатира Абая;

г) классические поэмы Абая «Александр Македонский», «Масгут», «Азим».

4. Абай — как мыслитель и философ.

а) критическое освоение Абаем классической античной философии (также философия Востока и Запада), великих философов и ученых: Аристотеля, Платона, Сократа, Авиценны, Дарвина, Гоголя, Спенсера, Милля, Спинозы, Белинского, Чернышевского и др.);

б) создание Абаем своего философского воззрения;

в) эстетические взгляды Абая (создание критерия в вопросах об отношении искусства к действительности);

г) взгляды Абая по вопросу морали и нравственности (о любви, равноправии, о женщине, поведении человека и т. д.).

Гуманизм Абая.

а) призыв к интернационализму и братству народов;

б) призыв к справедливости и труду.

Абай — вершина классической казахской поэзии (непревзойденная художественная высота поэзии Абая).

VI. А б а й — к а к к о м п о з и т о р .

а) новатор в создании казахских музыкальных произведений по стилю Запада («Евгений Онегин», «Сегизаяк», «Хор болды жаным» и др.).

VII. К л а с с и ч е с к а я п о э т и ч е с к а я ш к о л а А б а я .

а) знаменитые ученики Акылбай, Магавья, поэты-писатели Кокбай, Аубакир, Арип, Турагул, Абсалык и др. и их романтические и исторические поэмы: «Медгат-Касым», «Дагестан», «Зулус», «Загира», «Аблай», «Енлик-Кебек», «Калкаман-Мамыр».

VIII. В ы в о д ы .

а) историческая роль Абая в развитии культуры, искусства и литературы казахского народа;

б) значение Абая в развитии советской современной литературы народов СССР;

в) предстоящий юбилей — 95-летие со дня рождения — и подготовка к 100-летию юбилею и наша задача в популяризации творчества Абая.

ТЕЗИСЫ ДОКЛАДА НА ТЕМУ «О ПОЭТИЧЕСКОЙ ШКОЛЕ АБАЯ»

1. Вокруг Абая группировалась талантливая плеяда молодых поэтов... ученики — продолжатели дела Абая. Это были не акыны-импровизаторы, а главным образом поэты индивидуальные, книжнообразованные люди, поэты — полноценные представители письменной литературы. Они выросли, впитывая все новое в поэтической культуре, в идейно-политических устремлениях Абая как наставника. Не случайно, что эта группа поэтов выходит на литературную арену в последнее десятилетие жизни Абая.

2. Однако эта школа еще при жизни Абая оказалась весьма продуктивной в своей положительно направленной творческой новизне, прогрессивно целеустремленной и социально активной. Главным достоинством этой поэтической школы было то, что она оказалась не эпигонской (подражательной) или популяризаторской школой, а создала произведения, идя дальше вперед по пути, установленному [или еле] намеченному Абаем. Она в... значительной мере осуществила то, что должен был довершить, создать Абай при возможном дальнейшем продолжении и развитии его поэтической деятельности.

3. В этом смысле творческое наследие учеников: Магавьи, Акылбая, Кокпая, Арипа, Бейсембая, Аубакира и др. — отличалось от творчества самого Абая развитием больших жанров в поэзии, а именно сюжетных поэм: народно-бытовых, социально-исторических, историко-бытовых, исторических и чисто романтических в стиле пушкинских и лермонтовских южных поэм.

4. Абай почти не писал сюжетных поэм (исключение составляют только песни «Масгут Азим»). Но он

ощущал и обнаруживал большое тяготение к этой форме. Он задавал темы своим ученикам и вместе с ними разрабатывал сюжетную канву, идейно-социальную основу почти всех поэм учеников. Не случайно поэтому отчетливо [видна] явная связь идейно-художественных мотивов последних поэм с существующими разделами, струями в поэзии самого Абая.

5. Первая яркая и главенствующая линия связи выступает в отношении к литературной культуре и поучительным традициям русской литературы, а через нее [к] классической мировой литературе. Поэты, ученики Абая, не оглядывались уже на Восток. В большинстве своем они были творчески и идейно-культурно ориентированы на русскую и европейскую классическую литературу. А тех, кто начинал иначе, по стареющим традициям книжно-восточной литературы, кто еще не одолел в себе влияния религиозно-героического эпоса мусульманского Востока, Абай не только поучал непосредственными советами, а даже резко осуждал и бичевал в своих особых посвящениях, поэтических обращениях «Хат жаздым Азірет Эли айдаһарыз».

6. И к народно-бытовым, историческим темам ученики Абая по его заветам, согласно его социально-политическим воззрениям, согласно его новым позициям относились по-новому, в духе прогрессивно-исторического, народно-демократического критического реализма. «Енлик-Кебек» Магавья, «Аблай» Кокпая, «Козы Корпеш» Бейсембая и др. Так же с передовых позиций народно-демократического направления в литературе они освещали борьбу народов в России против царизма...

7. Особо новым, исключительно оригинальным явлением на почве новой литературы, не только казахской, но и всей восточной литературы того времени, оказались романтические поэмы «Медгат Қасым» Магавья, «Дагестан», «Зулус» Акылбая. Разработка сюжета и характера, идейно-тематическая оригинальность в них целиком обнаружили глубоко освоенную культуру русских классиков — Пушкина, Лермонтова, а через них — приемов и особенностей творчества Байрона.

8. Талантливые ученики — поэты, продолжатели традиции Абая.

- а) Магавья и его творческое наследие;
- б) Кокпай и его творчество;
- г) Арип, Аубакир, Бейсембай.

9. Выводы: Абай — классик не только широтой диапазона его собственного творческого наследия, но и тем, что он обогатил литературу своей эпохи, способствовал огромному росту литературной культуры поэтов-современников. Создав свою поэтическую школу, он еще теснее и прочнее связал дальнейшие пути казахской литературы с классической русской литературой.

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНІҢ ТАРИХЫ

Абай Құнанбаев (1845—1904). Абайдың өмірі. Ақынның заманы, әлеуметтік ортасы. Абай өмірінің жастарға үлгі жағы. Абайдың қазақ жазба әдебиет тарихындағы маңызы, орны. Жасырақ кезінде Абайға араб, парсы, шағатай әдебиетінің еткен әсері. Ол әсерден ақынның бас тарта бастауы және орыс әдебиетіне бой ұру Абайдың алғашқы творчестволық жолындағы зор адым екендігі. Орыс әдебиеті және орыстың сол кездегі алдыңғы қатардағы демократтық интеллигенттерімен байланысуы — ақын шығармаларының кең арнаға шығуына негізгі себептің бірі болғандығы. Орыстың ұлы классиктерін терең ұғынып, кең түрде тексеру, үлгі ету, ақынның өз шығармаларын мазмұн, түр, стиль, тіл жақтарынан байытып өсіруі. Өмірге сыншылдық, шыншылдық көзқарасын айқындауда да үлкен себеп болғандығы. Өмірге, заманға, қазақ халқының өткен кезіне сын көзімен қарап, терең ұғынуы. Өз халқының әлеуметтік өміріндегі қайшылықтарды көре біліп сынауы. Әйтсе де одан шығудың жолын көрсете алмауы. Көркемөнер, әдебиет мәселелерін терең ұғынып, құнды-құнды пікірлер айтуы. Әсіресе, олардың қоғамдық мәніне зор көңіл бөлуі. Абайдың орыс әдебиетін аударудағы тарихи орны. Аудармаларының түрі. Абай шығармаларында өз заманындағы әлеуметтік мәні бар барлық мәселелердің қамтылғандығы. Оқуға, өнер-білімге үндеуі. Адамгершілік мәселесі шығармаларындағы негізгі тақырыптың бірі болып саналатындығы. Оны бұзатын іс-әрекетке қарсы күресі. Әлеуметтік теңсіздік, ғұрып, салт, әйелдің бас бостандығы, ел билеу, таптық теңсіздік т. б. Абайдың шығармаларынан кең орын алумен қатар ол мәселе-

лер жөнінде ақынның өз көзқарасы айқын көрінетіні және бұл көзқарастарында сүйіспендік, достық, махаббат мәселелеріне айрықша көңіл бөлетіні және оның адамды сүю нысанасынан қаралынып суреттелетіні. Абайдың дін және философиялық көзқарастары. Бұл көзқарастардағы қайшылық. Табиғатқа арналған лирикалары, орыс әдебиетінің бұл жөніндегі әсері. Абай шығармаларының халықтық жақтары. Абайдың қазақ поэзиясына ой-пікір және түр, тіл жағынан ендірген жаңалықтары. Олардың өз кезінде әлеумет өміріндегі үлкен өзгерістермен байланыстылығы. Әдеби бағыт, стиль, тіл жағы басқа жақтарынан өзіне шейінгі қазақ поэзиясынан өзгеше жаңа бел, поэзияны шын мәніндегі көркем поэзияның жоғарғы сатысына көтеруі. Бұл жөнінде оның тарихи ролі мен еңбегі. Абайдың қарасөзі, өзіне тән өзгешеліктері. Тақырып, мазмұн жақтарынан Абайдың өлеңі мен қарасөзі ұштасып жататындығы. Абай шығармаларындағы нақыл сөздер. Абайдың тіл көркемдігі және басқа ақындарға әсері. Абай шығармаларының біздер үшін маңызы, мәні.

Абай мектебі. Қазақтың басқа ақындарымен салыстырғанда Абайдың үлгісін алған шәкірттері болуы — Абайдың әдебиеттік мектебін жасауы. Абай шәкірттерінің өз ұстазына әр алуан жақтарынан еліктеуі. Бірі тақырып жағынан, екіншісі сюжет, мазмұн жағынан, үшіншісі тіл, стиль жағынан т. б.

Абай шәкірттерінің ішінде әсіресе Ақылбай, Мағауия ақындардың ерекше орын алатындығы. Ақылбай мен Мағауияның өз ұстазында кездесетін және өздеріне шейінгі қазақ әдебиетінде ұшыраспайтын романтизм стилін дамыту, ілгерілетуде елеулі еңбектері.

Мағауия мен Ақылбайдың романтизмінің түп тамыры орыс әдебиетінде жатқандығы. «Дағыстан», «Медғат—Қасым» поэмаларының сюжеті, адам образы, олардың іс-әрекет, мінез-құлықтары Пушкин, Лермонтов жазған романтикалық поэмаларға дәл келуі.

Ақылбай (1861—1904). Оның өмірі туралы мәлімет. «Дағыстан», «Зұлыс». «Дағыстан» поэмасында езуші үстем тап өкілінің кедейлерге жасаған зорлық, жауыздықтары объективтік түрде дұрыс суреттелмесе де, оқиғаның шешілуінде фаталистік көзқарас барлығы. Поэмада бірнеше романтикалық мінездердің (характер) кездесуі. Жәбрәйіл, Зайра, Жүсіп т. б. Әсіресе поэмада Зайра образының айрықша орын алатындығы. Тіл, сөз

образы жағынан Абайдың әсері. Композициясындағы ерекшелік.

Мағауия (1870—1904). Өмірі жөнінде мәлімет. «Медғат—Қасым», «Еңлік—Кебек», «Шамиль». Ескі ел аузынан алынған әңгіме негізінде құрылған «Еңлік—Кебек» поэмасында негізгі идеялық мазмұны, сүйіспеншілік, бас бостандығы жолында құрбан екі жасты жыр етуі. Автордың бұл мәселе жөніндегі көзқарасының прогресшілдік жағы. Мағауияның интернационалдық тақырыпты жырлауы. Бұл жөнінде ұстазы Абайдың әсері.

«Медғат—Қасым» поэмасы өзінің сюжеті, образ-характер жасауы жағынан романтизм стиліндегі поэма екендігі. Қазақ әдебиет тарихында «Медғат—Қасым», «Дағыстан» (Қысса Жүсіп) бірінші романтикалық поэма боп саналатын. Бұл поэмалардың осы кезде тууына негізгі жағдай және ол жөнінде Абай арқылы шәкірттеріне жеткен орыс әдебиетінің әсері, сарыны басым.

«Медғат—Қасым» құл мен қожаның арасындағы күрестер шебер түрде суреттелетіні. Қасым образында кекшілдік, өжеттілік, қаталдық болса да, ерлік, мейірімділік, адамгершілік қасиеттердің қатар жүруі. Поэмада «кекке кек» мәселесі мен сүйіспендік мәселесінің де қатар жүретіндігі. Оны дәріптеп көрсетушілік. Медғатты қанаушы таптың өкілі ретінде опасыз етіп көрсетуі. Медғат қанаушы тап өкілдеріне тән образ болып саналатыны. Композиция құрылысының романтикалық поэмаларға тән ерекшеліктерді берік сақтайтыны, тілінің көркемдігі.

АБАЙ МЕКТЕБІНІҢ АҚЫНДАРЫ

Біз бұл бөлімде Абайдың өз тәрбиесінде болған және Абайдың ақылы мен сыны бойынша тақырыптар тандап, арнаулы шығармалар жазған, анық шәкірт ақындары туралы біраз тексеру жасаймыз.

Жалпы алғанда Абайдың қазақ әдебиетіне XIX ғасырда және XX ғасырда өткен әсері аса мол. Абайдың өзін көрмей сөзін оқу арқылы, есітіп ұғыну арқылы, сол Абайдың өлеңдерінің үлгісінде әлеуметтік мәселеге, адамгершілік жайға, ағартушылық турасында арнап

көп-көп өлеңдер жазған талай ақындар бар. Әсіресе, бұлардың саны, Абай шығармалары қазақ сахарасына жайыла бастаған сайын молая түскен.

XX ғасырдың басында, Абай өтетін жылдардың өзінде, оның өлеңдерін үлгі етіп, әртүрлі шығармалар жазатын ақындар, Абай тіршілік еткен елдің көршілес атыраптарында да көріне бастаған еді.

Ал, 1909 жылы ақынның кітабы баспадан шыққан соң, Абайға еліктеп өлең жазушылар Қазақстанның қай өлкесінде болса да кездесетін болады. Бұл жағынан қарасақ, XX ғасырда Абайдың әсері көпке жайылып, кең өріс таба береді. Бірақ ақын мұрасының кейінгі қазақ әдебиетіне бұлайша қатынасуын, оның жалпы қазақ әдебиет тарихына көрсеткен үлгі, әсері деп түсінеміз.

Ол жәйді кең түрде, көп мысалдармен дәлелдеп, бергі ақын жазушылардың шығармаларынан анықтап айырып, талдап тану, таныту айрықша ғылыми-зерттеу жұмысының міндеті болмақ. Және ол зерттеулер XX ғасыр басындағы нақтылы дәуірлердегі арнаулы ақындардың дәлдеп көрсетілген шығармаларын тексеруге арналу керек.

Бұл түрдегі тарихтық зерттеу, тексерулер көбінше XX ғасыр әдебиет тарихының міндетіне қарай ауысады. Сол себепті эзір біз Абайдың өзінен соңғы қазақ жазба әдебиетіне еткен әсері деген тақырыпты қозғамаймыз. Оның орнына осы бөлімде аталған міндет, мақсат бойынша Абайдың өз айналасында үнемі бірге болып, ұлы ақынның анық жақын шәкірті болған ақындардың шығармаларын тексереміз. Бұлардың еңбектерін шолуда алдын ала есте тұратын бір жайды ескерте кету керек. Ол осы шәкірт ақындардың еңбек үлгілерінен және де айқындай көріне түсетін Абайдың өзінің ерекшелігі болады.

Өзге ақындар «шәкірт» деп аталған соң, Абай, әрине, олардың басшысы — ұстаз ақын болмаққа керек. Әрбір әдебиеттік мектеп осындай аға ақын мен іні ақындардың екі буынынан құралатын болса, ең алдымен сол әдебиеттік мектепте басшы ақынның бағыты, стилі, өзгеше идеялары, өз халқының әдебиет тарихына кіргізген анық тарихтық көркемдік жаңалықтары — қысқасынан айтқанда, барлық қасиеттері аралуан түрде бой көрсететін болады. Абай шәкірттерінің дәл осы жөніндегі табыс нәтижелерін айтқанда, олардың бірде бірі Абай жеткен дәрежеге жеткен жоқ. Ең алдымен Абайға

таланты теңдес болған жоқ және әсіресе Абайдың ағартушылық, әлеуметтік, идеялық, көркемдік кең масштабы оларда болған жоқ дейміз.

Қазір біз бөліп алып тексеретін қазақ ақындары осы соңғы айтылған жайлардың кейбір жақтарынан ғана өз шамаларынша бағалы өзгешеліктер таныта алады. Сонысымен Абайдың бар жағы болмаса да, бір жағын, бір қырын айқындап дамыта түсті, осының өзімен Абай шәкірті дегізерлік мүмкіншілік берді дейміз. Абайдың көзі тірісінде оның айналасына жиналған талап...

КӨКБАЙДЫҢ АҚЫНДЫҒЫ

Көкбай Жанатайұлы 1864 жылы туып, 1927 жылы өлген. Жасында мұсылманша оқуды едәуір өндіріп оқыған соң, Көкбай әншілік, ақындыққа кеп ауысады. Басында айтыс өлеңдерге де жиі араласып, ақындыққа ерте жеткен талапкер жастың бірі болады. Бірақ жігіттікке жете бере қырдағы ән-өлең өнерін, сауығын тастап, Семей қаласына келіп Қәмали хазіреттің медресесіне түседі. Ұзақ жылдар сонда жатып мұсылманша оқу оқиды. Кейін Абай оны әзіл етіп молдалық пен сопылыққа беріліп, әсем әнін, бозбалалықтан кетіп қалды деп сынайды. Көкбай туралы:

Сорлы Көкбай қор болды-ау
Осыншадан құр қалып..., —

дейді.

Жас өнерпаздың діндар медреседе имам, халифелердің алдында мүлгіп жүргенін жақтырмай айтқан.

Бірақ Көкбай медреседе өзінше көп оқып, үлкен молдалыққа жетіп алғаннан кейін, Абайға келіп қосылды. Ел ортасындағы бір сайлаудың үстінде Семейдің сол күнгі оязы — Көкбай берген бір арыз бойынша оны жазаламақ болады. Сонда өнерлі, оқуы бар жігітті Абай аяп, кепілдікке алады. Осыдан соң Көкбай өмір бойы, Абай өлгенше оның іні-досы, шәкірті боп кетеді.

Абай өлгеннен кейін бірталай жылдан соң, жасы ұлғая бастағанда, Көкбай қайтадан бұрынғы молдалығына ауысады. Ел ішінде медресе салып, бала оқытады.

Бірақ молдалыққа ауысуымен, Көкбай ақындық еңбекті тастамайды.

Бірінші империалистік соғыс кезінде Көкбай медресесін мұғалімге беріп, өзі ескіше бала оқытуды тастайды. Осы жөнінде Көкбайды кіналап, жамандап 1920 жылдарда өлең шығарған бір ұлтшыл алашордашыл ақынсымақ болады. Көкбайды ол молдалығын, медресесін, ескіше ұстаздығын тастады деп кіналайды. Ал Көкбайдың реакцияшыл, байшыл, ұлтшылға берген үлкен өлең жауабы оның жаңа заманға жаңаша қарай білген озғын ойлы адам екенін танытады.

1924 жылдан бастап Абайдың өмірбаянын жазушыларға және барлық толық жинағын құрастыруға Көкбай барынша зор көмек еткен еді. Абайдан қалған мұраның қазақ оқушыларына толық жинақ боп құралып шығуына анық еңбек сіңірген кісінің бірі — Көкбай...

1909 жылы Кәкітай бастырып шығарған жинақ Абай еңбектерінің жарым көлеміндей ғана еді. Көкбай қолжазбада сақталған шығармалар ғана емес, өзінің жанында жүрген, біржола жоғалып кетуге мүмкін болған Абайдың өлеңдері мен кейбір шумақтар, жолдарды хатқа түсіртіп, ұлы ақынның өзге мұраларының қатарына қосты.

Онан соң Абайдың өмірбаянын толық етіп жазуда да Көкбай айтып берген материалдар аса көп еді. Олар құнды деректер болатын. Тек Көкбайдың Абай тұсында айтқан естегісі толық жазылмады. Бірақ 1933 жылы біз құрастырып жазатын алғашқы толық өмірбаянның көп фактылары Көкбайдың аузынан алынған.

Абайдың көп өлеңдеріне кейінгі толық жинақтарда беріліп жүрген қосымша түсінік, деректердің көптең-көбі және де сол Көкбайдың айтуынан алынған-ды.

Міне, Көкбайдың қазақ әдебиет тарихына келтірген осындайлық кесек пайдасы бар.

Одан қалған жазбалардың саны өте аз ғана. Жас кезінде, Абай уақытында айтып, жазып жүрген өлеңдерін өзі көп ұқыппен жинамаған. Бірақ ол кезде Абай айналасындағы бар ақынның ішінде суырып салма, импровизацияға ең жүйрік ақын Көкбай болғаны даусыз. Сол талантын бағалап, Абай бұны өзі жазып жүрген алғашқы өлеңдеріне ие ғып шығарады.

Көп өлеңдерін өзі жазып, Көкбай атынан таратады. Омбыдағы «Дала уалаяты» газетінде басылған бірен

саран өлеңі де Қөкбайдың атынан басылған. Абай бір өлеңінде:

Сорлы Қөкбай жылайды
Жылайды да жырлайды...

дейтін жолдарда, анығында Қөкбайды айтпай, өзін айтып отырған болады. Тек бертін келіп, «Жаз» өлеңін жазған соң ғана Абай барлық өзі шығарған өлеңдерін өз атына ауыстырып алады.

Қөкбай Абайдан кейін 20 жылдан аса өмір жасап, сол соңғы дәуірінде көп шығармалар жазады. Әсіресе баспаға шығып, бар оқушысына мәлім болған мұндай еңбектері зерттеушілер қолына түспегендіктен Қөкбайды бұл күнге шейін сыңаржақ түрде атап, танып келгеніміз бар-ды. Ал соңғы жылдарда Семей қаласындағы Абай атындағы музейдің зерттеушілері жинаған қолжазбаларға қарағанда, біз Қөкбайдың анық Абай мектебінің ақыны деген атақты ақтай алатын едәуір мол, елеулі шығармалары бар екенін көріп, біліп отырмыз. Тегінде Қөкбайдың анық айтқыш, талантты ақын екенін Абай өзі де өз шығармаларында бірнеше рет атап бағалап, аңғартып кеткен-ді. Ұстаз ақын Абайдың шығармаларына аты кірген шәкірт ақынның өзі де жалғыз ғана Қөкбай болатын.

Ән үйренген ырғалып,
Өлең жиған тырбанып,
Сорлы Қөкбай қор болды-ау,
Осыншадан құр қалып, —

деген жолдарды біз Абайдың 1909 жылы шыққан ең алғашқы жинағының өзінен де ұшыратамыз.

Сонда Абай қала медресесіне мұсылманша оқуға кеткен Қөкбайды көксеп сөйлеген. Бәлки оның өнерін бағалап, ақын болмай ескі медресе оқуына кеткеніне қынжылып та айтқан сөздері болар. Кейін келе Абай:

Сорлы Қөкбай жылайды,
Жылайды да жырлайды.
Ол жыламай қайтып тұрады,
Мынау азған қу заман,
Бір қалыпта тұрмайды.
Біреу малды ұрлайды,
Біреу басты қорлайды,
...болмаған соң
Жылауына зорлайды, —

деген өлеңді де Абай өзінің ет бауырындай жақын көрген сырлас ақын ініге аса бір мұндас, күйлес жылылықпен үн қатады.

Бұдан басқа «Бұралып тұрып» деген өлеңінде Көкбай досына әзіл-сын ретінде әдейі арнап айтады. Сөйтіп Абайдың өзі өз тілімен тірі шағында жақын ақыны есебінде атап кеткен Көкбай барын көреміз. Ал кейін Көкбай шығарған өлеңдерді алсақ, бұл жағадан да Абайды үнемі өзіне ұстаз, аға тұтқан Көкбай барын айқын танып отырамыз.

Жәннатта жайың болғыр Абай құтып,
Қасында бос жүріппіз шатып-бұтып.
Осындай ен дарияны жайлағанда,
Тым болмаса қалмаппын қана жұтып, —

деген жолдармен Көкбай да Абайдың ақындық ұясы мен бауырында өмір кешкен жан екенін жыр етеді.

Абай мектебінің кейіннен қосылатын елеулі, ірі талантты, үлкен ақынның бірі — Әріпке айтқан сәлем сөзінде Көкбай тағы да Абай жайын толғайды:

Семейге Абай келсе бізде думан,
Ән салып босамаймыз айғай шудан.
Бас қосу, бақастасу, мәжіліс құру,
Секілді бір ғылымның жолын қуған.
Тарихтан неше түрлі Абай сөйлеп,
Өзгелер отырады аузын бұған,
Бір барсаң мәжілісінен кеткің келмес,
Көкімдей Афлатон аңрап тұрған.
Келбеті біліміне лайықты,
Япыр-ау, мұндай адам қалай туған, —

дейтұғын үзінділерде Көкбай ұстаз ақын Абайдың қауымында жүрген басқа шәкірт ақындардың да барлық шынын, дәл қалпын бейнелейді. Өзінің де үлкен ұстаз жанында өсіп келе жатқан анық ет-бауыр жақын дос екенін мәлімдейді.

Абайдың өзі барда атын аузына жиі алатын Көкбай кейінгі ұзақ өмірінде де Абайды қадір тұтқан қалпынан жаңылған емес. Өмірінің соңғы кездерінде бір жалақор тап дұшпанына қарсы айтқан өлеңінде Көкбай және де Абайды аузына алады:

Абай марқұм ескіге ермеуші еді.
Ескіні онша жақсы көрмеуші еді.
Жаңадан төте жолмен оқу шықты,
Сол қашан келеді деп шөлдеуші еді, —

деген шумақта Көкбай ескі оқудың, мешіт-медресе ұстаудың керексіздігін айтқан. Өзі сол медресені жауып тастап, мұғалім арқылы жаңаша мектеп ашуға өздігімен жол бергенін білдірген. «Молдалықты тастады, мешітін жапты» деп Көкбайды ескі діншіл, реакцияшыл ақсақалдық ғұламалық көне жолға қайта тартқысы келген байшыл-ұлтшыл болған еді. Соның Көкбайды жалалап, қаралап сөзіне орай, Көкбай тарихтық жаңа ашық сананың, кең мәдениеттің жоқшысы боп сөйлейді. Және осы молда жаңағы байшыл-ұлтшылдан өзінің де, Абайдың да аулақ екенін саралап, айқындап ашып береді.

Өзімнің жасым кәрі, көңілім жас,
Іштегі айтпаса да болады паш.
Абайдан құлағыма бұрын тиген
Дүние болады деп бір тайталас.

Түсіндім мен де сөйтіп жаңалыққа,
Жаспенен кіріспедім алалыққа.
Тура жол дүниедегі жалғыз-ақ сол —
Басқа жол іздегенмен табалық па?
Босаттым медресемді мұғалімге
Иесі сол берейін енді кімге?
Медресем балаларға орын болып,
Қағанағым қарқ боп тұр осы күнде, —

деп келіп, Көкбай өзінің бұдан бұрын біраз уақыт молдалыққа түсіп кеткен кезеңін мүлде сынап, серпіп тастай алады. Тарих пен өмірдің жаңалығы халықпен бірге боп, ден қоюға, бет беруге өзінің әзір жүргенін танытады.

Екеуміз сынатайық ағайынға.
Сендағы айтар дауың тағайында.
Сен сөкті деп ескіше бала оқытып,
Көшкен жұртқа қаңғырып лағайынба!
Шырағым, өзің қаңғыр менен аулақ,
Жамандасаң жаманда мені жаулап, —

деген өлеңмен Көкбай байшыл-ұлтшыл, кертартпа санашылдың жолынан өз жолын мүлде аулақ салады. Советтік мәдениеттің бұның халқына әкеле жатқан негіздер мен жаңалықтарын барлық шыншыл, дос-жар көңілімен құшақ жая қарсы алады.

Абай мектебінен шыққан Көкбай ақынның бұрынғы-соңғы кездерде шығарған өлеңдерінде ұшырайтын салт-саналық кемшіліктер бола жүрсе де, Көкбайдың Абай мектебі өкілі деген атағын ақтайтын ең қадірлі бір шығармасы тағы бар. Бұл оның ең жарқын қасиетті, ең

асыл адамзаттың өзін танып сол адам туралы бар шын-шыл бейілмен өміріне жырлаған ақынды көреміз. Әзір атағалы отырғанымыз, Абай мектебінің ақыны қарт Көкбайдың ең соңғы асыл шығармасы «Ленинге» деген өлеңі.

1923 жылы шығарылған осы өлеңде Көкбай өзі қаты ауырып жүрсе де, өлер шағының бір зор сүйініші есебінде Лениндай ұлы жанды тауып, танығанын баян етеді.

Осы жол ауырсам да көңілім шат,
Түсім де іс көргендей бір ғаламат.
Лениннің кім екенін анық білдім,
Тек ұзақ өмір берсін сау-саламат.
Ұғындым Ленин жайын бір адамнан,
Зат екен артып туған барлық жаннан.
Ленин тұрса ел болар қазақ жұрты,
Жарықты бірдей көріп алтын таңнан.
Сол еді қуанышым қойнымдағы,
Мұны айту борыш еді мойнымдағы.
Ғаділет кімде болса жолын қыл деп,
Тіледім саждаға бас қойдым дағы.
Жығылмас мәңгі дедім Ленин туы,
Көкке өрлеп, көтеріліп алтын буы.
Ежелден езгі болып келе жатқан,
Өмірін тіле қазақ көп руы.

Міне, басы Абаймен біте қайнасқан, шәкірттіктен басталған Көкбайдың ақындық жолы ең аяқтар шағында, осындай ең қасиетті жайды жыр етуге шарықтап жетіп тынады.

Абайдың артында тірі қалған шәкіртінің соңғысы өзі болып және Қазақстан өлкесіне советтік дәуір, дәурен орнай бастаған алғашқы жылдардың өзінде Лениннің туын құттықтаумен тоқтатуы Көкбайдың «Абай шәкірті» деген атақты ақтауы екенінде күман жоқ. Және осы өлеңнің аяғында, алашорданың халыққа қас қара ниет өкілінен өзінің әлеуметтік ойын, адамзаттық мүддесін біржолата бөлектеп, аулақтап алғанның өзінде де үлкен тарихтық мән бар.

Біз Көкбайдың ақындық жолының басы менен аяғын өзінен қалған дәл деректерге, елеулі еңбектерге сүйене отырып шолып өттік. Ал Көкбайдың бұл аталғандардан басқа да көп шығармалары бар. Әзір барлығы жиылып қолға түспесе де, бүкіл табылған шығармаларының тағы бірнешеулерінен Көкбайдың Абай жырлаған тақырыптарды өзіне тақырып етіп алып, Абай сынаған ру басы жуандарды, болыс билердей бұзақыларды, ел ұйт-

қысын бұзушы қанаушыларды, дәл Абайша өткір сатирамен әйгілеп, әшкерелеп жырлағандарын білеміз. Осы қатарда Абай өлеңінде қатты сыналған Дүтпай болысқа Көкбайдың да Абайша қатты сыншы шабуыл жасап, жыр жазғанын еске аламыз.

Дозакқа біреу кетсе Дүтім кетер,
Дүтім кетсе, Көкшенің көбі кетер.
Кісінетіп қара айғырды байлап қойып,
Артынан тоғыз биді күпілдетер, —

деген жолдарда Көкбай азынаған айуандай Дүтпай болысты паракор тоғыз бимен қоса соққыға ұшыратады. Сол ретте «Семей саудагерлеріне» дейтін өлең, «Мұсажанға» деген өлеңі және Совет өкіметі орнауымен қатар ел ішіне келген совет сотының адамдары жақсылыққа, Хафизге айтқан өлеңдерінің бәрі де біржағынан халық, елді қанап жүрген пәлекор, саудагер, ұры залымдарды әшкерелеуге арналады. Екінші жағынан, ел ортасына советтік тәртіп орнап, жаңағыдай бұзықтарға, халық қаскөйлеріне тиым салынғанына сүйсіне қуанады. Өз дәуірі үшін аса қажет болған шын бағалы шығармалар тудырады. Ауылдың советтану дәуірінде ең алғашқы жылдарда 1920—23 жылдар арасында советтік және мектепті, сотты халық атынан қадірлеп жырлауы, ұлтшылдардан безуі және әсіресе ұлы Ленин қасиетін барынша қадыр тұтқан шын бейілмен жырлауы, Көкбайдың сол кездегі ел ішінде болған бұрынғы ақындардың бәрінен озғын көрегендік танытқанын дәлелдейді. Бұл сипаттары да Абай мұрасының барлығын және ұлы ұстаз ақынның өмірбаянын кейінгі нәсілге түгел жеткізіп беруші болған тарихтық еңбегімен қатар, Көкбайдың анық Абай шәкірті деуге толық татитын адам екенін баяндайды.

Біз Абай мектебінің ақындарын айтқанда, сол Абай шәкірті деген атаққа лайығы бар тағы бір топ ақындар жайын әзірше жазғамыз жоқ. Бұл қатарда алдымен аталатын Әріп ақын және Әсет сияқты әнші ақындар қатарынан шыққан, халық ақындарынан құралған бір топ әдебиет, көркемөнер қайраткерлері бар екені даусыз.

Бұл жөнде мысалы — Әріптің Көкбайға ұқсаған және одан гөрі де молырақ, таланттырақ шығармалар тудырған бағалы еңбектері бар екенін білеміз. Әріптің әсіресе, совет дәуірінде азғана жыл өмір сүріп, 1924 жыл

өзі қайтыс болған кезіне шейін пролетариаттың ұлы көсемі Ленин турасында жазып кеткен үш шығармасының өзі-ақ оның қазақ әдебиет тарихында елеулі орын алып, айрықша зерттелетін ақын екендігін айқын дәлелдейді.

Бұл ақынның да сан өлеңдерінде Абай аты аталып, үлгі-өнеге осыдан тарап отыратыны. Әсіресе, Әріп жазған өлеңдердің көп мазмұны — ғылым туралы, еңбек туралы, әйел халі туралы және әсіресе елді зорлаушы жуан содырлар туралы жазылған сыншыл, сатиралық шығармалардан құралады. Осындай мұраларының бәрінде де Әріп Абайға аса жақын келіп, ой-сана жағынан да, шеберлік, стиль, үлгі жағынан да ұлы ақынның реалистік дәстүріне үнемі иық сүйеп отыратындығын сездіреді.

Ақындық ерекше үлгілері Абаймен аса жақын түйісіп отыратын тағы бір белгілі ақын Әсет болатын. Оның да Абай атын атап айтқан, өзіне соны үлгі етіп сөйлеген сөздері аз емес.

Бұл алуандас шығарманы біз әнші ақын Мұқадан да кездестіреміз. Әзірше осы соңғы аталған: Әріп, Әсет, Мұқа сияқты ақындарды Абайдың әдебиеттік айналасын зерттеп, шолуда қоса тексеріп, тану керек деген пікірді түгел қуаттаймыз. Болашақ арнаулы ғылымдық зерттеулерде бұл адамдар да Абаймен байланыстары жағынан толық тексерілуі керек деп білеміз.

Дәл осы жолғы еңбекке бұлардың кірмеуіндегі себепті ғана айтайық. Қазақ әдебиеті тарихының көлемінде тегінде Абайдың ақындық мектебі мен Абай әсерін кең көлемде зерттеу жұмысы енді басталады. Сонда тек Абайға жерлері, елдері жақын болған ақындар ғана емес, ХІХ ғасыр аяғында және ХХ ғасыр басында әдебиет майданына шыққан оқымысты, жазушы ақындардың да бірталайының шығармалары «Абай шәкірттері» деп тексерілмесе де, Абай ақындығының әсерін, ықпалын көрген ақындар шығармалары деп белгілі жақтарынан арналып тексерілуге тиіс.

Сол шақта тексеру, зерттеу нәтижелерінде, ғылымдық дәл, мол деректер талданып болған кезде, бәлкі Абай шәкірттері, Абай мектебі дейтін көлемнің өзі де кеңейіп, молайып, Абай шәкірттерінің қатары да көбейе түсер.

Әзірше әдебиет зерттеу ғылымымыз сондайлық нақтылы кең зерттеулерге молыға алмай тұрған кезде, біз

бұл том көлемінде «Абайдың шәкірттері» деген топты азғана сан, нақтылы кіші көлемде алып отырмыз. Тегінде әдебиеттік мектеп мағынасы тарихтық басы ашық, даусыз, деректі көлемде алу да бар. Онда «шәкірт» деп белгілі ақынның қасында, қатарында жүріп күнделік байланыс арқылы тақырып, үлгі, ұстаздық, сын-өнеге алып жүрген ақындар тобын даусыз «мектеп» деп айтуға болғандай. Абай шәкірттерінің Абаймен жалғастық, ақындық араласы үнемі үздіксіз болған Ақылбай, Мағауия, Көкбайларды ғана бұл тексеруге айрықша бөліп ағап кіргізіп отырғанымыздың себебі сол жаңағы айтылған жағдайдан туады. Бірақ бұларды әзірше «Абай шәкірттері» деп бөліп атаумен қатар, Абай шәкірттерінің жалпы қатары мен тобы тек бұлармен ғана мүлде түгелденіп тоқтайды деп айтпаймыз. Осы жайды айрықша мықтап ескертумен әзірше «Абай мектебі» жайындағы сөзді тамам етеміз.

ИЗ ВЫСТУПЛЕНИЯ НА ОБЩЕГОРОДСКОМ СОБРАНИИ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ 27 АПРЕЛЯ 1951 г.

...Можно ли сомневаться в том, что у Абая была сформированная им среда за 60 лет его жизни? По-моему, нельзя сомневаться. И вопрос о школе его сейчас ставится лишь как о школе в узком смысле, а не ставится вопрос о влиянии его на всех последующих поэтов и на всю последующую казахскую литературу. Это последнее объемлет очень широкое понятие, и об этой проблеме будем говорить дальше. А что касается учеников, то это понятие ясное и простое. Речь идет о людях, которые окружали его: были около него непосредственно и в той или иной мере были творческими личностями. Но одно дело учитель, другое — ученик. Пусть они не столь талантливы, как Абай (так было на самом деле). Пусть ими созданы произведения гораздо менее значительные, чем Абаем. Да если бы они были в какой-то мере равны Абаю, то не были бы учениками, а каждый из таковых стал бы главою новой школы. Они такими не стали.

Однако учениками они были. Вы не хотите считать некоторых из них учениками потому, что они ошибались, создали идейно и политически ошибочные произведения, и думаете, что этим оберегаете Абая. Между тем вы упускаете из виду, что противоречия, недостатки и идейно-политические ошибки были и у самого Абая. Мы должны изучить Абая не односторонне, а обязаны изучать, вскрывая и его собственные недостатки. Как все поэты — мыслители домарковского мышления, и Абай считал, что основным и решающим фактором в изменении жизни общества является нравственное начало, у Абая и своя религия, были и другие ошибки.

Были грубые ошибки и у его учеников. Но Кокбай писал не только о Кенесары...

Товарищи, писатели, исследователи, вы ведь не знаете произведений Кокбая. А он помимо того, что о нем писал сам Абай четыре стиха и признавал своим учеником, еще писал на многие темы жизни общества. Писал на темы стихов Абая другой его ученик — Арип. Последний пишет так же, как Абай, на тему о труде, о женской доле, о русской культуре. И Кокбай и Арип потом пишут стихи, осуждающие контрреволюционного националиста Дулатова, а затем, что самое важное, Арип пишет несколько стихов и поэму о В. И. Ленине. А умер Арип в 1924 г. в июне. Также и Кокбай пишет в 1923 г. свое последнее стихотворение о Ленине, а затем тяжело заболел в 1923 г. И, тяжело болея, умер в 1926 г.

Ныне страшно звучит, когда произносится лишь одна фраза: «Ученик Абая Магавья писал о Шамиле». Между тем, кроме одного упоминания об этом одном голом факте, ничего не писалось больше, кроме того, что эта поэма давно потеряна, нет и следов ее. А в те девяностые годы и позже... много людей писало о Шамиле, писал в ту пору и Лев Толстой.

Но вот на основе того, что в девяностых годах писал Кокбай о Кенесары или Магавья о Шамиле, можно ли и нужно ли вычеркивать их раз и навсегда и, кроме того, целиком ликвидировать вопрос о школе Абая?

...На основании всего сказанного я считаю, что вопрос о школе Абая надо решать обдуманно и уж вовсе не вкупе с вопросом о Кенесары. Этот вопрос мы должны решать, обсуждая широко, знакомясь с произведениями и разбираясь ответственно в том, кого следует считать

учеником, кого нет. И надо, конечно, помнить при этом, что среди этих окружавших Абая людей были и очень строгие люди. Но все эти вопросы нужно обсуждать широко и особо, никак не сваливая в одну кучу [с] вопросами о движении Кенесары...

ДОСТИЖЕНИЯ И НЕДОСТАТКИ В ИЗУЧЕНИИ НАСЛЕДИЯ АБАЯ

Великая социалистическая революция, эпоха ленинского возрождения народов сыграли решающую роль в становлении и развитии нашего литературоведения. Его расцвет и качественные отличия от научной мысли прошлого ярко обнаруживаются в фактах многопланового исследования поэтического наследия Абая, в фактах широкой популяризации творчества и личности Абая не только в Казахстане, но во всем Советском Союзе и далеко за его пределами.

В 1909 году Какитай Искаков впервые издал избранные произведения Абая. Это издание включало только две трети стихов поэта и не имело научного аппарата. Небольшое предисловие Какитая содержало краткие биографические сведения и самые общие замечания о творчестве и взглядах Абая. Два последующих издания — ташкентское и казанское — повторили издание Какитая.

Таковы результаты изучения Абая в старом Казахстане.

А в наши дни?

Один только факт издания Н. Сабитовым специального библиографического указателя показателен для широкого научного интереса к Абаю. Один библиографический перечень написанного об Абае составил целую книгу, где зарегистрирована разработка самых разнообразных проблем стиля и языка, проблем идейного содержания произведений Абая, его творческой биографии и многих других. Однако и этот обширный указатель не исчерпал всего написанного об Абае. За последние годы в связи с возросшим интересом к Абаю среди широких слоев наших советских братских народов о нем как об

одном из любимых классиков Советского Союза пишут казахские и русские писатели и ученые других братских народов, пишут историки, педагоги, психологи, журналисты. Его имя, его творчество включены в программы, учебники, хрестоматии. О нем создают произведения искусства композиторы, театральные коллективы, кино.

Большую роль в ознакомлении советской общественности с Абаем сыграла периодическая печать. Повседневно и особенно широко в юбилейные дни 1940 и 1945 годов писали об Абае республиканские и областные газеты «Казахстанская правда», «Социалистический Казахстан» и многие другие органы печати. Специальные статьи об Абае были опубликованы на страницах центральной периодической печати — в «Правде» и «Литературной газете», в «Знамени», «Новом мире» и «Звезде», «Октябре», «Дружбе народов». На страницах некоторых из упомянутых периодических органов огромное значение помимо выступлений писателей имели выступления и крупных руководителей партии и правительства Казахстана.

В результате ... общего большого труда Абай стал классиком советских народов. О нем говорят на многих читательских конференциях в библиотеках Москвы и других городов, о нем пишут сочинения школьники, пишут дипломные работы студенты не только вузов Казахстана, но и вузов других городов, [таких] как Москва, Ленинград, Баку и др.

И как воспринят, оценен в результате упомянутых коллективных трудов большого количества деятелей Абай? Он понят и принят советскими поколениями всех народов Союза, как поэт и верный сын народа, как [провидец] дружбы между казахским и великим русским народом, как борец против темноты, невежества народа, насилия степных воротил, социальных верхов современного ему казахского общества и как последовательный борец за широкое просвещение на основе скорейшего приобщения казахского народа к единственно правильной и всеобъемлющей великой русской литературе.

Таковы вкратце те позитивные результаты абаеведения, которые и образовали отрасль молодого казахского литературоведения многими и многими, очевидными для всех положительными явлениями.

Но можно ли нам, абаоведам, успокаивать себя эти-

ми достижениями? Все ли сделали мы, чтобы создать наиболее полное разностороннее исчерпывающее представление об Абае у наших современников?

Я думаю — нет. Партия и общественность требуют от нас исторически конкретной, проведенной с позиции большевистской партийности разработки наследия Абая.

Поэтому настоящая дискуссия является крайне своевременной и нужной. Руководствуясь основой всех наук — марксизмом-ленинизмом, — в принципиальном, товарищеском обсуждении мы придем к общему правильному решению задач о путях и методах работы над наследием Абая.

Как мне представляется, необходимость четкости, перспективности и высокой принципиальности на дискуссии обязывает выделить проблемные вопросы абаеведения, тем более, что аналитический разбор всего написанного в короткий срок невозможен, а простой перечень во многом типовых, общих ошибок во всех работах, без позитивной части — это совсем не та критика, о которой говорил товарищ Жданов, как о законе развития нашего общества.

Я полагаю, что проблемными вопросами абаеведения следует считать следующие:

1. Проблему источниковедения и текстологической редакционной работы над наследием Абая.

2. Проблему научной биографии Абая.

3. Проблему народности Абая.

4. Проблему отношения творчества Абая к русской литературе.

5. Проблему отношения творчества Абая к Востоку.

6. Проблему окружения Абая и его литературной среды.

7. Проблему традиций Абая в казахской демократической литературе начала XX века.

8. Проблему традиций Абая в советской казахской литературе.

Позволю себе остановиться на каждой из указанных проблем.

Проблема источниковедения крайне осложнена спецификой источников — их устным и рукописным состоянием.

Абай почти не публиковал своих стихов, его личный архив не сохранился, автографы уникальны.

В качестве источников в распоряжении исследовате-

ля оказывается рукопись Мурсеита, где кроме стихов Абая есть тексты Алтынсарина, Магавьи, Акылбая — списков с его рукописи Дайрабая, Самарбая, Хасена и записи от Какитая, Кокпая и других, кто со слов Абая заучивал его стихи и распространял их устно.

Таково состояние источников, определенное специфическим для всей казахской литературы XIX — начала XX веков устным и рукописным распространением текстов.

Возникающие при таком состоянии источников некоторые сомнения в отношении отдельных стихов или строк могут быть законными. Но эти сомнения не могут распространяться на целые периоды, разделы творчества, как это имело место в статье т. Нурушева, о чем подробнее речь будет ниже. В целом многие сомнения в достоверности абаевских текстов устраняются путем текстологического анализа всей совокупности устных и рукописных вариантов данного текста, основой для текстологического анализа при этом является индивидуальное своеобразие поэтического языка и творческого метода Абая. То обстоятельство, что в абаеведении имел место формалистический отрыв стилистического разбора от общей идеологической и художественной системы произведения, снижало полноценность текстологического анализа. Наша задача — поднять его на должный научный методологический уровень. Следует также углубить работу над различием в различных вариантах одного и того же текста и работу над отделением от переводов, подражаний Абая русским поэтам.

Таким образом, на мой взгляд, не отрицая и не замалчивая по причине упомянутой исторической специфики источников, а основываясь на тщательном текстологическом анализе, уточняя время их возникновения, следует использовать их для изучения творчества Абая.

2. Проблема научной биографии Абая.

Биографами Абая являются Какитай, а позже я. Мною написано четыре варианта биографии Абая: первый для издания сочинений Абая 1933 года, второй — для издания 1940 года; третий, неопубликованный еще вариант, написан в 1945 году, и наконец, составлен в 1950 году четвертый вариант, над второй редакцией которого я работаю в настоящее время. Этот вариант я готовлю для второго тома «Истории казахской литературы». Должен заявить, что как и во всех иных вопросах,

и по данному разделу намерен использовать все полезное и важное, что дает в своем положительном результате данная наша дискуссия.

Оценивая составленные ранее и опубликованные биографии, я далек от мысли о том, что они безошибочны. Наоборот, в них, как и в других моих статьях прошлых лет (например, в статье 1934 года), имеется ряд серьезных ошибок. Прежде всего, в первых двух вариантах биографии я считаю неприемлемым сам принцип отбора фактов. [Из-за] отсутстви[я] писем, дневников, мемуаров я опирался только на данные устного опроса, не используя при этом архивные материалы, которые несколько позже удалось найти Кирееву. Некритическое отношение к собранным устным источникам оказалось в тексте биографий: во-первых, в излишнем загромождении их фактами феодально-родового аульного быта; во-вторых, в упоминании ненужных для понимания жизненного и творческого пути Абая и ненужных советским людям лиц только потому, что они как-то соприкасались с Абаем ... в недостаточной разработке творческой биографии Абая, раскрывающей его развитие, как творца новой в идейно-художественном, историческом значении поэзии, как творца новых поэтических форм и жанров.

Основой этих ошибок является непреодоленный в абаеведении, методологически неприемлемый отрыв жизненного и творческого пути Абая от судеб пореформенного казахского крестьянства, имея в виду положение 1868 года (от судеб тех производителей материальных благ, которым принадлежало историческое будущее).

Биографию Абая следует вывести за узкие пределы биографизма. Его жизненный и творческий путь предопределен конкретными условиями пореформенной действительности. Эти условия выдвинули новый тип писателя. Такими писателями стали Алтынсарин, Абай, когда они, порвав с феодальной средой, к которой принадлежали по рождению, перешли на позиции трудового крестьянства и стали выразителями его новых, еще доселе невысказанных дум, исторических социальных устремлений и его протеста против всех косных устоев прошлого и все[х] консервативны[х] и реакционны[х] идеолог[ов] феодально-патриархальной, господствующей среды.

У казахского пореформенного крестьянства колони-

заторская политика царизма вызывала справедливое возмущение, но в то же время частично, еще стихийно, недостаточно сознательно в силу своей политической отсталости и темноты это крестьянство стремилось к лучшим формам хозяйства и быта, перенимая их у русского крестьянства.

Но процесс борьбы передовых общественных сил с реакционным лагерем самодержавия, «процесс роста и консолидации культурных сил дал возможность, по крайней мере, наиболее сознательным элементам угнетенных национальностей увидеть другую Россию — благородную, свободолюбивую, не угнетательскую, культурную, талантливую, способствующую развитию знаний среди широких масс населения» (Калинин).

Жизненный путь Абая, его идейное и творческое развитие предопределены этими процессами в той мере, в какой были предопределены ими судьбы казахского крестьянства. Благодаря отсутствию промышленности и фабрично-заводского пролетариата в казахских степях 90-х — начала 900-х годов, замкнутости и отчужденности окраин от центра и присущим казахскому крестьянству колебаниям Абай остался в стороне от растущего революционного рабочего движения. В силу исторической ограниченности условий, в которых он жил, Абай не сумел стать сторонником «общей слитной борьбы», то есть человеком, мыслящим уже всероссийски.

Его демократизм поднимался только до уровня демократизма русских крестьянских революционных демократов, почвой для которого так же, как и мировоззрения Абая, был крестьянский стихийный протест против насилия и произвола.

3. Проблема народности творчества Абая.

В работах предшествующих лет верному разрешению этой проблемы мешало глубоко ошибочное представление о процессе развития казахской литературы как о едином потоке. В работах, написанных в духе теории единого потока, Абай был оторван от той среды, с которой он связал свою судьбу и творчество, от казахского пореформенного крестьянства. В большинстве статей его народность упрощенно рисовалась как любовь поэта к некой идеализированной абстракции, лишенной конкретных исторических черт, противоречий, предрассудков, то есть, по сути дела — игнорировалось основополагающее положение марксизма о необходимости

учитывать «историю трудящихся масс, историю народов» (История ВКП(б), 1945, стр. 116).

Писатель связан со своей эпохой, его народность — категория историческая и развивающаяся. Это блестяще с неопровержимой убедительностью и глубиной раскрыто... в ленинских оценках Чернышевского, Герцена и Толстого.

Следуя... [этой] методологии, при решении вопроса о народности Абая необходимо: во-первых, не отказываться от рассмотрения народности Абая, если она, особенно в начале его творческого пути, выступает в социально осложненной феодальными предрассудками и традициями форме. Необходимо, исходя из ленинского учения [о двух] культурах в каждой национальной культуре, правильно раскрыть содержание и смысл противоречий в творчестве Абая, не забывая о том, что это могли быть противоречия между предрассудками феодальной среды, «углом зрения» народных масс и могли быть противоречия старого и нового, демократического и навязанного сверху в самом крестьянском сознании.

Во-вторых, народность Абая должна быть раскрыта в обусловленности противоречий пореформенной эпохи и многовековой истории, истории патриархально-феодального угнетения казахского крестьянства, чье мировоззрение, по мере того как Абай все дальше отходил от феодальной среды, находит все более глубокое выражение в творчестве поэта.

В-третьих, необходимо показать, что Абай в своем творчестве отобразил взгляды крестьянства на важнейшие для народных масс вопросы своей эпохи: разорение крестьянской бедноты и джатачество, темнота народных масс, дикая эксплуатация трудового и беднейшего крестьянства степными воротилами в силу их волчьих законов, налоги, выборы, деятельность волостных мулл, управителей и многое, многое другое, волновавшее народ и бывшее предметом его дум. Абай правдиво отобразил исторический социальный опыт пореформенного казахского крестьянства, показав собственническую суть бая, волостного, уездного, аткаминера, муллы. Все это сделало его творчество фактом «истории трудящихся масс», фактом истории народной общественной мысли.

В-четвертых, говоря о народности Абая, необходимо также иметь в виду известную ограниченность ее, обус-

ловленную исторической ограниченностью крестьянской мысли пореформенной эпохи и отягощенностью мировоззрения Абая определенными предрассудками феодальной среды. И, наконец, в-пятых, не следует ограничивать понятие народности Абая только идейной стороной его творчества... Необходимо установить связь Абая с низами через язык, сближение с живым общенародным языком, которое характеризует творчество Абая и обратное воздействие его поэтического языка на живую речь масс.

Проблемы отношения творчества Абая к русской литературе. Несмотря на то, что это одна из самых разработанных областей абаяведения, сделанное нами в этой области все же не может быть признано достаточным. Общим недостатком в имеющихся работах является узкая постановка вопроса об отношении творчества Абая к русской литературе. Внимание исследователей главным образом сосредоточено на переводах Абая из Крылова, Пушкина и Лермонтова, до сих пор остается нерассмотренным вопрос об отношении Абая к Герцену, Некрасову, Салтыкову-Щедрину, крайне недостаточно разработан вопрос об отношении Абая к русским революционным демократам.

Далее вопрос об отношении Абая к русской литературе исследуется в отрыве от вопроса об отношении Абая к русской духовной культуре, к философии, эстетике, публицистике и другим областям знания и искусства. Затем, в ряде работ вопрос о путях к русской культуре сужается до непосредственного общения с «друзьями», причем, как я уже указывал выше, сами «друзья» идеализируются, а их воздействие на Абая переоценивается.

И наконец, отношение творчества Абая к русской литературе выявляется по преимуществу в идейном плане. Вопрос о выработке новых художественных форм и жанров благодаря общению Абая с русской литературой обходится.

Каковы наши задачи в этой области?

Мне кажется, что первая наиболее принципиальная методологическая задача — это рассмотреть отношение Абая к русской литературе в его развитии. 20 лет Абай творчески воспринимал лучшие традиции русской литературы. У него был свой путь к освоению ее... От критического реализма Пушкина, Лермонтова к критическому реализму Некрасова и Салтыкова. Мы обязаны устано-

вить этапы этого пути, их качественное отличие друг от друга и существующую между ними преемственность, поставив все в органическую связь с тем, как складывались за эти двадцать лет отношения и связи русского и казахского народов.

Второй, также очень важной методологически задачей является рассмотрение отношения творчества Абая к русской литературе во всех реально [и] объективно существовавших связях, не отрывая русской литературы от других форм общественного сознания и не обедняя всего богатства, которое черпал Абай из передовой демократической русской культуры. Наконец, третьей задачей является установление всех путей, которыми осуществлялось общение Абая с русской культурой и литературой. Попутно с этим позволю себе заметить, что ни в коем случае не преувеличивая роль народника, а впоследствии эсера Долгополова и крайне поправившего Михаэлиса, вычеркивать их, то есть улучшать историю, не следует. Отнюдь не гримируя их под крестьянских демократов, надо указывать, что они в некоторой, далеко не определяющей мере, давая ему советы о самообразовании, о лучшем усвоении наследия выдающихся русских деятелей...о подборе книг, которыми он, особенно на первых порах, следовал и которые были так важны для Абая, не имевшего никакого систематического русского школьного образования.

Пятая проблема — проблема отношения творчества Абая к Востоку — это один из наименее изученных вопросов.

В работах предшествующих лет широкое распространение получило ошибочное недифференцированное представление о связях Абая с арабо-персидской литературой, оно высказывалось мною, тт. Мукановым, Джумалиевым, особенно в его докторской диссертации, и другими авторами безотносительно к конкретным периодам творчества Абая. Подобная точка зрения должна быть осуждена и отвергнута потому, что она искажает действительно существовавшие между творчеством Абая и Востоком связи. Абай не знал в такой степени, как Навои, Низами или Физули, арабского языка и литературы и не мог непосредственно обращаться к таким арабским поэтам, как Идтанабби, Абульала Магри и др.

Также неизвестными остались ему арабские филосо-

фы. Правда, он читал на арабском языке каноническую литературу ислама, но ислам не был специфически арабской религией, как и другие религии феодализма — христианство например, он был космополитичен.

Таким образом, прямых связей Абая с арабской литературой не устанавливается.

Что касается иранских связей Абая, то здесь мы, казахстанские литературоведы, вместе с учеными-востоковедами и научными работниками других республик оказались в плену пережиточных космополитических теорий. То, что было сочтено за иранские связи Абая, теперь на самом деле должно пониматься и оцениваться как его связи с таджикскими, узбекскими, азербайджанскими классиками, т. е. классиками, признанными всей советской страной, старейшими классиками Советского Востока.

Следовательно, термин арабо-персидские связи как пережиточный и устаревший термин дооктябрьской «академической» ориенталистики должен быть исключен из нашего научного обихода.

Наши задачи в разрешении вопроса об отношении творчества Абая к Востоку, как мне кажется, состоят в следующем.

Строго отличать от отношения Абая к Навои, Низами, Физули его отношение к мистической суфистской литературе типа «Хикмета» Ходжи Ахмета Яссави. Если первые привлекали Абая своим высоким мастерством, гуманистическим взглядом на жизнь и своими эстетическими воззрениями, то в отличие от других своих современников — Шортамбая, Мурата, Абубакира — Абай не принимал присущего суфизму мистического отрицания земной, в том числе отрицания и общественной жизни и отрицания борьбы за переустройство ее.

При этом также следует иметь в виду, что отношение Абая к этому Востоку в ранние периоды его творчества было различным. Если в юношеские годы он начинал с наивного подражания, позже он творчески воспринимал их традиции. Достаточно напомнить, что в поэму «Искандер» он ввел образ Аристотеля, а самого Искандера развенчал как завоевателя. Так же, как в свое время Шота Руставели в образах Тариеля, Нестан Дареджан, Автандила, условно обозначенных героями арабских сказаний, преданий, выразил... и этические нормы современного ему грузинского общества, Абай воспроизвел в

образе Масгута известную часть собственных мыслей и переживаний.

Дальше следует исследование отношения Абая к Навои, Низами и Физули строить по историческому принципу, различая два основных периода в этих отношениях: период юношеских подражаний классикам Востока (1860—1865), период зрелого творчества Абая (1886—1890)...

Второй очень серьезной методологической ошибкой был обусловленный теорией единого потока недостаточно критический и дифференцированный подход к социальной природе творчества соприкасавшихся с Абаем поэтов. Благодаря крайне широкому пониманию «школы Абая» в нее были включены враги Абая... идейно чуждые поэту, которых надо отсечь от Абая, так как они не составляли его литературной среды.

Я считаю необходимым пересмотреть наши оценки социальных позиций всех поэтов, ранее относимых к «школе Абая», с тем чтобы те из них, которые, следуя исторической правде, должны относить к окружению Абая, получили верные оценки, в которых большевистская партийность не отрывалась бы от правдивого отображения действительности, что наблюдалось ранее у некоторых товарищей.

Я полагаю, что вопрос о поэтах из окружения Абая следует решать путем исторически последовательно проведенного исследования их творческого пути и установления [различия] между прогрессивными, т. е. в творчестве которых имеется восприятие традиции Абая по отношению к феодально-патриархальной идеологии, по отношению к труду, к женскому вопросу и по части защиты крестьянства от байского произвола, и также между реакционными (религиозность, идеализация прошлого) сторонами их мировоззрения, благодаря чему окажется возможным установить, развивали ли эти поэты абаевские традиции или отошли от них и даже противостояли им.

При этом следует учитывать не одно [только] их классовое происхождение и социальное положение — это было бы вульгарным социологизмом и противоречило бы методологическим принципам марксизма-ленинизма.

Лев Толстой по своему происхождению и социальному положению был графом, дворянином, помещиком, а В. И. Ленин оценивает его как выразителя интересов

пореформенного русского крестьянства. Я полагаю, что прежде всего следует учитывать тот «угол зрения», который присущ каждому из этих певцов и поэтов. В какой мере они в таких важнейших для народных масс своего времени [вопросах], как вопросы о труде, об отношении к русской культуре, об отношении к колониальному аппарату царизма, женск[ому], земельн[ому] вопрос[у], оседани[ю], просвещени[ю], стояли на народной точке зрения и в какой мере они в этих вопросах благодаря соприкосновению с Абаем непосредственно проникались передовой демократической и революционной русской мыслью и овладева[ли] русской поэтической культурой.

Я уверен, что, широко применяя принцип большевистской партийности, марксистско-ленинского подхода к этому вопросу, мы дружными совместными усилиями сумеем объективно разрешить этот вопрос... Проблема традиций Абая в казахской демократической литературе начала XX века — это новая тема для исследователей наследства Абая.

Первоочередной задачей в этой области является установление преемственности между Абаем и казахскими демократическими поэтами начала XX века — Донентаевым, Торайгыровым, Сералиным, особенно — преемственность между отношением Абая и этих поэтов к русской культуре и литературе. В какой мере в исторически новых условиях — в эпоху подготовки самой великой из революций — они восприняли и развили дальше абаевское обращение к передовым идеям русской революционной демократии и к критическому реализму русских классиков, в какой мере, следуя Абаю, они сумели проникнуться передовыми идеями своей эпохи и стать новаторами формы для полноценного отображения ее.

И, наконец, последняя из выдвигаемых на обсуждение проблем — проблема традиций Абая в казахской советской литературе. Это также новая тема в абаеведении.

Перед нами новая задача — установить преемственность между наследием Абая и советской казахской литературой. Особо важно при этом выявить взаимоотношения между методом социалистического реализма, которым созданы лучшие произведения казахской советской литературы, и критическим реализмом Абая.

Устанавливая те демократические элементы, которые

взяты нашими поэтами и писателями у Абая, особое внимание надо уделить отношению советской казахской литературы к художественным формам Абая и к его поэтическому языку...

Социально-политические идеи, содержащиеся в произведениях Абая, отжили с тем базисом, на основе которого они возникли. Но сами эти произведения и художественные образы Абая не отмерли для нас вместе с отображенной в них эпохой. Их действенная сила объясняется тем, что Абай в совершенной художественной форме отразил народную жизнь своего времени.

Таким образом, руководствуясь... учением о базисе и надстройке, не следует отыскивать абаевские общественно-политические, этические, эстетические взгляды у советских писателей. Но в то же время в соответствии с требованиями и запросами социалистического общества советский писатель может развивать присущие Абаю любовь к родине, ненависть к произволу с тем, чтобы... на почве социалистической духовной культуры они расцвели в чувства, достойные... эпохи.

Подводя итоги, я позволю себе сказать, что наше абаеведение — молодая отрасль научного познания, которая, как и вся советская наука, не терпит застоя. Чем шире, разностороннее и принципиальнее, руководствуясь постановлением ЦК КП(б)К, мы в товарищеской научной дискуссии обсудим проблемы абаеведения, тем больше получит каждый из участников ее, тем значительнее будут позитивные результаты обсуждения, тем скорее [мы, весь] коллектив литературоведов Казахстана выполнит свой долг работников науки перед партией и народом.

**ЗАМЕЧАНИЯ К СТАТЬЕ ГАЗЕТЫ
«КАЗАХСТАНСКАЯ ПРАВДА»
ОТ 2 ИЮНЯ 1953 г. ПОД ЗАГОЛОВКОМ
„ПО ПОВОДУ РОМАНА М. АУЭЗОВА «АБАЙ»“**

Для всех объективных лиц, мыслящих справедливо [и] критически в духе требований партии к художественным произведениям, не может быть сомнения в том, что настоящая статья «Казахстанской правды», хоть

она именуется редакционной, не является правдивым отражением мнения партии и советского читателя разбираемой ею книги.

Наоборот, для тех, кто читал выпущенный под редакцией Саурамбаева № 4 «Вестник Казахской Академии наук» со статьями Нурушева и др., также не может быть сомнений, что и эта статья «Казахстанской правды» является продолжением тех же откровенно тенденциозных, безусловно, нездоровых, однобоких и несправедливых суждений об Ауэзове и о его творчестве.

Данная статья, наподобие предыдущих, является очередной попыткой изничтожения вместо критики. Одна лишь разница в том, что в первом случае так судили о личности Ауэзова, беря весь тридцатилетний путь его научно-исследовательской деятельности. Здесь берут его главное произведение «Абай», и о нем ведут суждения лишь с целью изничтожения настоящего произведения.

Для примеров обратимся к фактам самой газеты «Казахстанская правда», и тут мы увидим, как с первых же абзацев настоящая статья начинает говорить явную неправду, становится на путь извращения, инсинуации.

Пишется в первом абзаце, что «казахстанское государственное издательство художественной литературы» готовит к новому изданию роман М. Ауэзова «Абай». Между тем не готовит, а уже пять месяцев тому назад выпустило это издательство первую книгу романа «Абай» с исправлениями автора по поводу упомянутого дальше в статье Дулата (а не Булата, как ошибочно пишет газета), за которую статья громит Ауэзова уже пять месяцев спустя после выхода исправленного автором издания романа.

Во втором абзаце этой статьи начинается новое извращение фактов и говорится: „Общественность нашей республики не раз указывала на серьезные недостатки романа «Абай»“... А о том, что этот роман за что-то был оценен положительно всей широкой общественностью нашей страны, начиная с той же общественности Казахстана, с той же самой газеты «Казахстанская правда» и продолжая общественностью великого Советского Союза, и что исторический акт о положительном выводе партии и правительства о романе был подписан в 1949 году 9 апреля с присуждением первой премии за эту книгу, — все это вместе взятое ни в коей

мере не обязало статью хоть косвенно упомянуть из чувства меры, из требований исторической справедливости или хотя бы из соображений такта и этики советского органа — упомянуть о каких-то положительных моментах произведения.

Нет, статья на всем своем протяжении не находит ничего положительного в романе, кроме одной видимости ради признания, что это «первая попытка создать художественный образ»...

Умолчав историческую истину о романе и солгав относительно проделанной автором работы по роману «Абай» по первой книге теперь, — статья утверждает и другую неправду. Она сообщает, что, «неоднократно переиздавая свое произведение, М. Ауэзов пренебрег справедливой критикой, не внес необходимых исправлений».

Между тем роман «Абай» на казахском языке, т. е. в оригинале по рукописи самого автора, издан второй раз в 1949 году... а после, третий раз, издан только ныне в 1953 году, куда, как сказано выше, автор внес изменения в соответствии с указаниями критики в свою пору. Особенно извращает факты настоящая статья еще и тем, что сознательно, тенденциозно умалчивает о существовании романа Ауэзова об Абая под названием «Путь Абая», сознательно умалчивает о нем, чтобы не сказать, не признать того факта, что Ауэзов, именно считаясь со справедливыми моментами партийной критики на упоминаемый дальше в этой статье роман «Акын-ага» (являющийся первым вариантом «Путь Абая»), внес большие изменения, в объеме 8 печатных листов, в текст романа и назвал его «Путь Абая»... При этом из этого-то романа сама «Казахстанская правда» осенью 1951 года дала перепечатку на целых две полосы в двух номерах газеты, признавая новую работу автора над образом Абая и правдивой и достойной его памяти. Но ныне статья «Казахстанской правды» лжет не только о трудах Ауэзова, но и говорит неправду о том, что было зафиксировано на собственных страницах самой этой газеты...

А в новое издание первого тома «Абай» автор внес изменения по поводу отдельных, признанных теперь (а именно с 1951 года) феодальными акынов, [таких] как, Дулат, Бухар, Шортанбай, Марабай, Сабырбай и т. д. В пору выхода романа «Абай» в свет в 1942 году и поз-

же в 1947, 48, 49, 50-х годах эти акыны изучались в школьных учебниках Казахстана как представители народного творчества.

Дальше статья утверждает, что «Абая мы видим преимущественно в окружении феодально-байской молодежи».

Это утверждение приводится в доказательство того положения статьи... будто «Ауэзов неправильно подходит к раскрытию центрального героя — Абая». И здесь опять статья извращает истину. Самыми близкими друзьями Абая в жизни, с его отроческих лет до поры зрелости, как показано в двух книгах романа «Абай», и в одной книге «Путь Абая», проходят люди из аульной бедноты, [такие], как Ербол, Баймагамбет, Базаралы, Даркембай, Дармен, и также его любимая жена талантливая певица из народа Айгерим происходит из семьи бедняков.

Дальше, в следующем абзаце, следует чудовищное по своей нелепости и тем не менее страшное политическое обвинение по адресу автора: «В замаскированной форме автор пытается изобразить в качестве положительных героев, якобы оказавших влияние на Абая, презренных предателей казахского народа, впоследствии ставших матерыми буржуазными националистами. В частности, идеализируется враг народа Тураш, который, являясь крупным феодалом, упорно боролся против Советской власти».

Здесь назван из этих «положительных героев» один только Тураш. Да, он назван во второй книге романа «Абай» на страницах 519 и 597 русского текста (издание Гослитиздата 1948 г.), как малыш, грудной ребенок Айгерим. Буквально о нем сказано: «Оставшись одна, Айгерим воспользовалась неожиданным уединением и пела у постели своего малыша Тураша» (стр. 519), а на 597-й странице сказано о нем: «Когда Абай женился на Айгерим, Ербол тоже справил свадьбу со своей Дамели и его сынишка Смагул появился на свет в одно время с Турашем».

Верно, что не нужно было упоминать его имя даже как ребенка, но допустимо ли на этом основании возводить такое вопиющее, несправедливое, насквозь лживое обвинение на автора, будто в его романе «Абай» «идеализируется враг народа — Тураш», когда ему было два года и он упоминается лишь как биографическая

деталь в связи с описанием состояния одной только Айгерим?...

Автором сделано исправление к готовящемуся изданию второй книги романа «Абай» до статьи «Казахстанской правды» — вычеркнуто имя Тураша.

Далее, обвиняя Ауэзова по поводу мнимой школы Абая, статья утверждает: «Третья книга романа — «Акын-ага» — представляет собой как бы завершение этой концепции».

И тут «Казахстанская правда» умолчала о существовании романа «Путь Абая», где развенчаны самим Абаем и его друзьями из народа реакционные, консервативные акыны Шубар и Кокпай. Из них Шубар изобличается в том же романе в качестве буржуазного националиста, панисламиста, а Кокпай разоблачается как панисламист и противник русского народа. Статья умалчивает о таком развитии темы Абая и казахского народа, о таком постепенном разоблачении врагов в романе Ауэзова, умалчивает, чтобы, исказив, очернив весь сложный, последовательно развиваемый автором серьезный замысел трудов его, — оболгать, опорочить заранее идущее к своему зрелому завершению большое произведение писателя. Помогают ли так писателю? Поступают ли так люди и органы печати, хоть в малейшей степени искренне желающие осознать свою ответственность за советскую литературу, ответственность за политику партии в области литературы? Нет, так не поступают критики и газеты, честно думающие о задачах советской критики. Зато так поступают корыстные критики и, к несчастью, слепые редакторы, типа редакторов «Вестника Казахской Академии» и «Казправды» (в данном случае), одержимые лишь одной целью: ошельмовать произведение, изничтожить автора, пусть даже той книги, которая сейчас переведена и переводится на двадцать два языка народов Советского Союза и за пределами Союза, и которая, пока в единственном числе, представляет на всех этих языках Абая как честного сына трудового народа, как борца за правду, как друга русского народа, как поборника культуры.

Далее статья обвиняет автора за Божея: «В тогу народного героя обрядил автор одного из степных хищников — Божея, старейшину рода жигитек». Неверно, глубоко ошибочно и это утверждение. Божей — относительно, на время, пока он борется против самого боль-

шого зла степи — Кунанбая, обрисован положительно, а когда становится убийцей... девочки Камшат, он развенчан в глазах молодого Абая, чьими понятиями и тракуются все события в степи, все поступки героев романа. Его же глазами постепенно показывается волчья сущность степного феодализма, воплощенного в образе Кунанбая. Между тем статья, обвиняя Ауэзова в идеализации феодализма, ни словом не упоминает о Кунанбае — втором, после Абая, главном герое романов. Не упоминает, уклоняется статья от всей глубокой правды романа, написанного на основе диалектического раскрытия исторического процесса. Статья не хочет признать разоблачающую феодализм сущность романа, построенного на основе... понимания диалектики [как] борьбы нового со старым. Новое — Абай, а старое — Кунанбай. Какое право имела статья исказить эту справедливую суть романа, его историческую и художественную правду, изображенную в романах по методу социалистического реализма?

И поминки по Божею нужны для Абая и для автора как первый акт сопротивления молодого Абая Кунанбаю. Все делается здесь не ради Божея, а ради показа цельной воли и умения Абая провести свой замысел в делах взрослых. Неужели непонятно, что поэтому и не дается описание самого аса (поминок) со скачками, борьбой, всякими состязаниями-развлечениями имущих людей степи, а дается вместо этого лишь описание абаевских хлопот по кормлению прожорливых гостей...

Статья обвиняет автора в идеализации феодально-патриархальной старины, что видит в особом предпочтении автора аристократической молодежи во второй книге. Между тем вся молодежь, отдавшаяся народному искусству, целиком переживает свою трагедию в этом романе. Трагичны судьбы: Керимбалы — Оралбая, Умитей — Амира, печальны фигуры Биржана, Базаралы, Балбалы, наконец, драматична, грустна и участь самого Абая с его певицей-женой Айгерим. Где же идеализация прошлого? Наоборот, через борьбу за свободное чувство этих талантливых представителей степной молодежи, через их горестную судьбу роман разворачивает трагедию степной жизни, задавленной дикими феодальными устоями.

Абай не был [вождем] восстания, не был революционным идеологом массового народного движения. Он

был сыном ага-султана, жил и рос в среде представителей эксплуататорских классов. Но тут он и его близкие люди сумели увидеть гнет, насилие, злодеяния власти имущих над народными массами, поняли уродства, позорные проявления старого быта, стали разоблачать их, бороться по мере сил — и вот всеми подобными своими поступками-устремлениями они воплотили в своем лице передовое, стало быть, народное, исторически прогрессивное для своей эпохи. И тут происхождение их не играло роли и не является и для нас определяющим принципом при установлении народности их образа. А стремление статьи «Казправды» видеть народное в книге только в изображении жизни, быта бедных семей аула и бедных людей в этой связи выглядит вульгаризацией марксизма-ленинизма. Абай должен быть показан в правдивой, характерной для него исторической среде, и в этой среде он должен быть изображен как выразитель дум, чаяний и стремлений народа. Таковым и изображается он в осуждаемых романах. А люди из беднейших слоев аула показываются в романах во все годы жизни Абая, во все моменты зарождения и роста в нем общественного сознания.

Образы Кодара, Даркембая, Базаралы, беднейших соседей в пору джута, образы жатаков, их борьба с баями или образ молодого поэта, друга Абая Дармена, также рост общественного сознания у Базаралы и превращение его на протяжении всех книг романов в сознательного, крупного борца против степных феодалов в союзе со степной беднотой — есть, безусловно, людской, положительный фон всего романа об Абае. Не видеть все это и утверждать голословно и огульно, что «представителям народа отведены эпизодические роли», также является результатом нездорового, одностороннего, несправедливого отношения к творчеству Ауэзова.

Наконец, самой вопиющей несправедливостью и явной клеветой на романы и его автора выглядит утверждение статьи: «В книге совершенно не нашла отражения борьба с реакционно-монархическим движением Кенесары Касымова. И это не случайно, ибо М. Ауэзов был одним из тех, кто в течение длительного времени превозносил врага, душителя народа — Кенесары, выдавая его за национального героя». Так пишет «Казправда», заканчивая свой обвинительный акт по романам Ауэзова об Абае. А между тем в романе «Путь

Абая» на стр. 393 (изд. «Советский писатель», 1952 г.) Ауэзов говорит устами Абая следующее о том же самом Кенесары, потомке Аблая: «А за что ты прославляешь потомков Аблая? Хвалишь за то, что они воевали с русскими? Называешь их заступниками казахского народа? Ложь все это! Легенда о них — яркие обманчивые краски на гнилом дереве. Никогда такие люди не были заступниками казахского народа. Наоборот, они были маленькой кучкой, продававшей народ, пеклись только о своем султанстве, дрожали за свое ханство. И если нынче кто-нибудь из нас сеет вражду между казахами и русскими, он плохую услугу оказывает казахскому народу. Казахи не увидят в жизни света, пока не поймут всей мудрости тех великих идей, которые несут нам лучшие сыны русского народа. К истине нет иного пути, кроме этого. А твоя песня ведет народ к мрачной, дикой старине. Такая песня лежит на моем пути камнем, препятствует стремлениям моим. Не могу я принять эту песню ни душой, ни умом». Вот что говорит Абай у Ауэзова Кокпаю, реакционную сущность которого вместе с его «героем» Кенесары так разоблачает и сурово осуждает роман «Путь Абая».

Автор правильно поступил, не дав отношения Абая к движению Кенесары в молодые годы своего героя. Зато Абай — мыслитель и борец за дело народное — в свою зрелую пору выносит сокрушительный приговор не только над Кенесары, но и над акынами — апологетами его — и это исторически ценнее, важнее и полезнее, чем могло быть описано движение Кенесары в ту пору, когда Абай находился в пленках (имеем в виду 1846—47 гг.), когда хоть и были хронологические совпадения, но не могло быть изображено ни одно чувство, ни какая-нибудь мысль, а следовательно, никакое отношение Абая к движению Кенесары.

Вот о чем следовало бы подумать авторам статьи «Казправды», прежде чем возводить еще одно тягостное, несправедливое и притом основанное на ложном сведении обвинение на автора.

Подчеркиваем—на **ложном сведении**, так как статья пытается скрыть от читателя наличие романа «Путь Абая» с осуждением Кенесары в нем, и тем самым еще раз доказывает, как на всем своем протяжении [она имела] одно только грубое стремление изничтожить романы Ауэзова, хотя бы ценою всяческих извращений, лжи и клеветы на автора и на его честный, долголетний труд.

АБАЙТАНУ (ЛЕКЦИЯ)

Абайдың дәуірі. Абай дүниеге келер алдындағы халді еске алатын болсақ, ол қазақ халқының бостандық күресі бәсеңдеген кез, Абайға шейінгі болған көтерілісте ерсілік өте күшті болды. Үстем тап пен бұқараның арасындағы қайшылық айтарлықтай күшейе түсті. Бірақ XVIII ғасырдың аяғында үстем тап пен бұқараның арасындағы қайшылық барған сайын шиеленісіп, орыс бұқарасы мен қазақ халқының арасында қарым-қатынас басталды.

Абай туған кезде Ресейдің өсуі ойдағыдай емес еді. Ресей орыс шаруаларын қанаумен бірге бұратана елді де езіп отырды. Бұратана елдің бірі қазақ халқы да саяси, шаруашылық жағынан тығырыққа тірелді. Осы жағдаймен сәйкес «зар заман» ақындары шықты. Бірақ бұлар жаңа заманға басшы боларлықтай ақындар емес. Қанаушылықты көріп, жыр етіп отырады, бірақ шығатын жолды көрсете алмады. Олар тек өткенді көксей жырлады. Абай, Ыбырай, Шоқандар шыққан кездерде орыс халқының оқымыстылары қазақ сияқты бұратана халыққа патша үкіметінің көзқарасымен бірдей қараған жоқ. Олар орыс халқының азаттық жолындағы күресі мен бұратана елдің күресін ұштастыруды айтты. Бұлар соңғы уақытта демократтар ерте кездегі Петрашевский дегеннің тобы сияқты жазушылар болатын. Ресейдің прогрессивті жолмен дамуын тілеген, орыс халқының халықтығын тілеген интеллигенция еді. Бұлар Абай шығардағы адамдар. Осы кезде орыстың атақты жазушыларының өзі қазақ сахарасында болды. Мысалы, Пушкин Орынборға келгенде, қазақ даласындағы хал-ахуалды біліп отырды. Сол сияқты тіл мама-

ны Даль Исатайдың сөзінің ішінде де кездеседі. Пушкин осы Дальдың аузынан қазақтың көп хал жағдайын біліп алды. Пушкиннің «Ескерткішінің» ішінде қазақ сияқты елдердің де аты аталады. 1847 ж. қазақ сахарасына Украинаның атақты жазушысы Шевченко келеді. Патшаға өш революция жолындағы демократияшыл жазушы өте танымал еді. Өз елінің қарсылық дәстүрін сақтап келе жатқан Шевченко қазақ халқының көтерілісін дәріптейді. Іштей тілектес болып шығармасында символмен көрсеткен («Балта»). Осылардың қатарына петрашевшілер жатады. Оның құрамында Достоевский, Дуров, Петрашевский. Достоевский 1850 ж. келді. Достоевский шығармасы «Өлім үйінен хатында» Ресейдің бұратана елі туралы көп жазылған. Қолы тұсауда болса да шындықты жасырмай айтты. Ол қазақ халқының жаңа азаматтарына қатты әсері болды. Енді жаңа заманның халін басқаша ұғу керектігі сезілді. Ол үшін Ресейдің өзі туралы орыс халқы азаматтарының тілектерін, мақсаттарын біліп, Ресей тарихы мен өз ел тарихын білу керектігі байқалды. Осыны әр халық әр түрлі түсінді. Жаңа ағымды анық түсінген адамдар бұратана елден де шыға бастады. Грузияда, Арменияда, Азербайжанда, татарда, бурятта бір топ ақын шыға бастады. Бұлар біздің Абай, Ыбырай сияқты ақындар Пушкин, Достоевский сияқты орыс классиктерінің бетін, бағытын дұрыс түсінеді. Жүз жыл бойында орыс әдебиеті патшаға қарсы ереуіл ойдың үлгісі болған. Осыны түсінген бұратана елдегі азаматтар қазақ елінде де шыға бастаған. Тілі бір, тарихы жақын түрік, қырғыз, өзбекті алсақ тез ояна қойған жоқ, ертерек оянған қазақ халқы болды. Қазақтан шыққан бірінші көзі ашық Шоқан Омбының кадет корпусында оқыды. Азат ойды тарата бастаған Омбы шаһарында өседі. Ең алғаш сүйгені орыстың демократтық мәдениеті болды. Оқу бітірген соң Петрашевскийдің тобынан шыққан Дуровпен достасып, Достоевскиймен де танысады. Достоевский Шоқанға жазған бірнеше хатында орыс халқының адал ұлдарының бұратана елге басқаша қарағанын жазады. «Сіз ең бірінші қазақ халқының қамқоршысы боласыз, халқыңыз туралы орыс халқына жазыңыз», — дейді. Достоевский Петербургтегі бірнеше достарымен Шоқанды таныстырады. Шоқан сол замандағы шындықты жасырмай айтты. Орыс халқы мен қазақ халқын достастыруды арман етті. Шоқан қазақ да-

ласынан келген азамат орысша оқып, білім алып қазақ халқының келешегі үшін зор еңбек етті. Шоқан жазғанда қазақ жайынан орыстар үшін жазды, себебі ол кезде қазақ халқының баспасөзі жоқ еді. Шоканның осындай жолға түсуі, тарихтың қалай көшетінін түсінгені. «Зар заман» ақындары таба алмаған жолды осылар табу керек еді. Шоканнан кейінгі қазақтан шыққан ақын Ыбырай.

Ыбырай Алтынсарин (1841—1889) әдебиет майданында көп еңбегі сіңген. Ыбырайдың Абай мен Шоканнан өзгешелігі алғашқы тәрбие, білімді орыс мектебінен алады. 7 жылдық мектепті бітіреді. Абайдың қолы мұндай білімге кеш жеткен. Өмірлік мақсаты — қазақ халқын орыс жұртының өнеріне жеткізу еді. 1879 ж. Торғай облысының халық ортасындағы мектептің инспекторы болып бекітіледі. Қазақ балаларына арнап орысша-қазақша мектеп ашады. Әрі ақын, әрі оқытушы жаңа саналы азаматы болған Ыбырай қазақтың әйел балалары үшін де мектеп ашуды талап етті. Орыс әдебиетіне үлкен ықыласпен барып, көп үлгі алды. Ыбырай оқытушылық қызметінде болып соған байланысты бірнеше кітап жазды. Осы күнгі біздің алфавитті қазақ жұртшылығына ұсынды. Орыс классиктерін қазақ халқына таныстырды. Аударма арқылы және орыс классиктерінің әсерімен бірнеше өлең жазды («Өзен»), өнерлі елдің өнерін жұртшылыққа өлең арқылы жаяды. Қанаушы тап өкілдерінің де мінездерін бұрынғы ақындардан ерекше жырлады. Міне әдебиеттегі жаңа ағым Ыбырай өлеңдерінен көріне бастайды. Проза жанрын да кіргізді. Әлеуметтік өмірде халыққа түрлі жол көрсетті. Мектепке берген кітабында мектеп жасындағы балаларды ынтықтыратын сарында жазды. Мысалы, «Кел, балалар, оқылық».

Ыбырай еңбегін Абай білді. Шоканның өзімен таныса алмаса да Шоканның пікірі Абайға жақын дүние еді. Мұның бәрі орыс елінен алынып жатқан мәдениет. Ал шығысты алсақ, Ресей халқының тарихымен салыстырғанда жүдеу еді.

Егер шығыс зор білімнің, мәдениеттің тарихы болса, Шоканның да, Ыбырайдың да, Абайдың да көңлін аударар еді. Бұл кезеңде шығыс артта қалған. Ертеде арабтан көп мәдениет тараса, бұл шамада оның тоқтаған кезі болатын. Иран мәдениеті де музейдің ішінде сақталған мәдениет сияқты. Шағатай, түрік тілін алсақ, бұл тілдегі мәдениет те әлсіз еді. Орта ғасырда шағатай

мәдениетінің тарап, бірнеше ақынның шыққан кезі. Бұлар 400—450 ж. бұрын болған әдебиет мұралары. XVIII ғасырда сол ертедегіні қайталап қана жырлады. Шығыста да батыстың қысымына қарсы қозғалыс болған. Бұл ескі режимді қайта құру негізінде болды. Дінді қолдарына ту етіп ұстады. Еуропаның өнерінен қашпау керек, бірақ алғанда исламды күшейту үшін алу керек деді.

Мысырдан Мұхамбет Ғабдыку шықты. Бірнеше медреселер болды. Мұсылманшылықтың логика, философиясын оқыды. Бірақ ертеде жазылған кітаптан ғана оқыды. Онан тысқары кете алмады. Панисламизм көтерілісі Ресейде пантуркизм деген қозғалыстың тууына әсер етті. Халықтың патшалыққа қарсы көтерілісін біріктіріп, түрікшілдікті қозғады. Халықты дін арқылы үгіттеді. Абай, Ыбырай сияқты жаңа дүниеге жаңаша көзқарас туғызу керек деген ұғымды бастаушы аз болды. Азербайжан халқынан Мырза Фатали Ахундов шықты. Азербайжанда театрдың негізін салу үшін бірнеше пьесалар жазды. Мырза Фатали Ахундов панисламизм, иалтюрскизмге ермей, орыс мәдениетіне шақырды. Осыған жақын татардан шыққан Маржани. Тәрбиені ескі медреседен алады. Өз бетімен көп ізденіп білім алған. Араб, иран әдебиет тарихын оқуға беріледі. Математика, химия ғылымын оқып, сол пәннің медреседе оқытылуын талап етеді. Өзі медресе салғызады. Араб, парсы тарихынан көп жаңа деректер жинап еңбектер жазады. Орыс мектебінде мұсылманша береді. Бұл да орыс мәдениетіне көңіл бөлген адамның бірі. Абайға әсері күшті болды. Осыдан кейін татарда Абаймен замандас татар баспасөз әдебиетінің қайраткері Қаю Насри XVIII ғасырдың 70—80 ж. көп еңбек сіңірген адам. Бұратана елдегі хал-жай осындай еді. Башқұрда, өзбекте жаңалыққа қол созған Абай, Ыбырай сияқты адам жоқ еді.

Абай шығармаларының жарыққа шығуы. Абай шығармаларының басылуын өзі көрмей кетті. Бірен-саран өлеңдері болмаса, Абайдың тірі кезінің өзінде Жүсіпбек Шайхысламұлы Абай шығармаларының атын атамай бастырған. Мысалы, «Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат» деген өлеңін жазады. Бірталай өлеңдері Көкбай атымен шығып жүрді. Абай халық арасына қолжазба болып жайылғанын көрді. 1896 жылға шейін қолжазба болып та жиналмаған. Сондықтан жазып айт-

қан, жатша шығарған өлеңдері жоғалып кетуі де мүмкін. Абай өлеңдерін жинаған кісілер Абайдың өлеңінің атын ғана айтып немесе бір жол өлеңмен ғана сақталып қалған. Тоғжанға арналған өлеңі — «Сап-сап көңілім, сап көңілім» соңғы кезде табылды. «Бородино» аудармасы да түгел емес. Ел ішінде кейбір сақталып қалған сөздеріне қарағанда әлі де көп өлеңі басылмағаны байқалады. Әнші, ақындардың кейбіреуінің қойны-қонышында кеткен. Жаттап алатын болмағандықтан, қарасөздері деп көп сақталмағанға ұқсайды.

Абай күнделікті көргенін сол жерде жазып отыратын дағдысы болған. Мысқыл өлеңдерді көп жазғанымен өзінің жауына қарсы айтпай, өз маңайындағы адамдарға арнап жазған. Мысқыл өлеңдерді сол арнап жазған кісілері елге тарамасын деп жоқ қылып жіберетін болған. «Қыздарға» өлеңіндегі Қыздар — Абайдың құрдасы. Абай сол құрдасының мінезін сықақ етіп жазған. Бұл өлеңді де Қыздар өзі жыртып тастаған. Осындай өлеңдер жас кезінде көп айтылған. 1884—85 жылдан бергі өлеңі жиналып отырған. Мүрсейіт молда Абай аулында бала оқытқан кісі. 1916 жылға шейін Абайдың өлеңін көшіріп, ұқыптап жинап жүрген. Өйткені сол уақыттың «баспаханасы» Мүрсейіт болды, соңғы кезде 7—8 молда көшірген.

Мұның өзі кәсіпке айналды. Көшіргенде бір кітап үшін бір қойдың құнындай ақы алатын болған. Көшірушілер — ақындар, елдің талантты жастары. Елдің ішіндегі қазақтың қыздары өздеріне Абайдың қолжазбасын көшіртіп, ұзатылғанда бір данасын ала кететін. Бұл қазақ жастарының арасында Абайдың қандай бағалы болғандығын көрсетеді. Абай шығармаларының таралу жолының бір түрі баспаға шығуы. Оны 1909 жылы Абайдың немере інісі Кәкітай Ысқақұлы бастырған. Петербургте сол кездегі арабтың қиын әрпімен басылған. Теріп жазған адамдар өздері жөнді білмегендіктен, бірқалыпқа салынбай қалай болса солай басылған. Бұрын алыстан естіп жүрген қазақ халқының кең даласына Абай шығармалары тарала бастады. Сүйтіп Абайдың шығармалары негізінде 1909—1910 ж. көпшілік бұқараға мәлім болды. Жинаққа Абайдың сыршылдық өлеңдері және қарасөздері де бастырылмаған. Оспан, Әбдірахман өлгенде айтылған өлеңдері кітапқа енбеген. Редакторлар мұны қажет деп таппаған. Бұл өлеңдерінде ақындық талант өте күшті. Ішкі зор қайғысы лирикалы

терең сезіммен өте көркем кестеленген. Ал редакторлардың бұл өлеңді қажетсіз деп табу себебі үй-ішілік халжайы деп тайыз түсінуден еді.

Ол кездегі ғылыми редактор деген атымен болмаған. 1909 ж. Абай басылымын тақырыптар шартты түрде ғылым туралы, ой туралы, халық туралы деп бөлінген. Кейін 1921 ж. Қазанда басылғанда да солай жарияланған (бұл 2-басылуы) 3-басылуы, 1923 ж. Ташкентте тағы сол топтау қолданылды. 16 жыл бойында (1909—1925) техникалық жағынан өзгешелік болса да, Кәкітай басылымына өзгешелік кіргізген жоқ. Шынында, топтауы дұрыс болмай жүрді. Ташкент баспасының бастығы зорлықпен Абай шығармаларына өзінше ат қойған. Мысалы Лермонтовтан аударған «Қанжарды» өзінше «Қылжан» деп, «Жалауды» «Желкен» деп атаған. Бастырушылар көп сөздің мағынасын ұқпай, теріс бастырып жүрген. Толық Абай бұл емес. Көп өлеңі осы үшінші рет баспаға кірмей, сырт қалып еді. 1924 жылы Абайдың 20 жылдығымен байланысты шамадан келгенше «Абайдың толық жинағы» деген жинақ болды. Бұл жинақ 1924—1925—1927 жылдар аралығында жиналды. Жинаушы адамдар көбі Абайдың маңында болған Көкбай, Кәкітай т. б. 1933 жылғы баспа латынша әріп алынған кезде басылып, көп қателер кетті. Бұл баспаға бірінші рет Абайдың өмірбаяны кірді. Сонан кейін «Таңдамалы жинақ» болып 1934 жылы және толық жинағы (2 том болып) басылды (1939—1940). Кіріспені (I-томға) Сәбит, (II-томға) Абайдың өмірбаянын М. Әуезов жазды. Толық шығуын санағанда биыл 7-рет басылып отыр. Орыс тілінде екі рет баспаға шықты. 100 жылдық юбилей қарсаңында «Таңдамалы шығармалар» жинағы басылып шықты. Кіріспесі Соболевтікі, өмірбаяны М. Әуезовтікі. Толық жинақ дегенді шартпен айтамыз. Себебі Абайдың кейбір мәжіліс-жиында да шапшаң әр кезде айтқан өлеңдері іздесе тағы да табылуы мүмкін. Қалжың, айтыс өлеңдерге де өз өлеңін қосып жіберген тұстары бар. Мысалы, Көкбай мен Әріптің айтысына Абайдың өз өлеңі қосылған.

Абайды тексеру, тануымыз қандай? Абайды танудың тарихында, Абайды ғылым жөнінде түсініп-тану әрекеті көптен бері жанданып келе жатыр. Абай өлгеннен кейінгі әрбір 10 жылда ақын еске алынып отырды. Абайға арналған алғашқы тексеру 1914 ж. «Алшархият» жинағында еске алынды. Абай жөнінде ең 1-рет 1914 ж. На-

зифа Құлжанова баяндама жасады. 1924 ж. Абайды еске алу кеші ұлы ақынның өлгеніне 20 жыл толуымен байланысты болды. Абайдың өмірі, ақындық ерекшелігі туралы баяндама жасалып, Көкбай Абай туралы есте сақталғанын айтты. Сөйтіп жиналған жұрт Абайды тану керектігін түсінген кез болды. Абайды еске алу 1939—40 ж. Абайдың туғанына 95 жыл толу қарсаңында өтті. 1934 жылда еске түсірілді. Сол жылғы «Әдебиет майданының» толық бір саны түгелдей Абайға арналып 95 жылдыққа байланысты Семейде Абайға арналған әдеби-мемориалды музей ашылды. 1923—24 ж. Абай туралы теріс пікір айтушылар шықты. Олар Маркстің, Лениннің ғылымын түсінбеуші Покровский сияқтылар еді. Бірақ халық сол жылдардың өзінде Абайдан ажыраған жоқ. 1927 жылы әзірленіп, 1933 жылы шыққан кітаптың кіріспе сөзінде Абайды теріс талқылаушылық болды. 1934 жылы бұл пікірдей теріс емес, қайта Абайды дұрыс танытамыз деп жазылған еді. Осы қалып дұрыс бағытталған қалып еді. [18] 95 жылдың юбилей тұсында көп зерттеу еңбектері жазылды. Абайдың шәкіртін, айналасын зерттеу басталды. Сол 95 жылдықта жасалған баяндамадан Абайды дұрыс тану бағыты өскендігі көрінеді. Абайдың философиялық, педагогикалық көзқарастары зерттеліп, өрістей бастады. 1934 жылдан бастап Абай қазақ совет мектебіне программа бойынша толық кіретін болды. 1940 ж. баяндамаларда, жұртшылыққа таралған тезисте Абайдың өмірін, шығармаларының әр саласын ашық көреміз. Зерттеулер арқылы біз Абай өлендерінің жаңа түрімен таныса бастадық. Абайдың өмірбаянын жазудың өзі оңай жұмыс емес еді. Себебі Пушкин, Лермонтовтың өмірін жазатындай архив деректері жоқ еді. Сондықтан Абайды танудағы бір сала жұмыс — Абайдың өмірбаянына тірелді. Осы күні Абайды тануда еңбек сіңіріп жүрген кандидат, доценттер де бар. Мысалы Қажым Жұмалиев Абай шығармаларының тілін зерттеп жүр, Абай шығармалары басқа ұлттың тіліне де аударылып, жұртшылыққа таралуда. Абасведение деген ғылым қазақ әдебиет тарихында ғана емес, бүкіл одақтық әдебиет тарихында үлкен орын алады.

Абайды танып оқығанда біз Кәкітай үлгісіндей жікке бөліп оқымаймыз. Себебі олай болғанда Абайды толық қамти алмаймыз. Мысалы Абайдың педагогикалық көзқарасы десек, оның ішінде тәрбиеліктен басқа маңызды мәселелері сыртта қалуы мүмкін. Сондықтан Абайдың

әр кезде жазылған туындыларын алып, өмірлік шығармалық ізімен жүріп жыл жылымен оқысақ, өмірге көз-қарасының қалыптасу жолына қанығамыз. Және ақындық жеке басының данышпандығымен Абай осы күнгі біздің ұрпаққа үлкен ірі ақын болып танылады. Шындықтың өзін айтсақ бір күнде сондай Абай туған жоқ. Өсе келе ізденіп, қалыптасып тола берген. Осы себепті ақын мұрасын тануды қолға алғанда өрісті, іргелі ғылыми-зерттеу арнасына түспей болмайды. Олай болса Абай шығармаларын өмірінің басынан түсіп аяғына шейін хронологиялық жүйеде қамтуымыз керек. Абай шығармаларының кейбіреуінің жылдары белгісіз, осы жағынан қиыншылық кездеседі. Кейбір шығармаларына жазылған мерзімі қойылғанымен күдіктілеу. Осы қиыншылықтарды еске ала отырып сын көзімен тексереміз. Абайдың жылы белгісіз шығармаларының жазылу уақытын анықтап алуда Абайдың маңындағы адамдардың да көмегі көптен тиді.

Абайдың өмірбаяны. Абай өзінің өмірбаяндық деректерін шығармаларында аз келтіреді. «Сегіз аяқта»:

«Атадан алтау,
Анадан төртеу,
Жалғыздық көрер жерім жоқ», —

деген сияқты кей жерде айтып кетеді. Құнанбай балаларының бәрі мұсылманша оқыған. Бірақ оған қанағаттанбай Ахмет Ризаның медресесіне береді. Онда 13—14 жасқа шейін оқиды. Ол кезде ескіше оқуда көп қиыншылық бар еді. Оқудың әдісіне көп көңіл бөлінбейтін. Медресе жабық мектепке жақын, тәртібі қатал, діншілдік жолында софылық күшті болатын. Медресенің тәуірінде болсын, жаманында болсын негізінде дін оқуы, ислам дінінің жайы: исламиат, ислам дінінің тарихы туралы. Осы діннің негізгі қағидалары, жолы айтылған тіл — араб тілі. Құран сөзін басқа тілге аудару ислам дінінде мүмкін емес. Сондықтан бәрі араб тілінде оқытылатын. Сонымен медресенің білдіретіні — құран мен пайғамбардың және бір оқытатыны ислам дінінің шарты, шарифат (исламское право) жақсы мен жаманның, үлкен мен кішінің жәйін айтатын заң жолы. Әрі қарай тереңдегенде араб тілінің грамматикасы, әр нәрсе жайында ой жіберу — мантихты (логика) оқитын. Ислам діні бір замандар поэзияда, ғылымда бірнеше ғалімдер тудырды да, кейінгі заманда тоқтап қалады.

Сондықтан дүниелік ғылымнан ештеңе айтылмай қараңғы, кертартпа оқулар ауқымында қалды. Абайдың оқыған медресесінде де берілетін білім жоғарыда айтылғандай еді. Арабияттан басқа түркіні оқиды. Түркі тілі деген бертінге шейін келген. Бұл тіл кітап тілі, әдеби тілі болып есептелген. Түркі тілі 1915 жылға шейін түркі елдерінше ортақ тіл болатын. Түркі тілінің негізі шағатай әдебиетінен шыққан. Шағатай әдебиеті сол уақыттағы бүкіл түркі еліне ортақ әдебиет болған. XV ғасырда әуелде парсы тілінде, сонынан түркі тілінде жаза бастаған. Науаи, онан кейін Хусаин Байқара деген кісілер шығады. Осы кезден бастап түркі тілінде кітаптар жазылды. Сондықтан құраннан әрі шыққандағы оқытындары Орта Азия ақындары еді. Абай үйінде бала кезінде де түркі тілін оқыған. Сондықтан Абайдың түркі тілімен оқығаны тек медреседегі 3 жыл ғана емес. Абай түркіні де, арабиятты да Ахмет Ризаның медресесінде де оқиды. Түркінің қандай, араб мәдениетіне көңіл бөлудің қандай екенін, араб тарихынан әсер алуын Абайдың шығармаларынан көруге болады. Абайдың ақындығы ерте ояна бастайды. Бірақ Абай заманы оқығандықты мадақтамайтын, сондықтан керек болса өзі үшін ғана керек сияқты еді. Абайдың жас шағында жазған 3—4 өлеңі сақталған. Осы шамада екі ананың арасындағы Телғара—кітаптан және елдің аузындағы әңгіме, ертегілерден нәр алған Телғара еді. Сол уақытта бір көңіл аударған нәрсе ақындар жазған бәйт өлендер. Абай өздігінен барып талаптанып Лутфидің, Науаидың өлендерін жаттап оқытын болған. Науаи, Софалдияр заманында өз тілінен гөрі араб, парсы тілін жақсы білген, сондықтан Науаидың, Софалдиярдың өлендерінде араб, парсы сөзі көп кездеседі. Абай да әуелі осыны үлгі етіп ұстаған. Араб, парсы тілін көбірек білгендіктен, оқыған ақындарының үлгісі солай болғандықтан, жаңа өлең үлгісін іздейді. Олардың өлендерінің көпшілігі шығыстың лирикасы қиял менен бір сұлудың жайын суреттеу болады. Атын атамай бір сұлуға арнап жазу әдеті бар. Абай да солардың шабыты келтірген өлең жазған. Мысалы:

«Хор болды жаным,
Сенсіз де менің күнім.
Бек бітті халім,
Тағдыр етсе алла
Не көрмейді пәнде», —

деген өлеңі. Бұл исламият арқылы кірген үлкен ақындық

өнер еді. Кейін әңгімені поэма жазғанда да содан шыққан үлгі болатын-ды. Абай ғазал үлгісіне де еліктейді.

«Иузи — рәушан, көзі — ғауһар,
Лағилдек бет үші әхмәр.
Тамағи қардан әм биһтәр

Сәңә ғашық болып кәмтәр.
Сүләйман, Ямшит, Искандәр
Ала алмас барша мүлкигә...»

Абайдың тандап алған аттары оның шығыс романтиктерінің терең оқығандығын көрсетеді (Сүлеймен, Ямшит, Ескендір). Мұнда ғашықтық жат емес, өзін кемітіп айтылады. Бұл — ғазал үлгісі, осының бәрін Абай өз өлеңінде көрсетеді. Бұл Абай еліндегі қазақ ақындарының махаббатты жазуы сияқты емес. Шығыс ақындарының шығармаларында үлкен орын алған үлгі сопылық. Мысалы «Ләйлі Мәжнүн». Абай жас кезінде жазған «Әлиф би» өлеңінде әріптерді алып отырып өлең түрімен ойнатады. Жалпы өлеңінің мазмұны аспан тілегі емес, жер тілегі. Бұл — қазақтың оқыған жігітінің оқыған қызға жазған өлеңі. Құрылысы, стилі жағынан «Иузи — рәушаннан» басқа. Бұл Абайдың алғашқы тұманданған ойынан арыла бастағанын, түр жағынан жаңа қызық түр іздегенін, реалистік ақын бола бастаған әрекетін көреміз. «Әлиф би» мен «Иузи — рәушан» өлеңінің айырмашылығы «Иузи — рәушанда» жер үстінде көретін махаббат емес, сопылық сарында жазылған. «Әлиф би де» сырт үлгісін сақтай отырып, әсірелеген бір түрді алады. Мұнда адамның сезімінің шындығы басым емес, ақыл басым сияқты, оны өлеңінің аяғында көреміз. Бұл өлеңінде бұрынғының өлең түрімен ойнайды. Медреседен кетсе де, сол қызықтан қол үзбегенін, бірақ енді реалистік түрде түсіне бастағанын көреміз. Абайдың ортасы — дау, тартыс, құн дауы, жесір дауының шиеленіскен жері. Осының бәрін көріп жүріп думанды ағымнан арылады. Оқу, тәрбиені мектеп түрінде емес, елден алады. Абай өзінің құрбы-құрдастарынан озыңқырап үлкендердің ортасына кіргендіктен, көп біліп, айылын жиып жаңғырып кетеді. Абай шығыс әдебиетінен алған әсерін текке келтірген жоқ. Қай жағынан болсын шығыс мәдениетіне қайта оралып, пайдалы нәр алып отырғанын айқын көреміз. Кейін бір қалыпқа түскенше мысқыл өлеңдер жазып жүреді. Құрдасы Абыралыны қалжың етіп жазған өлеңі бар, бұл кез оның әлі де ақындық

қалыпқа толмаған кезі еді. Әуел баста еліктеу әсерінде болып, сықақ өлеңдер жазып жүрді. Абай — сыншы Абай, әкесі біреудің дауына араластырып, билік айтқызып жүргенде, сыншы болмауға мүмкін емес. Сондықтан қалжың өлеңнің көбінде сыншылық жатыр. Бірақ бұл кездегі өлеңінде қоғам мінезінің сынын айтпайды. Осы кездегі өлеңдерінің жылы белгісіз, бірақ келелі, ойлы шығармаға кірісер шамада жазған өлеңі — «Сап-сап көңілім». Жастық кезде, жігіт ағасы бола бастағанда жазғаны. Мұнда өзіне-өзі сыншылдық көзбен қараған. Тоғжанға арнап жазылған өлеңі сақталмай, жоғалған. Тағы бір әйелге жазған өлеңі ұмытылған. Сол сияқты мысқыл өлеңінің көбі жоғалған. Солардың ішінде табылғаны — «Сап-сап көңілімі». Бұл өзімен-өзі ақылдасу, ой салу ретінде айтылған. Абай бұл өлеңін түр жағынан бұрын қазақ ақындары айтып жүргеннен басқа түрмен жазған. Әр жаққа алас ұрған жастық шақты сабыр ет дегендей болады.

Осы кезде Абай өрнегіне төселіп қалғандығын көрсетеді. Елін жақсы жолға, мәдениетке жеткізем деп өзі ізденіп оқи бастайды. Енді мәдениеті зор орыс поэзиясынан, батыс елінің поэзиясынан көріп Абайдың Абайлығы туады. Қалада жатып та, еліне алып кетіп те көп кітап оқиды. Орысша үйрену оңайға түспейді. Қалада дау-шардың ішінде жүріп те кітап оқып, осы кезде орысша түсіну дәрежесіне жетеді. Петербургтен айдалып келген революционерлермен танысады. «Гоголь» кітапханасында қыр қазағының Толстой шығармасын сұрағанына таң қалып, Михаэлис өзі келіп танысады. Михаэлис Чернышевскиймен қатар шыққан Шелгуновтың әйелімен бірге туған. Петербургте студент болып жүргенде, революциялық істермен айналысады. Сонда ІІ курстан Михаэлисті ұстап жер аударады. Университетті бітірмей кеткенмен өз бетімен дайындалып, оқып көп кітап жазады. Көп өмір сүріп Өскеменде қайтыс болған. Абай Михаэлиспен достасып екеуі бір кісі болып кетеді. Кейін Абай кеш ержетіп кіріссе де өндіріп оқыған. Сондықтан Абай әдебиетті орыстың классик ақындарынан бастап оқыған, бертін келе Абайдың тұсында өмір сүрген Л. Толстой, Салтыков-Шедринді жақсы білген мысалын «Қыс» өлеңінен көреміз. Аристотель мен Сократты оқығандығын Абайдың қарасөзінен де көреміз. Енді Абай Аристотель мен Сократты әңгімелестіреді. Батыс Еуропаның есею тарихымен де, Шығыс елінің

тарихымен де танысады. Европаның есею тарихы философия тарихы «История древнего развития России» деген кітапта Индия, Парсы, Египеттің өнері Ғайса туыстан 3000 жыл бұрын кезінен бастап айтылады. Будда діні — дүниежүзіне көп тараған, философиялық маңызы бар дін. Осылар жайында айтылған кітаптар Абайға үлкен әсер етті. Сондықтан Абай поэзияға ауысарда білімді кісі болып келіп ауысады. Алған білімдерінің нәтижесін тексерсек, Дарвиннің де кітаптарын оқыған. Абай мұсылман дініне ақыл сынымен қараған адам. Сондықтан Абай Дарвинді оқуға мықтап даярланбай кірісуге болмайды деп қараған. Абайдың адамгершілік жөніндегі шығармаларында Спенсердің әсері жоқ деуге болмайды. Европаның Байрон, Гете сияқты ұлы ақындары таныс болған. Бұлардан басқа Абай ел әңгімелерінен де қол үзіп кетпей жақсы білді. Александр Дюманың «Үш мушкетер» әңгімесін оқумен бірге айналасындағыларға ол Абайдың ауызша әңгіме еткен аудармасы арқылы жеткен. Петр I жайындағы кітаптарды да оқып, осы жолмен таратты. Батыс әдебиетін оқумен бірге, шығыстан да қол үзген жоқ. Олардан да көп оқып, көп әңгіме айтатын.

Абай осы кездегі исламшылдық, түрікшілдікті біліп, танысып отырды. Маржанидың еңбегін де көп оқыды. Батыс, шығысты терең білуі осындай ізденуден жиылған Абай қазынасы еді. Мұнды, кекті зар өлеңі қазақ ақындарында болса, бұларды да Абай біліп отырды. Абай өлең жазуға кіріскенде өзінен бұрынғы қазақ ақындарынан бөлек жол, кең дүниелік таным көрген даярлығы мол ақын болатын. Абайдағы шын ақындық 1884 жылдан басталады. Ақындықты, бақсылықты кем көруші ақын ортасы бұл өнерді жақсылық деп білмейді. Осы себепті алғаш кезде Абай өлеңдерін Көкбай атымен шығарып жүрді. Абай өлең міндеті мен бірге ақындықтың міндетін де көрсетті. Сондықтан да Абай алғаш өлеңінен-ақ қазақ ақындарының өлеңдерінен өзгеше болып көрінеді. Мұның себебі орыс ақындарының эстетикалық танымын, олардың ой-пікірін талдап меңгеруінде жатыр. Қандай нәрсені айтса да бір пайда келтіретін болсын деді. Сондықтан айтпаған тың, жаңа нәрсені айтпақ болған. Мысалы «Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы» деген өлеңінде қыздың көркін қазақ ақындарының басқасынан өзгеше айтады. Абайдың бұл өлеңінде белгілі бір үлгі бар. Ең алдымен маңдайынан бастап

тәртіппен қасын, көзін, сонан кейін тісін суреттеуінде жақсылық көрінеді. Абай әйелді жырлағанда оның әйел жаңа сезім біткен еркекпен тең дәрежеде суреттеліп отырады. Мұның өзі Абайдың шығармасындағы қоғамдық программа болып есептеледі. «Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлыда» әйелді мүлкім демей, қасиетте дегенді айтады. «Жасымда ғылым бар деп ескермедім»,— деп білімді жырлаған өлеңінде енді өз өкінішін білдіреді. Бұл кезде Абай өзін ғылымнан кеш қалдым деп өкінсе де білімсіз Абай емес еді. Біле түсейін деп өз білгенін азсынғандық еді. Абай өз өлеңдерінде халық мінезін сынауға кіріседі. Ел мінезін сынай отырып, қоғамдық көп мұнды қоса айтады. Бұл жайында, екінші өлеңі — «Қартайдық, қайғы ойладық ұлғайды арманда» Абай өзінің ойлағанын, өзі сияқты үлкен адамдардың ортақ ойын айтады. Осы 1886 жылдан бастап халық камы жайында жазған өлеңдері молыға береді.

«Қартайдық, қайғы ойладық» өлеңінде елдің шабандығын, еріншек-өнерсіздігін, халық мінезінің азып бара жатқанын, өмірінің сапасыз мастықта өткендей өткізіп жатқан ел адамдарына сын айтады. Осы өлеңінде белгілі бір адам тобының мінезін айтады деуге келеді. Абай өте психолог, сондықтан кей өлеңінде психологиялық портрет береді. Бұл өлеңінде ел меңгерем деп жүрген атқа мінерлерді адалдық пен арамдықты айыра білмейді, мақтан үшін болыс болып иттей қор болғаннан басқа жақсылық таппайтын адамдар, — деп көрсетеді. Бұл өлеңнің ерекшелігі — ұйқасы басынан аяғына дейін қара өлең ұйқасы болғанмен, тізбектеліп келіп белгілі күйлі, үнді бір нақысқа құрылған өлең өрнегі сияқты болып отырады. Мұнан Абайдың өлең өрнегін еркін меңгерген шебер ақын екендігін көреміз. Мағынаны ұйқасқа жеңдірмейді. Сондықтан түрі күйлі, мағынасы тың. Редиф ұйқасымен келіп отыратын «Қартайдық, қайғы ойладық» өлеңінде өзінің тіршілік, әлеуметтік күйін білдіру үшін әуелі құлақ күйін келтіргендей желдіртіп алады. Бұл өлеңінде адамдар пиғылында тіленшектік көбейіп, елдік мәдениет өспей тұрғанын мұндана айтады.

«Би мен болыс алады күшін сатып,
Мен қазақтан кегінді әперем» деп,
«Жарлы алады: «қызметпен өткерем» деп,
Елубасы «шар салып, леп берем» деп, —

бұл жұрттың бәрінен көрінетін бір мінез болғандықтан,

мазмұнға лайық түр туады (аяғы «деп-пен» бітіп отырады). Қоғам тіршілігіндегі елдің неше алуан мінезін айтқанда, Абай қазақ тарихындағы қайшылықтың өсіп келе жатқанын айтады. Сондықтан Абай ел тіршілігіне ат салысқанда, халық тіршілігіне әсер етемін деп кіреді. Абайдың осы кездегі өлең сарыны халық қайғысын күңіреніп толғағаны еді.

1886—1889 жылдағы Абай өлеңін әлеуметтік өмір сарыны тобықты арасындағы уақиғаға тіреледі. Бұл кезде тобықты ішінде жаңа адамдар шығып еді. Оның бірі — алғаш Абайға дос болып, соңынан жау болған Оразбай. Оразбай бастаған топ — ірі байлар. Екінші қатардағы Жиренше, Сүйіндіктің баласы Асылбек, Ыбралы дегендер болған. Байғұлақ, Байділда да бұлар ірі бай, сөзуар елдің күндегі дау-шарына, сайлау таласына белсене араласып жүреді. Осы топпен қатар өскен жас буын жігітектен Базаралы, Бейсембі, Әбділдә еді. Ол кезде тобықты Құнанбай заманындағыдай емес. Семей ұлығына тікелей бағынған кезі. Бұл кезге шейін Абай ел жұмысына араласып жүретін шешен, алғыр, әділ би болған. Әділдігі сонша, Абайға досынан гөрі дұшпаны көбірек билік айтқызған.

Ірі дау болғанда, патша үкіметі өзі шеше алмай әуре болған. Осындай дау тұсында ел әділетшіл билік иесіне мұқтаж болатын. Сондай би де, елдің пана іздейтіні де Абай еді. Құнанбай балаларының әмірі ел ішінде бертінге шейін басым болып келді. Бірақ Абай бір рет би болып, сонан кейін билікті басқа жақтың дос-жарларына береді. Сонда да ел оны билік айтуынан қалдырмай келді. Оразбайлар Абайға іштей бәсеке болады. «Көңілім қалды достан да, дұшпаннан да» өлеңінде елді адамдық сипатынан айыратын адамдардың мінезін жыр етуі жоғарғы айтылғандарға байланысты. Бөжей өлгеннен кейін Құнанбай балаларына наразы болып жүрген өр талапты адамның бірі — Базаралы болады. Құнанбай балалары Базаралыны жер аудартады. Болыстыққа сайлау болған тұста Базаралы қайтып келеді. Сайлау нәтижесінде Күнту болыс болады. Арада көп дау болып, ұлық Күнтуды болыстықтан түсіреді. Осы кезде жігітек руы жапа жалғыз қалады. Осы жылы жазған өлеңінде (1886) дау-шардың пайдасыз екенін жырлады. «Қалың елім, қазағым» өлеңінде бүкіл қазақ сахарасындағы қалың елдің қайғысын тебірене жырлады. Халықтың шын үлкен дертін, мұңын айтып осы қиыншылықтан шығара-

тын не дегенде — өнер-білім деп алғаш өлеңмен ашығын айтады.

1886 жыл. Абайдың ақындық өнер жолына барынша ширығып, ұыттанып кіріскен жылы. Ел ішіндегі ауырлықты, надандықты, пәлеқорлықтың бәрін айтып тауыса алмастай ашу-ыза кернеп келеді де осыған орай өлең де осы тұста көп шығады. «Көңілім қалды достан да, дұшпаннан да» дегеннен Күнту болыс болған кездегі өзінің дос деп жүрген адамдарының жау болып шыққанын айтады.

«Көңілім қалды достан да, дұшпаннан да,
Алдамаған кім қалды тірі жанда.
Алыс-жақын қазақтың бәрін көрдім,
Жалғыз жарым болмаса анда-санда».

Жаз жайлауда, қыс қыстауда да өшпес дауға түскен ел. Сырттан сынасып, ел қамын жеп жүргендердің өзінде жаман деген атаққа іліндіріп жүргенін айтады. Абайдың сынына қарағанда, феодалдық қалдықтың құритын мерзімінің жеткенін көріп, еңбекті сүй дегенді айтады. Әмір иесі емес, орташалардың өзінің өнерсіз, кәсіпсіз жүргеніне айтқан міні «Адасқанның алды жөн, арты соқпақ» деген өлеңінде көрініс тапқан:

«Адасқанның алды — жөн, арты — соқпақ,
Оларға жөн арамның сөзін ұқпақ.
Қас маңғаз малға бөккен кісімсініп,
Әсте жоқ кеселді істеп биттен қорықпақ.

Бет аузын сөз сөйлерде жүз құбылтып,
Қас кермек, мойын бұрмақ, қоразданбақ.
Осындай сидаң жігіт елде мол-ақ
Бәрі де шаруаға келеді олақ».

Бұл мінез — ешбір жұмысы жоқ, жалғыз атын терлетіп ел қыдырып жүрген тіленшектер мінезі еді. Мұның өзі үлкен қылмыс болмағанмен, сол кездегі көп адамның басында бар жиіркенішті іс еді. Сөзімді ұғар деп жастар тобының ішінде болып, жігіт қандай болу керек, жігіт жар таңдағанда, келешегін ойлау керектігін «Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат», — деген өлеңінде айтады. Бұл өлеңінде әйелдің көркіне қызықпа, ертең бірің ана, бірің ата болғандағы жайынды ойла дейді. Абай өзінің үлкен ниетке бекінгенін, бірақ соның іске асатынына, аспайтынына күдікпен қарайтынын «Патша құдай сыйындым» деген өлеңінде айтады:

«Патша құдай сиындым,
Тура баста өзіңе.

Қайран сөзім қор болды,
Тобықтының езіңе.
Кеселді түйін шешілсе,
Керден мойын кесілсе,
Келмей кетпес кезіңе».

Бұл айтқаным іске асар ма, болмаса тобықтының езіңе қор бола ма деп күдіктенеді. Осы жылдардағы өлеңінде пәлеқорлықтың мінін көрсетіп, жастарға өнеге айта бастаған өзекті сарыны — халықты оқу-ағарту ісіне бастау жөнінде жастарға ақыл айтады. «Ғылым таппай мақтанба» деген өлеңінде сөзді көпке жалпылай айтпай, жастарға «сен» деп арнай айтады. Талапты, еңбекті, адамгершіліктің жолына түсер-ау деген жеке жас қауымға арнай айтады.

«Талап, еңбек, терең ой,
Қанағат, рақым ойлап қой —
Бес асыл іс көнсеңіз», —

деп жақсылықтың негізгі түрлерін санамалап көрсетеді. Елдің бірлігін, тілегін ойлау жаңашылық сөзі болғандықтан, Абайды тыңдаушы Оразбайлар емес, сөзін ұға бастаған жас талапкерлер, оқыған қазақ жастары шығып, өз айналасында Көкбай, Абдрахман, Ақылбай, Кәкітай, Мағауия сияқты талапкер жұрт ере бастаған кез. Абай жастарға айтқан сөзді түңілмей айтады. Мейірман тілмен жан ашыр болып айтып емірендіргісі келеді.

«Сөзіңе қарай кісіні ал,
Кісіге қарай сөз алма.
Шын сөз қайсы біле алмай,
Әрнәрседен құр қалма!
Мұны жазған білген құл —
Ғұламаһи Дауани
Солай депті ол шыншыл».

Шығыстың ғұламасы Дауаниді айтып отырып жастарға ызасыз, тек ағаның ініге айтатын ақылын айтады. «Интернатта оқып жүр» деген өлеңінде айтып отырған мазмұнына қарай жаңаша түр енгізеді.

Прошение жазуға
Тырысар келсе шамасы.
Ойында жоқ бірінің
Салтыков пен Толстой
Я тілмаш, я адвокат
«Болсам» деген бәрінде ой.

Өзің пәлен болам дегенше, соларды білімді Салтыков, Толстойлар қалай сынады, соны біл деп үндейді. Салтыков — халықшыл демократ, сондықтан олардың жолын ұғын деген сарынды білдіреді. Салтыковтен оқы деумен бірге, оязға қызмет етпе, онда жанбай жатып сөнесің. Оның арты қорлық, сондықтан білім ал деп, өз тұсындағы жастарға халық атынан үлкен программа ұсынды. Тіпті қолыңнан келмесе саудагердің қолында сауда істесең, сол жақсырақ дейді. Осындай өлеңдерді айта келіп, соңынан мұңды өлеңдер де жазады. Абай «Жаз» өлеңінен бастап, шығармаларын өз атынан шығарады. Басынан аяғына шейін бұрын қазақ ақындарының айтпаған өлеңінің бір түрі ретінде «Жазда» кәсіптік, табиғаттық тіршілігін айтады. Мұнда жайлауға қонып жатқан елдің көрінісін суреттейді. Табиғаттың құбылысын, малдың психологиясын, қыз-келіншектің мінезін, асау мініп теңселген жылқышыларды, мал иесі үлкендердің жүріс-тұрысын бір суретші де дәл осылайша көрсете алмас еді. Осы ғажап қайталанбас құбылыстың бәрі бір кішкентай өлеңде ғана көрініс тапқан. Осының ішінде ең сүйкімсіз болып көрсетілген нәрсе — байдың бейнесі. Байдың жалпы тоқтыққа риза болған іші бітеу мінезін көрсетеді. Бай барлығымен жұртты өзіне жалынышты етеді. Міне қазақтың тіршілігін көрсететіні жастардың эстетикалық сезімін оятқаны, Абайдың ойы-қыры кең, тынысы мол ақын екені көрінеді.

Абайдың 1886—89 жылдағы өлеңдері. Бұл жылдарда шындап шұғылданып кіріскені — ел мінезін сынауда әуелі қоғам тіршілігінің паразиттерін мінеуден бастап еді. Абай ел ішінде жүрген болыс билерді сынаумен бірге, өзі ел ішінде үлкен тірек еді. Абай өзінің ақындық міндетін терең түсінеді. Маңындағы інілеріне, ақындарға арнап көп өлең жазады. Солардың бірі — «Өлең сөздің патшасы». Тек қана осы өлеңнің өзі Абайдың өз заманындағы ақындардан ерекше екенін аңғартады. Абай Европа әдебиетінің, жалпы қоғам құрылысы мен алыстан келе жатқан адамдардың ісі қандай болса, ақындары да сондай өзінің міндетін білу керек дейді. «Өлең — сөздің патшасы» деген өлеңінде ақын сөзін халықтың ардақтайтынын біледі. Сол сөз патшасы ақынды ұлылық пен құрметке бөлейді:

...Өлеңге әркімнің-ақ бар таласы,
Сонда да солардың бар таңдамасы.

Іші алтын, сырты күміс сөз жақсысын
Қазақтың келістірер қай баласы.

Өлеңнің белгілі мақсатты, келісімі дәл болуын мазмұн мен түрдің бірдей болып үйлесуін талап етті. Абай өлеңнің керектігін:

«Әуелі аят, хадис сөздің басы,
Қосарлы бәйтисымал келді арасы.
Қыйысынымен қызықты болмаса сөз,
Неге айтсын пайғамбар мен оны алласы», —

дейді.

Абай өнерлі өлең сөз биік мақсатты көздеген ірі, зор, азаматтық ақынның көкірегінен ғана шығатын құбылыс екенін айтады. Пушкин муза мен Апполонды көп айтса, Абай тыңдаушысы мұсылман болғандықтан олардың өз нанымымен дәлелдейді. Өткендегі барлық әдебиетті шарлап, тарихтың мініне терең ойлы ақынның көзімен қарайды. Ғасырлар бойы ұмытылмаған ақындардың ой саларлық үлгілі-өнегелі жерін еске алады. «Өлең — сөздің патшасында» жақсы сөз туғызу керектігін айтып, өткендегі өңезі шыққан өлең өнегесін мысқыл етеді. «Іші алтын, сырты күміс» дегенде мазмұн мен түрді алып, мазмұнға көбірек мағына береді. Мазмұн шешуші нәрсе, түр соған бағынышты дәрежедегі орында тұруы керек дейді. Соны қазақтың оқушысына бір рет мұсылманшылық тарихына ой көзімен қарай отырып айтып еді, енді ескі тарихты ойға оралтады.

«Бұрынғы ескі биді тұрсам барлап,
Мақалдап айтады екен, сөз қосарлап.
Ақындары ақылсыз надан келіп
Көр-жерді өлең қыпты жоқтан қармап».

Абай өз тұсындағы ақындар өз қасиетін түсіргенін, сөз басы болудан қалып, жалынышты, сатымсақ шашпау көтерер сөзге құл болғанын айтады. Ақындарды қатты соққылап келеді де, заман ақынға шарт қояды, мен де өзіме жаңаша шарт қоямын дейді:

Ескі бише отырман бос мақалдап,
Ескі ақынша мал үшін тұрман зарлап.
Сөз түзелді, тыңдаушы, сен де түзел
Сендерге де келейін енді аяңдап, —

сөзін, ойын жаңаша түзелген тыңдаушыға қарата айтады. Абай ермек үшін айтатын болсам, ол әшейін ертегің болып кетеді, сол себепті қызықты қысыр әңгіме

емес, тынысың боларлық сөз айтам дейді. Кеудесін керіп көп білем деген талай надандарды кінәлап айтам. Сол үшін мені кінәлама дейді. Абайдың бұл өлеңі (Көкбайдан өлеңді өзі алып) қандай ойлармен келіп, қандай соны жаңғырық алып, толып келгенін, ол ойды онан басқа еш ақынның айтпағанын көреміз. Бұл өлеңі тек 1887 жылғы емес, келешекте өлеңді не үшін жазатынын көрсететін айқын айнасына айналады.

1888 ж. өлеңінде халықтың әдетін, салт-санасын айтады. Ол өлеңнің бірі — «Біреудің кісісі өлсе, қаралы — ол». Қайғы-қуаныш болса да бәрі өлеңмен келеді, өлеңсіз өмір қызық па дейді. Туғанда шаттық өлеңмен қарсы алып, өлген адамның қасиетін де өлеңмен айтып, ол дүниеге өлеңмен шығарып салудың себебін айтады.

«Туғанда дүние есігін ашады өлең,
Өлеңмен жер қойнына кірер денен.
Өмірдегі қызығын бәрі өлеңмен,
Ойлансаңшы бос қақпай елең-селең», —

деп сырты күміс, іші алтын өлең осындай болмақтығын меңзейді. Ақыл, нақыл сөз қонбайтындардың өлеңді ұғынуы екі талай дейді. Сөзді сатуды ақындық өнерді қорлау деп біледі:

Көп топта сөз танырлық кісі де аз-ақ,
Ондай жерде сөз айтып болма мазақ.
Біреуі олай, біреуі бұлай қарап,
Түгел сөзді тыңдауға жоқ қой қазақ.

«Өлең — сөздің патшасынан» кейін бұл өлеңде бұрынғы өткен қазақ ақындарымен қағысады. Мұнда Шортанбай, Дулат, Бұқар жырауларды сынайды. Әдебиеттің өсуінде белгілі бір ағым болады. Ол ағым ірілеп барғаннан кейін, сол сөзден заман, қоғамдық тіршіліктің... шындығы көрініп, өзіне дейінгілерге сын айтылады, кемшін жағы мысқыл етіледі. Мысалы ХХ ғасырдағы орыс романы Тургенев, Толстойдан бастап ең үлкен жанрға айналып («Война и мир»), кейін новелла жазуға бола ма деген ой түсіп, новеллалар туа бастады. Себебі роман жетер шегіне жетеді. Міне, осы сияқты бір дәуір мен бір дәуірдің жаңғыруы, стильдің бірінің орнына екіншісінің келуімен жаңғырады. Енді қазақ ақындары ешуақытта Шортанбайша боздай жырлау күйінде болмау керек. Сондықтан осы үш ақынның өлең мазмұнын сынға алып отыр. Ендігі тіршілікке олардың өлеңінің пайдасы аз,

өйткені кемшілік олардың сыртында да, ішінде де тұр. Сондықтан барға қанағат етпей, алға ұмтылуды айтады. Ол ғасырдың жыры бітті, енді жаңа ғасыр келді деп келешектің мақсатын көрсетеді. «Мақсатым — тіл ұстартып, өнер шашпақ» дейді. Енді өлең жаңаша тәрбие мәдениет үгітшісі болсын, жаңаны сезгіш қайраткері болсын дейді. «Наданның көзін қойып, көңілін ашпақ», ойлы жастар осы ойдан үлгі алсын дейді. Менің сөзім думан-сауық сөзі емес, елдігің үшін, намысың үшін қатуланған, санаға айтылған сыншыл сөз дегенді айтты. Абай өлеңінде жаңа жыр үлгісін көрсетіп, тыңнан сұрау салды. Мысалы «Жаз», «Қыс» т. б. мұндай тақырыпта бұрын қазақ жырлаған емес. Халық тіршілігін жаңаша танып сынаған адам болып көреді. «Қыс» деген өлеңінде Абай жаңа үлгіде айтамын деп бұрын қозғалмаған тақырыпты алып, жаңа мазмұнға жаңа түр береді. Теңеуі де жаңаша, қысты сипаттауы арқылы үсті-басы сықырлаған алып денелі біреудің келе жатқанын сездіреді. Үсті басы сықырлаған қар, мұз—қыстың ызғары. Осы суреттеген қалпынан орыстың поэзиясындағы Некрасовтар жырлаған «Мороз Красный носты» Абай қазаққа түсінікті ету үшін, дед морозды «кәрі құдаң» деп образды бейнеде бір-ақ сөзбен түсіндіреді. Кәрі құда келген сайын мал алып ығыр етсе, қыс та жұт иесі болып малды алып отырады. Мұның өзі бұрын-соңды қазақ өлеңінде кездеспеген соны теңеулер. Қаһарлы қыстағы табиғаттың стихиялық күшін қатаң қарттың бейнесімен салыстырады.

Әуес көріп жүгірген жас балалар,
Беті-қолы домбығып, үсік шалды.
Шидем мен тон қабаттай кнген малшы
Бет карауға шыдамай сырт айналды.
Соныға малды жайып, күзегіндер,
Ұйқы өлтірмес, қайрат қыл, бұз қамалды!
Ит жегенше Қондыбай, Қанай жесін,
Құр жібер мына антұрған кәрі шалды.

Енді ұғымды, образды ақындық тілмен қаһарлы қыстың уақытындағы қайталанбас көріністі жандандыра суреттейді. Бұл арада қыс болмысы реалистікпен суреттелген. Ең аяғында қысты — кәрі құда шал деп көрсетіп ашып береді. «Қыс» өлеңі ірі ақындық көркемдік үлгісін көрсеткен және Абайдың қазақ сахарасындағы қысты (Арқаның қысын) терең ойлы сезіммен суреттеп бергенін көрсетеді. Бұл өлеңдер Абайдың ақын-

дық өнер мәдениеті жоғары сатыға көтеріліп келе жатқанын байқататын ірі айғағының бірі еді.

1889 жылы — Абайдың өлеңді көп жазған жылы. Бұған сол кездегі аз жылдың тыныштық пен өнерлі ортасының молығуы себеп болған. Ел басқару жұмысын Оспан алған соң, Абай ақындыққа құлай беріледі. 80-жылдан басталған кітап оқуын тастаған жоқ еді. Кітаптарды алғызып немесе Семейге барып оқиды. Осы 1889 жылы 25 шамасында өлең жазады. Өлеңдерінде ел кемшілігін шенеумен махаббат, табиғат сарыны басым боп жатады. Сөз ұғатын жастарды өнер-білімге үндеп, көп үлгілі сөз айтып, жаңа жолға баулайды. Жастарды музыкаға үйретпек болады. Осы ниетпен скрипкашы Мұқаны өзіне дос етіп алады. Атақты Біржан Абай аулына келіп, Абайды бір талай әнмен таныстырады. Абайдың өлеңдегі өсиеттері ақындар арқылы өзге елге тарап, сол ақындар өлеңінде Абайдан нәр алады. 1891 жылға шейінгі өмірі көп пайда келтірген жылы еді.

Абайдың дінін алатын болсақ, сол замандағы молда, ишандар пікірінен емес еді. Абай діні — рационалдық сыншыл ақылдың шартты діні болғандықтан ақиқат, жаратылыс сырын философия тілімен түсіндіреді. Соның ішінде адамгершілікке ерекше көп көңіл бөліп, өз пікірін өлеңдері мен қарасөзінде айтып дәлелдеп отырады. Бірақ 90 ж. шейін тыныштық болып келсе, енді осы жылдары Оспан мен Оразбай араздасып тағы да тыныштық бұзылады. 89 жылға шейінгі өлеңдері Абайдың өткен өмірін көз алдымызға елестейтін «Болыс болдым мінекей», «Мәз болады болысың» деген өлеңдерінде белгілі пішінін алып, мінезін, әдетін, психологиясын айтып береді. Осы жылдарда білім туралы да біраз өлеңдер жазылады, махаббат туралы да айтылады. «Сегіз аяқ», «Қыздың жігітке айтқаны», «Жігіттің қызға айтқаны», «Қараша, желтоқсанмен сол бір екі ай» т. б. өлеңдерімен қатар, «Онегиннің Татьянаға», «Татьянаның Онегінге» жазған хаттарын аударарды. Абайдың Пушкинді аударуға тырысқан себебі: осы кезде орыстың 60—70 жылдардағы Ресейдегі ірі қоғамдық тартыстан көп оқып алған әсерінен, ондағы революциялық тартыс ағымымен терең танысуында жатыр. Оған өзі оқып ізденсе, екінші жағынан достасқан орыс адамдарының келтірген пайдасы да себеп болған. Сол адамдардың бірі — Михаэлис 1861 жылы тұтқынға алынған, рево-

люциялық оянудың күшею дәуіріндегі үлкен ұстазы революцияшыл демократ, материалист Чернышевскийдің әсері күшті болған. Сол кездегі университетте студенттер ішінде болған революцияшыл қозғалыстарға араласып кетеді. Ол жасырын түрде жазылған саяси манифеспен байланысты еді. Осы іспен айыптап ұстап Михаэлисті Петрозаводскийге айдайды. Михаэлис өте зерек, алғыр, батыл адам болған. Және революцияның қайнар бұлағынан шыққан адам еді. Петрозаводскіден Тарға, онан әрі алысқа айдалып келіп ақыры 1880 ж. Семейге келеді.

Михаэлистің Абайға әсері қандай? Неге Абай сондай революциялық пікірді естіп жүріп, патшаға қарсы сөз айтпайды? Михаэлис Семейге келгенмен, Петербургтан қатынасы үзілмейді. 1881 жылғы патшаны атуы жөніндегі оқиғаны Абай естиді. Долгополов айдауда болады. Жаңадан III Александр таққа отырады. Патша үкіметі Долгополовтан ант сұрағанда, Долгополов революцияшыл бетінен қайтпайды. Патшаның тілегін орындамайды. Сондықтан Долгополовты әрі қарай айдайды. Ақырында Долгополов та Семейге айдалып келеді.

Абай өлеңдерінде чиновник болма деген сыншыл сөзінде бір талай үлгі бар. Салтыков-Шедринді айту себебі ол патшаны мінеп-шенеген адам, сондықтан солардан үлгі ал деді. Осындай пікірлерді өлеңдерінде де таратып жүрді. Бір жағынан Михаэлис, екінші жағынан Долгополов және 1863 жылғы поляк көтерілісіне қатысқан Северин Гросс Абаймен үлкен дос болған. Северин «Обычное право киргизов» деген ғылыми кітап жазған. Осылар Абайдың поэзиясына неге революциялық әсер енгізбеді дейтін болсақ, алдымен Чернышевскийдің айтқан сөзін еске аламыз. Чернышевский халықтың көзін ашуға тырысу керек, халықты ояту керек деді. Долгополов, Михаэлис, Северин Гросс Абайға келгенде қазақ даласында пролетариат жоқ еді. Қазақ халқы бұратана ел, сондықтан қандай программа ұсынуға болатын еді? Тек қана елді ояту үшін ағартушылық ісін ғана жүргізуге болатын еді. 1889 жылғы өлеңдеріне қарасақ, патша құрылысына қарсылық пікірмен қатар мәдениетке жету туралы көп өсиет сөз, ой-пікірлері бар еді. Орыс халқының әдебиетінде келе жатқан гуманистік идеяға үлкен де терең мағыналы ағым Пушкин, Лермонтов пікірлерін қазақ халқына жеткізу алғашқы бастама сияқты еді. Бұл әрине аз үн емес.

Абай мұсылман дінінің сыртындағы үлкен пікірлі адамдардың сөзін қазақ халқына жеткізді. Пушкиннің революцияшыл пікірдегі сөзін жеткізуге ол кезде Пушкиннің революцияшыл пікірдегі шығармалары баспаға шыққан жоқ еді. Абай пікірлерін айтқанда кәрілерге арнаған жоқ. Болыс биді мінеп отырса, жастарға әкелік мейіріммен қараған. Пушкинмен таныстыру, орыс мәдениетімен таныстыруда үлгі боларлық жағын ашу мақсатымен «Евгений Онегинді» аударды. Болыстарды шеңеуде бір болыстық пішінін жасай отырып, бүкіл қазақ сахарасындағы болыс, биді жинақтап, типтендіріп көрсетеді. Болысты сынау деген патшалық әкімді сынау деген сөз еді. Патшаның қазақ пішіндегі сүйеніші би, болыс еді. Патшаның шенді-шекпен кигізіп, арқасына қағып мәз қылған өрескел пішінін айтуы орыстың революциялық пікірімен терең байланысты танытатын құбылыс. Қазақ даласындағы патшалықтың ел билеу жүйесін сынау еді. 1889 жылғы өлеңдерінің түр, мазмұн жағынан байығанын көреміз. Ол өлеңдері тақырып жағынан бір-біріне ұқсамайды. Мысалы «Болыс болдым, мінеки» елдің елдігін жоятын құнарсыздықты, қоғам тіршілігінің дерті сияқты құбылысты ашына суреттейді. Сатирик болуына Абайдың жас бала кезінен бейімі бар еді. Соны өсіріп әкетеді. Абай әрі сыршыл ақын. Мұнан Абайдың әр жақты болып кеңейіп келе жатқан ақындық өнерін байқаймыз. Нәзік сарын шығады. Ол сарын махаббат сырын қозғайтын өлеңдерін жазды. Мұнда да Абай сыңаржақ емес. Махаббат жөніндегі жырлары Абайдың өзінің әралуан ақындығының әр саладан келген төркінін танытады. «Айттым сәлем, қаламқас» өлеңі сыйластықтың қазақ жастары арасындағы табиғи қалпын тереңдетеді. «Қор болды жаным» өлеңінде шығыс ақындарының диуан, ғазалдар жазған ақындық өнер әсері көрініп тұр. Шығыс поэзиясындай өзі сүйген аруды жалпылай жырлап, кімге арнағаны белгісіз тұманды махаббатты жоғарыдан келген сияқты, әмір құдіреттің бұйрығы сияқты ұғыну бар. Осылай жырлау Абай өлеңінде көрініп тұрады:

«Қор болды жаным,
Сенсіз де менің күнім,
Бек бітті халым,
Тағдырдан келген зұлым.
Тағдыр етсе алла,
Не көрмейді пәнде?».

Қазақ өлеңінде кімнің кімге не айтып отырғаны айқын көрініп отырады. Мысалы, «Айттым сәлем, қаламқас» өлеңінде жігіттің қызға айтып отырғаны айқын.

Абай осы жылы аудармамен де айналысады. Аударғанда нағыз реалистік шығарманы алады. Ол шығарма — «Евгений Онегин». Бұл дәл аударма емес. Абай жігіттің сезімін нәзіктейді. «Евгений Онегин» Пушкинде роман болса, Абай хат ретінде аударған. «Айттым сәлем, қаламқаста» жігіттің қызды қадірлей білгенін көреміз. Қазақ әйеліне Абай тең тіл бітірмек. Сондықтан «Евгений Онегинді» алғанда, осы әйелдің үлгілі ішкі сезімін, жан құрлысын көрсетем деп алады. Абай «Евгений Онегинді» аударғанда жаңа өлең үлгісін табады. Мысалы,

«Амал жоқ қайттым білдірмей,
Япырмау кайтып айтамын.
Қоймады дертім күйдірмей,
Не салсаң да тартамын», —

деп шалыс ұйқаспен келтірген. Сонымен бірге, теңеудің жақсы түрін келтіріп жазған. Пушкиннің сипаттағанынан Татьянаны басқаша сипаттап, Татьянаның айтқан сөздерін де басқаша жазады.

«Тәңірі қосқан жар едің сен,
Жар ете алмай кетіп ең.
Ол кезде бала едім мен,
Аямасқа бекіп ең».

Абайдың Пушкинді терең түсінгенін осы Пушкиннен алған ақындық мәдениеті аңғартады. Ол қазақ сахарасының табиғатын суреттеуі мысалынан да байқалады («Күз» өлеңі). Қазақ поэзиясы Абайға шейін табиғатты өз алдына жеке суреттеуді дәстүр етпеген. Қазақ поэзиясында табиғаттың жыры тек әңгіме ішінде оқтын-оқтын кездесетін. Абайдағы табиғатты суреттеу шығыстан келген жоқ. Абай табиғат лирикасы кіргізгенде, барлық шындығымен табиғаттың пейзажын суреттейді. Абай реалистік пейзаж жасады. Бұл — Пушкиннің үлгісі. Күз бен қысты аса жақсы жазған Пушкин еді. Абайдың «Күзі» мен Пушкиннің күзді жазуы Абай мен Пушкиннің қабысуында үздік үндестік дәрежесіне жеткенін көрсетеді.

Сұр бұлт түсі суық қаптайды аспан,
Күз болса дымқыл тұман жерді басқан.

Тойғаны ма, білмеймін тоңғаны ма,
Жылқы ойнап, бие қашқан, тай
жарысқан, —

деп жайылыста жүрген ауылдың жылқысынан бастап, соның мінезін табиғатпен байланысты суреттейді. Онан кейін адамды алып дәурені өткен адам өмірі сияқты етіп ағаштың жапырағынан айрылғанын көрсетеді. Табиғаттың көрінісіне қайта келіп табиғаттың жүдеулігін көрсетеді. Бір жол өлеңмен Арқа елінің шаруашылығының күйін көрсетеді. Күзді күнгі ауылдың тамақ жағынан жүдеп отырғанын сол ауылдың иті арқылы жанама тәсілмен байқатады. Себебі ауыл тоқ болса, сүйек кеміріп жататын иттің тышқан қуалап кетпейтіндігін айтады. Екінші өлеңі одан гөрі табиғатты терең суреттеу мен қоғам жайын айтып кетеді. Ол өлеңі «Қараша, желтоқсан мен сол бір екі-ай». Бұл өлеңде де кедейдің тұрмысынан бастайды. Абай бұл өлеңін Тәкежан үйінде отырып жазған. Тәкежан өкпелеген соң, Абайдың балалары өлеңді 1909 жылғы ақын жинағына кіргізбей қалдырған. Ол:

«Әкесі мен шешесі баланы андыр,
О да өзіндей ит болсын азғыр-азғыр», —

деген жолдар еді. Абай қанаудан кедейдің өзіне ғана емес, баласына да жеткенін көрсетеді. Абай тап қайшылығын аңдап, ол қайшылықтың анық айқын пішінін көрген. Мінекей Абайдың 1889 жылғы өлеңінде осындай сегіз қырлылық байқалады. Біріншіден, Пушкин шығармаларымен таныстырып өз тілімен емес, өнегелі елдің тілімен өз жастарының көзін ашпақ болады. «Евгений Онегинді» аударған соң, оған ән шығарады. Әншілердің әнімен той-жиында жас атаулы жыр жырлап, өлең тыңдамақ болса, соның бірі осы «Евгений Онегин». Екіншіден, табиғатты суреттеуді реалистік түрмен жаңғыртады. Махаббат туралы жырлағанда шығыс ақындарымен жақсы байланысы барын көрсетеді. Қазақ жастарының арасындағы махаббатты қазақ жастарына түсінікті етіп жырлады. Енді Абайда көңіл күйі лирикасы да болады. «Сегіз аяқ» Абайдың көп ойының толқыған мұңын да, ізденуін де шебер айтып жеткізе алған. «Сегіз аяқтың» ішіндегі қоғамдық ойы, мұңы, арманы емес. Ел тіршілігінің шындығы сыншы Абайдың осы өлеңінде айқын көрінген. Бұл бір талай өлеңнің ой қорытындысы сияқты. Сондықтан үлкен ықласпен жазған. Мазмұны-

на қарай түрі де өзгеше болып келеді. Уәзінге салып өлшегендей шебер жазылған. Абайдың 4 жолды қара өлең ұйқасымен жазылған өлеңдерінен басқаша толысқан, күшейген, шебер ақынның бір бел қорытынды жазған өлеңі дейміз. Өлеңнің ең аяғын мұңмен бітіреді:

Жартасқа бардым,
Күнде айғай салдым.
Онан да шықты жаңғырық.
Естіп үнін,
Білсем деп жөнін,
Көп іздедім қаңғырып.
Баяғы жартас бір жартас
Қаңқ етер түкті байкамас.

Бұл «жартас» — үлкен символ. Сол кездегі жұмбақ заманды айтуы мүмкін, өйткені сөзін заманына арнап айтады. «Жартас» деп айтып жатқан жырына үн бермейтін айналасындағы надан қауым болуы мүмкін. Ақындық үнін жартасқа келіп айқайлаған жалғыздық мұңын айтады. Біз сатирик Абайды, махаббат лирикасын жазған Пушкинді өз қауымына үлгі еткісі келген Абайды көрдік. Пушкинге барған барысты «Сегіз аяқтағы» көңіл күй лирикасына келуінен көрдік. Әрбір жылдар жаңалығы әр өлеңінде-ақ кездеседі. Бұл жылдағы бір талай өлеңі үлкен шабытпен жазылып, өз ойын толық айтып шың басына шыққан Абайды көреміз.

1890 жылдағы өлеңі де Абайдың шеберлік жағынан асып түсе беретін ақындық өнерін байқаймыз. Артық, керексіз жері жоқ, өлеңінде үлкен шеберліктің биік дәрежесіне жеткен жаңаша түр келісімі көрінеді. 1889 жылдағы бастаған сарын шеберленіп, нәзіктеніп, тереңдей түседі. «Сегіз аяқ» үлгісімен жазылған «Қелдік талай жерге енді» өлеңін басынан аяғына шейін екі сөзден құрылған редифті ұйқасқа құрылған. Айтпақ болған күйін бітіріп ұшырғандай, толқын ұрып отырған күшін танытады.

«Туған жерді қия алмай
Тентекті жеңіп, тия алмай.
Әлі отырмыз ұялмай,
Таба алмадық өңге елді
Әуелде тәңірім сорлы етті.
Арсыз елмен әуре етті,
Жалғыз үйде күңіrentті», —

деп 3—4 жолды ұйқасты қатар келтіріп, алғашқы ұйқасқа келіп аяғында өзін мысқылдап тоқтайды. Бұл қо-

ғамдық ойдың ақынды күйікке айналдырып ширықтыра бастағанын көреміз. Осы жылдарда жазған өлеңі — «Өзгеге көңлім тоярсың» — «Ата-анаға көз қуаныш». Бұл өлеңдерінде көңіл күйі, махаббат жайында айтады. «Бай сейілді» өлеңінде ақын ойы, сезім сарыны шеберленіп көрінген. Ұйқастың құйылуы шебер. Жаңа ой ойлаған ақын жаңа түр тауып, әнін қоса шығарады. Ұйқасында 3-жол мен 6-жол ұйқасады. Бұрын ауыспалы шумақ болса, енді тұрақты шумақ. Сүйтіп, Абайдың өлең түрін іздеуі шеберлене береді. Өлең Абайдың қандай тынысы болғанын көрсетеді. «Өзгеге көңлім тоярсың» деген өлеңінде:

«Өзгеге көңілім тоярсың,
Өлеңді қайтып қоярсың.
Оны айтқанда толғанып,
Іштегі дертті жоярсың», —

деп өлеңді құлақ күйі, жан тынысы етіп сай-сүйегі сырқырағандай жазады. Өзінің ой арнасына ұқсас адам таба алмағандықтан, өлеңді сырласы етіп мұңдасады. Қаралы көңіл мұңмен қара. Сол көңіл жылап, жас ағызып шығатын болсын дейді. Өзінің жалғыздығын сезе бастап, көптің надандығына ашынып жырлады.

«...Қара басқан, қаңғыған,
Қас надан нені ұға алсың?
Көкірегінде оты бар
Құлағын ойлы ер салсын!
Жылай-жырлай келгенде,
Арттағыға сөз қалсын!», —

деп өз заманынан шығып, келесі заман оқушысына, болашағына мұңын шағып барып тоқтайды. Бұл — Европа әдебиетіндегі оптимистіктің бір түрі. Өз заманынан түңілген ақындардың 2 түрлі шығатын жолы бар: «Зар заман» ақындары артты ойлап кеюші еді. Сондықтан тарихтың беймезгіл тығырығына ұшырағанда діншілдік, үмітсіздік сарыны шығатын. Ал Абайдың бұл ақындардан өзгешелігі — келешектен үміт етуі. Ел тағдырының бұл қалыпта тұрмайтындығын айтады. Келешектің адамына тағы да мынадай сөз тастайды:

Мендей ғаріп кез болса,
Мойын салсын ойласын.
Қабыл көрсе сөзімді,
Қім таныса сол алсын, —

дейді.

Жұртта үміт етерлік әрекет болмаған соң, баладан шыға ма деп бала жайын да жырға қосады. Білім ізде, адамгершілікке қол соз, бала атаның баласы емес, адамның баласы болу керек деген танымды ұстанады. Қайғылы атаның мұңлы-зарын айтып «Ата-анаға көз қуаныш» деген өлеңін жазды.

Оқытарсың молдаға оны,
Үйретерсің әр нені.
Медеу етіп ойы соны,
Жаны тыныштық көрмеді.
Жасында күтті
Дәме етті,
Босқа өтті.

Бұл — ата баласын адамның баласы болуын тілейтін озық ой. Сол атаның мұң-наласын шерлене отырып тербеткендей өкініштің мұңын да береді. Елдің ұлы болу керек еді, бірақ өзінің інін білген аңдай атаның сенімін ақтамады дейді. Масыл ұлдың өмірі сүйретіліп өткен өмір, оған қанаттанып ұшқан өмірді қарсы қояды. Басында ата-ана үміт еткен бала ел танымай, үй танып, ақырында жанбасынан сұлап жататындардың бірі болды. Сондықтан әлдиі — зарлы атаның әлдиі.

[18] 91 жылдардағы өлеңдері. Анда-санда махаббат сарыны шаң беріп отырады. Абайдың жастық шағын еске түсіпсе, жастарға адамгершілігі күшті гуманистік тәрбие беруді мақсат тұтты. Ең әуелі адамдықты алу керек. Махаббат бұл кезде Абайдың ыстық сезімінің бірі емес. Бұл— Абайдың ішін тазартып, нұр сәуле тигізіп, сол арқылы адамдық кейпін беру. Абай бұл кезде батыс әдебиетін де, шығыс әдебиетін де қол үзбей көп оқиды. Махаббат жырын жырлағанда дүниені де барлай отырып жырлаған. Мысалы, «Қызарып, сұрланып» сияқты өлеңі батыс ақындарының үлгісімен өрнектеледі:

«Қызарып, сұрланып,
Лүпілдеп жүрегі.
Өзгеден ұрланып,
Өзді-өзі керегі.
Екі ғашық құмарлы,
Бір жолдан қайта алмай,
Жолықса ол зарлы
Сөз жөндеп айта алмай».

Мұнда біріне-бірі оңашада ашылыспаған жастардың кездесуі суреттелген. Қараңғыда кездескен жастар

көңілі соншалық көп сырласуды армандаса да үн қата алмайды. Ол уақыттың өзі өте қымбат екенін айтады. Бұл жастардың ең қасиетті шағы. Махаббат сөзбен емес, жүректің дүрсілімен сезілген нәрсе. Бұл кезде жүрек, тіл, ойдың керегі жоқ. Бұлардың бәрінен күштісі ғашықтық сезім дегенді меңзейді. Бұл жер махаббаты, өмірдің шындығымен бас изеп келген жердің ұл-қызы. Бұлар — қай халықта болса да кездесетін ұл-қыздар. Ал «Көзімнің қарасы» өлеңі шығыс ақындарының үлгісімен жазылған. Сүюлі — ислания көлемінде ғашықтық сезімнің қалай бағаланатынын ойлаған қазақтың жасы.

«Көзімнің қарасы,
Көңілімнің санасы.
Бітпейді ішімде,
Ғашықтың жарасы.
Тереңдеп қарайсың,
Телміріп тұрмайсың.
Бихабар жүргенсіп,
Бек қатты сынайсың».

Бұл өлеңде шығыстың сөздік араласқан, «бей хабар» болса да «күю-жану» бар. Рақым болса да, наз айтуды керек етеді. Бір жақты мұң келіп отырады. Бұл — шығыс үлгісі.

«Сенсің — жан ләззәті,
Сенсің — жан шәрбаты.
Артықша жаратқан —
Алланың рахматы.
Көрік-тәңірі дәулеті,
Қылса ұнар құрметі.
Сұлуды сүймектік —
Пайғамбар сүндеті».

Мұнда жер махаббатынан гөрі құдайға, пайғамбарға мұң зармен айтылған тілек күшті. 1889—90 ж. бойында Абай көп жазды. Жастарды тәрбиелеуге көп көңіл бөлді. 91 жылы тағы да өмір ылаңы араласады. Оспан болыс болып тұрғанда, Оразбай араз болып, берекесіз тартыс басталады. Оразбай Оспанға қарсы адамдарды жия бастайды. Оспанмен кескілескен жау болады. Оразбай Оспанмен ғана жауласуды місе қылмай, өзіне бақталас Абайға қарсы болып жүреді. Осы кезде Оспан өледі. Бірақ наразылық күшейе түсіп бәрі бір Абайдың басына түседі. Бұл қаза Абайға қатты батады. Оспан өлгенде бірнеше жоқтау өлеңдер айтады. Соның бірі «Жайнаған туы жығылмай». Бір толқын ой мен көкірек-

тің күрсінуді сияқты. «Жақсы өліпсін япырмау» дегенде ащы шындық жатыр. Оспанның көп нәрселері Абайға тұтас, бітімді адам қалпын танытады. Осыдан кейінгі жылдары Абай өлеңмен көп айналыса алмай, аудармамен шындап айналысады.

Бұл кез де жаулықтың күшейген тұсы еді. Оразбай ұлыққа, қырда елге ат салып, Абайды орай бастайды. Тәкежанмен құда түсіп, Абайдың жақын жерінен жаралай келеді. Абай үлкен мұратты мезгеген адам болғандықтан, қандай ылаң болса да еліне деген еңбектен қол үзбей, енді ғақлия сөздер жазады. Ол [18]91 жылдан басталады. Абайдың қарасөзі әдебиеттік жанрдың қайсысына жататынын айту қиын. Бұл қарасөздің ішкі мазмұнына, ақынның ой-арманына құлақ салсаң, өлеңіндегі ойымен ұштасып жатқандығы байқалады. Абай — өз еңбегі халыққа жетсе екен деген адам, сондықтан өлеңмен айтылған ой көңіліне қонбаса, қарасөзбен айтқан пайда келтірер ме екен дегенді ойлады. Абайда айрықша философиялық система болмағанмен, философиялық ойлар болған. Табиғат, жаратылыс туралы емес, адам, адамгершілік, қоғам жайында қатты сынға айналдырып айтады. Бұл — қазақ халқының болмыс тарихынан, шаруашылық жайынан, тәрбиеден, адамгершілік жайынан айтылған өсиеттер. Көпшілігін өзі танысқан грек философтарының үлгісімен айтқан.

Абай [18]93 жылдары жазған өлеңдеріне жаңа ағымдар кіргізеді. Бұл — Лермонтовтан, Гете, Байроннан аударған өлеңдері. Лермонтовтан аудару [18]93 жылдан басталып өл-өлгенше әдет болып кетеді. Лермонтовты дәл аударады. Европаның көп классиктері енді Абайға кең әсер етеді. Абайдың өз шығармаларының мазмұнын, көркемдігін, ойын кеңейтіп түрлендіреді. «Өзіне сенбе жас ойшыл» мен «Ал сенейін, сенейін» деген өлеңде Лермонтовтан Абай өзінің үндестік, үйлестігін табады. Лермонтов арқылы Байроннан жасаған аударма — «Көңлім менің қараңғы бол-бол ақын». Мұнда Лермонтовтың айтқан дарашылдығын шеберленген түрде қайталайды. Гетеден Лермонтов, Лермонтовтан Абай аударған «Қараңғы түнде тау қалқып» өлеңінде стихияны сезуде философиялық, ойшыл, мұңды, нәзік сезімді ақынның терең толқыған жүрек сыры жатыр. Соларды аудару Абайдың өз шығармаларына да жаңаша тосын сезім кіргізеді. 1894 жылғы өлеңі «Қарашада өмір тұр». Абайдың осы кездегі өлеңінде көбі-

несе ішкі нәзік сезімді айтқанда қысқа өлеңмен қайырады.

«Ғашықтың тілі — тілсіз тіл,
Көзбен көр де ішпен біл», —

деуі кейде адамның нәзік сезімін, тілмен айтуға сөз жетпейтінін меңзейді. Бұл — Абай Лермонтов үлгісінің мәдениетті эстетикаға айналған қалпын танытады. Осы қалпымен келіп Абай өзінің өміріндегі бір үлкен шер болып толқытқан халге жетеді. Яғни элегия үлгісімен Әбдірахманға арнап өлең жазады. Бір жағынан тілек сияқты болып, шер толқытып жырлайды. Мұнда қазақтың аталық мейірімі де, эстетикалық сезімі де бар.

Бұл интимный лирика үлгісімен жазылған (интимный лирика дәл ішкі сезім шындығымен дөп тиіп отыратын лирика). Жазылған мерзімі белгілі болып отырады:

Не жазам, япырмау,
Қол шоркак, тіл мақау.
Сәлемет өзінді,
Кешікпей көрсем-ау.

Бұл лирикада шын арнаулы адамның сол кездегі жүрек сезімінің шын сырын көрсетеді. Екінші бір хатында егіле түседі де:

«Алланың рахыметін,
Яр тұтып әрнеге.
Аррахман ол атын
Үйреткен жұмлеге», —

дейді.

Бұл өлеңі сүйіну үлгісінде басталады. Мұсылман ата болып көңілінің шерін тарқатады. Осы кездердегі табиғатты сипаттаудың өзінде көңілінде қайғы орнағандықтан, барлығында философиялық, эстетикалық сезімнің нақтылы нәзіктілікке, торығулы көңілдің тоқыраушылыққа айналғанын айтады. Дүниемен сырласу, стихиямен бірге мүлгу ретінде табысып барып, өлім күйіне айналады. «Өлсем орным қара жер сыз болмай ма» деген өлеңін жазады. Абай өлімнен қорықпайды. Өлім мәңгілік тыныштыққа айналады. Адамның ғажайыптан туып, табиғаттан кетісі жырға қосылады. Бұл өлеңі [18]94 жылға жатады.

Халықтың қамын ойлайтын ой сарыны Абай өмір бойы тастамайтын тақырыбы. Елдің келіссіз мінезін мысқылдау әлі де қалмайды. [18]95 ж. өлеңі — «Аш

қарын жұбанама майлы ас жемей». Енді ел ішінде қазақ дағдысының дәм ауыз тиетін әдетке сүйеніп, тамақ аңдып мәз болып жүрген ауылдағы тіршіліктің мағынасы жоқтығын мысқылмен сынап өтеді. Қоғамдық теңсіздіктен кедей ауыр тұрмыс артқанын ескертіп:

«Өз үйіңнен тоярға қолың қысқа,
Ас берер ауылды іздеп жүрсің босқа.
Бір жілік пен бір аяқ қымыз берген,
Дереу сені жұмсайды бір жұмысқа», —

деп кедей еңбегін арам тер қылып сорып жүргендерді мінейді. Абай Чернышевский, Добролюбовтың пікірлерін білгендіктен, қазақтың егіншілік тіршілікке айналмағанын көріп, еңбекшіліктің программасын ұсынады. Ауыртпашылық мұны бар артта қалып бара жатқандарға ой салып, жайды ашып айтады...

93—94—95 жылдардағы Абай қарасөздерінің алуаны қандай? Абайдың тыңдаушысымен, оқушысымен бетпестік отырғанда айтатын пікірлері өлеңінен оқшау емес. Көңіл күйі жағынан бірін-бірі толықтырып, нық сүйеп отырады. Өленде жанама айтқан пікірін қарасөзінде ұғымды етіп таратып отырады.

Тоғызыншы сөзі. Әбдірахман өлгенде жазған өлеңіндегі сөзін кеңейтіп айтқан ойымен іліктеседі.

Оныншы сөзі. Әр кездегі мысқылдық сатирамен орай айтылған ойлары философиялық сарынға бейім қалып танытады.

Он бесінші сөзі. Өзі қолданып жүрген тәжірибені ойланар, толғанар, сол арқылы тоқтамға келер дегенді айтады. Бұлары адамгершілік, мораль философиясына қарай тартады. Адам өздігімен адамгершілікке жету керек, өзінді өзін аямай арыңның таразысына сал дегенді аңғартады.

Он алтыншы сөзі. Дінге тура шабуыл жасалмайды. Бес уақыт намаз оқып, діннің сыртын ғана тұтып жүретіндерге сын айтады. Адамгершілікті Абай ислам дінінің үгітшілеріндей түсінбейді, өзіндік өзгешелігімен түсінеді.

Он жетінші сөзі. Адамның адамгершілігі неден құрылады дегенде: қайрат, ақыл, жүрек — үшеуін айттып, ғылымға жүгіністіреді. Абай жүрекке бірінші орын береді. Ол жүректің сезгіштігі. Мұның өзі көрегендік. Олай болса ақыл байқамағанды жүрек сезеді. Абай

өлеңінде де, қарасөзінде де шабыттың адамы, сондықтан жүрек сезімі күшті болып отырады.

Жиырма үшінші сөзі. (94 жыл). Қазақтың мінезін бірнеше жерде қатты сынға алып, әсіресе жақсымын деп кеудесіне нан пісіп жүрген атқа мінерлерді таңбалап өтеді.

Жиырма жетінші сөзі. Абай философ Сократты оқыған. Сократқа әрбір шәкірті сұрақ беріп, Сократ жауап қайтарып отыратын болған. Абай сондай бір әңгімені алып көрсетеді. Аристодим мен Сократтың жаратушы ие жөніндегі пікірін таратып айтады. Мұсылманмын деген жұртқа сыншыл ой тастайды. Ал жиырма сегізінші сөзінде барлық мұсылмандарға арнап сөйлейді. Сыншыл ойшылдықтың Абайда өткір көрінген жері — өзі мұсылман бола отырып шабуыл жасағанда оларға шешендікпен, ділмарлықпен келелі ой-пікірлер айтады. Шын адамгершілік мәселесіне келгенде, діннен алыстады.

[18]95 жылдағы философиялық қарасөзінде діннің тар шеңберінен шығып, өлеңінде эстетикалық жағына жаңа бір бүтін ақын туып келе жатқан қалыпты танытқандай.

[18]95 жылғы Абай өлеңдері — философиялық пікірі жағынан жаңа ағымда айтылған өлеңдер тобына кіреді. Көңіл күй лирикасын, махаббат лирикасын айтуымен қатар өлеңдеріне әр жақты, кең философиялық сарындар кіргізіп отырған. Қарасөздеріндегі өмір, қоғам туралы пікірлері өлеңдеріне ауысады. «Өлсе өлер табиғат, адам өлмес» деген өлеңінде философияның көлеміндегі түбегейлі ұзақ, аумайтын болмыс бар — ол ой. Абайды философ деуге болмайды. Себебі философ болу үшін белгілі философиялық система болу керек. Абайда олай емес. Абайда данышпан ақындарда болатын философиялық пікір бар. Абай қоғам тіршілігі, тәрбие жөнінде материалистік жарқын ойды жоғары санап отырса да, идеалистік пікірге де жақын жанасатын тұстары бар. «Мен» және «менікі» деген күрделі ой танымды айыруда философиялық пікірін толғайды.

«Кім жүрер тіршілікте көңіл бөлмей,
Бақи қоймас, фанидің мінін көрмей.
Міні қайда екенін біле алмассың,
Терең ойдың телміріп соңына ермей», —

дегендегі «фани» дін кітаптары ұғымындағы аз күндік

тіршілікті айтады. Ал «бақи» мәңгі деген мағынадағы көбінде шығыс философтарының пікіріне келеді. Ахиретке жету деген — діннің белгісі, діндік пікірі, қалайда идеалистік.

«Лай суға май бітпес қой өткенге» деген өлеңінде «көңілдің жайлауынан ел кеткен бе» деп қазақ тіршілігін алып, ойды соған теңеп көрсетеді.

«Лай суға май бітпес қой өткенге,
Күлеміз қасқыр жалап дәметкенге.
Сол қасқырша алақтап түн таппадым,
Көңілдің жайлауынан ел кеткен бе?», —

деп қасқырдың бір сипаты мен адам ойын қатар қойып салыстырады. Ойдың жалғыздығын заманынан нығы асып шыққан мұңлы жалғыздық өмірін жыр етеді. Адамның ақылмен білдім дегені тек салыстырмалы шындық екенін көрсетеді. Абай ислам дінінің тілменен айтып, дін үгітінің тоқта деген жеріне тоқтамайды. Мұның өзі күпірлік. Абай сол күпірлікке барады. Абайда шығыстың философиялық пікірі болса, Европаның рационалистік танымына да келеді. Ол — ақылға ешбір тұсау болмасын, дін оған шек келтірмесін деп өлеңінің аяғын сұрақпен бітіреді. Мұның өзі ислам дінінің көлемінде толық мұсылмандықтың шартын орындағандық емес, асып барып тоқтағанын көрсетеді.

«Бергенде тәңірім саған өзге туыс
Қыласың жер-жиһанды бір-ақ уыс.
Шарықтап шар тараптан көңіл сорлы,
Таппаған бір тиянақ неткен қуыс?», —

деп қанағат ете алмаған көңілдің жайын айтады. Бұл Абайдың өмірінде жауап ала алмаған үлкен сұрақ ретінде қойып кеткен айтулы мәселесі.

Абай сұрақтарды беріп келіп, аяғында тиянақ пен тегістік жоқ, сондықтан ойың еш нәрсеге бағынышты болмасын дейді. Абайдың сыншыл реализмі дінге де сыншыл болғаны көрінеді. 1896 жылғы өлендері ақын мен ақындық шабытқа арналады. Абайға шейін ешбір қазақ ақыны ақын мен ақындық шабытты толық түсінген емес. Абай ақындықтың ең негізгі міндеті мен оның қоғам тіршілігінің құралы екендігін көрсеткен. «Адамның кейбір кездері» деген өлеңінде:

«Кірлеген жүрек өз ішін,
Тұра алмас әсте жуынбай», —

дегенде көңілі кірлеп жүргенде, өлеңмен жуу бейнелі ұғым. Ол шындықты жырлайтын ақын да солай болмағы керек:

«Тәңірінің күні жарқырап,
Ұйқыдан көңіл ашар көз», —

дейді.

Ол уақытта өмірдің кемшілігі мен олқысын қолға алып, үлкен шабуылға ақын аттанады. Надандық пен зұлымдықты бір деп ұғады. Сондықтан надандыққа кектенгенде, зұлымдықты да қоса таңбалап айтады. Абай осындай ақындық шабытын айтумен қатар, ақынның серігі әділет пен ақыл бола алатынын:

«Әділет пен ақынға
Сыналып көрген білгенін.
Білдірер алыс, жақынға,
Солардың сөйле дегенін», —

деп шын ақынның қандай болу қалпын көрсетеді. Сондықтан ызалы жүрек, долы қол, оның серігі — ащы тіл жаманшылықты аямай жазалауы керек. Ақын — қауым өмірінің сыншысы. Ақын тілі — жаңа тіл, үкім тілі болу керек дегенді айтады. Абай өлеңдерінде тақырыпты батыс жазушыларынан алғанмен, мазмұнын өз айналасының тіршілігінен алады, алғанда еліктеу түрінде алмайды.

«Сағаттың тықылдағы ермек емес» деген өлеңі өмір турасында өмірдің баянсыздығын, тоқтаусыздығын, тағы да көңіліне келген жүдеу ой сарынын айтып отырады. Бұл жылдары Әбдірахманның өліміне арналған, Лермонтовтан аударған өлеңдері бар. Олар 94—95 жылғы сарынды айтып, ақынның өзі мен өзі болып, жалғызданып бара жатқан қалпын сездіреді.

96—97—98 жылғы өлеңдеріне қарағанда Лермонтовтан, 98 жылғы Крыловтан аудармалар жасағанын көреміз. Аудармаларында Абайдың өз көңіл күйінің шындығын айтады. Осы жылдары Байроннан да аударлады. «Альбомға» өлеңіндегі қолданған тіл көңілдің мұңы ретінде дәл Абайдың өз көкірегінен шыққан сияқты. Көңілінің жабыраңқы күйін көрсетеді. Бұл пікірлер қарасөзінде де кездеседі. Бұл кезде Лермонтов пен Абайдың жүрек күйінің құлақ күйі бір болып кетеді. Бұл 95—96 ж. өлеңдерінде анығырақ сезіледі. Ал 97 жылы тағы да заман жөніндегі көңіл күйлерін толғайды. Өлім күйінің анда-санда салқын лебін береді. Өлімнің ішінде

мен барып жоқ болып кетем деген ой жоқ. Оптимистік пікір жатыр.

«Мазлұмға жаның ашып, ішің күйсін,
Харакет қыл, пайдасы көпке тисін.
Көптің қамын әуелде тәңір ойлаған,
«Мен сүйгенді сүйді» деп иен сүйсін!»

Кімде кім өмірде қорлықта қалса, сол мазлұмның саған жаны ашысын дегенді айтады.

«Көптің бәрі көп деме, көп те бөлек,
Көп ит жеңіп, көк итті күнде жемек.
Ғадәләт пен мархамат ер азығы,
Қайда көрсең, болып бақ соған көмек», —

дегенде «көп ит» деп көптің ішінен шыққан ит мінез топты айтады. Атқа мінер ортаны көп ит ортасынан шыққан бір әлсізді жеумен күнелтпейтінін айтады. Осындай өмірдің жүдетіп келе жатқан шындық болмысынан шыққан сөзін айтады.

«Құлақтан кіріп бойды алар,
Жақсы ән мен тәтті күй,
Көңілге түрлі ой салар,
Әнді сүйсең, менше сүй».

Бұл жүдей бастаған көңіл күйінің наласын «тәтті күй, жақсы әнмен» өзін-өзі жұбатқысы келеді. Көңіліме ой салар ән-күйдің рахаты денемді кернеген де, ыстықта мөлдір суға бас қойғандай болам дейді. Ұмытылып кеткен үмітшіл кезі қайта есіне оралады. Ақындыққа, ақындықтың шабытына, өнер туындысына бет бұрғанда, ақындықтың көркем ұрығы туады. Ол нәзік сезім болып ағады. Өткен күнді еске түсіргендей болып, осы көңіл күйіне орай «Мен сәлем жазамын» деген өлеңді жазады:

«Мен сәлем жазамын,
Қарағым қалқама.
Қайғыңнан азамын,
Барушы айта ма?»

Абай мұндай сағыныш сезіміне оралған махаббат жырын өмір бойы жазудан қол үзбейді. 98 жылы осындай махаббат туралы жырлаған өлеңі «Желсіз түнде жарық ай». Бұл Европа ақындарының үлгісімен жазылған классикалық туынды, махаббатты табиғаттың бесі-

гіне бәлеп суреттеуінде қазақтың жайлауға көшкендегі көңіл күйінің көрінісі жатыр.

«Тау жаңғырып, ән қосып,
Үрген ит пен айтаққа.
Келмеп пе едің жол тосып,
Жолығуға аулаққа», —

деп екі жас табиғат арасында үнсіз сөйлеседі. Табиғат екі жастың жүрегінің лүпілін тыңдап тұрғандай. Махабатты осылай жырлау Абайдан бұрынғы қазақ ақындарында кездеспейді. Осы жылдардағы өлеңінің ішінде қоғам тіршілігіне қатынасып жүргендегі шерлі өлеңі тағы бар. Ол жаңағы өлеңмен салыстырғанда, дүниенің екі шеті сияқты. Мысалы, «Болды да партия» деген өлеңін елдің міні туралы жазған:

«Болды да партия
Ел іші жарылды.
Әуремін мен тия
Дауың мен шарыңды».

Бұдан бұрын да сайлауды, дауды, қиянатшылықты айтатыны сияқты, бірақ бұрынғыдан шеберленген. Бұрынғыдай серпінді емес, қажытып жүрген қауымға неңді алдым деп шерін шаққандай. Бұл жылдары — соншалық ауыр жылы еді. Себебі жазықсыз жазаның нәтижесінен келіп 97—98—99 ж. қарасөзінде айтылған пікірлер көбінесе Абайда адамгершілік, тәрбиелік желісі бар өнімді ойының біріне айналады. Абайдың педагогикалық көзқарасы болғандықтан, Абай философ деп алғаннан гөрі Абай педагог деп айтуға орынды. Жастарға арналған тәрбиелік сөз — жүрегінен шыққан аталық мейірімде айтылған пікір. Қоғам мен жеке адамның арасындағы қарым-қатынасты айтуы өлеңінен гөрі қарасөзінде үлкен орын алған. Бұл — әлеуметтік тақырыбының ішіндегі ең үлкені. Кейде өз пікірін халыққа түсіндіру үшін, дін тілімен айтады. Абайдың діні сыншыл ақылдың шартты дініне айналады. Араб сөзін келтіріп құран тілімен сөйлеуі тыңдаушы қауымға түсінікті болсын дегені. Оны адамды адамгершілікке жеткізетін құрал есебінде пайдаланады. Осындай пікірлері афористік сөздерінде бар. Белгілі дәрежелі қарым-қатынас, шындық афористік оймен түйдектеліп отырады. Абайдың афоризмі 23 дейміз, шынында мұнымен ғана бітпейді. Афоризм — тұтас ойды түйіндеп қысқа сөзбен айту. Сондықтан афоризм Абайдың өлеңдерінде де бар.

«Көңілдегі көрікті ой, ауыздан шыққанда өңі қашады» яғни тіл көңілдің (жай күйіне) сезгеніне жете бермейді. Сондықтан көрікті ой тілдің жеткізуіне үнемі көне бермейді. Тілден гөрі көңіл жүйрік бұл сезім ақындары Тютчев сияқтылардың ең негізгі армандарының бірі болып табылады.

Адам мен заман туралы да айтады. Белгілі ортасы мен жеке адамның арасындағы қарым-қатынасты айту Абай үшін өте керек. Жеке адам жақсы болса, орта да жақсы болады. Халықты түзетуге болады дейді. Тәрбие — ең бірінші табынатын Абайдың тірегі сияқты. Ол тәрбие жалғыз тәрбиенің өзі емес, әуелі материалный жағы жөнделу арқылы сапаланбақ.

Көп пен жалғыз туралы. Көптен ажыраған жалғыздың көңіл күйі жоқтың дәрежесіне жеткен адасқандық қалпы дейді. Он екі афоризмінде қазақтың бұрынғы өткен қарияларының мақал, мәтелдерінде айтылатын пікір кездеседі. Абай соны өлең тілімен қайта жаңғыртып ақындық тілмен көріктейді. Абай педагог болуымен бірге айтулы психолог. Адамның мінез-құлқын шебер суреттеп бергенде, бұрын көрмеген бір адамның түр тұлғасы көз алдыға елестейді. Ашулы адамның екі түрлі болатынын, екеуінің арасындағы психологиялық айырмашылықты көрсетеді. Адамның қиын кездеріндегі қалпын, адамнан шығатын оқыс істі, мінезді көрегендікпен айтады. Абай кей уақытта ақындық өнер тілімен бейнелеп нақыштай сөйлейді. «Биік мансап, биік жартасты» алып, оның маңайындағы жылан мен қыранды салыстыра суреттеу арқылы өз ойын қысқа қайырып, терең түйіп айтады. Абайдың қоғам тіршілігіндегі адамды теңестіретін нәрсе ой және еңбек екенін жоғары бағалап көрсетеді. Еңбексіздердің көбі қанаушылардың мінезін көрсетеді. Бұлардың еңбегі — паразиттық. «Тоқ тіленші» — адам сайтаны, характерсіз — сопы монтаны» деп дін ортасынан шыққан ишан-сопы, қожа-молдаларды айтты.

Достық туралы айтылған пікірінде жаман досты көлеңкемен салыстыру тапқыр, ақындық сөз. Өмір сүрудің тәжірибесі туралы айтылған пікірі де терең. Адам мен заман туралы айтылған афоризмі өмір шындығынан туған сом пікір.

Отыз сегізінші сөзі. Әр алуан оқымысты философтардың сөздерін өзінше түйіп айтады. Бұл сөзі жас буынға сырласу ретінде айтылған сөзі десе болады.

Тілеулестік, мейірімділік, достық жүрекпен емірене сөйлейді. Бұл өсиеттерін мұсылман ғұламасы болып отырып құдай, иман, инсани, камила деген салаларға бөліп таратып отырады. Сондықтан оны ғылым жолымен қарағанда, қате жерлері де бар. Мысалы өсімдік, жәндік — бәрі адам үшін. Адам — дүниенің патшасы деген пікірлер ескірген. Адамның адамшылығын көтеріп айтқанда надан молдалар жайында айтатын пікірлері өткір, актуалды. Дін иелерімен дауласқан пікірінде шыншыл ақын болып сөйлейді. Мінегенде олар өз ойына түсінбейтіндіктен, ескі кітап тілімен сөйлесіп отырып надандығын ашады. Оларды сынауды тереңдете келе діннің сол кездегі үлкен ишандарын мінейді. Абай өз ойын ешбір күшке табындырғысы келмеген данышпан адам екендігін көрсетеді. Ишан, қожа, молдалар туралы өткір, сыншыл ойды сол кездегі еш адам айта алмаған. Ишандар өздерін көпшілікке ақыл-тәліхат деп көрсетеді.

Абай адамның өз басын өзі қор ететін кемшілігін көрсетеді. Ол — надандық, еріншектік, зұлымдық дейді. Мұның бәрі — педагогикалық, адамгершілік пікірін тарата келіп, қорытқан жері осы десе болады. Абай тәрбиені екіге бөлді. Біріншісі, жеке адам тәрбиесі, екіншісі халық тәрбиесі. Халықтың қамын жеген адам бір жағынан хақим болмағы керек. Сондықтан халықты қуаттас хақим адам тәрбиесіне алу керек. Ол үшін айырықша қазына, мүлік керек. Абай мемлекеттік тіршілікті айтады, елдің басын қосып басқаратын мемлекеттік күш болып, сол күш аталық қамқорлықты қолына алу керек деген ойды айтты.

Қырық үшінші сөзінде адамда тән қуаты мен жан қуаты бар деп пікір толғауы арқылы Абай психология ғылымының кейбір жақтарын айтады. Педагогикалық көзқарасының тағы бір жағы таратыла айтылады.

Қырық төртінші сөзінде адамның әлеуметтік ортамен байланысы, белгілі бір кәсіпке жұмылған қауымның біріне-бірі жұмылып көмектесетін топтың психологиясын сөз етеді. Абайдың бұл қарасөздері тәрбиеге, адамшылыққа үндеген ой-пікірін танытады. Ақындығын басқа арнаға (қарасөзге) салған программалық азаматтық ойларын, өлеңдеріндегі пікірлерін қорыта отырып аяқтайды.

Абайдың поэмалары. Поэмалардың жазылған жыл мөлшерін анықтап, нұсқау қиын. Абайда жыр етіп қалыптандырғаны 4 поэма бар. Үшеуі — Абайдың өз еңбе-

гі. «Вадим» — аударма, бірақ шартты түрде, қарасөз түрінде жазылған әңгімені поэма етіп жазу үлкен еркіндік.

Абайдың өзінен шыққан үш поэмасын алсақ: «Масғұт», «Әзім», «Ескендір». «Әзім» мен «Вадим» Абай өлгеннен кейін 23 жылдан соң жарыққа шықты. 1927 ж. «Әзімді» Ысқақ әкеліп берді. Жыртылған, өшкен жері болу керек, сондықтан кей жерлері Абай сөзіне ұқсамайды. Кейбір жерінде Абай қолданбайтын сөйлем орамдары бар. «Вадим» 1933 ж. басылды. Абайдың қолжазбасын сақтаушылар Абай маңындағы сауатты кісілер. Олардың ең соңғысы — Мүрсейіт Абай шығармаларын жинап жүрген. Сол қолжазбадан «Вадим» табылды. 1898 жылғы қолжазба жинағына кірген «Масғұт» пен «Ескендір». Бұл үш поэманың мазмұнына қарағанда, қазақ тарихынан емес, Шығыстың классик әдебиетінен, әбсаналардан, дастаннан алынған сияқты.

«Масғұт» — Бағдатта болған уақиға, шығыстың өсиет әбсәнасы (легенда) болу керек. Бақ иесі қызыр деп айтуы. «Қызыр кімге көрінсе соған бақ әкеледі, мал дәулет әкеледі» деген наным шығыс елінің бәрінде бар. Соның Масғұтқа кездесуі жігіттің адамгершілік сипатын көрсетеді. Жігіттің даналықтан да, байлықтан да безіп, қызыл жемісті алуы — адам баласына дос болудың мақсаты, өзіне дос іздеушілік. Поэманың аяғы — қоғамдық сатира. Поэма уақиғаға құрылған емес. Ойлық философия өсиет негізінде жазылған. Абай поэмада өзінің дүниеге көзқарасын, елге айтып жүрген өсиетін танытуды көздеген мақсаты оны мораль философиясына әкеледі. Өзінің өсиет етіп айтатын адамын даралай көрсетеді. Біріншіден, Масғұт тілегі достық, әділдік, адамгершілік, қанағат. Іштей бүріскен күйкі адамның бейнесі емес. Бірақ сондай адамның өзіне де өмір күледі. Өйткені жұрт ақылдан пайдаланбайды. Қайта өзіме ұқсасын деп тілек етеді деп әжуа қылады. Сондықтан поэманың екінші бөлімі қоғамдық сатирамен аяқталады. Көпшілік біреудің оқшау шыққанын ұнатпайтынын әшкерелейді. Сондықтан ақылды болғанда жынды деп, жынданғанда дұрысталды деп түсінеді. Абай бұл поэманы адамның қасиетті тұлғасын көрсету мақсатымен жазған. Бұл поэма Абайдың өлеңі мен қарасөзінде айтып келе жатқан өз өсиетінің негізгі қорытындысы сияқты. Бұл поэма Абайдың сюжетті шығарма жаза алатынын көрсетеді. Шығыстың әпсанала-

рынан туғандықтан Абайдың сөздігінде шығыс классиктерінде кездесетін теңеу сөздер де ұшырасады. (Махмуд, Шамши-Жиһан т. б.). Осыған қарағанда бұл шығарманы Абай жазғанда ақындық сөздігіне де әсер еткен.

«Ескендір» — шығыста да, батыста да мәлім. Александр Македонский жайындағы әңгімелерден туған. Бірақ әр ел өзінше әңгіме етеді. Абай Ескендірдің жорығына қатынасы жоқ бір әңгімені алып, сол арқылы философиялық ойын айтады. Сондықтан поэмада философ Аристотельді кездестіреміз. Абайдың Ескендір деуі шығыстың айтуынша берілген. Бүкіл Шығыс Ескендір Зұлқарнайы (қос мүйізді) дейді. Абай Ескендірді Филипп баласы деп көрсетеді, батыстан алғандығын аңғартады. Әңгіменің негізі шығыстан алынған. Фирдауси «Шаһнамасында» Ескендірді Филипп баласы демейді. Парсы патшасы Дараптың баласы деп жазады. Шығыс тарихшыларының, жазушыларының айтуы осылай. Абай Ескендірді өзімшілдікпен шығыс ақындарындай өзіне тартпай Филипп баласы деп тарихи шындықты айтады. Абайдың ақындық мақсаты Ескендірді ғана көрсету емес, бақпен асқан патша омырау күш иесі болғанмен, оның бәрі адамгершіліктің, ақылдың қасында бағасы төмен екенін айтады. Шындық реализм тұрғысынан Абай Ескендір күшті патша болса да алып ақыл иесіне бас идіреді. Екеуін қатар қойғанда, кім артық дегенде ой иесін жоғары санап, қатал күшті жас патшаны ақыл таразысына жеңдіреді. Мұндай ой-танымның Абайдың 37-сөзінде афоризм ретінде «Бақпен асқан патшадан, мимен асқан қара артық», — деп берілуі де жай нәрсе емес еді. Аристотель көздің сүйегімен байланысты сырды оймен тауып, адамның қанағатсыз қалпын танытады. Бұл — поэманы мазмұнымен үлкен адамгершіліктің қалпын көрсетеді. Аристотельді Низами да жырлаған. Абай поэмасы осы Низами поэмасының негізінде айтып, өзінше философиялық мағына-мазмұнға құрады.

«Әзім» — «Мың бір түн» әңгімесінің негізінен шыққан. Абайдың қойған мақсаты — жастың өмір соққысын көре тәлім-тәрбие алып өскенін көрсету.

«Вадим» — Лермонтовтан алынған. Лермонтов оны жас кезінде жазған. Мұның негізінде Пугачев көтерілісі жатыр. Лермонтов үлкен тақырыпты жас кезінде Шиллердің «Разбойники», Пушкиннің «Дубровскийінен» алған сияқты. Бүкірді сипаттауының өзі романтикалық

адамның қалпын көрсетеді. Өзгелерді суық, жат етіп сипаттау — романтикалық үлгі, сол үлгіні Абай да пайдаланады. Лермонтов үлкен қоғамдық тақырыпты аңызға айналдырған себебі бар. Өйткені Вадимның арғы тегі дворян. Әділетсіздікті жойғанда өз басының тілегі сияқты көрсетеді. Аудармасын Абай ерте бітіреді. Абай жазған төрт поэманың даңқты болатын себебі, олардың тұтастығы бар, іштей терең байлынысы бар болып келуінде жатыр. Және біткен поэмалар болғандықтан бұлары терең философиялық ойдың қорытындысы болып есептеледі. Абай шығыс пен батыстың рухани қазынасын қатар меңгергені шығармаларынан анық көрінеді. Абай екі мәдениеттің ана сүтін еміп өскендіктен, «Ғылымды іздеп, дүниені көздеп, екі жаққа үңілдім» деген. Бұл поэмаларды жазғанда шығыстық мұсылман әлемінен алып, өзінің көзқарасына, эстетикалық сезіміне бағындырып жазады. Абай өмірінің ақырғы кезі 98 жылдан соң бұрынғы өмірден басқаша қалыпқа түседі. Өйткені сол жылы «Өлсем орным қара жер сыз болмай ма?» өлеңін жазады. Абай Мұқыр оқиғасынан келіп елдің дау-шарынан қол үзіп, жастарға үлгі, өсиет айтумен, шәкірттеріне әр тақырыпта әңгіме жазғызумен айналысады. Мағауияға «Медғат—Қасымды», «Шамильді» жыр еткізеді. Халықтың бұрынғы жырларын ақын шәкірттеріне қайтадан өңдеп жырлатады. Халыққа бірталай әңгімелер аударып, халық ортасында көп үлгі шашады. Ең талантты баласы Мағауия өлгеннен кейін Абай түсініксіз аурумен ауырады. Ол — ой ауруы болатын. Абай өзінің өлетінін біледі. Көп ұзамай, Мағауияның қырқын бергеннен кейін қайтыс болады. Абайдың қырқында Ақылбай өледі. Абайдың сүйегі Шыңғыс тауының жанында «Жидебай» деген қорықта қойылды.

АБАЙТАНУДЫҢ АРНАУЛЫ КУРСЫ

Абай өмір сүрген дәуір — ол дәуірдің ерекшеліктері. Абайды да сол дәуір, қоғамдық жағдай туғызды. Абай 1845 жылы туды. Осы кездегі, алдыңғы кезеңдердегі ерекшеліктері қандай еді? Бұл кезде Қазақстан Россияға түгелдей қосылып біткен. Сондықтан осы мәселеге жауап беру үшін 30—50 жылдардағы бүкіл Қазақстан-

ның жағдайын айту керек. Ол кездердегі халық көтерілістерінің (Исатай—Махамбет, Бекет) кейбіреулері нағыз халықтық форманы сақтап отырды. Дегенмен ол көтерілістер бұқаралық (крестьянский) жұмысшы күшіне сүйенбеген көтерілістер болып, жеңіліс тауып отырған жайы да болды.

Абай дүниеге келгенде бұл мәселелер аяқталып біткен болатын, бірақ отарлау мәселесі әлі аяқталмаған еді. Орыс крестьяндары жер жетіспегендіктен, қайыршылықта болатын. Олар патша отаршылдары тарапынан Қазақстанға жіберіле бастайды. Солай ету арқылы Россия ішіндегі ереуіл, қайшылықтан құтылу мақсатын көздейді. Сонымен бірге патша үкіметі өзінің атқан оғы, шапқан қылышы казачестволары да қазақ жерлеріне, тек жақсы, шұрайлы жерлерге орналастырылған.

Қазақ сахарасын билеуде патша үкіметі түрлі әдістер қолданып отырды. Абай өмір сүре бастаған кезде Қазақстан ішкі Россияға сәйкес административтік жүйеге сай бөлінген еді. Алты облысқа (Семей, Жетісу, Торғай, Сырдария, Орал, Ақмола) бөлінген еді. Әр облыстың басында военный губернатор (жандарал) тұрған. Әр облыс бес-алты уезге бөлінген. Ал уезд болыстарға (волость) бөлінген. Бір уезде жиырма-жиырма бестен болыс болған. Ал әр болыс ауылнайға (старшинство) бөлінетін. Бір болыста мың я мың бес жүз үй болатын. Әр жүз үйден бір ауылнай сайланған. Болыстың басында (волостный управитель) болыс сайланып қойылатын. Ал болыстықтан жоғары әкімшілік қазаққа берілмеген. Болыс үш жылда бір сайланатын. Оларды халық емес, елубасылар (әр елу үйден бір адам) сайлайды. Осы елубасылардың тасын алу үшін, бүгін сайлама салып үш жыл бойы талас жүргізілетін. Бұл жағдайлар Абайдың өлеңінде сықақпен айтылып отырады. Сөйтіп, әкімшілікке ылғи үстем шонжарлар сайланып отырған. Ал, облыстар үш генерал-губернаторларға бөлінді. Мәселен, Семей—Ақмола Омскі губернаторына қарады. Қазақтар осы генерал-губернаторларды «корпус» деп атайтын. Уездный начальниктерде қазақтан тілмәштар болған. Ал, болыста патшалықтың көзі, пәсір — (писер) орыстан қойылатын. Әр болысты военный губернатор билеп отырған. Генерал Колпаковский сияқты олардың ішінде де күшті, айлалы, шебер, батыл адамдар болған. Сондай генералдар Орынборда—Перовский, Черняев—Орта Азияны қаратқан. Бұлардың бәрі патша

үкіметінің отарлау саясатын іске асырушы әкімдер еді. Бұл әкімдердің ішінде С. Щедриннің сынындағы, Гогольдің «городничилары» әлде қайда көп болатын.

Бұл әкімшілік бұл өлкені сорып, сығып алуға бейімделген билеу аппараты еді. Ал, патшалық үкімет осы өлкенің қараңғылығына, ауыртпалығына жеңілдік әсер етті ме деген мәселеге келсек, бұл мәселе жөнінде олар түк істеген жоқ. Ол халық қараңғы болса бола берсін, алым, өнім берсе болады деп ескіліктің қаймағын бұзбады. Сөйтіп, патшалық Россия «халықтардың түрмесі» болған Россия мейірімсіз, өгей үкімет болды. Бұл бірінші Россия еді.

Абай осы ерекшеліктерді реальный түрде көрсетеді. «Ойда ұлық ақырса, үйден үрген ит құсап» болыстың шығуын, халықтың екі оттың арасында тұрғанын атап көрсетеді.

Екінші — Пушкин, Белинский, Чехов, Толстой, Плехановтардың Россиясы. Бұлар — азаттықты көксеген озық ой иелері. Бұл пікір Россияда ерте оянады. Мысалы, Радищевтың «Петербургтен Москваға саяхат» кітабы, 1825 жылғы декабристер көтерілісі. Бұлардың ішінде Пушкиннің (Кюхелбеккер, Рылеев, Пестель, т. б.) достары болған. Пушкиннің «Сібірге хаты», Лермонтовтың «На смерть поэта» сияқты өлеңдерінде шындықтың үнін шығармайсындар, әділдікті түнекте, қыспақта ұстайсындар деп бастаған болатын. Содан бері қарай Гоголь, С. Щедриннің әжуа, ащы мазағы, Белинский, одан кейін Герцен, Россияда озат ойдың шыңы — Чернышевский, Добролюбов, алпысыншы-жетпісінші жылдардағы жұмысшы табының өсе бастаған кезі еді. Тоқсаныншы жылдардың ішінде социал-демократияның идеясы қалыптаса бастайды. 1895 жылдары патшалықты жою қажет екендігін ашып көрсете бастаған азат, озық ой иелері қалыптаса бастаған еді. Әрине, олардың өз уақытымен байланысты әр түрлі, өзіндік бөлек пікірлері болды.

Чернышевский — патшалықты құлату керек, «Крестьяндар балтасын қайрасын» дейді. Әрине, ол қозғалысты крестьяндық қалпында ғана түсінді.

С. Щедрин сатира арқылы чиновниктердің образын ашып салды. Ал, Белинский, Добролюбов сияқты сыншылар сол жазушылардың ойын, қаламын үшкірлей түседі.

Ал, Абайды неге классик дейміз? Себебі Абай — әлі

белгісіз, озық ойды айтып кетті. Дін, мұсылманшылыққа сын көзімен қарады.

«Намазды молда теріс оқыр
Дағарадай болып сәлдесі...».

Бұл жолдың түк бермейтінін Шоқан да, Ыбырай да ашық айтқан, толық түсінген. Міне, Абай осы екінші Россиядан жөн-жоба алған Абай болды. Абайдан бастап әдебиет басқа пікір, формамен сөйлейді.

Абай:

«Я адвокат, я тілмаш
болсам деген бәрінде ой», —

дейді.

«Ойында жоқ олардың
Салтыков пен Толстой», —

деп сол Толстой мен Салтыков айтқан шен-шекпен не әперді, онда адамшылық жоқ деп көрсетеді. Абай әр өленді әлеуметтік акт деп түсінеді. Әкенің баласы болма, халықтың баласы бол деген үлкен гуманистік пікір айтады. Мұның бәрі сол кездегі Россияның озат пікір иелерінің үні еді.

Абай өзінен бұрынғы Шоқанмен де, Ыбыраймен де кездеспеген. Бірақ үшеуінің ізденуі, өмір жолы бір болып шығады.

Ал Шоқан Герценнің, Чернышевскийдің уақытында өмір сүрді. Сол кезде Орта Азия, Сібір елдерінің ішінде Шоқандай ойлы да озық пікір иесі болмаған. Ол сияқты ислам келешек орыс мәдениетіндей ештеме бермейді дегенді ешкім де айта алмаған.

Дағдыр, жазмыш деген ислам дінінің тарихи залалын Шоқан жек көреді, жиренеді. Міне, Шоқан осы пікірмен Шоқан болды. Веселовский, Ядринцев Шоқанды оқытқан оқытушысы, кітап баспасы болса халқының классик жазушысы болар еді дейді.

Ыбырайды алсақ, озық мәдениетке ұмтылды. Абайдың табиғат өлеңдері Ыбырай өлеңімен үндес. Себебі бұлардың үйренген мектебі, төркіні бір, еліктеу емес.

Орыс алфавитін пайдалануы, мектеп ашуы ғажайып. Мәдениеттің кең өрісіне ие болған. Ол әрі жазушы, әрі педагог, әрі ұйымдастырушы. Өзбектегі Хамза тек 1914 жылы ғана шыға бастайды. Абай осы Ыбырайға да иек сүйеп шығады. Абайдың орыс әдебиетімен байланысын тек аударғанына қарап белгілеу дұрыс емес.

Абайды, я әр ақынды тану өмірбаяны мен шығарма-

ларын зерттеуден басталса керек. Абай өлеңі көзі тірісінде баспадан шыққан жоқ. 1909 жылы Петербургте Бораганский типографиясында араб алфавитімен бастырылып шығарған, туысы Кәкітай Абайдың қысқа өмірбаянын жариялады. Онда да салған жерден Кәкітай Абайды Абай өткен орыс «мектебі» еді дейді. Кәкітай орысша жетік білген. Абайдың орысшаны қаншалық дәрежеде білгенін білмейміз, оны білу үшін аудармасына қараймыз. Кәкітай Абай мектебінен ғана білім алған. Абай оқығандарын тіпті ертегі етіп те айтып отырған. Кәкітай, Спенсер, Деренер, Дарвин, т. б. оқыды деп жазылды. Абай шығармаларын бастырғанда, ол жинақтың кемшілігі де болды. Онда жіктеп берген, («Ой туралы», «Өзі туралы», «Ғашықтық туралы») өте шартты түрде тақырыпқа күштеп бөлген. Абайдың «мені» халық үшін айтылған «мен» еді. Кейін осы жинақ Қазанда, Ташкентте басылды. Екінші таралу жолы — қолжазба, көшіру арқылы жүріп жатты. Көбінесе Абай мектебіндегі әнші ақындар арқылы тарады. Сол себепті де өлеңдеріне Абай ән шығарып отырған.

Кәкітай жинағындағы тағы бір елеулі кемшілік — осы ән арқылы тараған өлеңдерінің көбісін, әсіресе қарасөзін баспаға бермей қалады. Абайдың әркімнің атына, мініне арнап айтқан шығармалары, саналы әкелік күңіренуі («Әбдірахманға») тіпті көп. Міне, осыларын «жеке басы», «мендік» өлең деп баспаға беруден тартынып қалған.

Бұл арнау өлеңдер ішінде Абайдың мәдениетті, күшті ақын екенін анық көрсететін түрлері бар. Мәселен, Абайдың «Баймағанбетке айтқаны», «Дүтбайға», «Көкбайға» — мұның бәрі көршісі, құрбы-құрдасы.

Кейін, революциядан соң Абай шығармаларын үшінші рет «Ташкент қаласында бастырды. Оған редактор болған адам өз дәрежесінде Абай тілін түсінбей, көп сөздерін себепсіз өзгерткен.

Абайды дұрыстап, зерттеу революциядан кейін ғана жолға қойылды. Мектептерде Абай оқытыла бастады.

1933 жылы Абайдың тұңғыш толық жинағы Қызылордада басылды.

Абай мұрасын жинап, ұлы ақын өмірбаянын жазуда Көкбайды ерекше атауға болады. Абай өз маңайындағы адамдармен салыстыра зерттеледі.

Революциядан бұрын Абай өлеңдері аздап орыс тілінде де шыға бастаған. Шығысты зерттеуші академик

Веселовскийге арналған «Алшархият» деп аталатын жинақта Абай туралы жазылып, өлеңдері орысша беріледі.

«Адамның кейбір кездері» деген өлеңін Петербург студенті Н. Рамазанов аударған. «Жаз» деген өлеңін орыс тіліне аударғанымен, нашар болып шыққан. Қазақ әдебиетінде Абай шығармаларын аударып жүрген жазушы Л. Соболев «Песня степей» деген антонологиялық кітапта Абай шығармаларын аударуда көп еңбек еткен адам.

1940 жылы «Песня и лирика» деген жинағы жарық көрсе, жүз жылдық юбилейіне арналып орыс тілінде екінші рет шықты.

Ал, қазақ тілінде Абай туралы монография жазылмағанмен көптеген зерттеу, мақалалар жазылды. Әрине, уақытына қарай әрқайсысында қате пікірлер де болды. Абайды зерттеуде Е. Ысмайылов, Қ. Жұмалиев, С. Мұқанов, Б. Шалабаев, Б. Қенжебаев т. б. ғалымдар атсалысты.

Абайды жарыққа шығару жолында ұлтшыл-бойшыл ақындардың қате пікірлері де болған. Абайды халықтың Абайы етпей, тобықтының Абайы еткісі келгендер еді. Абай шығармаларының дәреже өрісі ақындық мәдениетінің бесігі орыс мәдениетін одан Абайша үлгі ала білу керек, ұмтылу керек деген танымды ескермей қалдырған тұстар да болған.

Пушкинді аударған Абай Татьяна әнін шығарып, сахараға таратты. Лермонтов пен Крыловты танытты. Ал, Абайды қазір совет елінің бәрі біледі. Абай бүгінгі достықтың ұрығын сепкен адам. Ол сондықтан да құрметті. Абайды тану ғылымның негізі 1909 жылдан бастап қырық жыл бойы қалыптасып келеді.

Сонымен бірге Абай мұраларының сақталуына кепіл болған адамдар көп. Абай тек елу екі жасында ғана өлеңдерін жиыстырған. Абай өлеңдерін молдалар Ғабидхан, Кішкене молда, т. б. да жиыстырып жүрген. Осылардың ішінде ерекше еңбегі бар адам Бике-ұлы Мүрсейіт молда. Ол он алтыншы жылы қайтыс болды. Орысша ептеп білген адам. Абай сөзін керек еткендер Мүрсейітке заказ беріп отырған. Мүрсейіт сияқты Абай шығармаларын көшіруге Самарбай, Дайырбай молдалар да қызу атсалысқан. Сол кездегі қалыптаспаған емлеге байланысты көшірмеде кемшіліктер де кетіп отыруы. Мәселен, «Асау жүрек» емес, «асау жүйрік» болуын, тіпті механический «тағыны жетіп қайырған» сөзі «тағана жетіп қайырған» деп айтылып жүрді.

Абай жинақтарын ұзатылған қыздар арнайы түрде көшіртіп әкетіп отырған. Мысалы, Әсия, Уәсила, т. б. қыздарға арналған жинақтар осыны көрсетеді.

Абайды екі жолмен зерттеуді қажет етеді. Бірінші — өмірі. Екіншісі — жазушылық қызметі. (Зерттеуші және роман жазумен М. Әуезовтің өзі айналысқаны жайында айтылып отыр).

Абайдың өмірі мен «Абай» романының ара айырмашылығы туралы:

Романдағы адам, жер, су аттарының тоқсан проценті өмірде болған шындықтан өзгертпей алынды. Олардың ішінде болмаған адам да бар. Мәселен, Дәркембай.

Ділдә 1924 жылы өлді, ол кісі Абайдың өзіне құда түсіп ұрын баруын айтқан еді.

Дәркембай — Абайдың кедей достарының жиынтығы. Ал, Абай, Ділдә арасындағы үй-ішілік қатынастар сол кезде тұрмыс (быт) халды айқындайды.

Сөйтіп тарихи роман тарихшыға қосымша тарихи материал да беріп отырады.

Абайдың ұзақ өмір бойына махаббат жыры үзілмеген. Бұған себеп оның құлай сүйген бір адамы болған. Оның бәрі романда Тоғжан басына жинақталып айтылды. Абай романындағы көп ойлар Абай өлеңдерінің терең мағынасына сәйкес, соның негізгі желісі болып отырады. Халықтағы нәрсенің бәрі халықтық бола бермейді. Халық ортасында үстем тап орнатқан танымдық желілер де бар.

Абай 1845 жылы 15 августе Семей облысы, Шыңғыс тауындағы Тобықты руынан шыққан. Тобықты ішінде Олжай, Олжайдан — Айдос, Қайдос, Жігітек.

Айдостан — Ырғызбай, Көтібақ, Топай, Торғай. Халықтың айтуынша Айдос момын, жасық, «шөккен түйеге міне алмайтын Айдос» болған. Айдостың әйелі Айпара күш иесі, ақылды, көріпкел, ақындығы бар адам екен. Ырғызбай үлкен балуан, билікке араласқан адам. Жігітектің баласы Кеңгірбай осы Ырғызбайды баулыған. Кеңгірбай өте паракор адам болған.

«Қайырсыз болған жазыннан,
Қайырлы болған қыс артық.
Пара жеген билерден,
Қасқыр алған иг артық», —

деген өлең де бар.

Кеңгірбай өлген соң батасын Ырғызбайға беріп кетеді. Ырғызбай ертерек өліп, баласы Өскенбай би болған. Өскенбай ұрлық мәселесімен көбірек шұғылданған. Найман мен осы Тобықты арасындағы тартыс туралы мәселелердің көбі осыған орай болған оқиғалар.

Құнанбай Өскенбайдың тірі кезінде-ақ атқа мінеді. Ел билеу мәселесіне араласады, найзагер, табанды жігіт болады. Құнанбай қатал істер жүргізген. Өскенбайға асты Көкшетауға әкеліп, көп ел ортасында береді. «Биекеңе кәде» — Құнанбайдың баюына себеп болған. Өскенбайдың бес әйелі болған. Ірі феодал Құнанбай енді жерді көбейту мәселесіне кіріседі. Көрші керей, уақтарды ығыстыра бастайды. Енді келіп Тобықты ішінде Өскенбай тұқымының жерін көбейтеді. «Қарашоқы» — Бөкеншінің жері еді. Құнанбай бір рудың жерін екінші руға әперіп, сапырылыстырып отырады. Құнанбай патша үкіметінің икемімен ғана билік алады. Бұл уақытқа шейін билік тек төре тұқымына ғана берілетін. Құнанбай Бөкей тұқымы. Құсбекті түсіріп «Қарадан шығып хан болған, айырдан туып нар болған» — деп мадақтайды. Бұл мәселе Құнанбайдың беделін арттыра түседі. Құнанбай дуан, шаһарлардағы дін иелерімен таныс болып, Қарқаралыда мешіт салғызады. Сөйтіп, зорлығын байлықпен күшейтіп, беделімен бүркемелей бастайды. Осы жайға шыдамай Бөжей қарсы шығады. Бөжейді сабатуы рас. Кейін жігітек руынан көп адамды соттатып та отырған. Қарсылықты тұсап ұстап, матаумен қысып, айламен жеңіп отырған. Қолында әлеуетті күш болған. Құнанбайдың патшалық үкіметпен келісіп, қырбай болып жүрген кезі де болған... Жетпіс жас шамасында билікті балаларына әперіп, өзі Мекеге кетеді. Бұл — Арқа қазағынан бірінші барған адам еді. Үш жарым жыл жүріп қайтады. Мекеде «Тақия» деген үй салдырады. Ол — Мекеге барушылар жататын үй. Құнанбайдың атақ-даңқын осы мәселе көтере түседі. Осы жайлар Құнанбайдың қаталдығын да бүркеп қалып, ел көзінен тасалап отырған десе болғандай. (Мұқаң 1924 жылы ЛГУ-ден ауылға келіп «Қарашоқыда» Қодар туралы әңгімеге араласады. Жер Борсақ пен Бөкенші руының жері екен — **құрастырушы**).

Құнанбайдың төрт әйелі болған. Күңке (Құдайберді), Ұлжан (Тәкежан, Абай, Ысқақ, Оспан), Айғыз, Нұрғаным. Абай Ұлжан мен Зеренің қолында болған. Зере адамгершілігі күшті, ел анасы болған адам. Роман-

дағы Абайдың үшкіруі рас. Ұлжан өте дана (Қараке-сек, Бертiс руындағы Шаншар) Шаншар руынан шыққан. Шаншар юморист ел болған. Құнанбай үй семьясында да өте қатал болған. Ұлжан күндестіктің өзіне де еш назар бермеген. Ел анасы болған.

14 март 1950 жыл.

Абай алғашқы кезде Ғабидханнан ескіше сабақ алып, кейін Шаһарда Ахметриза дегеннің медресесінде оқиды. Мешіті жанында болған. Медреседе оқу тек діни ғана оқу, бір құдайды тану «ғылымы» ғана жүргізілетін. Бұл оқу тек араб тілінде ғана оқытылып, он бес — жиырма жыл отырып барып «молла» болып шығатын. Олар дүние тарихынан ештеме білмейтін.

Татардың мұсылманша оқып жүріп сыншы болған Шаһабуддин Маржани шығармаларын Абай көп оқыған. Ол дін кіндігі — Бұхарда оқыған халдарын жазады. Осы медреседе Низами, Науаи, Ходжа Хафиз, Фирдауси шығармалары да оқытылатын. Міне, Абай да осындай медреседе білім алған. Бірақ Абай аса зейінді шәкірт болған себепті, үш жарым жылдай медреседе болған кезінде өз жасына лайықтап ерекше білім алып үлгереді. Абай үш айдай приходский шkolға қатысып алда орысша оқуды мақсат етеді. Бірақ Құнанбай ел билеуде қанат, құйрықты керек етіп, Абайды ел билеу ісіне араластырмақшы болады. Құнанбай Абайды біреуге сәлем айту, бұйрығын жеткізу істеріне араластырады. Абай арыз иелерімен, ел басыларымен, шешендерімен араласады, ел шешендігі өзінің алған білімі, ізденулері Абайға күшті әсер береді. Өлең жазуға талаптанады. «Білдім» дегендермен шекіскім келіп тұрады дейді екен жасында Шорманов Мұса баласының аты Сәдуақас дегенде, Сағды Уа-қас екі кісінің аты ғой деп күлген, немесе Алшынбайдың еліне барғанда Алшынбай қалағанын бермей, батамды алсын дегенде, ондай батасын сатқан шал үйде де бар деп, батасын алмай кетеді. Қаратай мен Заман жөнінде таласқанда, олар заманымыз пайғамбар заманына жақын дегенде, пайғамбарға жақын Абуталиф (күйеуі) ол кәпір еді деген сияқты дау болып Абай жеңіп отыратын. Осы кездердегі қателіктерін Абай кейін өлеңінде қатты сынап көрсетіп отырған. Ол кезде Абай отырықшылық бүкіл халық қолы жетпей отырған мәдениет мәселелерін ойлай алмаған, білім дәрежесі жетпеген. Абайдың жас кезіндегі өлеңдерінің көбі жоғалып кеткен. Абай тобықтының бір

руы Қоңыркөкшеде болыс болған. Басқа елдің адамы деп, ескі болысты жақтап, Абайды болыстықтан түсіру үшін, тіпті ұшан-теңіз арыздар берілген. Лосовский деген тексере келіп, Ибраһим Құнанбаев болыс болып жүрген қазақтың ішіндегі ең әділі деген шешімге келеді.

Абай ерте үйленген. Он алты жасында Ақылбай туады. Әкімбай, Әбдірахман, Мағауия деген ұлдары, Күлбадам деген қызы болған. Абай өз бетімен үнемі үзбей оқи береді. Ділде балаларының анасы ғана еді. Кейін Абай кедей аулының қызы Әйгерімге үйленеді. Абай енді кітапханамен үнемі байланысып, еліне әкетіп үзбей оқумен айналысады. Осы кезде патшалықтың қысымы күшейген кезі еді. Сібір патшалықтың жаза шегетін орнына айналған тұсы еді. Омск, Семейде Дуров, Достоевский петрашевшілдер болған. Соның бірі — Евгений Петрович Михаэлис еді. Михаэлистың апасы «азаматтық жазада» Чернышевскийдің аяғына «халқынан» деп гүл шоғын тастайды. Міне Михаэлис осы семьядан шыққан. Михаэлисті Петрозаводскийде тұтқында ұстайды (Михаэлис досдасымен бірге Николайға жазған арызына сия тамып кеткені үшін, бұл жасап отырғаны әдейі қарсылық деп, онан әрі айдатып жіберген). Михаэлис Абайдың оқуын жүйеге түсіреді. Абайдың Сократ, Аристотельді оқығаны (қарасөзінен), Гете, Байронды білгені (өлеңінен) байқалады. Спиноза, Спенсер, әсіресе Дрепердің «Европаның есею тарихы» деген философиялық еңбектерімен де оқып танысқан. Тіпті Дарвинді де білген (Көкбайдың айтуынша). Абай ислам дініне қарсы болмаған, бірақ оны таратушы фанатик те емес. Көкбай — әттегене-ай! Будда дінін кеш білдім-ау. Әйтпесе соны оқыр едім дейді екен. Өйткені онда кітап көп, философия көп, әр тарапты. Абай осы діндерді салыстырып отырған.

Аз уақытта Абай ұлықтықтың әперген «ұшпағын» көреді. Одан безеді. Бірақ ел ішінде, халық ортасында беделі арта түседі. Ел ішіндегі қиыншылықта қатты қиналады. Отыз бес-қырық жасынан бастап, Абай ақындықтың ісіне түгелдей ауысады. Бұл кезде жаңа, озық орыс мәдениетін меңгеріп алған кезі еді. Бірақ, Абай ел ісіне араласпай отыра алмайды. Абайды теңдік тілеген халық араластырады. Абайдың халықтан досы, атқа мінерлерден алакөз жаулары көбейеді. Бұлар қанаттасып Абайға қатты қарсылықтың шетін шығара бастайды,

соған қарамастан халық Абайға келіп жүгінгенде, оларға Ырғызбай тұқымын жығып беріп отырған. Бұл мәселе Абайды көтереді, бүкіл Қарқаралы уезіне беделі асады. Үлкен шербешнай съездерде халық Абайды төбе би етіп сайлап отырған. Қаратөбе съезінде Абай 92 пунктпен заң жазған. Халық бірін де өзгертпей қабылдаған. Әйел мәселесінде әмеңгерлікке түс келген әйелді өзі қаламаса, оны қайта сатуына тиым салған. Міне, бұл жағдай Абайдың беделін арттырады.

Әбдірахман Түменге, кейін Петербургке оқуға жіберіледі. Абай маңайына жаңа топ (Ақылбай, Кәкітай, Мағауия) ұйымдаса бастайды. Басқа жерлерден көп адамдар келіп, Абайдан үлгі алып, өлеңін көшіріп әкеліп жатады. Осы жайлар кейін Оразбай, Жиренше тәрізді күншіл, көре алмас дұрдараздықты тудырады. Осылар бірігіп 1897 ж. бір сайлауда жас, болыс болам деген Әбен дегенді азғырып, Абайға қастандық жасауға жұмсайды. Олар Абайды соққыға жығып өлтірмекші болған. Кәкітай секілді жолдастары Абайдың үстіне жығылып, оязға хабар беріп, эзер аман алып қалады.

20 апрель 1950 жыл.

Абайдың бұл жаулары — есе бермей, зорлықпен байып алған зомогер, жуандар болатын. Әзімбайдың соншалықты Абайға қарсылығы өмір бойы Тәкежаннан келе жатқан араздық еді. Оспан Абайды жақтайды, олардың қарсылығын Абайға жібермей өзі көтеріп отырған. Бір-ақ жыл болыс болғанда, Оразбайдың ауылына съезд құрмақшы боп барғанда Оразбай қалаға қашып кетеді. Оспан оны қуып барып, арбаға таңып алып келеді. Енді Оразбайдың өшпенділігі күшейе түседі. Осы кезде Оспан өліп, бар жаулық Абайға қарап қалады. Оспанда бала жоқ. Тәкежан Оспанның мүлкіне талас шығарады. Оспанның үлкен әйелі Еркежанды алмақшы, бұл Еркежан Тәкежанға тимейді. Еркежан Абайдың немерелері Ақылбайдың Әубәкір, Пәкизат деген балаларын асырап алған еді. Осы кезде Тәкежан Оразбайдың бесіктегі баласына құда түседі.

1895 ж.

«Баламды медресеге біл деп бердім,

Қызмет қылсын, шен алсын деп

бермедім», —

деген баласы Алматыда қайтыс болады. «Жаңалықтың басшысы ол, мен ескінің арты едім», — деп толып жат-

қан әкелік тұрғыдағы ой-пікірін айтады. Әбдірахманның соңынан әйелі Мағрифа қайтыс болады.

Абайдың маңайында ақын шәкірттері ғана қалады. Михаэлис, Долгополовтар Семейден басқа жаққа жіберіледі. Қалың ел Абайды жазалаушыларға қатты наразылық білдіреді. Міне, осындай кезде орысша оқыған, ақын «Медғат—Қасым», «Шамиль» поэмаларының авторы Мағауия ауырып, 1904 жылы көктемде қайтыс болады. Осы хал, бірінен соң бірі сүйенішінен айырылуы, еңбегінен еш нәрсе көзге көрінбеуі Абайды сындырады. Мағауияның қырқын берген күні Абай қайтыс болады. Ақын баласы Ақылбай Абайдың қырқын (Семейде) берген күні түнде қайтыс болады.

Байлық, барлық жағын Абай есіне де алмаған. «Атадан алтау, анадан төртеу, жалғыздық көрер жерім жоқ», — дейді. Бұдан халықтың ұлы болғанын аңғару керек. Абайдың қайғыруы тек қарабасының «мені» емес, дәуірінің, халқының қайғысы, Абайдың қайғысы.

Абай шығармалары. Абай шығармалары туралы көп зерттеулер бар. Әр тақырыпты болуы да заңды. Өйткені, Абай шығармалары жан-жақты, өте көп. Сан жағынан басқа классиктерден аз. Ал сапа жағы жеткілікті. Бірақ осылай кесіп, бөліп тексеру керек емес. Шығармаларын өсу жағынан, жылма-жыл, тұтас, эволюциялық жолын аша тексеру керек.

Әуелі Абайдың алғашқы тәжірибесіне, ортасына байланысты алғашқы өлеңдері қандай еді?

1858 ж. медреседегі өлеңінде нені көрсетті? Мұнда Абайдан шығыстың, түркі тілінің әсерін көреміз. Бұл өлеңі еліктеуден басталады. Мұнда тілімен бірге мазмұны, теңеулері де түгел ұқсас. Шығыс ақындарының өте асыра әсерлеуі бар («қасың садақ, кірпігің жақ» деп келуі немесе «Иузи-рәушан, көзи-гәуһар»). Бір кезде осылай еліктеген Абай, кейін «Бізде жоқ алтын иек сарала қыз» деп қатты соққы береді. Шығыс ақындарында сол айтып отырған сұлуынан артық ештеме жоқ болып көрсетіледі. Шығыс ақындары осы «Қас пен кірпікті» тіпті көп жырлайтын, Абай да «Қасың құдірет, қолы шигә» дейді. Құдіреттің қолымен істелген дейді. Кейін Абай кімге еліктегенін бір ауыз өлеңмен айтып береді:

Фзули, Шәмси, Сәйхали,
Науаи, Сағди, Фердауси,
Хожа Хафиз — бу һәммәси
Мәдет бер шағири фәрияд.

Солардан медет тілейді. Медреседен кеткенмен оқудан қол үзбейді, сол шығыс ақындарын оқып жүріп, 1864 жылы «Әліп би» өлеңін жазады. Сөзінің көбі, лексикасы түркі тілдерімен келіп жатады. Абай шығыстың тәңіріне, ұжмағына бармайды. Өлеңді жер қызы, жер ұлына жазып отыр. Бұл — іздену, үйренудің балалық, алғашқы түрі. Абай еліктегенде Хожа Ахмет Яссауиді айтпайды. Еліктеп отырғаны әр елдің классик ақындары. Осы кезде Абайдың ізденіп, түртіне бастағанын байқаймыз. Түртініп жүріп, шақпа, мысқыл, қалжың өлең айта бастайды. Бұл Абайдың бір ерекшелігі. Мысалы «Абралыға» деген өлеңі бар. Абралы Абайға құрдас, бірде дос, бірде жау болып жүрген адам. Бұл жерде Абай түзетемін дей отырып, дінді сайқы мазақ етеді. Осы кезде Абайдың іздене келіп, ойланып қалған, аңғарған кезін көрсететін өлеңі «Сап-сап, көңілім, сап көңілім». Мұнда еліктеу жоқ, өз жолын аңғара бастаған. «Мен» деп бастағанымен барлық құрбы-досына арнайды. «Сап-сап көңілім» деген шумақ қайта оралып басталуы бір ерекше, өзінен бұрынғы үлгіде жоқ. Өмір бойы бір адамды сүю сарыны қатар жүріп отырады. Аяғы барып «сүйсіне алмадым, сүймедім» деген қысқа өлеңімен бітеді (осы өлеңін оқып, талдап өту керек). Осы өлеңнің тұсында Абайдың жазған өлеңдері көп болған. Бұған себеп 1882 жылы жазған «Қан сонарда бүркітші шығады аңға» деген өте көркем, терең сезімді өлеңі дәлел. Бұл тақырып дүние жүзіндегі әдебиет тақырыптарында көрінбеген. Абай осы аңшылық өнерді өте сезінген, өзі көріп жүрген жайлар.

21 апрель 1950 жыл.

Осы кезде Абай батыс, орыс әдебиетін біле ме? деген сұрауға жоғарғы өлеңнің жүйесіне, суреттеуіне қарай отырып, «біледі» деп жауап береміз. Бұл өлеңде өмірден аулақ бір жол жоқ, пейзаж қазақтың пейзажы. Сөйтіп, орыс мәдениетін бойына сіңірген мәдениетті Абай болып келеді. Реалистік Пушкиннен үлгі алғанын көреміз. Осы кездегі Лермонтовтан «Бородино» өлеңінің аудармасы да Абайдың оқи бастаған әдебиетін көрсетеді. Лермонтовтың аудармасы (Гете, Байроннан) туралы Белинскийдің айтқаны... Абай да сол сияқты аудармаларына өз көңіл күйін қосып жіберіп отырған.

1884 жылы эстетикалық тұрғыдан қазақ қызының сыйпатын жазған «Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы» деген өлеңін жазады. Бұл өлеңде ептеп тақырыбы-

нан шығып кету бар. Өйткені, бұл жерде жігіттің кірісуі артық. Бұл суреттеуде ішкі психика, жүрек сезімі ашылмаған, сыртқы пішіні айтылып қана қояды. Өленде тек формасын алуы, «аттың сыны» сияқты бас жағынан бастауы механикалық әдістің бар екенін көрсетеді. Кейінгі өлендерінде бұл жай жоқ. Ақындық шеберлігі бар, идеясы қалыптаспаған.

Абайдың өмірлік программасы, жаңа Абай екенін көрсететін өлеңі 1885 жылғы «Жасымда ғылым бар деп ескермедім» деген өлеңі, ұлы ақынның өкініші. Мұнда үлгілі, жемісті өкініш айтылады. Кейінгілерге үлгі ретінде айтылады. Бұл сол замандағы барлық саналы ата-ананың өкініші еді.

«Бұл мақрұм қалмағыма кім жазады?» дейді. Бұл «мақрұм» қалған Абай сол кезде Пушкин, Лермонтов, Толстой, С. Щедрин, Крылов т. б. біледі. Сонда да білген сайынғы білімге қомағайлықты көрсетеді. «Қызмет қылсын, шен алсын деп бермедім» дегенде дін медресе емес, басқа оқу жүйесін айтады. Шен алуды Абай сол 1885 жылы-ақ жек көрген, патшаға қызмет етіп, «жанбай жатып сөнуден» сырт тұрады.

1886 жылы Абай ақындық жолға біржолата құлай беріліп, үлкен-кішілі 18 өлең жазған. Бұл жылда программды үлкен өрісті ақындық жеміс беру кезеңі көрінеді. Бар буын түгел қамтылады. Әуелі ата-аналар болып, кейін жігіттерге арнайды. Енді «Интернатта оқып жүр» деп балаларға оралады. Өленді қоғам тіршілігін көрсететін құрал екенін түсінеді. Абай мораль тәрбиесімен қауымды түзеуге болады деп түсінген. Бұл Маркстен бұрынғы ойшылдардың түсінігі еді. Осы 1886 жылы Абай халқымды түзеймін деп кіріседі, әрі келешек Абайдың әр жақтылығы көрініп қалады. «Жаз» деген пейзажды өлеңін жазады. 1886 жылғы өлендерінен Абай үлкен, жан-жақты ақын екенін көреміз.

«Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек» (талдап өту, идеялық жағынан) еңбек иелерін жан-жақты сору, еңбексіз көзін сатушылық көрсетіледі. Ел ішіндегі әкімдерді, «бас-басына би болған өңкей қыйқымдарды» әшкерелейді. Осылай айта отырып, кей өлендерінде «моын байлар» бар, олардың ісі жөндеу дегенді де айтып кетеді, бұл қайшылық, байдың бәрі қанаушы. Атқа мінерлерді түйрей отырып, бұларға да әкімдер зорлық етті дегенді, «Адасқанның алды жөн, арты соқпақ» деген өлеңінде де айтады. Бұл өлең қошеметшілерге арнал-

ған. Еріншектіктің, жалқаулықтың кейінгі қатты зала-лын ескертеді. «Бір асым ет, бір аяқ қымыздың құлы» болма дейді. Жастарға арнаған өлеңінде («Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат») достықты, еңбекті, талапты көрсетеді. Азған жастарды да айтады. Осы жылғы өлеңдерінің ішіндегі ең бір програмды өлеңі «Ғылым таппай мақтанба» (талдап өту керек). «Ақсақал айтты, бай айтты» деме, өз ақылыңа сал, соған сен дейді. Осы кезде «Шоқпардай кекілі бар, қамыс құлақ» деген өлеңі жазылады. Абайдың аты — бәйгенің аты. Сол кездегі жайды жақсы білгендігі көрінді, әсіресе малдың ерекшеліктерін жақсы білуі (С. М. Буденный «сайгүлік тұлпар ат болу үшін ол еркек, әйел, тұлкі, есек, қояннан үш-үштен жақсы сыпат алу керек», — дейді)¹.

25 апрель 1950 жыл.

Бұл кездегі Абай орысша сөздерді де қоса береді. «Интернатта оқып жүр» деген өлеңінде түрді мазмұнына бағындырып отырады. Бұл интернат Ыбырай ұйымдастырған интернат еді. Әрине, алғашқыларының көбі тілмәш, чиновник болып шыққан. Басында балаларды зорлықпен, еріксіз жіберіп те отырған. Олардың оқу арқасындағы жеткендігін көрген ата-аналар балаларын жібере бастайды, олардың көбінің тілеуі «чен, шекпен», «прощение» жазуға ғана арналған екенін Абай ашады, жас буындардың алдына үлкен талап ұсынады.

«...орыс теріс айтпайды, жаман бол деп оларды» деп «орыс» сөзін Абай халықтық ұғыммен ұғынады. Орыс адам бол деп тәрбиелейді, бұзықтықты өзі ойлайды, өзің үйретесің дейді.

Салтыков пен Толстой дегенде солардай ақын бол дегені емес, чен құмар болып отырған чиновник, адвокатты солар қалай көрсеткен, соны көрсенші дейді. Чиновник, адвокат сол кездегі ең жексұрын, зұлым адамдар ғой, ал сен солардай болуға неге құмарсың дейді Абай. Орысша сөзді сол жастарға, орысша білетін жастарға арнай айтып отырғандықтан қолданады. Қоғамды шеттеме «Кореннойға кір» (дүпке жегіл) дейді. Чиновник, оязға қызмет еткеннен гөрі байға қызмет ет, бұл жерде залалың халқыңа аз тиеді дейді. Әрине, бұл жақсылық демейді, жамандықтың да жеңілдеу түрі дейді.

¹ Еркектің: төзімді, күшті, ер көңілділігін; қылықты, көзі ойнақы, қазомыраулығын; есектің: тұяғын, етсіз басын, белін т. б. алу.

Осы жылдағы тағы бір көрнекті өлеңі «Өкінішті көп өмір кеткен өтіп» деген өлеңі. Мұның мәні бар. Алғашқысында жасыдым, түңілдім деп келеді. Жол, бет алысын ашу қиыншылықтарын айтады. Келешек айдын көлдей көрініп еді, ол кіршіксіз кезімде екен дей келе, келешекке сенеді. Оптимистік пікірі көрінеді.

1887 жылғы өлеңдерінде өте күшті орын алатын «Өлең сөздің патшасы» деген өлең туралы жазған өлеңі. Ескі ақындарда бұл тақырып жоқ еді. Өлең бір кісінің қолында ғана емес, халықтың құралы дейді. Алғашқы бір шумағы эстетикалық көзқарас. Абай сол кезге шейін болып келген әдебиеттік тартыстарды құптамағандықтан, шортанбайлықты, әубәкірлікті сынамасына болмайтын еді. Сондықтан айтушы да, тыңдаушысы да надан болған деп қатты сынайды. Енді бағалы сөз қандай дәрежеде болады дегенге Абай орыс классиктерін бірден ұсынбайды, халық, сол сана дәрежесіне сай аят, хадис ішінде де өлең бар. (Ал өлеңді дінмен дәрежелемесе де болатын еді. Қайшылық, бірақ оқушысын еске алған). Ол кезде орыс ақындарының ішінде Фет, Тютчев сияқты байшыл ақындары да болған. Абай бұларға еш бет бұрмайды. Белинскийден басталып Чернышевский, Добролюбовтармен жалғасып келе жатқан ұлы сыншыл эстетикадан үйренеді. Қошаметші ақындар бұрын көп болған, соларды қатты сынайды. Сонымен бірге қызықты, қыздырмалы өлеңді айтпаймын, өйткені ол ермек үшін болып кетеді дейді. Осыдан кейін Абай өлеңге оралып келіп отырады. «Сөз түзелді, тыңдаушы сен де түзел» деп өлең сөздің мәнін көрсетеді. Осымен бірге осы жолы басқа тақырыптарға да жазды. «Көжекбайға» деген өлеңінде ел билеушілердің зұлымдық кейпін береді. Көжекбай — сан Көжекбайдың жиынтығы. Абайдың кейбір өлең жолдары афоризм болып кеткен, мысалы, «Жаман дос көлеңке», («Жат айбынар ісі жоқ, жау айдынар күші жоқ»).

1888 жылғы өлеңдері. Мұнда да ақындыққа, поэзияға көзқарасын айтады. Енді өлең сөзді халықтың өмірімен тығыз байланысты екенін айтып түсіндіреді, өлең сөздің дәрежесін көтере түспекші. «Біреудің кісісі өлсе қаралы ол» деген өлеңі. Әдеттерді айта келіп, қорытынды жасайды. Дүниеге өлеңмен келіп, өлеңмен шығарып салынасың дейді. Өлең қадірін кетірушілерді танып, тауып түйрейді. «Шортанбай, Дулат, Бұхар жырауларға» Абай қарсы жолда. Сондықтан Абайға бұлардың өлеңінің мә-

нінде еш жаңалық жоқ, ескі пікірді қайталау ғана екенін, ескіліктің тозығын жамап, құрау екенін ашуға керек болады. Енді Абай өз мақсатын айтады. Бұл әлеуметтік ойлар болса Абай табиғатқа да бет бұрып отырады. Осы жылы «Қыс» деген өлеңін жазады. Жырлауы мәдениетті, үлгілі ақын дәстүрі. Абай қысты тірі «ақ киімді, денелі шал» етіп суреттейді. Бұдан әрі қырдағы қыстың тіршілікке әсерін суреттеп кетеді, еңбек адамдарын суреттейді. Еңбексіздерді өмір тіршілігінен тыс қалдырады. Бұл өнімді, айқын түрдегі реалистік әдіс.

Осындай өлеңдердің қатарында мысқыл-сықақ өлеңдері де өсе береді. «Күлембайға» деген өлеңіндегі кейіпкер—жағымпаз, екі жүзді айнығыш адам. Мұнда қара халықтан шықты дегені емес, ел ішіндегі пысықай, билікқұмар сасық пиғылды таңбалайды. Осы орында да тұра алмайтын табансыз құбылмалы жансыз дейді.

28 апрель 1950 жыл.

1889 жыл — Абайдың түр жағынан жаңалықтар берген жемісті (мыс. Пушкиндегі өмірі) жылы. Мазмұны жағынан да алуан ойлы, терең сырлы. «Ішім өлген, сыртым сау» өлеңдеріндегі Абайдың «мені» халықтық жалпылық Мен. «Әсетке», «Болыс болдым, мінекей», «Сегіз аяқ» сияқты үлкен толғау өлеңдерін жазады. Осы жылы Пушкинге тек оқушы түрде емес, Пушкиндей ойшыл болып барып, кіргенін көреміз. Осы жылғы шығармаларында Абай үлкен сыншы, реалист, эстетик, терең ойшыл, орыс классиктерін терең меңгерген мәдениет иесіндегі Абай тұлғасы көрінеді.

«Күлембайға» деген өлеңінде қулық, сұмдықпен болысты көрсетеді. Соның ғажап, терең психологиясын берген (өлеңді оқып, талдап өту). Олардың момын-тынышқа (халыққа) істеп отырған істерін өз сөздерімен береді, монолог сөзімен өзіне мойындатады (бұлар — «Ревизордағы» городничий). Бұл — Абайдың мінез арқылы түзеймін деген программасының арнасында келе жатқан тақырып.

«Сегіз аяқ» (сегіз жолды) сол уақытта орыс, батыс әдебиетінде болмаған жаңалық. Мұнда көп нәрсені айтады. Әрбір шумағы бір түйінді пікірге айналып отырады (өлеңді оқып отырып, талдау керек). Абайда «Жалғыздың үні» ең алғаш осы өлеңінде айтылады. Бұл жалғыздық, дарашылдық емес. Заманынан ерте туған, озық ойлы жалғыздық трагедиясы. Міне, осы жайды терең-

дете жазады. Абай «атадан алтау, анадан төртеу» деп қара басқа байланысты жалғыздықты айтпайды (Лермонтов туралы Белинскийдің айтқанын еске алу керек). «Моласындай бақсының, жалғыз қалдым тап шыным» дегені азаматтық ойдың қорытындысы. Тағы өлең туралы айтады, бұрынғы пікірін тереңдете түседі. «Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін» дейді. Өлеңді «Әзірет әлі, айдаһарсыз» жазып отырғанын, өткен шығыстық жалған образдарын «алтын иек, сарыала қызды» айтпаймын дейді. Ол жансыз сурет, еш реалистік ішкі әдемілік жоқ екенін айтады. «Сарыала» деудің өзі (сарыала етек) өте қатты шенеу. Кәрілікті күні бұрын айту, жамандау не керек дейді. Осыларды айта келіп жақсы, дана болу үшін не керек дегенге тоқталады. «Ақыл, қайрат, жылы жүрек» бір адамның ішінен табылса, бұл — гармоническая личность. Бұл ертеден келе жатқан философ ой иелерінің пікірлері еді.

Енді сұлулық, ғашықтық туралы жырына келейік. «Қор болды жанымда» шығыстық сарын бар. Махаббатты тағдыры жіберген болады. «Тағдыр», «пәнде» деген сөздіктерін алады. Махаббатты соларша бір айтқысы келеді. Реалистік жолмен айтып, тіпті басқаша жырлап кетіп отырады. «Қиыстырып мақтайсыз», «Сен мені не етесің» деген өлеңдерінде ескі 7—8 я 11 буынды 4 жолда өлең шеңберіне симайды. Осы жаңа түрін тез тарату үшін композиторлық қабілетін де қолданады. Жастық, махаббаттық кезеңнен асып кетіп, қайта соққан Абай әр формаға бір түсіп шығады. Кейін орыс классиктерінен үйреніп жазған «Ауылдың маңы терең сай» өлеңі тіпті басқаша. «Шоқпардай арқасында өрген бұрым» өлеңінде де айтуға, соншама ашуға керек емес, нәпсі жайы да сезіліп тұрады. Жігітке атасына, тегіне қарап емес, сүйіп алуың керек деп адамдық, теңдік правоны қорғайды...

Абайдың Пушкинге баруы. «Евгений Онегинді» аударуында Пушкиннен мағынасы да өзгеше (мысалы, аяғында бітіруі). Абайда Татьяна хат жазады. Хат Пушкинде біреу-ақ. Татьяна хатына Онегин ойланады. Пушкинде Онегин жауапты ауызша айтады. Ал, Абай хат арқылы береді. Пушкин Онегинді мысқыл етіп отырады. Татьяна Онегин кеткен соң ізін байқайды. Оқыған кітаптарын тексере оқып келіп, Татьяна «Чайльд Карольдтың шапанын жамылған Москвич» екенін біледі. Ол үлкен емес, нашар, ұсақ Онегинді көреді.

Үлкен топтың ортасында көріп Онегин қайта сүйдім дейді. Пушкин Татьянасы Онегинді шындықпен бетке соғады. Абай бұл жерін нәзіктікпен келтірген (орысша, қазақша екеуін салыстыру арқылы айту). Абай кейде Татьянаға қазақ сөзін де айтқызады. («Қаймақ еді көңілімде»). Аударма дәл аударған емес. Себебі шығыста назира дәстүрі (перепеп, қайта жырлау) болған. «Ләйлі—Мәжнүн», «Зылиха—Жүсіп», «Ескендір» қайталап жырлаулар. Абай осы үлгідегі біраз дәстүрмен еркіндікті қолдаған.

Екінші, үлгілі ғашықтықты үлгі етіп отырғандықтан, Татьяна мен Онегинді де үлгі етіп ұсынады (Белинскийдің Татьяна мен Онегин туралы айтқаны). Абай опалы жігітті ұсынады, өкінішін ашады.

4 май 1950 ж.

1890—92 жылғы өлеңдері.

1891 ж. Абайдың жақын серігі Оспан қайтыс болады. Бұл жылдары Абай көп жазған емес. Аз жазғанмен терең мағыналы, толық мәнді болып отырады. «Бай сейілді, бір бейілді» деген өлеңінде Абай «өз малын» бағып отырған «момын бай» бар деп ойлайды.

Түр жағынан жаңа, шебер шыққан өлеңі — «Келдік талай жерге енді». Мазмұны бай, қиын үйлескен ұйқаспен келіп отырады. Тағы бір өлеңі — «Өзгеге көңілім тоярысң».

Табиғат жайындағы өлеңі («Жазғытұры»). Табиғат тек табиғат түрінде алынбайды. Табиғат жырлаудағы реалистік бағытымен жүріп, табиғаттың адам, дүние тіршілігіне тиетін әсері айтылады. Алтынсарин үлгісіне жақын келіп отырса да осы өлеңде мифтік, натуралисттік пікір көрініп қалады. «Күн — күйеу, жер — қалыңдық» деп келеді. Өлеңнің аяғын нақты, күнді батырып барып тоқтатады. Пікір нақты, дәлірек етіліп айтылса да, сезімшіл, әсерлі болып отырады. Күн мен жерді біріне бірін ғашық ету ескі мифтік ойдан шыққан.

«Ақылбайға» деген өлеңі. Ақылбай Нұрғанымның қолында ерке, бұла болып өскен. Бірақ, өте талантты адам болған. «Жаррақ», «Зұлыс», «Дағыстан» поэмаларын жазған. Соңғы поэмасы сақталып қалған. Бұл Ақылбайға» деген өлеңінің әні де болған. Ұйқасы өте қызық болып келіп отырады. Ақылбайдың таланты өте кеш дамыған. Сондықтан жұртты қатты сынап отырған Абай сол сынды туыстарына, баласы Ақылбайға да қолданған. «Өзінен басқа ойы жок» деген өлеңінде на-

дандықтың әсері айтылады. Тәуірмін деп жүргендердің өзін қатты сынайды. Абай хат білетіндердің бәрі надан емес дегендерге қарсы. Наданның үлкені елді оқытумен айналысатын молдалар дейді. Тағы бір өлеңінде мораль мәселесін айтады: «Достыққа достық қарыз іс, дұшпаныңа әділ бол!»—дейді. 1891 ж. Абайдың өмір бойы қайталанып келе жатқан тақырыбы ғашықтық туралы жазған екі өлеңін айтуға болады.

Абай бұл кезде жастарға көп көңіл аударған. Оларға оқу, өнер, адамгершілік мәселесімен қатар, махаббат мәселесін бірге айтады. Семьяны, бақытты, сүйіскен жарларды, шын сезімді махаббаттың күшін айтады... Мұнда да әйел үлкен ой, терең сезім иесі, тең праволы болып суреттеледі. Шын ғашықтықты таза көңіл, асқан ынтамен зарықтыра жырлайды. Арналған әдемі әні бар. Өзінің қауым надандығына ызалы өлеңдерін қарсы жұмсайды. Өзге жақсы жұрттан ұяламын дейді. Өзі халқының ары есебінде жұмсалып кететін де жері болады. Осы кезде ел билеушілердің бірнеше бейнелерін береді. Мекеге бару деген тіпті негізгі парыз емес деп молдаларды Абай қатты сынаған.

1893 ж. өлеңіндегі жақсы, ұйқасы ерекше бір өлеңі — «Бойы бұлған». Кейбір байларды бөліп айтуы Абайдың қайшылығы деп қарауға керек. Оспанның өліміне байланысты бірнеше жоқтау өлеңдерін туғызған. Ешкім бетіңе келмей, өмір тіршілігің жайлау болып тұрғанда өтіпсің дейді. Бұл өлеңдерінен Оспанды Абайдың құрметтейтінін көреміз.

1893 ж. өлеңдері. Бұл жылдары өлеңді көп жазбаған. Қарасөз араласып отырады. Көбінесе аудармалармен шұғылданады. Соның бірі—«Не верь себе, мечтатель молодой» (Лермонтовтан). Лермонтовты аударуы Абайдың көңіл-күйіне соншалықты ұқсастығынан. Өлең тек әдемілікті емес, ашу-ызаны айту керек, «улы сусын төгілсін» дейді. Абай осы жылғы аудармасының ең күштісі Гетеден Лермонтов арқылы аударған «Қараңғы түнде тау қалғып» деген өлеңі. «Қалғып» деген сөз «ұйықтаптан» гөрі тіпті дұрыс сияқты. «Звезда со звездой говоритты» Абай «ымдасып сөйлескендей көкте жұлдыз» деп аударарды. «Ымдасып» сөйлесу өте әсерлеп, күшейте түседі. /«Тыншығарсың сен дағы» дегенде бір-қатар астарлы ойды түсінуге болады. Абай халқының тіл қазынасын түгел пайдалана отырып, қазақтың әдеби тілін жасады. «Адасқан күшік секілді» образ бен көм-

керу тәсілі ерекше байқалады. «Кім білер жабыраңқы айтқан сөзім» деп «қиыннан қиыстырады». Кей жерде Лермонтовты дәл аударарды («Больное сердце бьется ровно»).

1894 ж. тағы әкімдерді сынап «Антпенен тарқайды, жиылса кеңеске» деген өлеңін жазады. Абай — күшті сатирик. Бұл жағынан С. Щедринге көп ұқсас, жоғарыдағы өлеңде екіжүзділіктің маскасын ашады. Партия басшыларын сынай отырып, жастарға арнап «Әсемпаз болма әрнеге, өнерпаз болсаң арқалан» деген өлеңін жазады. Осы жылдарда Әбдірахман ауыра бастайды. Қызмет бабымен Верныйға келеді. Абайдың қайғылы көңілінен шыққан зармен айтылған өлеңнің тобы басталады. Өлеңдерінде сиыну көп...

1895 жылға келейік. Халық уайымын өз басынан әлдеқайда ауыр сезінеді. Ағалық ойын тілеумен айтады, ұғысуға шақырады. Ішкі психологиялық сезімді көрсеткен «Көлеңке басын ұзартып» өлеңі өзінің өткен ойын айтады, есеп беріп отырады. Абай дінге сенген, адам баласына керекті бір дінгек деп түсінген. Діннің қожамолдалар әсерлеген фанатиктік (жалаң) жолын емес, басқаша сыншы ақылдың шартты түрін алған. «Құмарсыз құр мүлгуге тоя алмаймын» дегенді айтады. Абай ақретке бармайды. «Мен» мен «менікі» дегенді ашады. «Өлсе өлер табиғат, адам өлмес» дегенді айтады. Дінге күдік жасайды. Осы жылдар Әбдірахман өледі. Тиылмаған жас, қынжылған көңіл, аталық мейірім көп уақыт өлеңдер туғызады. Әбдірахманның барлық қасиеттерін айтады. Қырым, Кавказ, Сібір, Россияны білген Әбдірахманды жоқтайды. «Жаңа төлдің басшысы ол, мен ескінің арты едім» дейді, Әбдірахманнан күткен үмітін айтады.

1896 жылы жазған «Адамның кейбір кездері» деген ақын туралы жазған өлеңі. Ертеден мәдениетті ақындар айтып келе жатқан ақындық өнерді айтады. Пушкин «Аполлонды» иелік етсе, Абай «тәңірінің берген өнері» дейді. Қайсысы болса да ақындық шабытты көтереді, осы жылы ән туралы бір өлең айтқан «Көңіл құсы құйқылжыр шартарапқа» деген өлеңі. Әннің сезімін, күшін айтады. Қазақтың әніне оралады, үлкен сыншылықпен қарайды.

11 май 1950 жыл.

Абай әнде терең ой, күшті сезім бар дейді (Достоев-

ский мен музыканы тындап отырып, басқа ойларды жақсы ойлаймын деген. Бұл өз алдына ерекше түсінік).

«Құлақтан кіріп бойды алар,
Жақсы ән мен тәтті күй», —

дейді Абай. Күй ескіні, өткенді ойлатады дейді. Эстетикалық көзқарастарын айтады.

«Әннің де естісі бар, есері бар» дейді. Абайға шейінгі, кейінгі көп уақытқа дейін ән қызық (развлечение) болып қана түсінілген. Әрине, Абай мұнда қазақтың өз ортасындағы әнді айтып отыр. Абайдың халық қазынасы ішінен сүйіп алғаны әні, музыкасы болды. Әннің басы айқаймен келуі еңбекке, түнгі күзетке байланысты, мал жайылымы, кең дала, міне, әннің айқаймен басталуы (ақынның камертоны болуы). Әннің айқаймен басталуы осы жағдайға байланысты. Әннің басының «ашы» келуі тек «кел тыңда деп» өзгеге басшы болу үшін ғана керек.

1896 ж. біраз аудармамен шұғылданған. Абай Крыловты аударғанда сатирик болып кетеді. Осы жылы Әбдірахманға арнап жазған өлеңі бар. «Ел ішіне сау келсен, тағлым айтпас ерме едің?» деуі аталық қайғымен байланысты нағыз халықтық қайғы да айтылады. Міне, бұл өте терең даналықты меңзейді. 1897 ж. Абай тағы аудармалармен шұғылданады. Осы жылдары сол кезіндегі жағдайға байланысты түрлі ойда айтқан өлеңдері бар.

Дін тақырыбына арнап жазған өлеңдері де кездеседі. Ислам дінін тек «мүтәкәлам» тұрғысынан, құраннан ғана шығару, басқа маңайға бет бермеуді «бәрі басқа еседүр» деп санайды Абай.

Лермонтовтан («Бояр Нориша») «Босқа әуре боп тағы да...» Осы жылы ән туралы ойға тағы оралады. Әннің бәрі жақсы емес деген пікірді айтады.

1888 ж. бір ерекшелігі аударма көп. Табиғатты өте көркем, күшті сезіммен жырлаған өлеңі — «Желсіз түнде жарық ай». Мұнда қазақ табиғатының тамаша бір кезеңі алынады. Міне, бұл ақындық мәдениеттің күштілігінен келіп шыққан. Осы жылы халық мінезіне, әдетіне арнап айтқан өлеңі «Болды да партия» жазылды. Осы жылы өте бір зор өлеңі «Өлсем орным қара жер, сыз болмай ма» атты өлеңі туды. Өткен өмірін айта келіп «артқы» және алғы ұрпақпен тілдеседі. Өзінің өмірлік ішкі сырын ашады (исповед ұлы ақындарда болатын). «Сіздерге жеңіл тиер байқап қара» дейді. Сен-

дерге «мен бір жұмбақ адам болып» көрінуім мүмкін дейді. Әрине, қазіргі жағдайға, қазіргі жастарға Абай өмірі, тартыс, партия, жер дауы, жесір дауы шынында да күңгірт, анық емес. Тек бір-ақ нәрсені ескертеді. «Соқтықпалы, соқпақсыз жерде өскенін», «мыңмен жалғыз» алысқанын айтады. Абай келешек заманның жаңа нәсілімен сөйлеседі. Өз заманының барлық ісі оларға өрескел ерсі болады дейді (мысалы, Пушкиннің «Ескерткіші» өте көрегендікпен ақын өнері атынан халқына тастаған үн...).

Лермонтовтан осы жылы «Демонның» бас жағын аударған. Оны бастырушылар шайтан деп жіберген, ол «әзәзіл» болуы керек, Геттеде «Мефистофель». Бұлар азғырушы болып іс атқарады. Бұл аудармада Абай құдайды түп-тура киіз үйінде отырған феодалша суреттейді. Бірақ Абай «Демонды» Лермонтовша өжет етіп көрсетеді. «Ауру жүрек ақырын соғады жай» т. б. (Абайдың көп еңбек еткен уақыты 1889 ж.) кейінгі өлеңдерінде өмірден суынған, қызықтан алшақ кеткен жайды айта астайды.

«Жүрегім менің қырық жамау, қиянатшыл дүниеден», т. б.

«Дүтбайға» деген өлеңі өзінің Күлбадам деген қызының күйеуіне арналған. Жеке адамдарға байланысты сындарды да айтып отырған.

1900 жылы екі-үш өлең жазған. Ал «Көңілдің күйі тағы да» деген шығармасы Лермонтовтың өлеңімен тығыз байланысты. «Көлеңке басын ұзартып тағы» көңіл күйімен ұштасып отырады.

1901 жылы өте ауыр бір өлеңі — «Жапырағы қуарған ескі үмітпен» деп аталады. Үміттің жайнап отырған мезгілі бар. Жеткізбес үміт бір кезде жапырағы қуарады дейді (В. Гюгоның «үмітсіз қиял адамның ақылына у мен тең» дейтіні бар ғой). Қиялдың бәрі пайдалы емес. Қиялдың қиялы бар. Қиялға берілме, ойға беріл дейді.

1902 жылғы «Тоты құс түсті көбелек» деген өлеңі замана турасында айтқан еді. Әркім заманымен бірге жүреді. Жаман заманға ере беру керек емес дейді. «Алланың өзі де рас, сөзі де рас» деген өлеңі. Мұнда ақын дүниетанымын, исламиятқа қатысын аңғартады.

Төрт кітаптың төртеуі де алланы танытады деу мұсылмандық таным (басқа діндер шынында Мұхамбетті танымаған). Өлеңінде үш сүю (имани гүл) туралы

күрделі ұғымдарды саралап, өзі ұстанатын жайды баяндап өтеді.

«Замана, шаруа (экономика)» күнде өзгеріп отырады дейді. Мұсылманшылықтың ішкі мазмұнынан асып шығып кетеді. «Адамзаттың бәрін сүй» деп үш сүюдің екінші, үшінші түріне ден ұрады. Ал, ислам діні бәрін емес, тек алланы сүй дейді, ал Абай соңғы екеуіне қол артады (адам, әділет).

Енді ислам діні нені айтады? Олары ораза, намаз, зекет, иман, фарыз. Абай үшін бұл тек сырттық белгілер ғана дейді. Бір құдайға Сократ, Платон, Пушкин, Толстой да иланған. Толстой бір құдайды, Исусты айтады, Гайсаны айтады, сөйте тұра адамгершілік, өсіп өзгеруді мадақ етеді. Міне, бұл пікір, таным шіркеу үгітіне үйлеспейді, осы себепті де шіркеу иелері Толстойды діннен шығарған. Абайдың дін туралы көзқарасында осы пікір мен іліктес ойлар айтылады. 1903 ж. Абай бір-ақ өлең жазған. Ол өзі өмірінің бір қорытындысы сияқты. «Өңшең қырт, бас қаңқырттың» ортасында не өмір бар дейді.

1904 ж. еш өлең жазбаған. Себебі 1903 жылдың аяғында Мағауия қатты ауырып, Абай соның төңірегінде болады. «Мағауия өлсе, маған да өмір жоқ» деп серт береді. Мағауияның қырқын асықтырып 38 күнде бергізген, 39-і күні өзі өлген, бұл өзін-өзі өлтірушінің бір түрі сияқты.

Жылы белгісіз өлеңдер. «Жарқ етпес қара көңілім не қылса да», «Сүйсіне алмадым, сүймедім» өлеңінде ішінде кеткен бір махаббат арманы бар сияқты. «Сап-сап көңілім, сап көңілім» бұл 23-тер шамасында айтқан болуы керек. «Әкімбай өлгенде» деген жоқтау өлеңі. Әкімбай Ақылбай асырап алған Абайдың өз баласы. Әбдірахманға арнаған жоқтаулары — Әбдірахман ойына түскен сайын Абай қайталап соға берген. Кейінірек табылған бір өлеңі «Домбыраға қол соқпа» деген өлеңі. Әйгерімнің аулында отырып айтқан өлеңі екен. Тәтті назбен айтылады (соңғы аз өлеңдерін талдап өту)...

18 май 1950 ж.

1890 ж. бастап Абай шығармаларында өзі айтқан «қарасөздері» жазылып отырған. Соның ішінде бір сөзді «Ғақлия» деп атаған. Бұл сөздер көркем проза емес, философиялық трактат та емес. Әдеби жанрлық жағынан ескі грек ойшылдарының өз шәкірттеріне (беседа ретін-

де) айтқан әңгімелеріне ұқсатуға болар еді. Мұндай қарасөз Толстойда біраз айтылған («Круг чтения» деген кітабында). Абай — өзінің заманымен нық байланысты болған адам. Өткенге бой ұрмаған. Сол өлеңіндегі пікірін, ойын енді жаңа түр, қарасөз түрімен әңгімелеуге кіріседі. Өлеңдер мен қарасөзіндегі ойлар қатты араласып жатады. Сондықтан кей сөздерінде өткір, қатты наласын да айтып отырады.

1890 ж. бірінші қарасөзі. Осы жазып отырғаны әңгімелесіп отырған сияқты. Бастауы тұп-тура Лев Толстой сияқты. Мұндай қарасөз революциядан бұрынғы қазақ ортасында өлең сөзінен де құндырақ болған. Себебі қарасөз жасы ұлғайған адамдарға ұғымдырақ. Өлең сөзінде ой көп, терең сезім керек. Мұны қарт-қариялар түсіне қоймайды да.

Екінші сөзі. Бір қызық пікірі халықтар туралы пікірі. Әр халықтың өзін өзгеден жоғары санауын Абай жақтырмайды, сынайды (оқып өту керек). Халқына оқуың, еңбегің жоқ, бәрінен арттасың дейді, сол халықтармен дос ету мақсатын қояды.

Үшінші сөзі. Оқудың мәнін аша айтады.

Төртінші сөзі. Күлкі туралы айтатын пікірі. Бұл тура (главный сатирик) Добролюбовтың эстетикасына тақау келеді.

Бесінші сөзі. Қазақтың мақал-мәтелдерін сынайды. Добролюбов халықтық дегеннің бәрі халықтық емес деген болатын. Сынағанда Абай дәл осы пікірдің желісінде айтады. Мақалдың ішіндегі үстем таптық түрлерін аша білу керек. Бірлік туралы айтатын пікірі.

Сегізінші сөзі. Ақыл кімге керек, кім үйренеді дегенге тоқталады. Байларға еш нәрсе малдан артық емес.

Тоғызыншы сөзі. «Қалың елім...», «Ішім өлген, сыртым сау» деген өлеңіндегі пікірлері қарасөзінде қайталанып отырады.

Өмір философиясы жөнінде, бала тілеудің мақсаты туралы сұрақпен сабақтайды.

Кейде Абай адамгершілікті немен ұлғайтуға болады дегенде айына, жұмасына өзіңе өзің есеп бер, — дейді.

Дін тұтынушыларды қатты сынап, бет бейнелерін әшкерелейді.

Он жетінші сөзі. Ақыл, қайрат, жүрек үшеуі

турасында. Бұл үшеуі адамның адамшылық қалпын, ерекшелігін құрайды. Абай осы үшеуін таластырып ғылымға жүгіндіреді. Үшеуі бір адамның бойында болса қалай болады, біреуі аз, біреуі көп болса қалай болады деген пікірді ашады. Әрқайсысы өздеріне тиісті пікірлерін, қасиеттерін айтады (оқып, талдап өту керек). Бұл үшеуі тең болғанда адамның (гармониялық личностының) артықшылығын ертеден айтып келе жатқан пікірлер.

Жиырмасыншы сөзі. Абай мақтан туралы айтады. Мақтанды үлкендік, мақтаншақтық деп екіге бөледі. Байды байдан бөліп қарау пікірі, қайшылығы кімді құрметтеймін деген сөзінде тағы қайталанады. Мұнан барып тұрған компромисті аңғарамыз.

Абайдың мысқыл, мазақты қарасөзбен де өте күшті көрсеткенін «Қуаныш пен жұбаныш» туралы сөзінен көреміз. Кейде сұрақ, кейде жауап, кейде өз қорытындысын беру сияқты жолдармен жазу түрін өзгерту арқылы да оқушыларына жеткізіп отырады. Қазақтың «Көппен көрген ұлы той», «У жесең руыңмен» деген болымсыз пікірлерді әшкере етеді.

Жиырма бесінші сөзі. Оқу керек, оқытқанда орысша оқыту керек дейді. Хикмат, мал, өнер бәрі орысша оқуда деп ашық айтады. Жалыну — арсыздық. Көзің ашық болса оны істемейсің дейді. Оқығанда халықтың қамын жейтін болуың керек дейді. Жай оқу демейді. «Ғылымын үйрет» дейді. Міне, Абайдың ел үгітшісі ретіндегі бір аталық пікірі.

Жиырма жетінші сөзі. Сократ хакімнің сөзі деп айтады. Мұсылман қауымы философ мағынасында Платон, Аристотель бірінің бірі шәкірті болған. Философиялық көзқарастарынан Сократ, Платон, идеалист Аристотель олардан өзгешелеу. Мұсылман тарихында аттары мәлім.

Жиырма сегізінші сөзі. Мұнда бір сын толғаулары бар. Мұсылманшылықтың үлкен бір кемшілігі — бәрі күні бұрын білініп, жазылып қойған. Абай осы нанымды өте қатты сынайды. Өзінің мұсылманшылығына байланысты кітапты айтпайды, қазақ ішіндегі нанымға шабуыл жасайды.

Абай қазақтың мақалын сынайды. Мысалы, «Жарлы болсаң арлы болма» деген үстем таптың ұғындыруы ғой. Бұл халықтың мақалы емес. Ең барып тұрған арсыздық — жұмыссыздық, — дейді Абай.

«Қалауын тапса қар жанады»,
«Сұрауын тапса, бермес сараң болмас»,

т. б. толып жатқан мақалдарды қатты әшкерелейді.

Қазақтың «Мақтан» мәселесін айта келіп, тәрбие мәселесіне соғады.

Отыз екінші сөзі. Тәрбие жөнінде айтады (араб оқуы жайында). Кісіде ғалым болуы үшін ерекше мінезділік болуы керек дейді.

Дін күтушілер жайында да көп сөздер, сындар айтады.

Отыз жетінші сөзі. Мұны Абайдың афоризмі деп қарауға болар еді. Бұл мәтел, мақал емес. Афоризмінде даулық жақтары бар. «Адамның адамшылығы істі бастағаннан білінеді, қалайша аяқтағанынан емес» дейді. Бұл тек аяқтауына қарап емес, бастауынан да білінуі, ерекшеленуі керек дегені.

«Көңілдегі көрікті ой ауыздан шыққанда өңі қашады» деген сөзі қай уақытта болсын өшпес ақиқат, шындық.

Иоан Аркті (Жанна д'Арк француз қызы «орлеанская дева» болуы керек) орта ғасырда орыс алфавитінде Иоанна деп жазылатын. Абай «**یوان**» деп жазған.

Тәрбие қауымды түзейтіндігіне Абай сенеді. «Биік абырой — биік жартас» дегенде соған шығушылардың қалай жеткенін айыруға керек дегенді айтады. «Төк тіленші — адам сайтаны» дегенде тұп-тура ишан-моллаларға айтқан. Шекспир «Он екі түн» комедиясында көлеңке қусаң жете алмайсың, қашсаң құтыла алмайсың дейді. Абайдың көлеңкені айтуы аумайтын шындық.

Қырық бірінші сөзі. Ел тәрбиесінің емі туралы. «Моласындай бақсының, жалғыз қалдым тап шыным» деген пікірін қайталағандай болады.

Қырық екінші сөзі. Еңбексіздіктің «Тамағы тоқтық, жұмысы жоқтықтың» адамды аздыратынын айтады. Герцен «нет у нас другой молитвы, есть только одна молитва это труд» деген (дұғалық) пікіріне таяу келеді.

Қырық үшінші, қырық төртінші сөздері. Абайдың педагогикалық көзқарастары айтылады. Шежіре, дін иелері қазақты тіпті әріден, арабтан шығарады. Дунгандарды заты қытай болса да, дін иелері мұсылман ету үшін, оларды арабтан шығарады.

Араб еврейлер туыстас. Олар семит тұқымынан деп

келеді. Абай қазақтар өз еркіне жіберсең осы араб семит нәсіліміз деп кетеді дейді. Абай қазақ монғолдан шықты дейді. Әрине, бұл да дұрыс емес. Ясачный татары қазіргі хахас. Қырғыздың бір түрі.

Шаманизм турасында Абай Шоқанның пікірін түп-тура қайталайды. Анимизм дегенді көзі жетпесе неге соған табынуды айтады. Қазақтың бірнеше мақалдарын алып қызық пайдаланады. Мұндай мақалдары тарих үшін өте қымбат.

Бұлан — бұғы тектес жануар. Осыларды айтып келіп «Бабурнамада» осылай деген деп тоқтайды. Бабуры ақсақ Темірдің немересі. «Бабурнама» деген атпен жазылған кітабы бар.

25 май 1950 жыл.

Абайдың композиторлық еңбектері. Сақталып қалған әндер еш талассыз Абай әндері. Мұны не Біржанның, не Жаяу Мұсаның әндері деп айта алмаймыз.

«Әсетке» («Біреу біреуден артылса»), «Сен мені не етесін», «Сүйсіне алмадым, сүймедім», «Мен көрдім ұзын қайың құлағанын», т. б. да әні бар.

Абайдың ақын-шәкірттерінің де Абай өлеңдеріне шығарған өлең әндері бар. Ақылбайдың інісі қайнына бара жатқанда айтқан өлеңі.

Абай шырқау әніне онша мән бермеген. Аз топқа сезім беретін камерный болып келеді.

Абайдың әніне жазған текстісі ерекшеленіп тұрады. Ескі кездерден келе жатқан өлеңдердің әндік композициясы он бір буыннан келеді. Абай әндерінің ырғағы әр буынды, жол саны әр түрлі.

Затаевич қазақ әндерін жинауда зор еңбек сіңірген. Ол жинағандарын (қаржысыз) тек халықтікі деп және дәл түсіріп отырған (Брусиловский жинаушы. «Қазақтың композиторы жоқ, өйткені уақытында нотаға түспей, өзіндік қалпын жоғалтып алған» деген өте қате пікір айтып, өзін бірінші композитор дегізбек).

Абайдың ақын шәкірттері. Олардың ішінде ерекшелеп Мағауия мен Ақылбайды айтамыз. Ақылбайдың жасы үлкен болса да Мағауияны бұрын атаймыз. Өйткені Мағауияның жазғаны көп те және идеясы артық, көркемдігі жоғары.

Мағауия да орысша білген. Байрон, Пушкин, Лермонтовтар тек өз елінен ғана алған емес, басқа елдер

өмірінен де жазған ғой. Абайда да осындай жәй бар. Шәкірттеріне тақырыптарды Абай өзі беріп отырған. Мәселен Мағауияға «Шамиль» тақырыбын берген (Толстойдың «Хаджи-Мұрат», соңғы Гусейновтың кітабы бойынша мәселелер). Ал Ақылбайға «Дағыстан» туралы тақырып береді.

Мағауия «Шамиль», «Медғат-Қасым» поэмасын жазады. Ақылбай «Зұлысты» (Африка халқы туралы) поэма еткен. «Жаррақ» (ертегіден). Бұлар романтикалық сюжетті поэмалар. Мағауияның «Еңлік — Кебегінде» Кеңгірбайды әшкере етеді. «Қабан би» дегеннің түбі шошқа деп талдайды. Шекспир — «Король Якоб — макбет», «Король Лирда», Пушкиннің Пушкин аталарын қатты сынауы. Толстой (серебрянный дегенде) Иван Грозныйды тіпті асыра сынайды.

Осы сияқты поэмаларды Ақылбай да жазды. «Зұлыс», «Дағыстан», «Жаррақ», т. б.

«Жаррақ» поэмасы бізге жетпеді. «Зұлыс» Әйгерімнің үйінде болатын еді. Қоймаға қойған жүкпен бірге өртеніп кеткен. Біразы «Сана» журналында [19] 23 жылы басылған.

Әңгіме: бір мүсәпірханада екі адам әңгімелесіп отырады. Оған Генри деген адам келеді. Генри Гвардирманға келеді. Інісінің жоғалғанын, оны енді зұлыстардан іздейтінін айтады. Бұлар ақжұрттың адамы. Бұларға бір қаражұрт адамы, кішкене күнінде тұтқынға түскен, Онпопа келеді. Зұлыстың тауын Ақылбай өте күшті сипаттап, биік етіп көрсетеді. Бұлар жолда пілге кездеседі. Тамақ пісіретін баланы піл өлтіреді. Зұлыстар ақжұрт адамдарына керемет өш, зұлыстар жеріне келгенде Генри «әулие» болып есептеледі. Сол елдің патшасының ақылшысы Буле деген кемпір Генриді өлтіру керек дейді. Онпопа ол әулие дейді. Генри әулиелігін айды «ұрлау» арқылы дәлелдейді (ол календарь арқылы тұтылатын уақытында ұрладым деп дәлелдейді). Ал, Буле — айды ол ұрламаса да тұтылады, онда әулиелік жоқ, — дейді. Бұлар іздеп келген адамдарын таба алмайды. Онпопа тобы көбейеді. Онпопа Генридің інісін іздетеді. Олар бір ақ адам кеннің көзін іздеп кетіпті дегенді естиді. Оларды Буле үңгірге қамап кетеді. Олар қиыншылықпен шығады. Онпопа билікке ие болады. Олардың көздерін таңып, еліне әкеліп түсіреді. Мұнда біраз фантастикаға берілгендік те бар.

«Дағыстан» поэмасы сақталған. Олардың ерекшелігін, қаны қызулығын көрсетеді. Оянған тау, бұлбұл үні әсем түрде суреттеледі. Содан кейін ауыл, қаланы көрсетеді. Соның біреуіндегі адамға шұғыл кіріседі. Поэманың аяғындағы шешім басында айтылады. Енді осы Жүсіп қайғыға неге беріледі? Соны баяндауға кіріседі.

Дағыстанда мергенді қатты құрметтейді екен. Бір жиында Әлі кемпірдің баласы Ибраимды мақтауы Жүсіпке қызғаныш туғызып, ол Әліні өлтіреді. Шешесі күнгүн зарлап, қарғыс айтып, бір жұмадан кейін өледі. Осы кезде Жүсіптің Әлі, Мұса, Жағыпар, Таһир, Рахым, ортасында бір қызы (Зайра) болады. Тауда қатты жаңбыр болып, суға кетіп Әлі, Мұса өлсе, Жағыпар, Таһирі көрші елдің жаулығында өледі.

Рахым бір күні аңда келе жатып Жәбрәйлге (жаралы) кездеседі. Рахымға Жәбрәйл Зайраны сүйетінін айтады. Рахым кедейсің деп тұра ұмтылады. Рахымды Жәбрәйл өлтіреді. Зайра тауда көріп Жәбрәйлге ғашық болады. Зайра ант (береді) берсе де, Жәбрәйлы өлтіре алмайды, екеуінің байланысын Жүсіп аңдытады. Бұлар қолға түседі. Жүсіп Жәбрәйлді өлтіреді. Қазадан кейін Зайра да өлімші болып жатады. Зайра Жүсіпті көрмей өлуге анттасады. Жаңағы Жүсіптің халі осындай.

Көркемдігі өте күшті поэма. Мұнда дағдыр, қарғыс дегенге иланғандықты көрсеткен. Бұл сыры кісіні ырза ете алмайды. Поэманың мақсаты әр жауыздықтың арты жаманшылық болады дейді. Моральдық күші ескі наныммен берілген.

«Медғат — Қасым» реалистік сыншылдықпен жазылған. «Дағыстанда» әсірелеу күшті, жазмышты дәріптейді. Сөйтіп Абай айналасында үлкен тәрбие мектебінің болғанын көреміз. Міне, Абай мектебінің қазақ әдебиеті топырағына үлкен жаңалық әкелгенін көреміз.

Абай мектебінің мәдениеті панисламистіктің, пантуркистіктің ортасындағы бір арал, возрождение аралы болды деуімізге болар еді.

2-лекция. Абайдың басылымдары

1. Қолжазбалар, «Дала уалаяты», әнші ақындар тартқан.
2. Кәкітай, 1909 жыл, Петербург.
3. Абай Құнанбаев. 1921 жыл, Қазан.
4. Абай. Ташкент (1922 ж.).

5. Абай. Толық жинақ. 1933 жыл (Мұхтар).
 6. Таңдамалы. Абай. 1934 ж.
 7. Абай. Толық жинақ, 2-том, 1939—1940 ж.
 8. Абай, избранных (Рождественского) 1936 г.
 9. Лирики и поэмы, 1940 г.
- Тексерулер, мерекелер тұстарында күшейеді.
1. 1914 ж. «Алшархият» сборник Веселовского. 1916 ж., 24 ж., 34 ж., 40 ж.
 2. 1922—24 жылдар тұсында Абай керексіз деушілер (Покровский «Петр» туралы).
 3. [19]24 ж [ылдың] нәтижесі — 1933 жылғы толық жинақ, 27 ж [ылғы] өмірбаяны.
 4. [19]34 ж. арнаулы «Әдебиет майданы» журналының 11—12 саны, көп мақала.
 5. [19]32 жылдардан бастап бар мектеп кітаптарына кіруі. Өлгеніне 95 жыл. Көп баяндама, мақалалар: Есмағамбет, Қажым, Сәбит.
 6. 40 ж. Мұхтар.
 7. 40—45 ж [ылдар жазылған] «Өмірбаяны». Арнаулы диссертациялар: аспиранттық, кандидаттық, докторлық.
 8. Абай — педагог. Абай — психолог, Абай — философ деп...
 9. [19]45 [жылғы] Өмірбаяны... Сәбит монографиясы.
 10. Орыс, өзге тілдерде: қырғыз, татар, өзбек, орыс «Лит. энциклопедия», Соболев, Сильченко, Смирнова, Николич, «Известия» ҚФАН 1945 г.
 11. Біз қалай тексермекпіз: Әуелі бұрынғыша емес, бұрынғы әдістер өлендерін «би туралы, өзі туралы» — жіктерге бөлу бар-ды. Содан сындарда Абайды бөліп-жарып ап «педагог, философ, эстет» деп сала-лап отыратын. «Шығыс пен Абай», «Батыс пен Абай», «Халық пен Абай». Бұның бәрі — Абайды дәлді заңды жолмен, өз өрісімен сынау емес. Бұнда қаталасу, бір ыңғайлық жоқ жеке кетулер, өз тақырыбын тауып, бір жақты қарау көп.
 12. Біз ұсынатын, қолданатын әдісіміз — барлық дүние классиктерін зерттеудегі дағдылы әдіс өмірімен, өсудаму жылдарымен, ақындық эволюциясымен (творческая эволюция) жыл-жылдап тексереміз.
- Сонда өзінің өмірлік, шығармалық ізімен жүреміз де, ақтара, қадала қарасак, әр жыл қосқан әлеуметтік, көркемдік, мәдениеттік табыс жаңалығының бәрін танып

отырамыз. Сонда тарихпен, күнделік өмірмен байланысы да, ортасымен ұғысу, тартысуы да, заманы мен қоғамы да және ақынның өзіндік даралық тірлігі де жылдан жыл айқындау қалпымен толық қамтылып отырады. Абай бір күнде Абай болған жоқ. Өсе жүре, еңбек ете, іздене, таба жүріп қалыптанып тола берді. Сондағы табиғи жолын танимыз, өрісті, іргелі, орынды зерттеу осы арнаға түспей болмайды.

13. Бұнда бір күдік — өлеңінің (жазылу) жылдары анық емес деуде. Бірақ ол үнемі дұрыс емес. Негізінде көп өлеңдердің бітіміне, сырына оның табылған жылдары аралас келіп отырады.

14. Мәселені өмірбаянынан, ата тек, ортасынан, жас балалық шағынан бастаймыз. Осыдан ары:

Ө м і р б а я н ы. Осы тұста уәдаласып алайық: мен шама келгенше, ғылым жолымен өмірін, ақындығын зерттемекпін. Ал шығармалық еңбектерімнен пьеса, роман туралы да өз ойым ақынды ғылымдық зерттеумен негізі бір деймін. Бірақ онда тарихтың...

АБАЙ ЖӨНІНДЕГІ ТАҚЫРЫПТАР

1. А [бай] табиғат көркін жырлады.
2. Көркемөнер жайындағы жырлары.
3. А [байдың] ақындық турасындағы ойлары.
4. А [байдың] көркемөнер жөніндегі ойлары.
5. А [байдың] ғашықтық жырлары.
6. А [байдың] дінге көзқарасы.
7. А [байдың] Лермонтовтан жасаған аудармалары.
8. Крыловты аударуы.
9. А [байдың] Пушкинге барған барысы.
10. А [байдың] шығыс поэзиясы.
11. А [байдың] қазақ ақындарын сынауы.
12. А [байдың] тәрбие жөніндегі шығармалары.
13. А [байдың] болысты жыр етуі.
14. А [байдың] атқамінерлерді суреттеуі, сынауы.
15. А [байдың] жастарға арналған ойлары.
16. А [байдың] орысша оқыған жастарға арналған сөздері.
17. А [байдың] молдаларға берген сыны.

18. А [байдың] Әбішке арналған өлеңдері.
19. А [байдың] толғауы — «алыстан сермепті» толғау.
20. А [байдың] аңшылық суреттері.
21. А [байдың] күз жөніндегі жырлары.
22. А [байдың] қыс пен көктем, қыс турасындағы жырлары.
23. А [байдың] қарасөздерін талдау.
24. «Масғұт» поэмасын талдау.
25. А [байдың] көңіл-күйінің толғаулары.
26. А [байдың] жас шағындағы жырлары.
27. А [байдың] мысқыл, сатира қуаты.
28. А [байдың] көңіл-күйінің толғаулары.
29. А [байдың] еңбек жайы.
30. А [байдың] көрші халықтарға көзқарасы.

АБАЙДЫ ТАНУ ЖӨНІНДЕГІ ЗЕРТТЕУЛІК МӘСЕЛЕЛЕР

1. Абайдың ақын, ақындық міндеттер жөніндегі өзіндік ойлары.
2. Абайдың табиғат көрінісін суреттеудегі үлгісі.
3. Абайдың әйел жайындағы шығармаларының өсу, үдеу жолдары.
4. Абайдағы көңіл-күй сыршылдығының терең мазмұндары.
5. Патшалықтың отаршылдық аппаратын сынаудағы Абайдың әлеуметтік тұрғысы.
6. Абай шығармаларының мазмұнға байланысты түр мен тіл жаңалық өзгешеліктері.
7. Оқудағы жастарға, жалпы жас қауымға Абайдың тәрбиелік үлгісі.
8. Абайдың Әбдірахманға арнаған өлеңдерінің ерекшеліктері.
9. Абайдың ән-күйге арналған ойлары мен өнері.
10. Абайдың қазақ әдебиет тіліне кіргізген жаңалығы.
11. Абайдағы қарасөздің қазақ әдебиет тілін дамытуда алатын орны, ерекшеліктері.
12. Абайдың «Ескендір» поэмасының ерекшеліктері.

13. «Масғұт» поэмасының ерекшеліктері.
14. Абайдың Лермонтовтан жасаған аудармаларының өзгешеліктері.
15. Абайдың Крылов мысалдарын аударудағы еңбегі.

1959—60 ж.

35 СӨЗ

1. Жазу туралы (1)
2. Халықтар (сарт) (2)
3. Халық мінездері, әкім — третьей би (3)
4. Күлкі туралы (4)
5. Мақалдар-одан туатын ащы қыжыл мал үшін (5)
6. Бірлік туралы (6)
7. Бала білуге ұмтылу — ал үлкен надан тәрбие (7)
8. Ақылды кім үйренеді. Болыс, би үйренбейді —
кекету — (онда) (6)
9. Елі туралы ызалы, ащы 6
10. Бала тілеу 8
11. Ұрлық, ұлыққа қарсы ой 8
12. Ғибадат, иман және 8
13. Иман 9
14. Жүрек-мінез, батырсыз-адамдық қайда 6
15. ...туралы (қызығу туралы) мінез-мораль 10
16. (Қысқа) Мінде көзбояушылық
17. Қайрат, ақыл, жүрек 10
18. Адамның ақыл, ғылым, ар, мінез (қысқа) 10
19. (Қысқа) естелік, білгенді іске асыру 10
20. Көңіл жәйі, жалығу туралы (қысқа)
21. Мақтан — кейде ұят, кейде гордость 10
22. Байды — еңбек байын қостамақ (қайшылық) 9
23. Сатира — қуаныш пен жұбаныш 6
24. (Қысқа) Жер жүзінің қорымыз (алудан басқа
ой жоқ) 10
25. Орысша оқу — орыс тілі — халық үшін адам
болса 10
26. Қуану надандық қуанышы — қосқан ат, ба-
луан 6
27. Сократ сөзі

28. Құдай бұйрығы туралы — сыншы ой «Лай су-ға» [май бітпес қой өткенге] мен — дін, иман — сыншы ой	10
29. Мақалды шенеу	6
30. Мақтан, тәрбие, мораль	10
31. (Қысқа) тәрбие	
32. Ғылым басқа есеп үшін болмаса. Тәрбие — гармония сипаты. Ақыл үшін ғана емес — ар үшін	10
33. Кәсіпшіні бұзу	6
34. Мұсылмандық — иман қор болмау үшін білу керек, адамға адам дос	10
35. Екі түрлі дін күтушілер	
36. Пайғамбар өсиеті — қазақ мінезі	10
37. Афоризмдер	12
38. Ғақлия	9
39. Бұрынғы мінездердің тұтастығы — мақалдың дұрысы	6
40. Қазақ мінезі көп сұрақ — адам отношениелері туралы	6
41. Ел мінезі — рахым тәрбие түзер еді ол жоқ — Өлеңдерімен ұштас	6
42. Жұмыссыздық бар кеселдің себебі	6
43. Дуализм — педагогика, психология (үлкен сөз)	6
44. Талап ең керек мінез — тар не	10
45. (Қысқа) — алламен сөз бастайды	9
46. Талап, әділет, махаббат	

**«АБАЙДЫ ТАЛУ» АТТЫ АРНАУЛЫ ҚҰРСТЫҢ
С. М. КИРОВ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТТІК
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ӘДЕБИЕТ ФАКУЛЬТЕТІНЕ
ЛАЙЫҚТАЛҒАН ПРОГРАММАСЫ
(8 ФЕВРАЛЬ, 1951 Ж.)**

Абай Құнанбаев. Абайдың дәуірі. Қазақстанның шаруашылық, қоғамдық, тарихтық жағдайларымен байланысты алдыңғы дәуірлерден өзгерген, жаңғырған дәуір екендігі, орыс халқының мәдениетіне бой ұру, қазақтың еңбекші-шаруа халқының талабына, тарихтық мүддесіне сай өзгын ойдың тарихтық, прогрестік өнімді талаптың белгісі екендігі. Шоқан, Ыбырай, Абайдың

осы бағытта еңбек еткен алдыңғы қатар қауымның өкілдері екендігі, бұлардың Россияда Ленин айтқандай: Барлық елдер мәдениетінде болатын екі алуан мәдениет бар екенін аңғарып, әрекет етуі. Осыған байланысты патшалық Россияның отаршылдық саясаты тудырған Абай тұсындағы ерекшеліктер және орыс революцияшыл демократтарының еңбектері, Абай сияқты бұратана елдердің әлеуметтік, мәдениеттік еңбектерін өз ықпалына тарта бастауы.

Бұл жөнде патшалық Россиясына бағынышты болған қазақ елдігінің отаршылдық аппараттан көрген есесіздік, теңсіздігі, Абай өмірі мен шығармасын зерттеуде, оның тұсындағы сол отаршылдық аппараттың қалпын, құрылысын, жоғары-төмен әкімшілдік орындарын, өкілдерін айрықша толық талдап түсінудің қажеттігі. Себебі бұлардың атшабар, старшын, елубасы, би, болыс, ояз, жандарал, адвокат, тілмаш, сот сияқты ірілі-кішілі әкімдерінің, кеңселерінің, чиновниктерінің Абай шығармаларында көп орын алатыны сол патшалық отаршыл аппаратының жайын оқушы жұртшылыққа толық түсіндіруді шарт етеді.

Ұлы орыс халқының анық халықтық мәдениетін шолуда Пушкиннен басталған Белинский, Герцен, Чернышевский, Добролюбов, Некрасов, Салтыков-Щедрин еңбектерінің Абайға басшылық, ұстаздық әсері өзгеше болғандығы. Абайдың өзінен бұрынғы және өз тұсындағы реакцияшыл феодалдық санадағы исламшыл, пантуркистік жолдағы қазақ ақындарынан бөлекше боп, ерекше қалыптануына себепші болған, оның анық классиктік қасиеттерге жеткізген орыс мәдениетінің сол жаңағы саналған, ұлы қайраткерлерінің мұрасына, идеялық бағытына, көркемдік, шеберлік үлгілеріне қабысудан туғандығы.

А б а й д ы ң ө м і р б а я н ы. Жас шағында еліктеушілік үлгісі де советтік жақын шығыс елдер классиктерін білу, түсінуі. Жігіттік дәуірінде, қазақтың ауызша, халықтық әдебиетінен көп тәрбие алуы, кейін орыс тілін зерттеп, біліп, өз талабымен, өз бетімен ұзақ оқу арқылы орыс классиктерінің барлық мұраларын толық барлап тану, білу дәрежесіне жетуі. Содан ары 1860—70 жылдардың айдалып келген төңкерісшілдерімен танысып, табысуы. Солардың бастауымен орыс халқының мәдениетін және дүние жүзі мәдениетінің зор ескерткіштерімен танысуы. Жалпы ұзақ өмірінің фактыларын,

әралуан елеулі кезеңдерін, тартыстарын, қиыншылықтарын, қайшылықтарын толық шолып өтумен қатар, жаңағы жайлар Абайдың өмірбаянын зерттеуде үнемі ілесіп отырады. Ол ақын Абайдың өсу, қалыптасу жолындағы іздену, өрлеудің айрықша мән-мағынасы бар өзгешеліктер есебінде зерттеледі.

Абайдың шығармалары бірнеше жікке бөлініп тексеріледі: бұнда қолданылатын тарихтық принцип ақынның өсу, даму жолын творчестволық эволюциясы жағынан жылма-жыл хронологиялық түрде түсіндіруге арналады. Осылайша жіктегенде бөлек-бөлек тексерілетін шығармалық топтар төмендегідей болмақшы:

1. Абайдың жас шағындағы шығармалары.
2. Абайдың лирикасы (жылдар жігімен зерттеледі).
3. Абайдың поэмалары.
4. Абайдың аудармалары.
5. Абайдың қарасөздері.

Жалпы Абай шығармаларының ең молы лирикасы болғандықтан, жоғарыда аталған хронологиялық принцип сол шығармалар тұсында толық қолданылады. Жанр өзгешеліктері «абайтану» ғылымының қазіргі сатысында аз екшеліп, тексерілгендіктен, поэма, аударма, қарасөздер өз түрлерінің шеңберінде хронологиялық ретпен танытылады. Сонымен қатар, бұл соңғы аталған мұралардың түр, мазмұн, идея жағындағы өзгешеліктері жанрлық жаңалықтар ретінде айрықша қадағалап талдауды қажет ететіндіктен, хронологиялық қалпын, ретін сақтай отыра, ақынның көпшілік шығармасы болған лирика тобынан бөлек талдауды лайықтырақ етеді.

Абай шығармаларының қай дәуірдегі, қай түрін тексергенде де, ондағы әлеуметтік, тарихтық, мәдениеттік озғын қасиеттер көркем, шебер классикалық өзгешеліктер нақтылап зерттелумен қатар, Абай шығармаларындағы әр кезде байқалған қайшылықтар, кемшіліктер де нақтылы түрде ашыла тексерілетін болады. Сол шығармаларды жекелеп тексерулер кезінде үнемі қатар талданып, танылып отыратын тағы бір жайлар, Абайдың педагогикалық, философиялық, ағартушылық идеяларының өзгешеліктері болады.

Осымен қатар, ақынның фольклордағы және жақын шығыс әдебиетімен танысудағы алған әсерлерін жеңе отырып өсуі, өзімен бірге қазақ әдебиетінің идеялық, көркемдік бар қасиеттерін өсіре отырғандығы ұдайы зерттеліп отырады. Осылайша даму, шарықтап өсу, өр-

леу жолында Абай ақындығының анық классиктік сапа беруші ұлы орыс халқының реалистік, халықтық демократтық әдебиетінің үлкен традициялары жетекші, себепші болғандығы толық түрде дәлелденіп отырады.

«Абайтану» курсының қосымша қажет саласының бірі — Абай шәкірттерінің мұраларын зерттеу болғандықтан, осы арнаулы зерттеуде ақынның анық жақын шәкірттері болған: Ақылбай, Мағауия, Көкбай сияқты ақындардың да өмірлері мен шығармалары зерттеледі. Ақылбай шығармаларынан: «Дағыстан», «Зұлыс» поэмалары, Мағауия шығармаларынан: «Еңлік — Кебек», «Медғат — Қасым» поэмалары толық талданады. Бұл поэмаларда Абай жазбаған, бірақ Абайдың бағыттауы бойынша қалыптанған әдебиеттік, идеялық жалпы мәдениеттік жаңалықтар айрықша тексерілетін болады. Көкбай шығармаларында: оның Абайға жанасқан, Абай әсерінен тудырған ұсақ өлеңдері зерттеледі. Сонымен қатар, ол шығарған «Сабалақ» поэмасы талданады.

Бұл ақындардың шығармаларындағы Абай мектебіне лайықты жаңалық қасиеттер аталып талқылануымен қатар, Абайдың өз шығармаларына жете алмаған олқылық, кемшіліктер де талданады. Идеялық, қоғамдық, тарихтық түсініктеріндегі қайшылық, ерсіліктер де толық ашылып, сынаумен тексерілетін болады.

(8 февраль 1951 ж.)

АБАЙДЫҢ ӨМІРІ МЕН ЕҢБЕГІ

*(Ұлы ақынның 100 жылдық юбилейіне
жасаған баяндама)*

Жүрегімнің түбіне терең бойла,
Мен бір жұмбақ адаммын оны да ойла.
Соқтықпалы, соқпақсыз жерде өстім
Мыңмен жалғыз алыстым кінә қойма.

Өсер ұрпақ, келер дәурен, туар тарих қауымына ақын арнап кеткен мұңды сырлы бір сәлем, наз сәлем осы еді. Шөл ғасырлардың қу медиен құла түзінен болар заманға, жақын заманға қарай жалғыз аяқ жол тартқан ақын ол еді. Сахараны басқан қара түн түнекті қақ жарып, жалғыз қолда жалынды жалғыз шырақ ұстап, халқына өріс атап, бет нұсқап «таңың сонау белден атады, күнің осынау жақтан шығады» деп кеткен ақын да сол еді. Рас қытымыр заманы мен надан қауымға ол ақын жұмбақ еді. Жұмбақ па біз үшін сол ардақты ақын бұл күнде. Жоқ, жұмбақ емес. Ол уақытта заман бұлты бетін бүркеп тұрғанмен, айдың аты ай еді. Біз қазақ әдебиетінің жұмбағы емес, мол бір игі нұры дейміз Абайды.

Соқтықпалы, соқпақсыз дүлей мыңның қарсысына жалғыз алысқан Абай жалғыз да емес бүгінгі күн.

Моласындай бақсының
Жалғыз қалдым тап шыным, —

деп күңіреніп өтсе, бүгін халқы, алып отан тапқанда ақын асыл халқын тапты. Біз қазақ халқы емес: тілегіне тілегін, табысына табысын қосқан, жарығына жарығын қосқан, жеңісіне жеңісін қосқан қасиетті социалистік отанның — сан қазақтай — ұшан теңіз халқын тапты... Абай бір қазақтың Абайы емес, Ленин туы астында жасаған Советтік Социалистік ұлы Одақтың бәріне білікті, бәрі қадірлейтін Абай болды.

Мыңмен жалғыз алыстым кінә қойма! Кінә емес, қадыр тұтады біздің дәурен, біздің ұрпақ... Мындар, миллиондар жүрегі боп қадыр тұтады. Айғағы оның дәл осы

күндер... Қазақ әдебиетінің ұлы бір мереке мейрамы боп отырған осы күн.

Бүгін ақын туғанына жүз жыл толыпты. Бұл жүз жылдың бойын алсақ: бас кезінде Абайдың балалық шағы, жігіттік кезі, кейін ер ортасы жасы өтіпті... Алпысқа шығар жасында ұлы ақын қайтыс бопты. Өткеніне қырық жыл толыпты. Бірақ біз үшін Абай өткен жан ба?

Өлді деуге бола ма, ойландаршы,
Өлмейтұғын артына сөз қалдырған?, —

демеп пе еді. Өткен жан емес. Ақын жолы халық жолымен, тарих жолымен қабыса табысқан шақта оның өзіне өлім жоқ, өзіне заман, дәурен шегі жоқ. Біздің дәуірімізге әрі бұрынғы, әрі бүгінгі Абай болып, келешек шексіз заман үшін де тарих аспанындағы бір тұрақты нұры боп шырқай бермек. Ол болашақ күндерде де Абай әрі бұрынғы, әрі ар жағындағы келешектің өлмес, өшпес тұрғыласы болмақ, күншуағы айықпас күнгей беті боп тұрмақ. Жай адамның өмір тірлігін біз халық мүшелмен санайтын... Оның мүшелі он екі жыл еді. Ақындықтың Әбул Хаят суын ішкен, жерден мәңгі тірлік тапқан Абайдай дана, даңғыл ақын тарихтағы өз мүшелін елу жылдан, жүз жылдан қайырмақ... Алтайдан Алатауға аттап түсерлік ертегі тұлпарындай бой сайлардан, сахаралардан ғана аттап өтпей, замандардың да талайынан аспандап асып өте бермек. Өзінің қадыр білмес ғасырынан бізге жеткенде, Абай солай жетіп отырған жоқ па. Өміріндегі қам-қайғысын халқының бағына бағыстаған барлық дана ақынның өзіне өзі жазған тағдыры сол. Тарихтың да қызғанышсыз қуана берер жүлдесі сол.

Осындай ақынның бір мүшел қайырған жүз жылына тұстас келген біздің мереке нені еске салады. Кеннен шыққан асылды, алтынды қоспасынан айырып қорытып алғандай ақынды да заман ортасымен қоса алып, сол дәуірінен иығы асқан өмір арманын, еңбек қасиетін қорытып алады. Ендеше біз де ақынның өзі кешкен өмір соқпағына көз салайық... Аз сөзбен өмірбаянын шолып өтейік.

Қазақ халқының ұлы ақыны Абай (Ибраһим), 1845 жылы осы күнгі Семей облысындағы Шыңғыс тауын жайлаған Тобықты ішінде туады.

Ақынның әкесі Құнанбай — ол күнгі сахараның жуан әкімінің бірі. Түгел тобықтының ұлығы болған.

Абайдың ең алғашқы балалық шағы «күнdestiң күлі күндес» дейтұғын көп шешенің арасында өтеді. Бірақ өзін тапқан шешесі Ұлжан мен үлкен шешесі Зере жаратылыстан мінезді, әділ, мейірбан адамдар болып, жас Абайды бауырмал, адамгершілік жолымен тәрбиелеуге тырысады. Әкесі қойған Ибраһим деген атты да сол аналар еркелетіп өзгертіп: «ойлы бол, абайлағыш, андағыш бол» деп «Абай» қойған.

Бала Абай сабақты әуелі үй молдасынан оқиды. Кейін Құнанбай сегіз жасар баласын Семейге апарып, Ахмет Риза деген имамның тәрбиесіне береді.

Сол шаһарда, сол медреседе бес жыл тұрып, он үш жасына шейін оқуды үзбей оқығанда зейінді шәкірт Абай көп сауат алады. Ақындықтың ерте білінген қозғауы да осы кезде басталады. Кітаптан оқыған келісті жырды, жыршыны сүйе бастайды. Бұдан бұрын кәрі құлақты әже тәрбиесін алып жүргенде туған сахарасының аңыз дастанын, аңыз әңгімесін, көркем қазынасын көп тыңдап, көп ұғып, құмартып өскен жас енді араб, иран, шағатай, түркі ақындарын ізерлеп оқып, жадына алады. Тағатшыл имам, намазқой халфе, дүмше молдалар арасындағы қуыс кеуде, құрғақ сопылыққа салынбай ынта-лы зерек шәкірт шығыстың ақындық бұлағына, классик тұнық поэзиясына ден қояды.

Осы кезде орыс тіліне ерекше көңіл бөліп, аз уақыт орыс мектебінен де оқып жүреді. Сол бала жастық жылдарында Абай өз өлеңдерін де жаза бастап еді.

Бірақ әкенің еркі бұл баланың болашағын басқа бетке бұрады. Ел арасы, ру тартысында бірде арбасып, бірде жарғыласып, тәйкелі түсіп жүрген Құнанбайға бала мен ініден серік керек еді. Сол керегі үшін әкесі Абайдың оқуын тоқтатып, қырға қайырады. Өзіндей ру басы, әкім, ұлық етуге әзірлемек болады. Сонымен жаратылысында үлкен зеректігі бар және қала тәрбиесінен алған білім, тәжірибесі бар естияр жас енді ел іші, ру басылары арасындағы қиын түйін, қым-қуыт айла-тәсіл тартысының қалың ортасына түседі. Ой кезеуін, тіл безеуді керек ететін алғыр, айтқыш, шешен, ділмар болмақ шарт. Сол жолдағы өзінде жоғын халық қазынасынан іздейді. «Аузымен құс тістеген» дейтін ақпа даугер алмас тілді ақын, әділ билік, тапқыр талас сөздерінің де шебер-көркем түрін тереді. Әкесінен оқымай, халықтан оқиды. Өзінен арғы ақын-жыршы да, әсем жыр мен

асыл сөз қорында Абайдың білмегені некен саяқ болады.

Бұрын жас ақын өз өлеңін кітапша, шығыс ақындарынша күйлейтін еді. Енді елінің ой өнер қазынасын мол танып, меңгерген ойын тың өлең, өзгеше өлең, халқына ұғымды өлең етіп шығара бастайды. Осы жолмен беттеген жас тәжірибесінің өзі де болашақта халық қорымен қабысатын ақынның аңғарын танытушы еді.

Әкенің еркі бойынша амалсыздан өнімсіз тартысқа араласқан Абай жігіт бола есейе түсіп, ес жия сол Құнанбайдай әкенің ісінен бәсеке, бақталасынан торыға бастайды. Әділеті жоқ қатал әкенің көп талабына қайшы кеп, қарсы шығатын болады. Ел ішінде есесіз кім, мұңдар момын, жазықсыз кім, көп тілегін жыр қылып, қақпай тастай қағып соғып, аунатып жеп жүрген жуандар кім, зорлықшыл қастан кім, соның бәрін ел қамырығынан, ел мұндысынан ұғынып жүріп Абай әкесінен бөлек бет, бөлек мақсұт көздейді. Әкесі тапсырған көп істі оның еркінше шешпей, өзінің әділет ұғымы бойынша кесетін болады.

Өмірі қатал, суық бетті әке мен қайратты әділ баланың екі арасында енді қайтып ұғыспастай қайшылық, қарсылық еседі. Осының арты барған сайын дами беріп, ақырында, әке мен баланың арасында араздық пен алыстау туады.

Абай жиырма сегіз жасқа жеткенде әке жолынан мүлде бөлініп, жаңғырар заманның жаңа жол іздер азаматы болуға бет қояды.

Абайдың бар өмірін баян ету бір сөзге симайды. Ұзақ өмірінде Абайдың азамат арманынан туған, талай тартысынан туған, ақындық, даналық қалып-қасиетінен туған бірнеше ерен-ерен белдер бар. Бар өмірін айту орнына біз сол өзгеше кезеңдерін бөліп атап көрмекпіз. Бұл ерекше қалпында Абайдың ақындығы да, бас тірлігі де, өмірдегі жол тартысы да, тарихтық елеулі үлгілі жемісі де түгел танылады. Абайдың абайлық бітім кескінін, тарихтық тұлғасын танытатын ерекшеліктер осы.

Осындай қасиеттері Абайдың жас жігіт шағынан өлер кезіне шейін әр алуан боп айқындап шығып отырады. Жекелеп санасақ жас кезіндегі өмірлік, азаматтық ең бірінші ерекшелігі — әкенің ұлы болмай, халықтың ұлы болам деген тартысында «Әкесінің баласы адамның дұспаны, адам баласы бауырың», — деген ой Абайдың сөзі ғана емес, адамгершілік, гуманистік жолы

да болатын. Арлан бөрінің соқпағына бөлтірік бөрі ақылы көптіктен түспейді, бөрілік табиғатынан, инстинктікпен түседі деп білген Абай жасында әкеден кеткенде ел үшін, ел көшіне, тарих көшіне соны қоныс, тың өріс іздеп табу үшін кеткен... Бұл бір ерен ерекшелігі еді. Осыны ісінде де, өлең еңбегінде де қатар ада қылмақты арман етті.

Екінші ерекшелігі — жуан бел, надан, соқыр ру басылардан бөліне кеткен бетінде бірден халықты, халықтың мұңын тапты. Сол халықтың жоғын берер жаналықты іздеді. Жеке қазақ тарихы мен топырағынан іздеген жоқ, үлгіні көрші елден, өнерлі орыс халқынан іздеді. Ұлы орыс халқының ғасырлық хан қазынасына өз халқының қолын, жолын жеткізуді мұрат етті. Орыс халқының өткен тарихынан, өзі тұстас тірісінен өзіне де, жұртына да дос көмек тапты... Сонымен бірінші ерекшелігіне екінші қасиет қосты. Абайлықты табудың, толықтырудың айнымас айқын жолы осы еді.

Үшінші ерекшелігі — қос қанаттай биікті меңзеген ақындығын, бұрынғы қазақ ақындарының еш қайсысы шығармаған әлеуметтік ұлы тартыс, тарихтық кұралына айналдырды.

Максұтым тіл ұстартып, өнер шашпак,
Наданның көзін қойып, көңілін ашпак.
Үлгі алсын деймін ойлы жас жігіттер,
Думан сауық ойда жоқ әуел баста-ақ...

дей отырып сол надандықты, сол күнгі қас көрсеткендікті, ел, тарих паразиті болған жуан соқыр сойқанды табандап ұрып, тура нұсқап, көзіне шұқып жермен жексен етіп, батыл шабуыл жасады... Бұл шабуыл тарих мешеулігіне жасаған шабуылы еді.

Қазақтың қоғамдық тарихына да, әдебиет қазынасына да дәл осындай ерекшелігі бар Абай сияқты бір жан жоқ еді.

Төртінші ерекшелігі — өзі үшін, елі үшін ізденді де, тапты да, бар тапқаны мен тудырғанын ұстаздыққа салды. Ақын боп өсер ақынды тәрбиеледі. Қазақтың жаңа әдебиетінің, классик әдебиетінің іргесін өзі қалап тұрғызып, ілгері қарай да өзі бағыттады. Әдебиетке басшы, халыққа қамқор қайраткер болды. Осы жолда досты да көп тапты, жауды да көп ұшыратты... Досының күші әлі аз еді. Үйткені ол жас еді. Және көбінше ол болашақта еді. Жауы болса қолма-қол белде-

сіп, жағаласып алысты. Ұмтылып қуды, тоқай тіресті. Ойда ұлық, қырда қырсық боп жабылды... Жалғыздық көрсетті. Осымен өксіп өмірі өтті. Ақын туы жығылады... Азамат тарихының туы боп атой беріп, қазақ тарихының биік белінде мен мұңдалап тұрып қалды. Бірақ жеке адамдық бейнетін алғанда Абай өз заманында сол биікке бауыры жара, жалғыз қара боп қана шыққан еді. Құлшынып келсе де, күңіреніп өтті. Өмірінің ақыр шағы осы еді. Ақындығының да, азаматтығының да тағы бір ерекше қалып-қабілеті осы болды...

Санай берсек Абай басынан, өмір, еңбек соқпағынан тағы талай ерекшелік аталар еді. Бірақ өмірбаянын тұрға-тұрға биігінен қарап жинай түсем дегенге дәл осы аталған төрт күнгей анық абайлықтың төрт тірек діңгегі сияқты...

Өмірінің, еңбегінің дәл ізімен болжасақ осы ерекшеліктері айқын-айқын танылады.

Құнанбайдың еркінен шығып, өмірін өз ақылы бойынша белгілегенде Абай ең алдымен орыс тілі, орыс мәдениетіне ұмтылды. Екінші жағынан ендігі досы халықтың ақын, өнерпаздары болды. Көп жылдар ізерлеп орыс тілінде білім кеңейтеді. Орыс оқымыстыларынан дос табады.

Бұл жылдарда ақындыққа да шын бой салып беріле бастап еді. Осымен жасы отыз беске жеткенде Абай толғаулы ойға толыға бастаған ақын болып және халық үшін арманы анық азамат боп қалыптанып еді. Дәл осы жылдарда Абай Ресейден айдалып келген орыс революционерлеріне кездеседі. Олар орыс халқының ішінен шыққан анық қадірлі асыл жандар еді. Көпшілігі Чернышевский, Добролюбовтар тәрбиесінен шыққан, Шелгуновтың баулуымен өскен отты, шыншыл, білімпаз жастар еді. Солардың ішінен Михаэлис, Долгополов, Гросс, Леонтьевтер сияқты талантты бір тобы Абаймен танысып табысады. Осы адамдар Абайдың орысша білім алып, ірілеп өсуіне үлкен достық етіп, үнемі көмектеседі.

Абайдың бұл достары патшалықтың отаршыл төрелері жасаған кедергі кесір, қырсықтардың басынан аттап өтіп, ол күндегі Сібірдің, Қазақстанның халқына орыс халқы турасындағы шындықты айтпақ еді. Ол шындық орыстың ұлы жазушысы, классиктерімен, атақты қоғамшыл, саясатшыл қайраткерлерінің еңбектерінде жазылған шындық еді. Сондағы ұлы адамгершілік гу-

манизм және бүткіл ХІХ ғасыр бойынша созылған патшалыққа қарсы бостандық арманы, күрес, алыс үгіті болатын. Еңбек халқының езілген, ессіз күйін бетке басып, мұңын жоқтаған зор әлеуметшіл қамқорлық бар еді. Осының бәрі Сібір мен Қазақстанда патшалық отарларындағы қоғамдық жаңа ой арманды өсіре түсетін жаңа екпін, үлкен тың өріс еді. Абайдың жаңа достары орыс халқының осындайлық ой қазынасынан үлкен сәлем, жолдама әкелген ең алғашқы қадырлы хабаршы, жаршылар еді. Олар зор тарихтық міндет атқарған қымбат елшілер болды. Бұлардың жаңағыдай мақсаттарын ада қылуда Пушкин, Лермонтов, Салтыков-Щедрин, Лев Толстой, Чернышевский, Добролюбовтардың еңбектері ең сенімді, ең асыл құрал болды. Солар мен қақтың Абайдай ақын азаматын таныс етіп, орыс халқының шын қадырлы мәдениетімен таныстыру үлкен іс еді. Барлық Россиядағы еңбек елін ғасырлар бойы басқа қараңғылықпен қанаудан құтқаруда, барлық ел қамқоры қайраткерлерінің арман-мүдесі, күрес күші, әлеуметтік бағыты бірыңғай екенін таныту қажет еді. Абайдың айдалып келген революцияшыл достары, айдау жылдарының өзінде осындай үлкен сүренді үгітшілдік, ағартушылық жолына арнады.

Осы арнада Абайға қатты көмектесіп жүріп, Абайдың шығыс тарихынан қалың қазынасына, жол жорасына, әдет-салт, кәсібіне қанықты білгір адамнан өздері де көп білім-дерек, нәр алды.

Абай болса осы кезеңнен соң ақындықтың кең өрісіне шыққан кезінде:

«Ескі бише отырман бос мақалдап,
Ескі ақынша мал үшін тұрман зарлап.
Сөз түзелді, тыңдаушы, сенде түзел
Келейін сендерге де енді аяңдап», —

деп тың жол бастады. Ескіге сын, надандық түнегіне өкім айтам деді. Жасқа жалау, елге ырыс болар жаңалықты айтам. Елді қанау қорлықтан, надан жеміт пәлеқордан, қу мен сұмдай содырдан арылтам. Тарихты қырсық құрсаудан, қызды нөқтадан, ұлды тұсаудан арылтам. Өнер мен білімді арманды жұлдызың, жалғыз жарқын қыбылаң деп айтамын, солай бастап, шақырам деді.

Орыс халқының ұлы шыншыл даналары Пушкин, Чернышевский, Салтыков-Щедриндер қалай айтса, солар-

ша қамынды жеп, алдынды меңзеп айтам деді. Сол алдағыны көбінше ашық айқын сезіп отырды. Өз тұсындағы әлеумет тіршілігінің, бас бейнетінің ауыртпалығы етектен баса берсе де:

Көрмеген көп дүние көл көрінді
Кірлемеген көңілдің ашығында, —

деп алда, таяуда көрікті көл дүние барын айтты... Көңілдің күнделік болмыстан туған мұң бұлты айыға берсе сол көл дүниені көз алдында көріп отырды. Осы сарын, кейін 1890 жылдардағы өлең еңбегінде алға қарай талпынтып, ақын ішіндегі сөнбес, талмас нұр жалын боп жалтылдап отырады. Келешекке қарай құлаш ұрғызып, кей-кейде болар заманмен тілдестіріп, табыстырып отырғандай болады. Сондайлық өз тұсының қораш, күйкі көрінісінен ары асып, алысқа көз тастаған ақын ғана:

Қайғы шығып ыйыққа
Қамалтпасын тұйыққа.
Сергі көңілім, сергі енді
Балапан құстай ондалып,
Қанатыңды қомданып,
Жатпа ұяға қорғанып.
Ұш көңілім, көкке кергі енді, —

деген зор үміт қайрат жалынын ата алады.

Міні заманынан, ортасынан ыйығы асып, биіктеп, ұзап шыққан Абайдың ендігі тұлғасы осылай еді. Қырық жастан бастап өле өлгенше Абай осы бейнесін өсіріп, дамыта бермесе кішірейтіп кеміткен жоқ.

Ендігі Абай — ұстаз, сыншыл ақын, күй шығарғыш өнерпаз. Бар қазақтың өнерлі қауымы — мұның досы. Айналасына талантты жас үйіріледі. Үгітіне, өлеңіне халқы ынталай құмартады. Сонымен барған сайын Абайдың абырой-атағы артады. Өзі болса сол абыройының бар салмағымен, алмастай алғыр сөзінің қуат алуымен өзі тұстас жуан содырларды соққыға ұшыратады.

Содан ендігі бар өмірінде айықпас жаулық, қастық табады. Жаулары — тобықтының ру басы надан партия-қор, пәлеқорлары еді.

Абайдың жаңашыл ағартушылық, әлеуметтік үгіттері ұрғанда соларды ұрып жататын. Олардың көбі кейде болыс, кейде би, шетінен шылқа бай болып өз туыстарының бірі [...] қаладағы ұлыққа сүйеп алысады.

Абайдың сыны жалғыз елдегі надандық емес, патшалықтың қазақ ішіндегі құрылысына да қатты соққы боп тиіп жатушы еді. Елдегі Абайдың дұспаны Оразбайларға үн қосып, Семейдің жандаралы да ақынды сахарадан айдамақ боп көріп еді. Бірақ қалың ел ортасындағы үлкен абырой-даңқынан сескеніп, өзіне тиісе алмады да, тек маңындағы айдалып келген достарын алыстатты. Ел жуандары, Абайға еріп, шәкірт, серік болған жас достарын қудалады. Абайдың өз басын да арыз-шағымнан, дау-шардан айықтырмай көп әлекпен бунап жүрді. Сондай пәле-жала талқысына көп түскен шағында Абай кейін налып жырлаушы еді:

Ортаға көп салдым,
Өзімде барымды.
Япырм-ау неңді алдым
Сау қоймай арымды, —

деп зар шағушы еді. Бірақ шыншыл, әділ, тура жанды Абай ұлғайған сайын халықтың мұңдас досы болып күшейе беріп еді. Абайдың ем болар өсиетін көксеушілер, әділ, адал билігіне ынтығушылар талай алыс қияннан кеп табатын болады. Шындық іздеген халықтың Абайдай қамқор дана досты тапқан жолы осы еді.

Өлең үлгісі болса ол да қазақтың барлық жас ұрпағына жайыла тарап, өнер серік айт пен тойда, талап пен ойда өмір серік боп, тәрбие тәлімін үнемі беріп, ұдай түсті.

Осыны көріп сезген сайын қиянатшыл, қызғаншақ жуан дұшпандар, ел бүлдіргіштер Абайдан тарайтын үлгінің бәріне өшігіп, Абайдың өзіне де қастығын молайтып, асыл еңбек күндерін улата бастады. Айла мен қулық-сұмдыққа шебер, сонымен көзі шыққан қу пысықтар неше түрлі жиренішті пәлелермен ақын жүрегін үнемі жаралап отырды. Жаламен өзін, жазамен жазықсыз досын, бала шәкіртін тоздырып қудалады. Еңбектен қолын, үміттен көңілін, тыныштықтан күнін, тірлігін айырды.

Осындай қастан, қатал дүниенің арасында жүрегі азап күндерінде ақынның бірнеше қимас жандары қаза тапты. Ауыр өлімнің бірі Абайдың «жаңа төлдің басшысы ол» деген оқытқан, жақсы тәрбиелеп өсірген баласы Әбдірахман өледі. Осының артынан тағы біраз жылдан соң ел дертімен шерленіп, жаулар бүлігімен

жараланып жүрген ақынға тағы бір ауыр соққы боп, тағы бір қаза келеді. Ең сүйікті ақын шәкірті және өзін жаңғызсыратпай ой серігі боп өскен ең сүйікті, талантты баласы Мағауия қайтыс болады. Сол өлімнің артынан, қырық күн ғана тірлік етіп, жаны жабыққан жалғыздық күйігі жеңген, заманынан озып жеке дара боп үздік шыққан жалқы азамат, жалынды ақын өзі де дүние салады...

Ұзақ жылдар бойындағы үздіксіз асыл ойдың жемісі болған ақын мұрасына қарасақ, ол бір қазақ халқының көп ғасырлық қасиетін бойына жиған ерекше бір қазынадай. Онда дана ақынның өз халқының және жалпы адам баласының өнер, ой байлығынан алған үш үлкен салалы түп-төркіні барын байқаймыз.

Бұның біріншісі — қазақ халқының есте жоқ ескі заманнан жиып сақтап, өсіріп келген өз даналығы, халықтың ауызша әдебиет қоры. Ақын Абай осы қордан көп нәр алып, сол арқылы өз өлеңін көп көркейтті.

Екінші бір қол артқан қазынасы — араб, парсы, түркі тіліндегі шығыстың көркем классик поэзиясы.

Үшінші үлкен нәр, мол азық алған зор саласы — орыс халқының мәдениеті және сол арқылы еуропа мәдениеті. Осы соңғы өріске құлаш созу Абай заманы үшін әрі жаңа тарих, жаңа дәуір басы, әрі үлкен-ұзақ, кең майдан келешек еді.

Абайдың ақындық бітіміндегі ең бір ірі жағы осы айтқан үш қазынаның қайсысына барса да құрғақ үйренуші, еліктеуші боп барған жоқ. Қайдан алсын, нені алсын баршасында өзінің үлкен ойлы, терең толғауы ірі ақындық ерекшелігі арқылы, үнемі өз елегінен өткізіп, өз өнерімен мықтап қорытып, өзінің қайнар жүрегінен шыққан бұйым табыс етіп, өз тәні етіп ала білді. Сондықтан бұның алған үлгісінің бәрі де ақынның көркемдік ой, саналық еңбегінің бәрін терең сырлы етіп ерекше жарастықпен әдемі қып безендіріп отырды.

Бұндай дәрежеде үлгі алып үйренуші өз заманында Пушкиннің ескі антик әдебиетінен, орта ғасыр мәдениетінен, бергі шақтағы батыс әдебиеті өнерінен алған көп арналы үлгі табысы тәріздес. Ендеше сол Пушкин де, Абай да өз мұрасының маңыз нәрі бойынша халықаралық ақын және сонымен қатар өз елінің тарихынан әрі ұлттық, әрі халықтық ақын.

Енді жаңағы айтылған үш салаға жеке-жеке тоқтай түсейік.

Абайдың сексенінші жыл мен тоқсаныншы жылдар арасындағы ол әндерінің көпшілігі сол кездегі ауылдың, ауылдағы қоғамның өзгеше қалып құрылысына арналған, өзінің тұсындағы қауымның тағдырын талдауға арналған. Осымен қатар, өз халқының ой қазынасы барлығын да сынап, саралап шығады. Және қоғам тіршілігін қоғамның тарихына жаңалық тілеген ақынның жаңа мұрат жолы, ақындық программасы да көрінеді. Міні осы алуандас шығармаларының барлығында Абайдың мол араласқаны қазақ халқының өз қазынасы болады.

Бірақ осы кездің өзінде де ақын халық шығармасында айтылмаған тың сөзді айтады. Дүниені өзінің жаңаша тануына орай жаңаша сезім, жаңа ой айтқанда Абайдың тіл сөздігі (лұғаты да), өлең көріктеу өрнегі де басқаша, өзгеше шығады. Халық шығармаларындағы айтқыштық оралымдылық көрікті де ақын бұрынғыдан биік белес шығарады, сапасын асырады.

Ескі ауылдың көне құрылысын, кертартпа қалпын әшкерелегенде, феодалдық, рушылдық әлек дерттің жақтаушыларын сынап-шенегенде, еңбек елінің, көпшілік бұқараның ауыр күйімен қатар қамтып отырып жырлайды.

Ел жайын біліп қансаңыз,
Айтайын құлақ салсаңыз.
Кейбіреуі дүрсіп жүр,
Жер тәңірісіп кер мағыз.
Кейбіреуі зақуншік,
Ондырмас егер берсе арыз.
Кейбірі пірге қол берген
Іші залым, сырты абыз.
Кейбірі қажыға барып жүр
Болмаса да қаж парыз.

Міні, бұл айтқанның бәрі ел бүлдіргіш басы жуандар, атқа мінер партия басылар, молдекең, қажекеңдер— жиын аты. Надан дүмше кесірлер. Абайдың өмір бойы алысып өткен қырсықтары осылар басында, осылар ісінде, осылар пәлесінде.

Кітапты молда теріс оқыр
Дағарадай болып сәлдесі.
Малқұмар көңілі бек соқыр
Бүркіттен кем бе жем жесі,—

дегені де солардың дүлей тобы. Осымен қатар, сол қо-

мағай еңбексіз бай жуанның көп бейнетқорға ететін таптық, топас қиянатын атайды:

Мал жияды мақтанып білдірмекке,
Көзге шұқып малменен күйдірмекке.
Өзі шошқа, өзгені ит деп ойлар
Сорпа-сумен, сүйекпен сүйдірмекке...

Осындай құнарсыз, надан, қараңғы қанаудың шырмауында көптің қамалып жүргенін көріп, ақын қамқор азамат боп, назаланып үн қатады:

Жұртым-ай, шалқақтамай сөзге түсін,
Ойланшы, сыртын қойып сөздің ішін...
Адасып алаңдама жол таба алмай,
Берірек түзу жолға шық, қамалмай.
Не ғылым жоқ, немесе еңбек те жоқ
Ең болмаса кеттің ғой мал баға алмай..., —

деп ғылым, мәдениетке, жаңа мұрат-мүддеге шақырады, өнімді, нәрлі еңбекке шақырады.

Сол сияқты қазақ әдебиетінде ең бірінші рет әйел халін, әйел теңсіздігін барынша қатты масқаралап, ащы мысқыл ызамен айтқанда Абай:

Есерлер жас катынды тұтады екен,
Жас қайғысын білдірмей жұтады екен.
Ортасында бұлардың махаббат жоқ,
Тұсап қойып кашырар бұқа ма екен.
Бай қартайса малына берер шылбыр,
Мал өмірді жаңғыртпас құдай ұрғыр.
Біреудің қызын алып малға сатып,
Баяғыны іздеген қандай құрғыр, —

деп жерлейді. Әйел халін, жар жүрегін, жас назын, адам мұнын жырлағанда Абай бұрынғы халық шығармаларындағы әйел бейнесіндей суреттемейді. Ондағы әйелдің көбі сырт халының қайғы тартысымен көрінуші еді. Абай сол әйелдің ішін ашып, адамдық асыл сырын суреттеп ашып, сол сыпаттарына тіл бітіреді. Теңдік беріп, сүйіп ұқсақ ол әйел айнымас дос, асыл жан, даналық пен берік жүрек иесі, қызықты, қымбат жар, қадірін біл, қор етпе дейді.

Ақындық өнерінің өзінде де Абай тың көзбен жаңаша қарайды.

Шортанбай, Дулат пенен Бұқар жырау,
Сөзінің бірі жамау, бірі құрау, —

дегенде олардың тек ақындық олақтығын айтпайды.

Күрделі тұтас ой жоқ, қоғамды жаңалыққа бастар ой жоқ, әсіресе ғасырлар бойы кертартпа-надан, мешеулікпен алысу жоқ. Қайта сол ескіліктің түбінде ықтап, айналсоқтап тұрып қалған шабандық, надандық бар деп шенейді. Ол қалыпты өзінің ақындығы үшін қанағат қылмайды. Ақындық әлеумет тіршілігінің тартысына арналсын, қоғамға азаматтық қызмет етуді өзінің ең зор, ең қасиетті қарызы санамаса ол ақындық емес деп ұққан Абай өз өнерінің бәрін сол ғана биік мақсұтқа арнайды. Сонымен заманды өзгертпек, тарихты жаңалық туғызатын заманының кесірін кетіретін тарих болсын дейді. Заманның болып тұрған болмысына көніп ере берген адам қайраткер емес, саналы адам да емес. Заманын жаңғыртам деп еңбек, талап етсін дейді.

Әр кімді заман сүйремек,
Заманды қай жан билемек.
Заманға жаман күйлемек,
Заман оны илемек, —

дейтінінің мәні сол. Осы жолда еңбек пен тартыс қана, қажырлы талап қана шын адамның серігі болмақ. Сахараның кедей бейнетқорына есе әперетін де сол еңбек пен тартыс, білім үшін, жарық келешек күткен жас буын үшін де жөн-жосық, жол аңғар салғаны. Осы жолда берік бол да, тұрлаулы бол. Әйтпесе:

Тұрлаусыздың қолынан не келеді?
Ынтасыз қайтіп өнер үйренеді.
Еңбегі жоқ еппенен мал табам деп
Сендіре алмай, сене алмай, сенделеді, —

дегеннің керін құшады дейді.

Адам тірлігінің мағына-мәнісінің өзін бұрынғы қазақ ақындарынан мүлде басқа, жаңаша бағалап ұғындырады. Осы жолда өнерлі елдің бәрінен оқы, үйрен, үлгі ал. Адам баласының бәрінің тарихындағы жақсылығынан, өнерінен үйрен. Бұл жолда дін де, ата салт та, ескі құрылыс қалып та кедергі, бөгет болмасын. Болар болса аттап өт, елең қылма. Кім білім беріп, елдігінді жаңа белге шығарар болса сол досың, сол жақының деп, халық, қауымға бет сілтейді.

Осы жолда ел тарихының кесірі болатын:

Сабырсыз, арсыз, еріншек,
Көрсө қызар жалмауыз.
Сорлы қазақ сол үшін
Алты бақан ала ауыз, —

болып жүрген пәлешіл, ескішіл, керенау, надан ру басыларды еңбек елінің, ел тарихының барып тұрған залалды арам тамақ паразиті деп жариялайды.

Қылып жүрген өнері —
Харакеті әрекет.
Өзі онбаған антұрған
Кімге ойлайды берекет, —

деп таңбалайды. Осындай жұрт әлеумет тірлігіне арнап айтқан ұлы ақынның үлкен үн, қатты сынын үнемі көреміз. Сондай ұстаздық сөзінде жаманшылықтың пішін-кескінін аса жиіркенішті етіп, жалтармастан басқа сабап, жарып айтқан ақын қазақ әдебиетінде Абайдан бұрын, дәл бұндай толық боп шыққан емес.

Қазақтың елдігімен, тарихымен, бұрынғы қазынасымен жалғаса отырып, соны өсіріп, өрістетіп Абай айтқан жаңалық бұл саналғандар ғана емес, тағы да әлде неше. Бірақ бар тарауындағы бір ерекшелік соның бәрін, жаңа дәуірге бастаймын деген ағартушы ақын өзінен бұрынғы ақынның бәрінен басқаша айтуында. Сондайлық басқаша, тың жаңалықты Абай шығыс әдебиетінің қорына қол артқан кезде де мол тауып отырады.

Абай өзінің жас шағынан жақсы білген классик ақындары: Фирдауси, Низами, Шейх Саади, Қожа Хафиз, Науаи, Фзули, Бабурларды өмір бойы зор қадірлеп өткен. Ерте кезде оларға еліктеп жазған шығармалары да болған. Кейінде Низами, Науаи жырлаған Ескендір жәйін, Аристотель жәйін батыс әңгімелерінен алып қосқан жаңа сарындармен көркейте түсіп, жыр дастан етеді.

Абайдың айтуынан кең сахараға «Мың бір түн», «Шаһнама», «Ләйлі—Мәжнүн», «Көрұғлы» сияқты үлкен асыл мұралардың халықтық ауыз апсаналары да мол тараған.

Араб, иран мәдениетінің тарихын тереңдеп зерттеген Абай: Рашид ад-Дин, Мухаммед Хайдар, Бабур, Абулғазы Баһадур хандай арғы-бергі тарихшылар еңбегін де жақсы білген.

Мантық (логика), философия, ахлақ (мораль) философиясын да білген. Ертеден бергі шығыс ғұламаларының көп еңбектерін бертін уақыттарда да үнемі зерттеп отырған. Және тек ескі шығыс мәдениеті емес, өз тұсындағы жақын шығыс мәдениетінің халінен де хабардар болған.

Татардан шыққан алғашқы ағартушы, жаңашыл ғалым Шихабуддин Маржани еңбектерінен бастап, бертініректе майданға шыққан жалған жаңалық, діншіл саясат ағымы исламшылдық, түрікшілдік (панисламизм, пантюркизм) үгіттерін де білген. Мысырда Мұхаммед Ғабдуһи бастап, Жалалиддин Аугани қостаған исламшылдық үгіті кейін Россия мұсылмандарына тарай жетіп еді. Ол сияқты батыс мәдениетінен бас тартқызып, жұртшылық тарихының ілгері басар қадамын кейін шегеретін кертартпа өсиетке ден қойған қыр феодалы хажы, молда, пір ишан қазақ даласында мол еді. Ол ағымның өзіне тиісті газеттері, журналдары да болған. Исмаиыл Гаспринский шығарған «Тәржіман» газеті Абай кезінде қазақ сахарасына да көп тараушы еді.

Бірақ өз халқының келешек табысын, болар тағдырын ұлы орыс халқының мәдениетімен жалғастырып өсіруді өмірлік еңбегінің биік нысанасы еткен Абай жаңағы жалған жаңалыққа ермейді, елікпейді? Оны бүтіл шығыстың сан заманға кейін кенже қалуына себеп болған кесір кедергінің бірі деп танып, енді бірде бір адым бірге болмайды. Аулақ серпеді.

Қауым халқына қызмет етудің жолы европалық кен еркін ойдың бетінде. Орыс классиктерінің өз қоғамына, бүтіл адам баласына нұсқаған кең іргелі адамгершілік, азаттық үгіт өсиетінде деп біледі.

Абайдың сол діншілдік, түрікшілдікті өз уақытында мансұқ етуінің дұрыс екендігін Ұлы Октябрь социалистік революция анықтап ашты. Байшыл, реакцияшыл ұлтшылдық өзіне тірек еткен бұл кертартпа ағымның залалды сырын Ленин бастаған ұлттар азаттығының революцияшыл күресі, жеңісі әшкереледі.

Абай шығыстың қорынан өзіне үлгі алғанда бұл жақтан алған жоқ. «Масғұт», «Ескендір», «Әзім» сияқты терең мағыналы дастандарды, «Көзімнің қарасы», «Қор болды жаным» сияқты сыршылдық жырларды жазғанда, «Өлең сөздің сарасы» сияқты ақындық, әсем сөздің қадірін айтқанда шығыс классик поэзиясынан тіл көрікті, жалпы ұзын ырқа саз, сарынды ала отырды. Бірақ солардың тұсында да ұлы ақын өзінің өздік өзгеше бітім бейнесін еліктеуге салынып, жеңілге сайып өзгерткен жоқ. Дүниені: әділ мақсұтты, тартыс бағытты атағанда бар ойы, бар ақындық шабыты өте терең шындықпен қабысып отырады. Сол себепті зат әлемін, адам құбылысын, қарым-қатынасын жырлағанда аспан, тағ-

дыр өмірі деп толғамай, үнемі жер басқан адамның күнделік, тарихтық шындық болмысы етіп толғап, тебіренді. Бұл Абайдың ұлы реалистік, өзіндік, абайлық тұлғасынан туған ерекше қалып-қабілеті еді.

Сонымен шығыстың көркемөнері мен мәдениеті де Абайда тұманды бұлдыр күйде емес, ақынның сыншы елегінен екшеліп, сұрыпталып өтіп кеп, Абай поэзиясына нәр қосады.

Ақын Абайдың орыс халқының ұлы мәдениетіне бой ұрып, өнеге нәр алуы да әлде қалай, жалаң қабат, жадағай емес. Өмірлік тұрақты негіз нанымдарында шығыстан батысты артық көріп, тандап алуымен қатар, ақын өз бетімен оқып, ізерлеп-іздегенін тереңдей отырып орыс пен батыс әдебиетіне ұзақ жылдар бойында көп үңіледі. Пушкиннен бастап алпысыншы жылдар, сексенінші жылдардың әдебиет жаңалығына да әбден қанады. Тек ұлы ақындар емес, Лев Толстой, Салтыков-Щедриндер тәрізді көркем қарасөз аталарын да жақсы біледі. Орысша аудармалар арқылы Байрон, Гетені де таниды. Ескі антик әдебиетімен де мол танысады. Айдалып келген достарының куәлігіне қарасак, Абай батыс философиясымен Спенсер, Спиноза мен Дарвин еңбектерін де үнемі оқып, көп шұғылданған дейді.

Сонда орыс классиктерінің мұраларына Абайдың баруы әр сатыда әр алуандас. Мысалы, Крыловты Абай айқын, ашық түрде таза аударушы боп ұғынады да тек әрбір мысалдың ақырындағы үгітін өзінше қазақ ұғымына ойын жанастыра түйіп беріп отырады. Лермонтовты Абай ерекше бір қызу жалынмен өзі қоса қозып, үнемі қызығып сүйіп, сүйсініп отырып аударарды. Ал Пушкинге келсек Абайдың бұған беттеген ақындық қарым-қатынасы мүлде басқа. «Евгений Онегин» Абай жасаған үзінді аудармалар анығында аударма ғана емес. Ол Пушкиннің әсем романын шабытты ақын жырымен қайталай, жарыса әңгіме етіп беру боп шығады. Абай мақсұты солар арасындағы жүрек толқынын, адамдық шындықты қазақ жастарына барлық бусанып тұрған жанды нәзік ырғағымен түсінікті, қонымды етіп беру болады. Бұл жәй тегінде тереңдей, зерттей сөйлейтін пікірлерді керек етер еді. Бірақ осы мәжілісте «Орыс классиктері мен Абай» деген [арнаулы баяндама] жолдас Ғабит Мүсірепов баяндамасы күн тәртібінде тұрғандықтан мен жаңағы аталған түйінге айрықша тоқтамаймын. Тек жалпы еске салатынымыз: Абай өз аудар-

малары арқылы және арнап шығарған әндері арқылы ұлы Пушкин мұрасына зор ықлас беріп, оның екі геройлары Онегин, Татьяна аттарын барлық сахарадағы қазақ жастарына соншалық жақын, соншалық сүйікті етіп танытты. Солардың саналы сезім жырларын бүгінгі күнде де сол сахара жастары сүйсіне күңгірентеді. Өздерінің сезім мұңын наз-назымен айтар болса, сол Абайдың өзі тірі шағында-ақ ел жастары сол сонау екі жас тілімен де айта жүретін болған. Бұл айтқанның бәрі Абайдың аударушылық жағы. Оның ар жағында әсіресе бір үлкен Абай жаңалығы орыстың классик әдебиетіне мейлінше бейіл беріп туыса, табысқандығының негізінен туған жаңалығы — Абайдың ендігі жазған өз шығармасының әсем саны сапасынан көрінеді.

Бұрынғы қазақ поэзиясындағы екі түр жыр мен қара өлеңге — Абай қосатын он бес, он алты жаңа түр осы беттегі соны жаңалық ізденудің айқын жемісі еді. «Іші алтын, сырты күміс сөз айт» деп ендігі қазақ поэзиясының сыйы мен сапасы немен өлшенетінін, қалай өсетінін атап еді.

Бұл жолында Абай тағы да Пушкинге ұқсас. Бұл дүние классиктерінің бәрінде көрініп отыратын кең тыныс, ұлы шабыт бірдейлігімен ұқсас. Биікті мензеген ой құлашының алысқа сермер ағынымен ұқсас. Аласа адыр жан жазықтан ыйықтары асып, бастарын бұлт құшып тұрған асқар биіктердің ұқсастығындай бір бітімдес ұқсастық.

Сондайлық дүние жүзінің поэзия мәдениетімен терең тамырлы жалғасы болғандықтан ғана Абай жылдың төрт мезгіліндей, сыршыл өлендеріндей, ойшыл өлендеріндей асыл жауһарларын тудырады. Сол орыс әдебиеті арқылы европаның және бүтіл адам баласының ой өрісіне, мәдениет мұрасына қолы жеткен соң ғана Абай анық өзге қазақ ақынынан үздік озық алып ақын, шын мағынасында классик ақын болады. Дәл осы және бір Абай емес, бар қазақ әдебиет тарихы емес, XIX ғасыр бойында бұрынғы Россияда болған көп ұлттардың көпшілігінің тарихында бір алуандас болады екен.

Армения классигі Хачатур Абовьян, грузия классигі Илья Чавчавадзе, азербайжан асылы Мирза Фатели Ахундов, осетин қадірлісі Коста Хетагуров, тіпті украинаның ұлы күйшісі, данасы Тарас Григорьевич Шевченконың өзі де және татарда Каюм Насири, қазақ халқына да білікті, сүйікті Ғабдолла Тоқай, бурятта Банзаров,

Хангаловтар, қазақта Абайдан басқа қажырлы Шоқан, қадірлі Ыбырай Алтынсарин — бәрі де бір бітімдес. Бірі ілгері, бірі кейінтің шыққанмен бірінде халқының мәдениет сатысына қарай, таптық сапасының өсіп-жетілу дәрежесіне қарай революцияшыл-демократтық басым болса, бірінде ағартушылық ағым сарыны басымырақ болуларымен қатар түгелмен өздерінің ел тарихына қадірлі, қасиетті мұра қалдыруда жаңағы айтқан Абайдай болып бәрі де орыс халқының шын алтын ғасырынан, сол XIX ғасырдың дүние жүзінің әдебиетіне үлгі берген даналық теңізінен суарылып барып, поэзияның құрыш болатынша шынығыпты. Бұл жөнде орыс халқының ұлы қазынасына қарыздар емес Россия ішіндегі ұлттар некен саяқ екен.

Сонда патшалық отаршылдық қысымы бір беткей жүріп жатса, анық орыс халқының қайнар жүрегінен шыққан асылдары сол ұсақ ұлттарға азаттық ойды да, ал болар жолды да, алыс тартыс жолын да өзі үйретіп, өзі баулып жатыпты. Бұл мәселе ғалымдық зерттеудің бір бітімдес ұқсастығы.

Сонда Пушкин, Лермонтовтар, Белинскийлер гуманизмі, ұлы адамгершілігі жаңағы ұлттар классиктері арқылы, ақындық жаңа туыс арқылы қандай түр, сапаға ауысып жатты. Чернышевскийдің азаттық үшін алысар, ағартушылық ұстаздық қасиеттері қалай ұрық беріп, қандай сара жол туғызып жатты — осы жақтардың өзінен зерттегенде де біз социалистік отандағы бүгінгі туыс бауырласымыздың, бұрынғы ұлы жүректердегі тек төркінін табамыз. Осы жағынан қарасақ орыс мәдениетіне сол саңдаусыз заманда қазақ сахарасынан шығып, жалғыз өзі жол тартып барып табысқан Абайдың қадір-қасиеті бұрынғыдан да артып, биіктей түседі.

Абайдан қалған асыл мұраның идеялық, көркемдік сапасын шолып өткен қысқа сөз, жалпы тексеруде біз көбінесе ақындығын, поэзиясын айтамыз. Бірақ Абай мұрасы жалғыз ақындықта емес, көркем қарасөзде де, ән-күй өнерінде де бар екені қазақ тарихына әбден мәлім.

Абайдың «Ғақлия» аталған қарасөзі де барлық құрылыс қалпымен, шебер шешен тілімен және өлеңдеріндегі ой толғауының көпшілігінің тереңдеп, еселеп өсіріп жеткізуімен, біздің әдебиеттегі тағы бір соны қызықтың, жаңалықтың бірі болған. Бұнда да сыншыл, ойшыл кө-

рінеді. Орыс әдебиетіндегі Лев Толстойдың кейбір толғау үлгілеріндей, бірақ қазақ халқының өз тіршілігіндегі күнделік болмысынан туған аса бір алғыр, жүйрік және кейде соншалық ашы мысқылы зор, кейде өте шешен орамы мол бір тың өнер көрініп отырады. Сондықтан да Абайдың өз заманында осы қарасөздерді әдейі бөлек жаздырып ап, ерекше қызығып оқитын қазақ оқушылары көп болған.

Абайдан қалған тағы бір әсерлі, әсем мұраның бірі— оның композиторлық еңбегінде, өзі шығарып кеткен көп әндерінде:

Кұлақтан кіріп бойды алар,
Жақсы ән мен тәтті күй.
Көңілге түрлі ой салар
Әнді сүйсең менше сүй, —

деген Абай құр сүйіп, құр мүлгіп тыңдап қойған жоқ. Ақындық жолда көп іздегеніндей, ән шығаруда да жұрт айтқанды қайталап айтпаймын деп тың үлгі нақыс, тың бір саз, сарын, жаңаша бір сезім ырғақтарын ізденеді.

Ұйықтап жатқан жүректі ән оятар,
Оның тәтті оралған мәні оятар.
Кейі сауық, кейі мұң дертін қозғап
Жас балаша көңілді жақсы уатар, —

деген Абай және ән мен кұйді қаншалық ұлы, биік өнер деп білгенін көрсетеді. Өзінің тың түрмен шығарған әлендеріне ән шығарғанда анық сол зауықты, зорлықты болар әсерлі жағын ойлайды... Әнде де Абай өзге қазақ өнерлілерінен, әнші-күйшілерінен бөлек. Өзінше тың ізденуі бар, өзіндік ерекше бітім көркі бар композитор болады. Бұнда да Абай ақын... Күй толғауының ақыны... Ол ақын болмай, ақынша білінбей тұра алмайды, ұйткені ол үшін ақындық барлық өмірінің тынысы да, шыны еді. Заманының ойы танымай талап жүрген кезінде, талабы жанбай, қайғы мен арман дерті көп-көп міндетін артып жүргенде де Абайдың айнымай, қажымай ұстап қалған бір құралы, бір досы бар-ды. Ол — сол ақындық еді... Өзгесінің бәрінен ажыраса да жалпы айрылмас сол серігі арқылы келер ұрпақ туар тарих жарқын күйімен тіл қатысқандай, қабысқандай болатын. Сондықтан да өзінің жан сырын айтып, келешекке жолдаған жырында өз ақындығы туралы:

Көк қанат бейіс құсындай
Қу ағашқа қонақтай
Ол бұтақтан қозғалмас,
Өкіріп дауыл, сокса жел.
Өзгеге бола жырламас,
Ыстық күнді жоқтар ол.
Жанымның жарық жұлдызы
Жамандық күнде жарымсын,
Сөз болсын ескі әр сөзі
Кейінгіге қалынсын, —

деген. Бұл анық келешектің ыстық, мейірлі күнін жоқтаған, кейінгіге сырын ашқан ұлы ақынның арыздасу сөзі, соңғы бір өсиеті еді.

Мініки, осындай сыпат сымбаты бар, бір жағынан ел анасының бауырынан өскен, екінші жағынан ұлы орыс халқының мол мұрасын ой қорегі етіп өскен ұлы Абай қазір бізге — өткен заманның аса бір ғажайып жаратылысы сияқты көрінеді. Ол өз халқымыз тарихындағы ең бір биік шың басына шығып көлеңкесін, жемісін көпке жайып тұрған алып емен, тау емені сияқты.

Барынша тұтас ой ықласымен, ілгергі жарқын заманға ұмтылғандықтан, Абай өз халқының ой санасы өсу тарихында анық прогресс жолын бастаушы болды. Өз заманының, тарихтық кертартпалық бөгетінің бәрінен аттап өтіп, елі, жұртын дүниелік мәдениетке жеткізем деушінің ең алдыңғы бірі болды. Сол талап тартысы арқылы заман мешеулігін жеңіп, қазақтың еңбекші елі мен орыс халқының ой құралдарын бір араға қосып, азаттық жолындағы біріккен күрес қайраткері болды. Сондықтан да Абайдың ардақты жырлары Ұлы Отан соғысында елін, жұртын қорғап жүрген қазақ жауынгерлерінің командирлерінің сенімді серігіндей боп, бар майданда ере жүрді. Олардың барлық ұлы одақ ұлттарының ұлдарымен жүрекке-жүрек, білекке-білек қосқан қаһармандық қимылында Абай аға дос боп құптап отырды.

Сондай боп өз халқының адал ұл-қыздарымен қатар ханды жорықтың ауыр жылдарын бірге кешіп өткен Абай біздің шын бақыт дәуірі болған социалистік дәуірімізде бұрынғыдан да қадырман, ардақты боп отыр.

Сондайлық өлмес, өшпес қасиеттері ұлы Абайға деген қазақтың классик әдебиетінің қадырдан атасы деген қазақ поэзиясының күншуақты алып асқар биігі деген ат, атақ бергізеді.

Алматы, 1945 ж.

ДОКЛАД НА ТЕМУ «ЖИЗНЬ И ТВОРЧЕСТВО АБАЯ» (ДЛЯ ЮБИЛЕЙНОГО ПЛЕНУМА СП КАЗАХСТАНА)

Беликий поэт казахского народа Абай родился в 1845 г. в Чингизских горах Семипалатинской области, в кочевьях племени тобыкты.

Отец Абая — самовластный, суровый степной правитель Кунанбай — был старшиной тобыктинского рода, недавно принявшего русское подданство.

Ранние детские годы Абая прошли в тяжелой обстановке семейного разлада внутри полигамной семьи (Кунанбай имел четырех жен). Этот необыкновенно тягостный уклад феодальной семьи влиял на психику, нравы и личную судьбу не только жен-соперниц, но и [на] детей, обычно также соперничавших между собою, как и их матери. Но, по счастью для Абая, его родная мать Улжан была женщиной замечательных качеств. Ее природная гуманность, сдержанная рассудительность и исключительная любовь к сыну создавали для Абая в семье уют родного гнезда. Улжан всегда выделяла его из числа остальных своих детей, и имя его Ибрагим, данное отцом, она заменила ласкательным «Абай». Это имя так и осталось за ее сыном на всю его жизнь.

Дав мальчику начальное домашнее образование у наемного муллы в ауле, Кунанбай послал восьмилетнего Абая обучаться в старометодном «медресе» семипалатинского имама Ахмет-Ризы.

За пять лет учебы в этом медресе прилежный и необыкновенно способный мальчик сумел получить многое. Уже к этому времени им владела рано пробудившаяся любовь к поэзии. Она зародилась в нем еще тогда, когда он слушал в родном ауле многочисленные рассказы и воспоминания бабушки Зере, хранительницы живой старины, когда заучивал наизусть слышанные в ауле сказки, легенды, богатырские былины, исторические песни — все многообразное богатство творений акынов, певцов его родных степей. И, попав в медресе, Абай стал увлекаться чтением арабо-иранских и тюркских поэтов. Из удушливой атмосферы богомольных буквоедов, темных фанатиков (хальфе, хазретов), окружавшей его, он чутким, пытливым умом рвется, как к благодатному оазису в мрачной пустыне, к произведе-

ниям знаменитых классиков Востока, к народной и классической литературе. Вместе с тягой к изучению восточных языков в нем пробуждается интерес и к русскому языку, к русской культуре. Нарушая суровый устав медресе, он самовольно поступил в русскую школу, одновременно обучаясь и там.

За эти школьные годы Абай не только изучает доступных ему поэтов, но и сам начинает писать стихи.

Вдумчивый юноша, старательный ученик и начинающий поэт, Абай мог бы извлечь много важного и полезного для своего будущего даже в условиях скудной «науки» медресе. Но воля отца определила дальнейшую участь своего сына в ином направлении.

Непрерывная борьба степной знати за родовую гегемонию и постоянное участие в ней Кунанбая нажили ему много врагов среди его дальних и близких соперников. И Кунанбай должен был готовить к участию в этой борьбе каждого из своих детей и близких родственников. Поэтому, прекратив обучение Абая в городе, Кунанбай вернул его в аул и начал постепенно приучать сына к административной деятельности главы рода.

Наделенный от природы недюжинными способностями, юноша очень рано попал в самую гущу сложных интриг, в противоречивое переплетение человеческих взаимоотношений. Так как тяжбы решались не царским судом, а на основе веками существовавшего обычного права казахов, Абай был вынужден обратиться к богатым запасам прошлого и настоящего казахской народноречевой культуры. И еще в юношеском возрасте он заслуженно стяжал себе славу красноречивого, остроумного оратора, научившись высоко ценить все полновесное значение художественно-поэтического слова.

Абай знал почти всех своих предшественников поэтов, акынов и участников айтысов, выступавших перед народом в борьбе за поэтическое первенство.

Рано пробудившийся интерес к книжной восточной поэзии (арабской, иранской, чагатайской) рождал первые подражательные стихи Абая. Теперь обращение к традиции казахской народной поэзии сделало его новые стихи оригинальными и индивидуально-самобытными. В этих стихах уже наметился будущий самостоятельный облик поэта, чье творчество уходит корнями глубоко в народную основу.

Поэзия Абая этого первого периода дошла до нас

далеко не полностью. Вместе с небольшим количеством юношеских стихов мы знаем только ряд упоминаний об отдельных забытых и утерянных произведениях. Слабое развитие письменной культуры в Казахстане того времени обусловило и отсутствие писем, мемуаров, записей, воспоминаний современников, которые могли бы сохранить юношеские стихи Абая и осветить его биографию. Немалое значение при этом имело и отношение к поэту вообще, бытовавшее в феодально-байской среде того времени. Если народ с глубоким уважением относился к поэтическому творчеству и высоко чтил звание акына, то родовитые баи с самодовольной гордостью говорили: «Слава богу, из нашего племени не выходило ни одного баксы и акына». Этим презрительным отношением знати к профессии поэта объясняется то, что в родных аулах Абая не сохранилось ни его ранних произведений, ни рассказов о его поэтической деятельности ранней поры. И сам Абай под влиянием таких взглядов на поэта часто выдавал свои стихи того периода за стихи своих молодых друзей.

Втянутый насильно волей отца в тягостные дела родовых распрей, Абай долгое время жил в большом душевном разладе с отцом. Он не мог примириться с несправедливостью и жестокостью отца и часто шел вразрез интересам и стремлениям Кунанбая, вынося справедливые и беспристрастные решения многих дел. Между властным отцом и правдивым, непокорным сыном все чаще происходили серьезные споры и стычки, готовые со временем вылиться в прямой разрыв.

Этот разрыв и совершился, когда Абаю было двадцать восемь лет.

Теперь Абай смог определить дальнейшую свою жизнь по велениям собственного разума, своей личной воли.

Прежде всего он вернулся к изучению русского языка, прерванному в детстве. Новыми его друзьями стали акыны, певцы-импровизаторы, талантливая степная молодежь, по преимуществу незнатного рода, лучшие представители русской интеллигенции того времени, встреченные им в Семипалатинске. И на тридцать пятом году жизни Абай вновь возвращается к поэзии. Но и стихи этого периода он все еще распространяет от имени своего молодого друга Кокпая Джантаева. В течение двадцати лет Абай уже как зрелый и культурный человек

изучает лучшее в наследии народной литературы, восточных поэтов и, главным образом, русскую классическую литературу. И только летом 1886 года, когда ему было 40 лет, написав прекрасное стихотворение «Лето», Абай впервые решился поставить под произведени[ем] свое имя.

К этому же времени, до глубины души разочаровавшись в нравах и во всем моральном облике социально-разлагавшейся феодально-родовой среды, Абай всеми силами стремится оттолкнуться от нее. Будучи в юности невольным участником бесконечных межродовых раздоров и распрей, разжигаемых воротилами родов, Абай теперь отчетливо сознает всю пагубность, всю неимоверную тяжесть этой родовой борьбы для народа, начинает понимать истинный смысл этих раздоров, искусственно разжигаемых царизмом, проводящим политику «разделяй и властвуй». Управители и старшины превращаются в его глазах в ставленников колонизаторской власти. Абай задумывается над [тяжкими] судьбами своего народа, терзается мыслями об участи темной, угнетенной и бесправной народной массы. И стихи зрелых лет Абая выражают глубокую скорбь поэта о злосчастной доле отсталого народа.

Искренний поэт и верный сын своего народа, Абай ищет выход для него. В первые же годы своей зрелой поэтической деятельности Абай пытается открыть народу глаза, громогласно осуждая и беспощадно бичуя в правдивых и желчных, изобличительных стихах пороки феодально-родовой, чиновничьей знати и призывая народные массы к просвещению, которое одно может указать им путь к иной жизни.

В то же время Абай усиленно занимался самообразованием, и книги русских классиков стали его неразлучными друзьями.

Счастливым случай свел Абая с ссыльными русскими революционерами семидесятых-восьмидесятых годов. Это были представители русской революционной интеллигенции, воспитанные на учениях Чернышевского, Добролюбова. Некоторые из них, как, например, Е. П. Михаэлис, являлись ближайшими и активными [соратниками] известного русского революционера-публициста Шелгунова. Как Михаэлис, так и позднее сосланные в Семипалатинск Нифонт Долгополов, Северин Гросс прибыли в Сибирь сравнительно молодыми людьми. Возникла тес-

ная связь Абая с ними, перешедшая в большую дружбу. На лето они выезжают в гости в аул Абая, зимой постоянно переписываются. С исключительным вниманием и отзывчивостью русские друзья помогают самообразованию Абая, подбирая для него книги, отвечая на его вопросы.

Надо сказать, что эти друзья Абая, принадлежавшие каждый в отдельности к различным общественно-революционным течениям того времени в России, находили единую платформу для себя в проявлениях своей общественно-просветительской деятельности. Они зачастую забывали свои внутривнутриполитические разногласия перед лицом хищнической эксплуатации народных масс, перед лицом невежественно-насильнических актов тирании... самодурства и мракобесия царских чиновников и местных сатрапов-правителей...

Постепенно они сами становились первыми культуртрегерами в отсталой окраине, становились ревнителями интересов просвещения, преобразования жизни, быта, истории народов Сибири. Сейчас мы имеем много трудов в различных отраслях знания, написанных Михаэлисом, имеем объемистое исследование под названием «Обычное право у киргиз» Северина Гросса. Вопросами выявления этнического типа казахов занимался медик-антрополог Нифонт Долгополов, украинец по [национальности].

Давая многое Абаяу в его поисках знания, они и сами много черпали от Абая как у широкого и глубокого знатока истории, обычного права, поэзии и искусства, экономики и социального быта многих народов, родственных казахам.

Естественно при этом стремление всех упомянутых друзей Абая донести через голову закоренелых чиновников-колонизаторов до широких народных масс Сибири и Казахского края правду о русском народе, правду, воплощенную в трудах и думах великих русских классиков и крупнейших общественно-политических деятелей тогдашней России. И высокий гуманизм, и глубокие изобличительные идеи, и упорная оппозиционность русской классической литературы XIX века царизму, и также веяния освободительных идей, и неумолкающий голос возмущенного заступничества за угнетенные деревенские трудовые массы русского народа — все в целом питало многими источниками только пробуждающуюся обще-

ственную мысль Сибири и Казахского края. Не будучи сами тогда известными и решающими фигурами в масштабе всего российского революционно-демократического движения, друзья Абая выполняли, однако, великую историческую миссию вестников от сокровищниц русской духовной культуры. В осуществлении ими этой благодарно-деятельной программы имени и творения Пушкина, Лермонтова, Салтыкова-Щедрина, Льва Толстого, Чернышевского, Добролюбова и т. д. играли огромную общественно-политическую роль. Знакомить с ними такого поэта казахского народа, как Абай, привить в нем и в подобных ему деятелях народов Сибири чувство глубокого уважения к великому наследию русской культуры, привить чувство родственной близости общественных идеалов во имя духовного раскрепощения народов от многовекового гнета и темноты было подлинно великим делом в революционно-активной действенной программе ссыльных друзей Абая. Они помогают Абаю познакомиться со всем сокровенным в истории культуры русского народа, помогают всемерно и старательно.

Благодаря этому Абай очень успешно и быстро расширяет круг своих интересов. Необыкновенно широко раздвинулся его горизонт, когда он обнаружил и познал подлинные ценности духовной культуры русского народа. Абай становится почитателем наследия Пушкина, Лермонтова, Крылова, Салтыкова-Щедрина, Льва Толстого. И с... того памятного лета 1886 года, т. е. с начала своей осознанной поэтической деятельности, Абай переводит на казахский язык произведения Крылова, Пушкина, Лермонтова, впервые делая их доступными и понятными для своего народа.

Будучи не только поэтом, но и композитором, глубоким знатоком и тонким ценителем казахской народной музыки, Абай создает ряд мелодий, главным образом для тех своих стихов, которые вводили в казахскую поэзию новые, неизвестные ей до этого формы (восьмистишие, шестистишие и т. д.). Такие же новые мелодии создал Абай и к своим переводам отрывков из «Евгения Онегина». И уже в 1887 году имя Пушкина и имена его героев Онегина и Татьяны, пролетев над степями на крыльях этих песен, стали родными для казахского народа, так [ими же] известными, как имена казахских акынов и героев казахских эпических поэм.

К этим же годам имя самого Абая — поэта, мыслите-

ля и композитора — становится одним из самых популярных и чтимых народом имен. К нему едут акыны, композиторы, певцы из дальних районов его родины. Знаменитый Биржан, акын Асет, слепая женщина-акын Ажар, старшие акыны Шортамбай, Кемпирбай заучивают и поют его песни. Сверстники Абая акыны Жусупбек Шейхисламулы, Машур-Жусуп Копеев, Нармамбет, женщины-поэтессы Куандык, Сара и другие разносят по широким степям его стихи.

Вокруг Абая группируются ученики-поэты, образованные и знакомые с книгами люди: Кокпай, Муха, Акылбай, Какитай, младший сын Абая — Магавья. Все они, по примеру самого Абая, усиленно занимаются самообразованием, изучают русскую литературу, пишут поэмы — исторические, романтические и бытовые — на темы, разработанные и заданные своим учителем.

Популярность имени Абая привлекает не только казахов, но и многих либеральных людей Востока, по преимуществу из татарской молодежи, принужденных покинуть города из-за преследования властей или репрессированных царским правительством пришельцев с Кавказа, Крыма. Так, в ауле Абая месяцами гостили кавказцы, бежавшие из сибирской ссылки и пробиравшиеся по казахским степям к себе на родину. Аул Абая постепенно становился центром прогрессивных, либерально настроенных, передовых людей того времени.

Все это, а также длительная и прочная дружба Абая со ссыльными революционерами и частые поездки их к нему в сильной степени тревожат властей края. За аулом Абая устанавливается негласный надзор. Абай становится объектом постоянного и бдительного внимания приставов, урядников, волостных управителей.

А культурная среда учеников, последователей и почитателей таланта Абая все увеличивается с годами. Широко распространяется в городе его огромное влияние. Поются, переписываются и заучиваются массами не только его собственные стихи, но и произведения его учеников. В форме устного сказа распространяются в степи романы западных и русских писателей, прочитанные Абаем и пересказанные им своим слушателям-сказочникам. Так проникли в степь популярные среди абаяевских слушателей «Три мушкетера», «Генрих Наваррский» Дюма, русский народный сказ о Петре Великом, романы, рисующие времена инквизиции. Рассказывался

в устной передаче «Хромой бес» Лесажа под названием «Хромой француз». Рассказывались в устном изложении Абая романы о пионерах-поселенцах американских прерий, сюжеты поэм Лермонтова и множество восточных поэм, [таких], как «Шахнаме», «Лейли и Меджнун», «Кер-Оглы» и т. д. По примеру Абая распростран[яли] такие произведения и ряд европейски-образованных людей из круга Абая.

Сам поэт обучал своих детей в русских школах. Его дочь Гуль-Баден и сыновья Абдрахман и Магавья с раннего детства были посланы им в город, в русскую школу. Впоследствии Абдрахман получил солидное образование, окончив Михайловское артиллерийское училище в Петербурге, а дочь и другой сын, Магавья, вернулись в аул только по слабости здоровья. Вернувшись в семью, Магавья становится одним из самых ревностных и старательных учеников своего отца.

Он и старший сын Абая, Акылбай, были самыми талантливыми поэтами среди последователей Абая. Магавья написал несколько поэм, среди которых лучшими считаются поэмы, написанные по совету Абая: «Медгат Касым» — поэма о борьбе раба с хозяином-плантатором на берегах Нила и «Шамиль» — о борьбе с царизмом... кавказских повстанцев. Акылбай оставил романтические сюжет[ные] поэмы: «Дагестан», «Зулус», темы и идеи которых также подсказал ему Абай.

Другие поэты абаевской школы — Кокпай, Бейсембай — писали поэмы исторические, беря темы из быта казахов в прошлом — «Аблай», «Козы Корпеш»...

Все эти произведения также распространялись среди народа и в рукописях, и главным образом в устном исполнении акынов-певцов, заучивавших их и разносивших по степи. Так же доходили до широких масс казахских слушателей произведения Пушкина и Лермонтова — новые, неизвестные им ценнейшие дары мировой поэзии, [например], переводы отдельных стихов Байрона, Гете и т. д.

Эта разносторонняя просветительская, художественно-воспитательная и общественная деятельность Абая и его учеников всей силой своего колоссального воздействия была направлена против отсталых феодальных устоев тогдашнего аула, против конкретных носителей этого зла — родовитых интриганов, невежественных угнетателей народа и... против всей системы царизма.

Этим Абай заслужил лютую ненависть степных феодалов. Они начали непрерывную, грязную и коварную борьбу против всего того, что нес на своем знамени просвещенный и непримиримый поэт. Эти враги Абая были в союзе с чиновничьей знатью, с властями и с переводчиками, со всеми тогдашними представителями продажной мелкочиновничьей интеллигенции.

Все эти темные силы, боясь народной любви к Абая, не могли действовать против него открыто. Они избрали коварные и вероломные методы борьбы. Один из старейшин, непримиримый и злобный враг Абая — Оразбай — сплотил вокруг себя недовольных Абаям представителей степной и городской знати. Они стали преследовать абаевских учеников, порочить Абая клеветой и, наконец, в 1897 году, при явном попустительстве властей, устроили предательское покушение на жизнь Абая. Они затопили канцелярии губернаторов, уездных начальников, царских судов всевозможными доносами на Абая, называя Абая «врагом белого царя», «смутьяном среди народа», «неугомонным нарушителем обычаев, прав и установлений отцов и дедов». По этим доносам в аул Абая нагрянули с обысками чины семипалатинской полиции.

Неоднократно пытался изъять Абая из степи и губернатор. Но, боясь исключительной популярности Абая среди казахского народа, опасаясь возмущения масс, он вынужден был ограничиться только изоляцией Абая от его ссыльных друзей.

Непримиримый, прямолинейный и беспощадный обличитель всех пороков управителей, биев (родовых судей), родовых старшин и всех иных властей, Абай стал мудрым советником народа во всех его тягостных больших и малых делах. За его разумными советами, за его бескорыстным и справедливым решением в спорах начали обращаться люди, племена и роды не только из близких аулов, районов. Нередко к нему приезжали и с просьбой решить сложные междубластные дела о набегах, убийствах, о пени за убийства, в которых чины власти не смогли разобраться.

На особых многочисленных сборах, называемых чрезвычайными съездами по разбирательству тяжёбных дел между населением различных уездов, возникали вопросы и о женской доле, о возмещении убытков безвинно пострадавшим народным бедняцким массам. Ставился вопрос о наказании родовых воротил-феодалов, смутья-

нов, обрушивающих тяготы и бедствия как последствия своих бесконечных интриг на головы мирного, ни в чем неповинного народа.

Абай, не являясь ни в коей мере официальным лицом, порой должен был решать спорные дела как избранный третейский народный судья. И Абай брался за них — только для того, чтобы выручить из бедственной вражды и спасти от новых набегов безвинные массы народа, чтобы заставить присмиреть поджигателей этой борьбы. По единогласному свидетельству современников мы знаем, что проникновенность, справедливость и бескорыстная объективность Абая в решении таких дел были настолько безукоризненными, что порой судиться перед Абаем шли даже враждовавшие с ним родовые старшины.

Дела и творения Абая были особенно популярны среди степной молодежи. На многих народных сборах, поминках, торжественных тоях (пирах), на свадебных празднествах певцами и акынами пелись его песни. Юноши объяснялись в своих любовных чувствах строками стихов Абая. Девушки из родных аулов Абая, выходя замуж, увозили в числе своего приданого рукописные сборники стихов, поэм и наставлений Абая. Так сохранились сборники, принадлежащие девушкам Асие, Василе, Рахиле и т. д.

Но завистливая, коварная и невежественная среда степных воротил не могла мириться с такой невиданной славой, которую создал народ имени опасного, ненавистного для них Абая, и они продолжали интриги и непрерывную борьбу против него, отравляя дни труда и кипучей творческой деятельности его самого и его учеников.

Сложная сеть этих хитроумных, грязных интриг доходила до безобразных бытовых проявлений, ранивших сердце поэта. От Абая отталкивали его ближайших родных, восстанавливали против него его племянников, даже его родного брата, вероломного Текежана, клеветой и угрозами откалывали от Абая его учеников, преследованиями и откровенными нападками на его друзей.

В этой мрачной и страшной атмосфере злобы и ненависти тяжелой и непоправимой утратой явились для Абая ряд смертей, особенно смерть его сына Абдрахмана, наследника дел его, образованного и талантливого человека. Надломленный тягостной борьбой и горестной трудной жизнью, одинокий борец за правду, за счастли-

вую жизнь народа, преследуемый тупой, злобной средой феодалов и чиновничьей знати, Абай терпит последний удар судьбы: умирает в чахотке его любимый сын и талантливый ученик — поэт Магавья...

Пережив его только на сорок дней, Абай, раздавленный этим несчастьем и упавший духом, отвергнув всякое лечение своего недуга, умирает в родных степях на шестидесятом году жизни.

Он похоронен около своей зимовки — в долине Жидебай, вблизи Чингисских гор.

Литературное наследие Абая в виде его стихов, поэм, переводов и бесед с читателями («Қарасөз»), названных им «Гаклия», в последнем издании составляет два объемистых тома. Драгоценный результат многолетних дум, волнений и благородных душевных порывов поэта, наследие это теперь, на всем фоне истории казахской литературы, представляется огромным синтезом духовной культуры казахского народа всех предшествовавших Абаю веков.

Три великих источника национальной и общечеловеческой культуры питают своими соками корни творчества мудрого поэта.

Один из них — древнеказахская культура, запечатленная в устных и письменных памятниках прошлого, созданных гением самого народа. Творчество Абая питалось богатствами этого бесценногоклада. В своем глубоко и тесном общении с поэтическим наследием родного народа Абай сумел увидеть этот клад новым творческим взглядом и обогатить им свою поэзию.

Другой источник — это лучшие образцы восточной культуры, арабо-иранская и тюркская классическая поэзия. В той стадии развития казахской литературы, в которой застал ее Абай, обращение к восточной культуре было еще в значительной мере не прошлым, а настоящим, ибо соприкосновение с этим источником вплотную началось лишь с начала XIX века. И насыщая этим богатством, малознакомым казахскому народу, свою поэзию, Абай, несомненно, совершил прогрессивное дело.

Третий источник — это русская (а через нее и европейская) культура. Для эпохи Абая самый факт обращения к этому источнику главным образом к наследию русских великих гуманистов и классиков, до сих пор совершенно неведомых казахскому народу, был фактом огромного значения. Это было залогом будущего расце-

та казахской культуры, смелой и верной ориентацией пути своего народа в историческую перспективу будущего.

Исключительная самобытность, природная мощь и гениальность Абая сказывались в том, что, обратившись к упомянутым трем источникам культуры, он не ослабил качество своего творчества ни подражательством, ни какими-либо проявлениями простого эпигонства и фальши. Делая критический и строгий отбор, Абай как художник большого дыхания органически впитывает в себя новую культуру. Свои идейно-художественные искания и свою поэзию он насыщает этой культурой уже в претворенном своей ярко выраженной индивидуальностью виде.

Обращением к этим культурам — далеким и неосвоенным еще казахским народом — Абай обогатил себя не только новыми средствами художественной выразительности. Он обогатил и свой духовный мир новыми идеями, сумев получить для себя столько же, сколько Пушкин получил из общения с античной, средневековой и современной ему западной культурой. И так же, как Пушкин, Абай в самой сущности своего идейного и творческого богатства интернационален, но вместе с тем, как и Пушкин, он национален и бесспорно народен.

[Рассмотрим] ближе влияние трех названных нами основных источников на творчество Абая.

Большинство стихов восьмидесятых годов посвящены своеобразному укладу и быту тогдашнего аула и исторической судьбе современного общества. Вместе с тем в них происходит глубокий художественно-критический пересмотр всех духовных ценностей своего народа. Также провозглашена новая поэтическая программа Абая — деятельного преобразователя общества и всей истории своего народа. В этих произведениях Абай... близко соприкасается с народным наследием.

Но именно здесь мы видим, как резко отличается его поэзия от всего народного творчества. Наоборот, и словарь, и образная система, и стилистические приемы устного творчества видоизменены Абаем, углублены, наполнены новыми мыслями и чувствами, свойственными его новому мироощущению. Великолепную силу и выразительность народной поэзии Абай сумел перевести в иное высшее качество. Иные идеи, иные порывы духа запечатлены в его стихах, и прежде всего в них резко

сказалось непримиримое отношение поэта к современности, к общественному укладу тогдашнего аула с его архаическими пережитками, с извращенными нравами феодальных верхов, с его мракобесием, раздорами, с его бедственным и безысходным положением трудовых масс. Впервые в казахской литературе в стихах Абая так отчетливо и на такой моральной высоте высказано новое отношение к семье, к родительскому долгу, к воспитанию молодого поколения и, главное, к женскому вопросу.

Злочастная доля восточной женщины, глубоко и волнующе воспетая в народных поэмах и бытовых песнях, приобретает в творчестве Абая новый общечеловеческий смысл. В своей поэзии Абай раскрывает самую душу казахской женщины и девушки, [их] сокровенные мысли и чувства, о которых так мало было рассказано в прежних поэмах и песнях, отражавших главным образом внешнюю сторону их трагической судьбы. Абай воспекает казахскую женщину как основу семьи, воспекает готовность ее к самопожертвованию как матери, мудрость и стойкость ее в своей преданной дружбе, цельность ее прекрасной и верной души. С гневом и страстью, отрицая позорный институт калыма, многоженства и порабощения, Абай неустанно доказывает в стихах неоспоримое право женщины на равноправие в обществе.

Желчно и саркастически обрушиваясь на вековые устои старого аула, на косность, лень, неспособность к высоким порывам, Абай воспекает деятельную волю и любовь к труду как необходимые качества разумного и жизнеспособного человека. Он разрушает каноны, порицает всей силой своих изобличительных стихов основы господствовавшей до него дидактической, наставительной поэзии. В своей поэтической программе, выраженной в стихотворениях «Не для забавы я пишу», «Стихи—жемчужины среди слов», он резко критикует популярных до него акынов Бухар-жырау, Шортамбаю, Дулату, называет «лоскутной» поэзию, где нет решительной борьбы с вековой косностью и отсталостью, где, наоборот, есть воспевание, идеализация этого прошлого. Осуждает за то, что они снижают значение поэзии, не давая никакой идейной, духовной пищи новому поколению, отходят от пути борьбы за активное преобразование общества. Сам же Абай провозглашает высокой

целью, историческим призванием новой поэзии служение народу через призыв ко всему новому, что должно перевоспитать, преобразовать общество. Только труд и борьба за свои права принесут независимость степной бедноте, только упорное стремление к знанию, к широкому просвещению принесут лучшую жизнь подрастающему поколению. В этих стихах Абая произведена радикальная переоценка основ степного общества, дедовских традиций, обычных прав и общественной морали: жизненный путь человека должны определять его разумная воля, искренность, благородство чувств и полезная деятельность, а не тупое следование обветшалым обычаям и традициям.

Такую же свежую остроту и глубокое содержание приобретает в творчестве Абая отношение человека к природе, к труду, к борьбе за преобразование жизни. Смысл человеческого существования осознан по-новому.

Абай, затрагивавший все животрепещущие вопросы и проблемы, которые волновали народ, предстает перед нами в этих стихах как выразитель мыслей и чаяний своего народа. Но в этих же стихах Абай самобытен и неповторим как поэт, провозглашающий новые идеи, проводящий прямолинейно и остро свою действенную социальную программу.

Одной из отличительных особенностей творчества Абая от наследия его предшественников является то, что он последовательно проповедует идею просвещения через сближение с русской и общечеловеческой культурой. Ни языковые, ни религиозные отличия народа, [сложившиеся] на протяжении веков, не признает Абай как препятствия у всех народов, имеющих накопленную культуру, и во имя этой великой исторической задачи просвещения своей родной страны он объявляет беспощадную борьбу всем устоям прошлого, желчно, гневно бичует всех носителей отсталой, отживающей свой век идеологии. Сурово, непримиримо резко, раздраженно говорит он со всеми авторитетами прошлого и настоящего в лице биев, мулл — наставников, родовых авторитетов — старейшин, так же не щадит в своей сатире и недоучившуюся молодежь, превращающуюся в мелких чиновников, не щадит тунеядцев, сутяг или смутьянов — правителей, отравляющих своими интригами, раздорами жизнь мирного трудового народа. Обо всем неприглядном окружении в современном ему обществе никто до

Абая не писал, не пел так независимо, правдиво, и никто до него не поднял значение высокоидейного поэтического слова до такой степени величия и превосходства над всем житейским, будничным.

Не менее оригинален Абай и в своем общении с восточной поэзией, со всей прошлой и современной ему культурой Ближнего Востока.

Еще в молодости влияние Востока сильно отразилось на Абае. Он знал в оригинале (частично в переводе на чагатайский язык) весь арабо-иранский религиозно-героический эпос и классиков Востока — Фирдоуси, Низами, Саади, Хафиза, Навои, Физули, Бабура. В молодости он и сам подражал этим поэтам, впервые введя в казахский стих размер гаруз и множество заимствованных из поэтической лексики этих классиков арабо-персидских слов. Впоследствии, найдя более жизненные и прочные основы искусства в народном творчестве, Абай отобрал из восточной литературы и полюбил народные творения: «Тысячу и одну ночь», персидские и тюркские народные сказки и народный эпос. По его пересказам стали популярными в степи поэмы «Шахнаме», «Лейли и Меджнун», «Кер-Оглы».

Разносторонне изучая историю арабо-магометанской культуры, Абай знал также исторические труды Табари, Рубгузи, Рашид ад-Дина, Бабура, Абулгази-хана и других, знал и основы логики, философии, морали и мусульманского права в толковании ученых богословов Востока. Не только древняя история, но и современное состояние культуры Ближнего Востока также было хорошо известны Абаю. Он знал и труды первого татарского просветителя-новатора Шахабеддина Марджани. Абай знал, как усиливалось влияние зарождавшегося тогда мнимоноваторского религиозно-политического течения — панисламизма и пантюркизма.

Начинаясь с пропаганды идей панисламизма египетскими публицистами Мухаммедом Габдуху, Желамеддинем Авганским, это течение распространялось и среди российских мусульман. Ориентация на полумесiac, на халифа как на всемусульманского духовного и светского главу, находила своих ревностных приверженцев и среди казахских мулл, ходжей и степных феодалов. Сторонники этого течения имели свои газеты, журналы. Одна из этих газет, как например, «Тарджиман», выходившая под редакцией известного пантюркиста Исмаила

Гаспринского, имела широкое распространение и в казахских степях еще при жизни Абая. В своем решительном избрании пути культурного преобразования истории своего народа только через приобщение к великой культуре русского народа Абай был последователен, упорен до самого конца жизни. Не поддаваясь влиянию панисламизма, пантюркизма, он проходит мимо них, отвергает их как ограниченно фанатическое течение, способствовавшее только усугуб[лению] вековой изолированности, отсталости народов Востока.

Отстранившись от догм и устоев исламизма, Абай вырабатывает в себе удивительную, смелую, европейски широкую независимость духа, необыкновенную широту взглядов как истинно просвещенный борец и деятель культуры, воспитанный на классических образцах русской и европейской литературы с их общечеловеческими идеалами добра, долга и идеи бескорыстного служения народу, родине на благо угнетенного человечества.

В свете подобного воззрения на мир Абай безошибочно постиг ограниченность и реакционную сущность мнимого пробуждения мусульманского Востока. Замечательным проникновением мудрого художника он предвидел вредоносное влияние этих идей.

Это тревожное предвидение его подтвердилось дальнейшим ходом развития общественной мысли. Правоту Абая убедительно доказали Великая Октябрьская социалистическая революция и учение Маркса—Ленина... сорвавшие идеалистические покровы с панисламизма, пантюркизма и прочих видов буржуазно-реакционного национализма, показав во всей наготе их антинародную сущность.

В своем творчестве Абай ни шагу не сделал вместе с этим восточным «новаторством». В поэтическом наследии Абая чувствуются лучшие традиции древневосточной классической поэзии. В песнях любви («Көзімнің қарасы»), в лирическом раздумьи («Аманту оқымаған адам барма»), в философско-моралистической поэме («Масгут») видно несомненное влияние восточных классиков. Но это только внешняя стилизация. Новое идейно-художественное содержание, правдивость чувства, глубоко-проникновенное ощущение жизни, конкретное, «земное» осознание мира вещей и человеческих отношений — у Абая бесспорно оригинальны и независимы от восточных образцов.

Даже те стихи его, которые касаются верований и внутренних убеждений поэта, не имеют ничего общего с книжным учением мусульманской веры. Абай, рационалист и поклонник ясного критического разума, часто прямо отрицает официально проповедуемые догмы ислама. Религия для него — только условная основа человеческой морали, только повод для личного совершенствования человека. В группе стихов, посвященных муллам, фанатикам, распространителям ислама или схоластикам, толкователям корана, Абай едко высмеивает их корыстную, притворную набожность и не стесняется называть их прожорливыми паразитами «с [широкой] глоткой коршуна, раздирающего падаль».

Таким образом, арабо-мусульманский Восток входит в творчество Абая также отдельными струями, отобранными элементами. Восточное искусство и культура присутствуют в его поэзии не в своей неопределенной сущности, а переработанные самостоятельным мировоззрением поэта.

Сложно, оригинально и многообразно также обращение Абая и к европейской культуре. Принципиально предпочитая Запад Востоку, Абай прошел длительный путь самообразования, изучая русскую и западную культуру. Начав с Пушкина, Лермонтова, Крылова, он изучал и литературу шестидесятых, восьмидесятых годов, великих русских прозаиков — Льва Толстого, Салтыкова-Щедрина. По русским переводам Абай знал Гете, Байрона и множество других западных классиков, был достаточно знаком и с античной литературой. По свидетельству ссыльных его друзей — Леонтьева и других — Абай систематически занимался западной философией, Спенсером, Спинозой, интересовался учением Дарвина.

Творческий подход Абая к русской классике был различным в различные стадии его деятельности. Переводя Крылова, к которому он относился с ясной простотой, Абай изменял дидактические части басни, перерабатывая их применительно к казахскому мышлению в новые сентенции. С огромной тщательностью и особой любовью переводил Абай стихи Лермонтова. Из них «Кинжал», «Выхожу один я на дорогу», «Дар Терека», «Парус», отрывки из «Демона» до сих пор остаются непревзойденными по мастерству перевода русских классиков на казахский язык. Совсем особое отношение бы-

ло у Абая к Пушкину. Переведенные им отрывки «Евгения Онегина» — скорее не перевод, а вдохновенный пересказ пушкинского романа. Пораженный правдивостью и высокой поэтичностью объяснений Татьяны и Онегина, Абай пересказал их историю, подчеркнув поучительность такого цельного чувства и приблизив эту любовь к пониманию казахской молодежи. При этом Абай следовал узаконенной на почве восточной поэзии древней традиции «назира», в силу которой поэт не переводит, а перепевает сюжет дошедшей до него излюбленной им поэмы своего великого предшественника. Так мы узнаем перепевы в веках сюжетов «Лейли и Меджнуна», «Фархада и Ширина», поэм об Александре (Искандере) у поэтов арабо-индусской, иранской и тюркской старины. И сам Абай воспевал в одной своей поэме Александра (Искандера) и Аристотеля в плане перепева вслед за азербайджанским классиком Низами и за узбекским классиком Навои. И вот эту манеру вольного поэтического обращения к великому наследию прошлого Абай применял и в «Евгении Онегине», причем он не изменил Татьяны в тончайших проявлениях ее русской души, но изменил сюжетно конец романа в отношении поведения самого Онегина. Роман в абаевском варианте в целом принял форму эпистолярного романа. Сложив как композитор особые мелодии на письма Татьяны и Онегина, Абай ввел в репертуар певцов и акынов чудесные излияния души влюбленной пары, и их имена стали популярными настолько, что не только пелись их письма-объяснения, но их же словами порой начинались, как украшения, любовные послания и объяснения самой степной молодежи.

Кроме своих обращений к Пушкину, Лермонтову, пользуясь лермонтовскими переводами, Абай переложил на казахский язык отдельные стихи Байрона, Гете.

Вся эта переводческая работа Абая, име[я] огромное значение для развития казахской литературы, показывает, однако, лишь непосредственную связь его с европейской литературой. Глубокое же и органическое влияние этой культуры и художественных традиций мы видим в собственном творчестве Абая. Несомненным итогом этого благодатного влияния русской поэтической культуры было смелое обогащение Абаем казахской поэзии новыми формами. Абай ввел 11 несуществующих до него стихотворных форм, [наполнил их] новой тематикой, новым социальным содержанием, что дало повышение

качественного уровня казахской поэзии. И хотя Абай переводил Пушкина меньше, чем других русских классиков, зато в собственном его творчестве очень много сходного и родственного с Пушкиным — и в лирических раздумьях, и в отношении [к] природе, и в проникновении в любящее женское сердце, и в глубоко значительных социальных мотивах. Абай сходен и близок Пушкину, как сходны и близки все классики мировой литературы общими, родственными чертами великого поэтического духа, высоких порывов человеческой мысли. Своеобразный и самобытный классик казахской литературы, Абай близок к своим духовным собратьям на Западе, наследие которых он избрал как лучшие сокровища мира. Так похожи и близки друг другу гигантские вершины, возносящиеся над равнинами и хребтами.

Только такая глубокая внутренняя связь с мировой поэтической культурой дала Абаю возможность создать песни о четырех временах года, его лирические стихи, его поэтические размышления, его стихи о назначении поэта, поэму об Александре Македонском и Аристотеле.

В стихах о четырех временах года Абай дает казахский пейзаж и быт кочевого казахского аула. Но в восприятии природы, во взгляде на этот своеобразный бытовой уклад, во всем поэтическом настроении эти стихи насыщены особым, новым качеством мыслей и чувств поэта, небывалым в казахской литературе.

В стихотворении, посвященном поэту, Абай противопоставляет низменной и косной среде, окружающей поэта, его независимость, правдивость, гордость и взлет его вдохновенной мысли. В этом Абай родствен в своих взглядах Пушкину. Замечательно также сходство мотивов творчества Абая и Салтыкова-Щедрина. Абай не писал художественной прозы, но в своих сатирических стихах, убийственно метких, желчно осмеивающих степных воротил-управителей, чиновников, биев, судей, аткаминеров, родовых старейшин, Абай художественно и политически близок к Салтыкову-Щедрину высмеивавшему царский строй в лице чиновничьей знати современной ему России. В одном из своих обращений к ученикам Абай называет имя Салтыкова-Щедрина как писателя, давшего верные портреты чиновников, насильников народа. Не случайными высказываниями, а всем содержанием своей поэзии Абай отрицает правительственный строй своего времени...

Широкое общение с европейской литературой значительно расширило творческий горизонт Абая. Поэтому мы находим в его поэтическом наследии поэму об Александре Македонском и Аристотеле, а в беседах его «Гаклия» — неоднократное обращение к Сократу.

Абай оставил нам не только свою поэзию. В его философско-критических и моралистических беседах «Гаклия» мы находим большое количество афоризмов. Мудрые, лаконичные эти афоризмы давно уже вошли в обиход казахского литературного языка.

В настоящем издании впервые на русском языке публикуется значительный цикл бесед-рассуждений Абая. Трудно назвать жанр, к которому относятся эти прозаические произведения по своей форме. В них и философско-моралистические, и общественно-публицистические, и изобличительно-сатирические высказывания поэта. Неся в целом характер то мирной, то иронически-желчной, то глубоко грустной, даже удрученной беседы со своим читателем, эти «Сөз» (слова) прежде всего отличаются исключительной тщательно-стилистической отделанностью. Если это рассуждения, то рассуждения поэта с мастерски выразительным, образно изобразительным языком. Ориентированные порою на слушателя-собеседника, они иногда носят форму прямого устного, непосредственного обращения к нему с глазу на глаз. И тут Абай становится часто гневным судьей или грустным, разочарованным в жизни печальником народа, и часто в таких случаях «Сөз» превращаются в скорбную исповедь его одинокого существования в скорбный век господства беспросветной тьмы вокруг.

Наряду со стихами Абая в пору начального распространения сочинений поэта в рукописных списках его «Қарасөз» — рассуждения — входили в каждую отдельную новую книгу. С особенным интересом зачитывались люди старшего поколения, украшали свою речь вставками из «Қарасөз», подолгу люди толковали о смысле и поучительных выводах этих рассуждений. Видимо, и сам поэт, понимая большую доступность прозаической формы высказываний своих разнообразных оригинальных мыслей, а также зная заранее круг читателей этого вида творчества, нередко старается говорить на языке их оценки и понимания морали. И в этих случаях в своих рассуждениях он упоминает о моралистической основе, не веря догмам ислама. И каждый раз апологетику ис-

лама он перетрактовывает в плане рационалистической философии морали.

Абай был также талантливым и оригинальным композитором. Помимо многих стихов, посвященных песне и музыке, Абай создал около двух десятков мелодий.

Такой же новатор в музыке, как и в поэзии, Абай привносит в свои мелодии новое содержание и создает свой стиль, отличный от существовавших до него народных мелодий. И в этом Абай проявил всю многогранную и оригинальную мощь своей творческой природы.

Поклонник критического разума, просвещенный и пламенный борец за культуру народа, трагический одиночка в мрачной среде ханжей-стяжателей, косных седобородых старшин-феодалов, Абай был выдающимся человеком своей эпохи не только в истории своего народа, но и в истории всего Ближнего Востока.

Отыскивая свою «каабу» не на развалинах ислама, как его современники-панисламисты, пантюркисты всего Ближнего Востока, — смотря не только на Восток, но и на Запад, Абай шел своей одинокой тропой сквозь мрак и косность эпохи. В этих поисках он обрел свет и счастье, когда эта тропа вывела его на незарастающую народную тропу к памятнику гения русского народа — Александра Сергеевича Пушкина.

И, пожалуй, одним из первых, кто пришел с Ближнего Востока к благородному этому памятнику, был он, Абай.

Нашему взгляду Абай с его бессмертными творениями, впоенный[ми] соками народной казахской и русской классической поэзии, представляется поразительным явлением прошлого. Горным тенистым кедром одиноко высится он в истории своего народа. Он взял все от многовековой культуры казахского народа и обогатил эти сокровища благотворным влиянием русской культуры.

Своим всесторонне цельным и систематическим обращением к велик[ому] наследи[ю] духовной культуры русского народа Абай возглавил настоящее прогрессивное движение в истории общественной мысли своего народа. Одним из первых просвещенных деятелей в истории своего народа он последовательно разрушал исторические препятствия своего времени, мешавшие скорейшему приобщению нового общества к передовой культуре. Тем самым он способствовал влиянию духовн[ого] ору[жия] народов в общей борьбе русского и казахского

народов за светлое будущее против разобщенной отсталости современного ему общества. Потому и дорого имя Абая. Зазвучали свежо, по-современному стихи поэта в среде казахов-бойцов и командиров — защитников социалистического отечества, скрепивших борьбой и победой, кровью и сердцем братское содружество народов Великого Советского Союза. Абай, провозвестник и борец за дружеское сближение всего лучшего в своем народе со всем великим и сокровенным, созданным гением русского народа, вложил мощную силу своего призыва в неукротимую волю и высокий полет духа у советского патриота, современного почитателя его гения. Пройдя вместе с лучшими сынами и дочерьми своей Родины годы боевого испытания всех духовных ценностей, он стал еще более дорог и близок нашей социалистической счастливой современности.

Это и создает справедливую неувядаемую славу Абая как подлинного основоположника новой казахской культуры, как сияющую вершину казахской классической поэзии.

**ВЫПИСКА ИЗ СТЕНОГРАММЫ
ВЫСТУПЛЕНИЯ М. О. АУЭЗОВА
НА ЗАСЕДАНИИ УЧЕНОГО СОВЕТА
КАЗАХСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА им. С. М. КИРОВА**

...Я присоединяюсь к положительной оценке, которая почти единогласно дается официальными оппонентами и выступавшими товарищами. Я положительно оцениваю огромную работу, проделанную тов. Жиреншиным: он как историк пришел исследовать жизнедеятельность и особенно интересную полосу деятельности Абая в период формирования [его] общественных взглядов, причем колоссальную работу представляют его самостоятельные изыскания. Он дополняет пробелы абаеведения. В этом отношении мы, историки литературы, с большой благодарностью должны отметить приход пополнения из смежной отрасли науки — истории, когда дополняется

биография Абая и освещаются исток[и] демократических идей в творчестве Абая, освещается жизнь его друзей.

Труд тов. А. М. Жиренчина разделяется на несколько глав, и дается социально-экономическая картина эпохи развития революционно-демократических идей, начиная от Герцена, Чернышевского, через Михаэлиса, Долгополова и т. д. Вместе с тем дается непосредственная попытка раскрыть в творчестве Абая то, что отдельные стихи написаны под влиянием воззрений Чернышевского, Герцена и др.

И этот раздел работы тов. Жиренчина представляет огромную ценность, но и вызывает некоторые спорные моменты.

Отмечая проделанную им в течение 6—7 последних лет большую работу по собиранию данных и фактов, дополняющих материал из 121 литературного источника, надо подчеркнуть, что более десятка высказываний относится к [воспоминаниям] тех лиц, с которыми беседовал сам тов. Жиренчин.

Что мы видим? Мы видим интересную попытку историка осветить с точки зрения исторической науки, вскрыть до[кумент]ы, источники творчества Абая, особенность, индивидуальную гениальную природу поэта. И одно требование не снимается с любой работы. Историк, работающий над наследием поэта, не может [оставаться] исключительно историком, а должен быть историком литературы, т. е. органическое сочетание [должно дать] проникновенное исследование и с точки зрения исторической и с точки зрения историко-литературной [науки], а в его исследовании мы видим некоторую односторонность, специфически историческую.

Все эти высказывания об установлении общественного воззрения Абая правильны, совершенно верны высказывания об отношении вершин высоких идей Абая в тех пределах, пока автор говорит об Абаете как общественно-политическом деятеле, а Абай-поэт, несмотря на приведенные отдельные стихотворения, остается несколько в тени.

Абай не имел специально философских исследований, высказываний социально-экономического характера. У Абая есть философские взгляды, социально-экономические, но они претворены в социально-политическую личность, они претворены в поэзию. Это свое недоумение

отношу и к высказываниям других оппонентов. Они упустили большой исследовательский момент, требующий более широкого охвата материала, начиная с влияния на Абая не только Чернышевского, но и др. Где же Абай, в творчестве которого получили широкое влияние классики русской поэзии — Пушкин, Лермонтов; где же Абай, на которого влиял Салтыков-Щедрин, его критические высказывания о великом сатирике? Он имел органическую связь с великой русской классической художественной литературой, от которой много черпал.

А в нашей интерпретации диссертации тов. Жиренчина получается такое впечатление, как будто бы Абаем-поэтом меньше всего интересуемся, как будто мы просто имеем его высказывания в виде отдельных логических категорий. Это одно замечание.

С другой стороны, когда говорим о влиянии, нужно различать такой момент. Если какой-нибудь поэт состоит только из суммы влияний на него, он не может претендовать на большую историческую роль, скажем, самобытного, гениального, оригинального поэта, тогда ему имя в быту эпигон, подражатель. Заметны некоторые механические применения тех знаний, которые Вы взяли, изучая жизнь и деятельность Абая. В 4-й главе тов. Жиренчин параллельно сопоставляет отдельные высказывания Чернышевского и рядом двухстишия Абая. Какое-нибудь высказывание Шелгунова и рядом двухстишие или четырехстишия Абая. Такого прямого влияния одного мыслителя на другого, тем более когда мы имеем дело с гениальным выражением поэтического творчества, не может быть, знака равенства ставить не можем... Абай поэтому и стал классиком всей восточной литературы той поры, бесспорно, выдающимся классиком на всем Ближнем Востоке благодаря тому, что он воспринял богатство русской поэтической культуры, ...революционно-демократических идей как некий общечеловеческий идеал, который проповедывался с трибуны русской литературы, когда [она] стояла в оппозиции к царизму на всем протяжении XIX столетия.

Это оплодотворило его мысль и творчество, и он правильно ориентировал свой народ на дружбу с русским народом. У него было все органично. Этой органичности вы его лишите, если будете выяснять только механически, если Абая сделаете переводчиком, перелагающим те или иные социально-экономические взгляды Черны-

шевского на язык стиха... Поэтому я как историк литературы несколько вступаю в полемику с нашими историками. Нужно объяснить идейную связь, истоки новых идей в творчестве Абая и правильно обращаться к Чернышевскому, но не нужно обращаться к одному Чернышевскому, нужно начинать с Пушкина, Лермонтова, произведения которых переводил [Абай] и принес в свою родную степь то новое, что впоследствии составило у нас то классическое... перспективно-историческое новое. Поэтому, когда говорим о Пушкине, то разве у него мало было гуманистических революционных идей. Когда Абай пишет стихотворение «Осень», он описание природы берет с картин реалистического пейзажа казахского аула. Тут он раскрывает социальную неправду, угнетенное состояние бедняков. Тут рядом стоит и пушкинская деревня. Волна любви к своему народу плещет из многих источников. И тут не механическое смешение, а [органическое] соединение, которое воплощается в его самобытных произведениях.

Идеи Чернышевского и Герцена имеются в высказываниях Белинского, и то же имеем у Абая, но это у него ложится в стихотворную форму и оригинальные высказывания.

Поэтому надо начинать не только от Чернышевского, а от более ранних [представителей] русской классической литературы и непосредственно через стремление к борьбе, индивидуальной борьбе поэта, что играет решающее значение. В сумме этих воздействий нужно заниматься и психологией творчества, историку нужно и сюда заглядывать.

Это много даст нам, историкам литературы. Вы этим воскресите для казахской истории... представителей... той эпохи — Михаэлиса, Долгополова, Леонтьева, Гросса и т. д.

Эти имена должны быть в истории русской и казахской культуры и общественной мысли Казахстана.

Вы, тов. Жиренчин, покопавшись в материалах и по архивам казахской истории, оживили перед нами... память о людях, которым казахский народ должен быть весьма благодарен. Пусть Ваша работа не страдает... односторонностью и пусть она поможет молодым работникам, историкам, исследующим жизнь поэта, включить в свою работу моменты историко-литературные...

К ЛЕКЦИИ «АБАЙ — ВЕЛИКИЙ КАЗАХСКИЙ ПОЭТ»

1. Тема обширная — не будем особо останавливаться на биографии.

2. Будем говорить с позиций исследований историко-литератур[оведческой науки] в свете развития общественной мысли в Каз[ахстане] в XIX веке.

3. Абай в ряду подобных поэтов разных нац[иональ-нос]тей России: Чавчавадзе, Абовян, Ахундов, Тукай, Коста Хатагуров, Абай. В Ср[едней] Азии не было подобной фигуры. Две России — приобщение к русской литературе. Связи с Пушкиным, Лер[монтовым] освещены, но какие общ[ественно]-политич[еские] течения в России влияли на Абая? Какие соц[иально]-полит[ические] идеи, какие эстетические, этические нормы и каких общ[ественных] групп тогдашней России оказали доминирующее влияние на Абая? Рев[олюционные] демократы 40—60-х гг., одн[ако] были и народники 70—80-х гг., славянофилы, западники, были эстеты—поэты «чистого искусства» 60-х гг., было толстовство.

Одна линия — Белинский, Герцен, Чернышевский, Добролюбов, Некрасов, Щедрин. Другая линия — славянофилы, народники, толстовство — идеализм. С кем и в какой мере идет Абай?

4. Чокан и Алтынсарин. Чокан... атеист, но не революционер. Алтынсарин — школа с европейскими педагогичес[кими] принципами, еще двуязычная школа — двусторонний напор на него — церковники-мусульмане, церковники-миссионеры... Новый алфавит.

5. Абай — Пушкин, Белинский, Герцен, Чернышевский — эстетические взгляды на поэзию, роль, назначение поэта.

Абай отталкивается от предшественников, на казахск[их] поэтов — Бұхар, Шортанбай, Дулат, Шортанбай, Дулат пенен Бұхар...

Ескі бише отырман бос мақалдап,
Ескі ақынша мал үшін тұрман зарлап.
Сөз түзелді, тыңдаушы, сен де түзел
Келейін сендерге де енді аяндап.
Максұтым тіл ұстартып, өнер шашпақ
Наданның көзін қойып, көңлін ашпақ.

Үлгі алсын деймін ойлы жас жігіттер,
Думан-сауық ойда жоқ әуел баста-ақ.

Кто такой Бухар?

Здесь и монархи [зм], национализм... Отрицание русской культуры, пессимизм, идеализация устоев прошлого, прежнего аула.

Абай против течения. Его эстетич[еские] взгляды обнаруживают родство его идей с идеями, эстетич[ескими] взглядами Белинского, Чернышевского — поэт-гражданин. Поэт-борец за общее благо. Искусство — одна из форм борьбы.

Чернышевский говорит: «Не надо нам слова гнилого, праздного, погружающего в самодовольную дремоту и наполняющего сердца приятными мечтаниями, а нужно слово свежее и гордое, заставляющее сердце кипеть отвагой гражданина, увлекающего к деятельности, широкого и самобытного. Абай писал:

Хат жаздым Әзірет Әлі айдаһарсыз,
Бізде жоқ алтын иек сарала кыз...
Мен жазбаймын өленді ермек үшін,
Жоқ-барды, ертегіні термек үшін...
Сонда акын белін буып
Мұң мен зарды қолға алар.
Кектеніп надан зұлымға
Шиыршық атар, толғанар...
Ызалы жүрек, долы қол
Долы сия, ащы тіл
Не жазып кетсе жайы сол
Жек көрсендер өзің біл.

Это есть яркий пример гордого и свежего слова.

Каждое слово, стих — акт общественной борьбы.

Чернышевский: «Произведения искусства имеют значение — объяснение жизни и значение приговора о явлениях жизни».

6. Как объясняет жизнь общ[ества] его времени Абай: искусство должно сослужить какую-нибудь пользу, оно не [бесплодное] удовольствие. Его объяснения: о современном ему общественно-правовом укладе. Управители, баи.. (өлендер)

Сабырсыз, арсыз, еріншек,
Көрсек қызар жалмағыз
Сорлы қазақ сол үшін,
Алты бақан ала ауыз.
Қылып жүрген өнері
Қаракеті әрекет,
Өзі оңбаған ант ұрған

Кімге ойлайды берекет.
Кей біреуі дүрсіп жүр
Жер тәңірсіп
Кей біреуі зәкүншік
Ондымасын берсе арыз.
Кейбірі пірге қол берген
Іші залым, сырты абыз.
Кей бірі қажыға барып жүр
Болмаса да қаж парыз.

Муллы:

Кітапты молда теріс оқыр
Дағарадай боп сәлдесі.
Мал құмар көңлі бек соқыр.
Бүркіттен кем бе жем жесі.

Қарасөзде: «Молдалар тұра тұрсын хусусан бұл заманның ишандарына сақ болыңдар. Олар — фітнә ғалым, бұлардан залалдан басқа еш нәрсе шықпайды. Өздері хукім шарифатты таза білмейді, көбі надан болады. ...бұлар адам аздырушылар, хатта дінге де залалды. Бұлардың сүйгені — надандар, сөйлегені — жалған, дәлелдері тасбығы менен шалмалары, онан басқа ешнәрсе жоқ».

Кто бай?

Мал жиңайды мактанын білдірмекке
Көзге шұқып малменен күйдірмекке.
Өзі шошқа өзгені ит деп ойлар
Сорпа сумен сүйекке сүйдірмекке.

Здесь мы видим пример высокой нравственной деятельности писателя.

7 Орудием Абай избирает испытанные пути русской худож[ественной] литературы. От Пушкина, Лермонтова — реализм. Критический реализм тоже в пейзаже...

Добролюбов писал, декларировал:

Не льстивый бард, не громкий лирик,
Не оды сладенькой певец,
А вдохновенный злой сатирик,
Поток правдивых горьких слов
Гужны России.

...Шиллер говорил: «Тот, кто верен своему времени, легче других добивается бессмертия...» Абай был сатирик — и сатира его была обращена к настоящему. Опять он сходится с шестидесятниками.

Салтыков-Щедрин [вел] свою борьбу «против произвола [лжи] хамничества, предательства, пустомыс-

лия» — все это есть и у Абая. У него острие сатиры обращено на его современников.

Если Чернышевский говорил о Щедрина: «Никто не карал их, [чиновников] общественных пороков, словом более горьким, не выставлял перед ними наших общественных язв с большой беспощадностью» ...Луначарский прав, когда говорит, что в этом качестве Щедрина — суть, родственность Щедрина с марксизмом...

8. Абай с яростью описывает распад и развал патриархально-феодальной среды. Как Щедрин давал незабываемые сатирич[еские] образы губернаторов, помпадуров, так Абай изобличает управителей, баев, толмачей, чиновников...

9. Абай сходен, родствен шестидесятникам в отношении понимания задачи поэта, назначения искусства. Но он не подражает, он обретает культуру, заимствует передовые идеи, — но пишет о казахском общ[ест]ве, воспроизводя его специфически отвратительные черты. Это его программа, он клеймит все позорное, дикое. В этом смысле он являл собою именно нарушение «неподвижности Востока»...

10. Какова политическая программа?

Широкое европейское [образование], учись у русских. Герцен «Былое и думы»: «Нет народа, который глубже и полнее усваивал бы мысль других народов, оставаясь самим собою»...

Требуется реформ в правлении степью, третейские суды [могут] разрушить устои феодализма. Равноправие женщины. Отречение от фанатизма, схоластики ислама. Не признает панисламизм, нужно осветить его усиление в этот период.

Не изолировать казахскую степь от судеб России.

Не толстовство... Нет утопии его, реакционности его.

11. Но классовая, историч[еская] ограниченность его воззрения есть... Но новое не до конца с рев[олюционны-ми] демократами... Герцен «Былое и думы» — деспотизм или социализм — выбора нет...

Он и Чокан не отрицают царизма в целом. Не проповедует революцию. Он пришел к трудовому крестьянству, но пути его борьбы не указывает.

12. Что мешает? Он не был последовательным материалистом. В нем есть элементы идеализма — есть вера... как высшая норма морали. В понимании абсолютной истины — идеалист. В вопросах социально-историче-

ских — материалист. В нем есть элементы дуализма — душа, тело:

«Ақыл мен жан — мен өзім, тән — менікі»...
«Өлсе өлер табиғат, адам өлмес»,
Ол бірақ қайтып келіп, ойнап-күлмес.
Мені мен менікінің айрылғанын
Өлді деп ат қойыпты өңкей білмес.

«Душа бессмертна, а умирает личность» (Герцен «Былое и думы»). Как видно, здесь нет «последовательно материалистической философии и боевого революционного демократизма Чернышевского, великого русского мыслителя и революционера, идеолога крестьянской революции в России».

Если [в истории философии] мы говорим об исторической ограниченности идеологии русск[их] рев[олюционных] демократов, также мы говорим и об ограниченности Абая. Он был против идеалистич[еской] схоластики Востока (не с Платоном), которая превратила восточную философию... в служанку богословия...

Но дуализм[его], определяемый как философское направление, противоположное монизму... Абай считает началом бытия не одну, а две личные субстанции тленной и духовной — души и тела.

А диалектич[еский] материализм, как известно, отвергает дуализм — он считает сознание вторичным, производным от материи — этого Абай не понял.

13. Отсюда этические нормы у Абая тоже своеобразные. Высокая нравственность и нравственная личность могут исправить, изменить историю — думал он.

Был вначале оптимистом. Но не знал, на кого опираться в общ[естве]. Как пессимист Щедрин (капитализм)...

В объяснении обществ[енных] явлений все философы до Маркса и Энгельса исходили из идеализма, из признания того, что история сводится к прогрессу идей и что основными двигателями истории являются образованные люди — «герои», творящие историю без народа.

На этих идеалистич[еских] позициях наиболее крепко стояли русские народники (Лавров, Михайловский). Только марксизм указал истинную основу общ[ест]ва, открыв, что в основе идей лежат материальные условия жизни.

СТЕНОГРАММА ЛЕКЦИИ «АБАЙ КУНАНБАЕВ — КАЗАХСКИЙ ПОЭТ»

Тема лекции — «Абай — казахский классик». Эта тема для одной лекции очень обширна, поэтому лекция будет обобщающей. Предполагается, с одной стороны, сообщить о творчестве, а с другой — о биографии поэта. Ввиду ограниченности времени я хочу вначале оговориться в отношении того, что я на биографии Абая останавливаться не буду, буду ее касаться лишь в отдельных случаях, когда анализ отдельных произведений Абая потребует необходимости обращения к фактам жизни. Я перед вами в данном случае буду выступать как исследователь жизни и деятельности Абая, творчества Абая, а не как автор романа об Абаяе, хотя, в моем понимании, и роман о творческой личности дополняет наши общие знания, представления об Абаяе. Так что для меня, исследователя и литератора, эти две стороны деятельности, воспроизводящие жизнь и творчество Абая, не две разные вещи, а взаимно пополняют друг друга. С одной стороны, останавлиюсь на историко-литературном план[е], а с другой, до некоторой степени — [на] воспроизведении образа Абая, исходя из его жизни. Но, повторяю, я буду говорить не так, как автор романа, а у нас будет совершенно особый, специфический разговор.

Когда мы говорим об Абаяе, мы имеем в виду не акына... не простого представителя письменной литературы, мы всегда имеем в виду Абая как основоположника казахской классической литературы, имеем в виду Абая, приобщившего [ся] к русской и через русскую к мировой культуре поэта. И вот, такой Абай в истории литературы народов СССР в XIX веке являлся не единичной фигурой. Не случайно, сейчас на пленуме Союза писателей, на страницах наших журналов наряду с Абаяем в параллели приводятся имена и ряда других писателей, выходцев из других народностей, национальностей России. В этом порядке... мы упоминаем грузинского поэта Чавчавадзе, осетинского поэта К. Хетагурова, татарского поэта Тукая, азербайджанского поэта М. Ф. Ахундова и в этом ряду упоминаем и Абая. Считаем, что эти поэты заслуживают совершенно особого нашего внимания, когда мы изучаем историю литературы народов СССР,

особого потому, что они в прошлом роднили духовную культуру своего народа с великой культурой русского народа, они ориентировали историю своего народа на сближение с Россией, с русской культурой.

Чавчавадзе переводил не только Гете, не только поэтов-классиков мировой западной литературы, но с особой любовью переводил Пушкина, популяризировал Пушкина еще в XIX веке, ориентировал свою общественность, свою среду на сближение с Россией. На смерть Пушкина он откликается взволнованными стихами, оплакивая смерть Пушкина, изобличая ту среду царских чиновников, царскую аристократию, которая довела Пушкина до [гибели]

Если мы будем говорить об Абдулле Тукае — классике татарской поэзии, то он выступил уже во время революции 1905 года как просветитель, но он поздн[ее] в сравнении с тем, что сделал и что делал Абай, внес вклад в татарскую литературу. Абай еще в 80-х годах в своих творениях обращался к великим классикам русской поэзии — Пушкину, Лермонтову, Крылову. И не только к ним. Абай являет собой редчайшее исключение. Если взять параллельно литературу... братских народов Средней Азии — узбеков, таджиков, туркмен, киргиз, татар и башкир, такого явления, как Абай — классик, в такой глубокой степени понявший роль и значение русской культуры для своего народа, в [такой] глубокой степени обратившийся к великому наследию русской классической литературы, — такого поэта среди [этих] народов мы не встречаем. И не только среди них, но даже среди восточных поэтов, классиков XIX столетия, в их отношении к панисламизму, пантюркизму, к тому мнимому просветительству, которое в середине XIX столетия [получило распространение] в среде российских мусульман... Линия Абая, его историческая перспектива как деятеля принципиально отлична от того, что представляли эти поэты.

Конечно, большинству из вас известно о творческом развитии Абая-поэта, начинающемся с его обращения к наследию Пушкина, Крылова, Лермонтова... Он много и талантливо переводил [их], сделав популярным имя Пушкина в Казахстане еще в 80-х годах. В 1887 году он не только перевел талантливо письмо Татьяны и объяснение Онегина, но сложил свои мелодии как композитор, чтобы сделать понятной прекрасную душу Татьяны.

Это означало не только обращение к любовной лирике Пушкина, но это имело большое воспитательное значение, это являлось орудием действия, если иметь в виду угнетенное положение казахской женщины в ту пору.

Абай не только переводит русских классиков, но очень много заимствует у них. Он учится литературе, поэтической культуре у Пушкина, Лермонтова, Крылова и создает свои реалистические пейзажи в стиле реалистических пейзажей Пушкина. Он учится у Пушкина-реалиста, он поет в унисон. Он обращается к Лермонтову, выбирая из Лермонтова наиболее общественно-социальные, актуальные моменты и в духе творений Пушкина и Лермонтова создает свои вещи в виде лирики природы, лирики любви и т. д. Это все, о чем я сейчас говорю, вам известно, известно товарищам, которые... интересовались в какой-то мере жизнью и деятельностью Абая.

Я сейчас могу с вами поделиться своими мыслями, результатами своих наблюдений, представляющими в нашем абаяведении более поздний этап дальнейшего исследования творчества Абая. В этом смысле я попробую осветить поэтическую деятельность Абая с точки зрения его отношения к истории развития общественной мысли в Казахстане в XIX столетии и в связи с развитием общественной мысли в России в середине и второй половине XIX столетия.

Какие общественно-политические течения в России влияли на Абая? Какие социально-политические идеи, какие эстетические и этические нормы и какие общественные группы тогдашней России оказали доминирующее влияние на Абая? Этот вопрос наиболее актуальный, на который я попробую ответить в сегодняшнем своем выступлении.

Когда мы говорим об Абаяе, в общих наших высказываниях [об] общественно-классовом историческом характере его роли, творческих особенностях, мы часто упоминаем революционных демократов 40—60-х годов, а ведь 40-е годы — это Белинский, 50-е годы — творчество Герцена, 60-е годы — Чернышевский... Они не представляют собой однолинейного развития. Развитие русской общественной мысли в эту пору, в 70—80-х годах, представляет собой параллельно выраженные, взаимно переплетающиеся явления.

Наряду с Белинским, Герценом существовали люди, по преимуществу западники, но не буржуазные реакцио-

неры, а демократы, существовали славянофилы наряду с Чернышевским и его последователями. Вся их сущность раскрыта в статьях Ленина. В 60-х годах наряду с гражданской поэзией в духе пропаганды революционной демократии Чернышевским, Добролюбовым, наряду с творчеством Некрасова, Салтыкова-Щедрина существовала целая плеяда представителей так называемого чистого искусства.

Что собой представляли Фет, Полонский, Тютчев? Это представители аристократического дворянства, поэты, которые в то время служили идее чистого искусства и создавали стихи, находясь в тиши, в удалении своей барской усадьбы...

В эту эпоху процветают одновременно с яркими носителями революционной демократической мысли, философскими, революционно-демократическими идеями в художественной литературе, в поэзии славянофильство, носители чистого искусства, одновременно с Толстым, который воспевал непротивление злу. Какое место в литературном творчестве занимает в это время Абай наряду с творчеством Белинского, Герцена, Чернышевского, Добролюбова, Салтыкова-Щедрина, народниками, толстовцами, реакционерами?... Хотелось бы ответить на этот вопрос.

Прежде чем сказать об Абаяе, нужно сказать о его двух великих современниках. Я их называю современниками, хотя на общественную арену они вступили раньше Абая... Я имею в виду Ч. Валиханова и И. Алтынсарина. Ч. Валиханов на 7 лет старше Абая, Алтынсарин — на 3 года... Эти обе личности тоже замечательны, замечательны своей быстрой и правильной ориентацией среди этой общественно-сложной ситуации, среди исторической действительности тогдашней России. Чокан Валиханов в одной из своих исторических записок высказывает очень интересную мысль, выражая при этом свое отношение к западникам и славянофилам одновременно. Он говорил: «Как ни гадка была Византия, она несла христианство — элемент безусловно прогрессивный, а что несут мусульманство, ислам, татарские и бухарские муллы, выходцы из средних медресе? Несут схоластику и мракобесие». Он апеллирует к русской общественности и просит помочь киргизам... Но так отрицательно характеризуя исламизм, он одновременно не проповедует миссионерские идеи и православие. Он говорит: «Как ни

гадка была Византия», — он оценивает с позиции отрицания учения о православии, но в сравнении с мусульманством [оно] являлось, безусловно, прогрессивным элементом.

Из этих высказываний видно, что он не мусульманин и не христианин, а вообще неверующий, атеист, материалист. Но у него есть свои противоречия такого порядка, что он все-таки не дорос до передовых революционных идей, он не дошел до отрицания капитализма как строя.

Другой современник Абая—Ибрай Алтынсарин—был практически полезным для своей среды передовым, просвещенным деятелем казахского народа, он прошел мимо исламизма. В то время как ислам старался распространить в степи только мусульманскую образованность, учреждал схоластические медресе, где обучались в 20—30 лет великовозрастные воспитанники, в это время Алтынсарин открывает русско-киргизское двуязычное училище, подобные школы открыл и Абовян... который закончил Дерптский университет... То же делает Алтынсарин. Он сам создает хрестоматию на казахском языке. Он создавал свои учебники и хрестоматии по типу учебников Ушинского, сборники стихов, новелл, интересных преданий казахского народа. Они памятливы для каждого из казахской молодежи, [кто] получил образование в то время и позже. Еще он подхватил то, к чему мы пришли позднее, блуждая по различным алфавитам. Сначала был арабский алфавит, потом признали латинский, потом уже пришли к новому алфавиту на основе русской графики, а Алтынсарин создал свой алфавит, приспособленный к фонетическим особенностям казахской речи.

Надо иметь в виду, что [он] чувствовал двустороннее давление от церковников христианства и мусульманства. Мусульмане, муллы считали, что он хочет крестить казахских детей, клеветали на него, а Ильминский, который официально помогал ему, был убежденный христианин, уверял всех, что через эти школы скорее можно провести свою идею обрусения казахов...

Алтынсарин был инспектором народных училищ, он успел за свою жизнь открыть много киргизских школ, обучал казахскую молодежь, а однажды ему удалось даже открыть школу для казахских девушек. У него была большая переписка с деятелями русской интелли-

генции, с востоковедами. Как только он умер, узнав о его кончине, из города вые[хали] его друзья, в том числе и известный профессор, собиратель казахского фольклора Васильев, и в сундуках увезли его переписку. Церковники, мусульманские попы пустили слух, что русские друзья увозят кресты и иконы, которые он нес в степь, [так как] хотел обратить в христианство [казахских] детей.

Были такие предшественники Абая. Абай — не един[ичное] явление, были такие великие современники, которые тоже, как Абай, по-своему прокладывали одиночные тропы к великой русской культуре, и они миновали и славянофилов и панисламизм, они ориентировались на ту культуру, которую намечали для России ее просветители. И как просветители, они были последовательны в этом направлении.

Абай был только на 4—7 лет моложе их, но развитие Абая было задержано, Абай приобщился к русской культуре путем самообразования, уже достиг[нув] зрелого возраста... Он начал самостоятельно заниматься и преуспел во многом. Очень многое он сумел постичь от прекрасных плодов русской культуры. Об этом говорят его переводы. Никто ему в то время не составлял подстрочников, особых оттенков, а замечательные пушкинские, лермонтовские стихи он воспроизвел с такой силой, с такой убедительностью, что порой кажется, что писал на казахском языке Лермонтов. Это идеальное качество, которого мы требуем от каждого перевода. Когда большой, талантливый художник-поэт переводит классика, то [создается] впечатление, что [он] первый... писал на том языке, на каком вы читаете. Это дает нам основание предполагать, что Абай действительно в огромной глубине, во всей тонкости постиг все те богатства русской литературной речи, и из этого следовало многое — история развития общественной мысли в Европе, начиная с Сократа, Платона, Аристотеля.

Широкие познания у него были в области всеобщей истории и т. д. Естественными науками он также интересовался. И в результате всего этого — как же складывается его отношение к шестидесятиникам? Что он заимствовал у Пушкина идею служения народу — это безусловная вещь. Молодой Абай абсолютно не похож на того Абая, [когда] он выступает поэтом-гражданином в 80-х годах...

С [самого начала] своего подлинного обращения к письменному литературному труду он становится известным в своей среде. Он абсолютно не похож на акынов—своих современников. Наоборот, от них он отталкивается. При этом отталкивании... мы наблюдаем диалектический процесс отрицания того, что было до него, и при этом он усваивает позднейшие взгляды на поэзию, на значение и роль поэта, на эстетические взгляды Чернышевского и Белинского, отталкивается от своих предшественников...

Шортанбай был предшественником Абая, популярным поэтом середины XVIII века. Творчество Дулата относилось к этому же времени. Популярнейшим поэтом XVIII столетия был Бухар. Этих трех китов в своем стихотворении изобличает Абай, их поэзию называет лоскутной поэзией, в смысле скудности общественных идей, в смысле реакционности этой поэзии. Дальше он говорит:

Ескі бише отырман бос мақалдап,
Ескі ақынша мал үшін тұрман зарлап.
Сөз түзелді, тыңдаушы, сен де түзел,
Сендерге де келейін енді аяңдап.

Почему Абай отталкивается от них? Потому что они представляли собой отсталую идеологию... Вот эта идеализация деревни, идеализация прошлого, отрицание русской культуры, пессимизм, идеализация всех укладов прошлого — это было то, что они несли в качестве своего убогого идейного багажа.

Абай идет против течения. Его эстетические взгляды обнаруживают родство его идей с эстетическими взглядами Белинского, Чернышевского и при этом искусство—одна из форм борьбы...

Он не хочет писать занимательных поэм.

Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін,
Жок-барды, ертегіні термек үшін.
Көкірегі сезімді, тілі орамды
Жаздым үлгі жастарға бермек үшін...
Сөз айттым «Әзірет Әлі, айдаһарсыз»,
Мұнда жок алтын иек, сары-ала қыз...
Әсіре қызыл емес деп, жиренбеніз,
Түбі терең сөз артық, бір байқарсыз.

Наоборот, в духе учения Чернышевского и Белинского он говорит: «...не о дураках я пишу и не с золотым шестом подвиги я воспеваю». Восточные преувели-

ченные образы женской красоты... не представляли ничего реалистического. Тогда все драгоценные камни, все блистательное, ценное, материальные ценности, — все это приобщалось к лику женщин.

...Его поэзия, каждое его стихотворение — это акт общественной борьбы, поэтому он не хочет для тех слушателей, которые недостаточно понимают общественное значение поэзии, превращать ее в занимательно-фантастическую, религиозно-фантастическую, сказочно-фантастическую и т. д. Поэзия должна учить жить, поэзия должна стать орудием общественной борьбы для отрицания существующего строя ...Чернышевский говорит, [что] произведение искусства имеет значение... приговора явлениям жизни. Этот самый приговор явлениям социальной жизни его времени мы видим в каждом цикле стихов Абая. Так описывает жизнь общества его времени Абай. Искусство должно служить какой-нибудь цели, это не... удовольствие. В его описаниях современного ему общества есть цикл об управителях. Я думаю, все помнят целую серию стихов о волостных управителях (на казахском языке), массу стихотворений, которые покрывают позором поступки волостных управителей, причем каждый из этих волостных управителей действует в его стихотворениях. Эти известные нам стихотворения, хотя не называют адресата, как будто анонимные произведения, однако... перед нами воскресает... отвратительный облик какого-нибудь обиралы, взяточника, подхалима перед властями и т. д. Он высмеивает точно так же баев: как баи стремятся получить влияние в обществе, как иногда, кроме того что непосредственно вмешиваются в родовые интриги, напускают на себя набожность и едут пилигримами в Мекку для того, чтобы еще больше усилить свой авторитет. Он говорит в своих стихах о муллах, о тех, которых осуждал Чокан Валиханов: ...татардың діни ағзамдары біздің пиғлымыз бен ниетіміздің азғындауына әсер етті, пара алды, екіжүзділікке үйретті, ортаазиялықтармен қосылып аңқау қазақты алдап соғуда. Аңқау елге арамза молда деген осы...

Бізде молданың көпшілігі татарлар, олар шетінен алдамшы келеді. Бұлар өз жазуын әрең игерген, барып тұрған білімсіз дүмшелер болса да, рахымсыз қараңғылыққа, тағы нанымға шырмалған тақуалар... қараңғылық тұйығына түскен жандар...

(Ш. Уәлиханов. Тандамалылар. А. 1985, 149-б.)

Кітапты молда теріс оқыр,
Дағарадай боп сәлдесі.
Мал құмар көңлі — бек соқыр,
Бүркіттен кем бе жем жесі.

(1977, I-том, 165-бет).

Или возьмите его «Карасозы». Это нельзя назвать художественной прозой, потому что это не новеллы, это носит характер мирной беседы в виде чтения, у Льва Толстого имеются прозаические рассуждения. Что он пишет в этих рассуждениях?

«Молдалар тұра тұрсын, хұсусан бұл заманның ишандарына бек сақ болыңдар. Олар — фитнә ғалым, бұлардан залалдан басқа ешнәрсе шықпайды. Өздері хұкім шариғатты таза білмейді, көбі надан болады... бұлар адам азғырушылар... Бұлардың сүйенгені — надандар, сөйлегені — жалған, дәлелдері тасбиғы мен шалмалары, онан басқа ешнәрсе де жоқ» (1977, 2-том, 205-бет. 38-қарасөз).

Он говорит: вы будьте осторожны. К народу он обращается. И об этом прославленном святом ишане говорит: это подлинные льстецы, кроме вреда, кроме зла, от них ничего не ждите. Они считают себя аскетами. Так назывались приверженцы мусульманского учения суфизма. Аскетами себя считают и поэты, поэтому они думают, что блага того света они дарят. Но они опираются только на невежество народа, все, что они говорят, — сплошная ложь. Их сила, их опора только в четках да в чалме. Ничего, кроме этого, нет, все пустое. Вот это изображение, объяснение жизни, то объяснение жизни, о котором говорит Чернышевский, объяснение господствующего зла того времени — здесь мы как раз и видим пример высокой нравственности [в] деятельности поэта-писателя.

Что он избирает орудием для себя при этом объяснении жизни, при этом вынесении приговора? Если он в свое время воспринимал критический реализм Пушкина и изображение картины зла, то там, где ему нужно более остро отточенное оружие в социальной пропаганде, тогда он обращается к Салтыкову-Щедрину, к сатире, которая была в творчестве Чернышевского, Добролюбова, Салтыкова-Щедрина. Эта сатира была самым отто-

ченным народным оружием, и Абай его избирает, но не в виде подражания.

Его убеждения проникнуты идеями из русской общественной жизни, которые в нем настолько [органично] переплетаются, что ни в одном случае вы не заметите прямого подражания

Подражание — это признак слабого таланта. Талантливые поэты друг у друга учатся, оставаясь на высоком уровне поэтической культуры. Пушкин учился у западных классиков, но Пушкин всюду оставался Пушкиным независимо от подражания. С такой меркой надо подходить к Абаю.

Абай избирает сатиру, и когда он начинает сатирически изображать своей богатой палитрой волостных управителей и позорных лиц прошлого, почти не подозревается, что тут очень много родственного Салтыкову-Щедрину, русским сатирикам, но родственного, отнюдь не подражательного, так как ему нужно исправить зло, искоренить зло, исправить общество своего времени. И Абай становится поэтом злободневным... Если возьмете его поэмы, за исключением написанных на восточные мотивы, то вы увидите, что Абай писал исключительно о явлениях современной жизни, выражая свою творческую реакцию на современную жизнь.

Относительно современных поэтов, которые связаны со своей современностью, Шиллер сказал, [что] тот, кто верен своему времени, легче других добывается бессмертия. Бессмертен Абай по своей глубокой, разносторонней связи со своей средой, с реальной повседневностью. Он изобличает пороки своей среды. Так как Абай был сатириком, то его сатира была обращена к настоящему. В этом смысле он вновь сближается с шестидесятниками. Салтыков-Щедрин определял свою борьбу каким образом? Он был против произвола, двоедушия и т. д. Все это есть и у Абая.

Если мы приведем цикл стихов Абая об аксакалах, которые придерживаются старых обычаев в семейном быту, которые стараются жениться на молодых девушках вторично или третий раз, где он бичует тех, которые держатся за старые обычаи, где он говорит о баях, которые отдают своих детей в русские школы и интернаты не [для того], чтобы они служили народу, а с той целью, чтобы они стали толмачами или адвокатами. Абай при этом говорит — вы их хотите сделать толмачами и адво-

катами, а не думаете о том, как их изображал Салтыков, как изображал Толстой, конечно, тут он имеет в виду Толстого-реалиста, критика современной жизни, а не Толстого-толстовца.

Если Чернышевский говорил о Щедрина: «Никто не говорил об общественных пороках слов более горьких, не выставлял перед нами наших общественных язв с большей беспощадностью», то, по-моему, это же самое делал и Абай. Вот эту черту Салтыкова-Щедрина Луначарский назвал чертой, роднящей Щедрина с марксизмом, беспощадное изобличение уходящего буржуазно-капиталистического строя, а в данном случае патриархально-феодального строя. Эта черта и составляла одну из наиболее значительных для нас особенностей Абая. На них-то я и хотел в первую очередь остановиться в сегодняшней своей лекции.

Всей этой суммой активной политической направленности своей поэзии Абай представлял собой незаурядную фигуру. Я думаю, что всем вам понятно, что в одной лекции трудно охватить все стороны большой, многогранной, политической деятельности Абая. Поэтому я веду одну линию — установление внутренней идейной связи поэзии Абая с социально-общественным содержанием.

Абай в данном случае выступает всей суммой своего творчества с неким опровержением Л. Н. Толстого, который в отношении Востока имел представление довольно скудное и считал, что Восток неподвижен. Абай как раз дает пример того, что эта неподвижность наружная, и в этом смысле Абай всем своим наследством подтверждает мысль Ленина, когда он раскрывает ошибки Толстого, который Восток неподвижный, азиатский противопоставлял растущему капитализму. Толстой стоял за устои русской деревни, за самобытность русской общины. Абай не одобряет этого. Абай проповедует в своей программе совершенно иные вещи — широкое европейское просвещение. Причем он различал две России: Россию царскую и Россию гуманистическую, с революционно-демократической культурой, любовью к труду.

Абай раскрывает устои семьи, общественно-бытовой, правовой уклад, требует реформы в управлении степью. Он ждет, что на смену старому должно прийти новое. Хотя он сам вышел из среды феодальной знати, он пошел к трудовому крестьянству, скотоводческому, земледель-

ческому трудовому крестьянству, к тому, которому принадлежит будущее. Поэтому все, что являлось пережитками, остатками прошлого, он крушил и ломал. Он требует равноправия женщин, и в этом смысле его стихи, так называемая любовная лирика, это не просто эстетическая поэзия, он в духе казахской молодежи хочет [провести] идею эмансипации и равноправия в семейной жизни, идею любви, брака по любви, по свободному выбору, и в этом смысле интересно, что даже объяснение[м] Татьяны, изображая роль героини, языком сердечных излияний Татьяны Абай пробуждает молодежь, отрывает ее от феодализма и схоластики ислама.

Панисламизм в эту пору, как в России, так и за пределами ее во всем исламистском востоке принял широкую, новую окраску, начиная с турецкого пантюркизма. Этот панисламизм, с одной стороны, подогревался английским и германским империализмом. Если вы прислушаетесь к высказываниям об исламе таких буржуазных ученых, как английский Томас Корней Вашингтон, [то] он в это время особенно подчеркивает мнимые преимущества ислама перед всеми другими религиями, это вызывается необходимостью легче проводить им свою политику на Ближнем Востоке. С другой стороны, с другого полюса, где-то у каирских мусульман, появляется ученый Махмед, который проповедует панисламизм как лозунг объединения всех мусульман. И вот их идеи просачиваются в среду российских мусульман. Еще в 80-х гг. начинает издаваться в Бахчисарае газета «Переводчик», она проповедует идеи панисламизма среди российских мусульман... обратной стороной медали является отрицание российской культуры и всякого сближения с русскими... в угоду английскому империализму преподносит ориентацию на Турцию, на халифа багдадского, на Мекку и т. д., она распространяет негодную макулатуру. В Казани, Уфе, Оренбурге появляется много поэтов-книжников, в том числе татарские муллы. Вот почему Абай пишет, что не Хазрета Али я буду воспевать. Его отталкивание мы наблюдаем в отрицании панисламизма, который тогда превозносился на Ближнем Востоке, и он в положительной своей программе проповедовал не изолированное исторически существование казахской степи, а он считал необходимым связать судьбу своих родных степей с судьбой России. Не толстовство

он воспринимает, а реализм Толстого. Однако говорят ли все это о том, что у Абая не было противоречий? Нет, у Абая были противоречия.

У Абая в его взглядах мы находим много того, что обусловлено социально-историческими условиями этой эпохи. Он не отрицает царизма, не проповедует то, что проповедовал Герцен. Он пришел к труду крестьян, но путь их борьбы он не может указать...

Что мешает Абаю быть последовательным революционным демократом, каким был Чернышевский, на которого он много оглядывался, у которого он заимствовал духовную пищу? По-моему, ему мешает то, [что].... у него есть элементы идеализма, у него есть вера как высшая форма морали, у него есть элементы дуализма — душа и тело как два субстрата живут самостоятельно:

Ақыл мен жан — мен өзім, тән — менікі,
«Мені» мен «менікінің» мағынасы екі.
«Мен» өлмекке тағдыр жоқ әуел бастан,
«Менікі» өлсе өлсін, оған бекі.

(I-том, 265-б.)

Если апологеты ислама говорили, что есть две субстанции, два начала — телесное и духовное, то же самое говорит Абай, только добавляет разум. Душа — это я, а тело — это мое я. Это две разные вещи.

Өлсе өлер табиғат, адам өлмес,
Ол бірақ қайтып келіп, ойнап-күлмес.
«Мені» мен «менікінің» айрылғанын
«Өлді» деп ат қойыпты өңкей білмес.

(I-том, 165-б.)

Умирает природа, но человек не умирает. Природу он называет телом. Это дуализм.

Как видите, здесь нет последовательности материализма и революционного демократизма Чернышевского — великого русского мыслителя, идеолога крестьянской революции в России. Здесь он до Чернышевского не дорастает. Если мы говорим об исторической ограниченности идеологов русской революционной демократии, также мы говорим об ограниченности Абая. Он был против схоластики, против тех проповедников, которые насаждают это учение. Он осуждает их за то, что они повторяли восточную философию. По истории философии мы знаем, что она заполняла большое звено между ан-

тичной философией и западноевропейской. В X—XI веках появилась на Востоке интересная философия, которая доходила до атеизма...

Абай знал наиболее ярких представителей, оспаривавших основы философии Аристотеля, у них были отдельные элементы исторически неверных заявлений. А потом этот Восток отошел в долгую спячку. Эта неподвижность Востока, тяну[вшаяся] долгие века, нарушенная только начиная с середины XIX столетия деятелями типа Абая, [была] прекращена. Эта спячка длилась очень долго. Были только переводы, пересказывания, перепевы всего того, что писалось раньше, в пору расцвета философии. Все это было известно Абая, и Абай в восточных переводах ислама видел только превращение философии в исламское богословие.

Был у него дуализм как философское направление, противоположное атеизму. Абай считал, что человек состоит из двух неразделимых субстанций — души и тела. Абай не понял... материализма, который отвергает дуализм, само существование вселенной признает материалистически. Отсюда и дуализм был у Абая своеобразным. Всякая высоконравственная личность может исправить, изменить историю, — думал Абай. Между прочим, как мне представляется, домарковские философы, многие философы тоже так думали о роли, что высоконравственная личность может изменить историю. Поэтому Абай был вначале атеистом, а в 90-х годах он впадает в пессимизм, как и Салтыков-Щедрин.

В годы, когда он был атеистом, он не знал, на кого опереться в обществе. Есть у него одно стихотворение, в котором он неправильно понял Белинского и буквально мысль Белинского повторяет, что высоконравственная личность — это единица, а остальной народ — это нуль. Что значит нуль, если бы не было единиц на своих местах. Между прочим, Белинский это говорил в отношении личности в обществе, он говорил в отношении отдельных наций и народностей. Белинский говорит, что есть нации и народности, которые пришли и ушли, не оставив ничего. Они подобны нулю. Вот это Абай фиксирует и переносит в определение роли личности. Все философы до Маркса исходили из этого идеализма, из признания того, что история сводится к прогрессу идей и что есть образованные люди, герои, творящие историю без народа. На

этой идеалистической позиции наиболее крепко стояли русские народники Лавров, Михайловский.

[Вот] то, что сегодня намеревался я сообщить в отношении общественно-философских взглядов, этических и эстетических взглядов Абая, то, о чем мы до сих пор не говорили в опубликованных статьях. Я хочу остановиться на некоторых особенностях отдельных видов творчества Абая. Вы знаете, что Абай писал стихи о народе, о молодежи, по женскому вопросу, о чиновниках, причем о чиновниках волостного управления и, если он прямо не отрицал царизм, то чиновников царизма, волостных управителей он бичевал с такой же силой и ненавистью, как и Салтыков-Щедрин. Он писал о хозяйственной экономике, быте, природе казахского аула, казахской степи. Вы знаете, что у него есть замечательные переводы русских классиков.

Я хочу остановиться на другом виде его творчества, на его поэмах. У него есть две поэмы, особенно выдающиеся в числе других его произведений. Правда, до них надо упомянуть об особенностях его переводов. Абай в переводе Пушкина не следовал тому методу, которому он следовал при переводе Крылова, Лермонтова, а письмо Татьяны он перевел несколько в ином плане. Он хотел вывести другого героя, не того Евгения, который нарисован Пушкиным ...Абай из Евгения Онегина делает положительный персонаж. В высказываниях Белинского есть такая мысль, что, когда видишь прекрасную душу Татьяны, кажется обидным, что Пушкин связал ее судьбу и прекрасную русскую душу с таким человеком, который не признал ее прелести, как Евгений Онегин. И Белинский заявляет — на самом деле Евгений Онегин не таков, каким он кажется на первый взгляд. Евгений Онегин — москвич в гарольдовом плане. Поскобли, за этой внешней оболочкой у него сидит русская душа. Но русская душа у Татьяны в проявлении, а у Евгения Онегина в возможности без проявления.

И Абай исходит из этого суждения Белинского. Евгений Онегин после объяснения у Абая кончает самоубийством, и, исходя из этой концовки, он остается верным любви, исходя из этой концовки, отношения у Абая трактуются иначе. Он хотел для казахской молодежи того времени представить людей равноправных, равноправно выражающих свои чувства, равноправно стремящихся друг к другу, но затем их не соединил, это было

более близко для общественного деятеля — Абая того времени.

С другой стороны, на Востоке существовала такая литературная традиция назира: это не перевод, а перепев, поэт поэта перепевал, на одну и ту же известную тему классической поэзии, один известный сюжет, поэт одного века вступал в какое-то творческое соревнование с поэтом другого века, поэт одного языка вступал в соревнование с поэтом другого языка. На Востоке существовала такая традиция. Вот почему, когда вы читаете Низами и Навои, вы видите все повторяющиеся одни и те же названия, например Фархат и Ширин. Если читаете поэтическую лирику... или о Александре Македонском, это есть у Низами и у Навои, все берут эти классические сюжеты и перепевают и чем более талантлив поэт, тем больше он [вкладывает] в эти темы. Вот такая традиция существовала на Востоке. Это ни в коей мере не ущемляло авторских интересов, никто не думал тогда насчет плагиаторства, подражательства, потому что каждый из них был равноправен, пел на другом языке, в другую эпоху, Низами не урезывает языка Навои и чагатайского языка.

Абая эта восточная традиция назира как-то тоже подсказала написать свое обращение к Пушкину плюс к тем соображениям, которыми мы толковали идею трактовки Онегина и Татьяны.

В 1887 году, зимой, Абай перевел письмо Татьяны и в 1887 году по всей Семипалатинской области все акыны старались перепеть эту песню. Этим популяризовались имя Пушкина и образы Татьяны и Онегина — героев поэмы, рядом с Козы-Корпеш и Баян-Сулу. Абай не только перевел, но сложил мелодию, и она пошла распространяться не в том виде, как перевел Абай, акыны перепевали в разных вариантах. Абай в творческом соревновании назира выступил со своей поэмой «Искандер», Искандер выступает с Низами и Навои. Среди всех шахов, царей, властителей мира восточные классики особенно выделяли Александра Македонского. Властителей они развенчивали, но перед одним лицом они благоговели, это перед памятью Александра Македонского. Они были поэтами феодальной эпохи, образ правления шаха считали скромным и поэтому искали идеального царя. И этого идеального шаха нашел Низами в лице Александра Македонского. Александр Македон-

ский у него великий, идеальный, ищет всех благ, счастья для всех людей и как будто находит среди северных народов, которые все равны и у которых почитается только труд и труду все подчинено. Северные народы он находит и среди них получает такое преклонение.

И в поэме Навои эта же тема.

Александр Македонский, покоритель мира, попадает в пустыню, от жажды начинают погибать его люди. Каким-то образом они находят ручеек и по этому ручейку попадают в ущелье, там ворота. Александр Македонский стучит в эти ворота, хочет, чтобы перед ним эти ворота раскрылись. Оттуда раздается голос: «Сюда нет доступа подобным тебе». Александр Македонский говорит: «Как же я вернусь к своим людям?» Тогда сверху бросают сверток, он разворачивает и видит, что там только сухие кости. Он оскорблен, он хочет подняться по стене. Тогда Аристотель его останавливает. Когда они подходят к стене, Аристотель достает весы и на одну чашу кладет эти кости, а на другую доспехи Александра Македонского. Кости перетягивают. Александр удивлен и поражен. Обращаясь к Аристотелю, говорит: «Что это за чудо?» Тогда Аристотель берет горсть земли, бросает на чашу и кости поднимаются. Аристотель разъясняет, что эти кости — глазные впадины человека, что человек не насыщен. Пока глаза его видят, пока он зрячий, пока он влачит земное существование, в это время он беспрдельно жаден и все, что видит, он хочет взять себе. Здесь прямой намек на Александра Македонского, который не насытился одной победой, разорением городов, покорением стран и т. д. Только тогда, когда эту глазную кость покроет земной прах, тогда человек познает, насколько суетно было его существование. Это Аристотель говорит такие вещи. Таким образом Александру он разъясняет, что тот действовал грубой физической силой, без разумного начала. Тут мы видим понимание роли личности самим Абаем, что высоконравственная личность должна исправить общество. Такая его трактовка, когда, вступая в назира, в творческое соревнование, в перепевы, он скрещивает свои идеи с... классической восточной поэзией и развенчивает... идеализированных героев. Это одна из особенностей данной поэмы Абая.

В другой поэме «Масгут» — о роли и назначении женщины в человеческом обществе — он ставит женщину выше всего. Молодой человек спасает от смерти ста-

рика, на которого напали вечером на улице грабители, и старик просит молодого человека завтра прийти к такому-то кургану, где старик его встретит, чтобы отблагодарить. Вот, когда молодой человек туда приходит, старик показывает ему три растущих плода — белый, желтый и красный плод, в восточном понимании этот старик Хизир. Он говорит: «Что ты хочешь? Белый плод — это олицетворение власти, желтый плод — это безмерное богатство, красный плод — женская дружба и любовь, выбирай что ты хочешь». Тогда он подумал и выбрал красный плод. Старик говорит: «Я не осуждаю тебя, чего ты хочешь, то получишь, но объясни, почему твой выбор пал на красный плод». И Абай объясняет устами своего героя — в руках только мудрых людей расцветает эта власть, в руках немудрого — порочит его и опасна для подчиненных его. Богатство портит всех — того, кто владеет богатством, оно губит все, что его окружает. Красный плод я выбираю не ради того, что чувствую сладострастное влечение, а потому, что женщины составляют половину человеческого общества, я буду иметь дружбу людей, буду ценим среди людей, и у каждого моего врага есть дом, мать, жена и сестра, которые будут умолять его усмириться в отношении меня. Таким образом, применив такое решение в такой простой, небызынтересной трактовке восточного предания, Абай поднимается на высокую нравственную, моральную ступень, а это в целом составило такую особенность Абая, какую мы ни у одного современника [его], особенно предшественников Абая, не видим. Предшественники Абая были люди образованные, например Шортамбай, но он не выходил за рамки ограниченного схоластичного восприятия вопросов морали. А Абай далеко выходит за эти рамки, перерастает свою среду. Но вы знаете, что эта была эпоха безвременья, это трагическое в судьбе великих классиков прошлой эпохи. Поэтому все то, что было прочувствовано, продумано Абаем, все это не находило надлежащей почвы, и Абай в конце концов становится пессимистом.

В последних произведениях Абая мы встречаем начало горьких излияний [о том], что он не хотел бы жить; что бесследны его труды, что не на ту почву разбросаны его творческие, поэтические семена. Все это с такой большой болью показано им самим как результат пройденного пути. Это объясняется безвременьем, он был

трагическим одиночкой. Если даже он был бы в своем росте человеком, дошедшим до последовательности материалистов, революционных демократов, едва ли в тех исторических условиях отсталости степи, в условиях, когда там даже крестьянских общин, которые были в России, не было, когда нарождающийся капитализм в России был далек от Казахстана, товарно-капиталистические отношения только начали возникать в казахских степях в виде богатых русских скупщиков скота, тогда не было роста казахского народа, и поэтому Абай был... почти не признан своими современниками. И только сегодня, в наши дни, он звучит всеми своими струнами, которые должны быть поняты нами не только единолично, но и всем своим родственным окружением, которое нашел он не только в национальной среде казахского народа, а нашел в общественной среде всех передовых людей.

**ВЫСТУПЛЕНИЕ В КОЛОННОМ ЗАЛЕ
ДОМА СОЮЗОВ 24 СЕНТЯБРЯ 1954 г.
В МОСКВЕ НА ТОРЖЕСТВЕННОМ ЗАСЕДАНИИ,
ПОСВЯЩЕННОМ 50-ЛЕТИЮ СО ДНЯ СМЕРТИ
АБАЯ КУНАНБАЕВА**

В настоящие юбилейные дни память о поэте чувствуется в родном районе, носящем его имя, в городе Семипалатинске, где он учился, искал, обретал многое, в городе Алма-Ате — центре республики его возрожденного народа и, наконец, в Москве — в этом великом источнике того света, которым был очарован он и [к] коему рвался, как к живой воде, — всюду в эти дни чувствуешь одно особенное, необычайное — это ощущение явной, столь ясно зримой близости Абая для нас, потомков.

Вот он родной, так тепло осязаемый всеми его высокими порывами, его мечтой, его горькими думами, по особому горячей тоской, — так близко придвинулся к нам.

Как никогда, именно в эти дни он стоит ярко освещенный, ясно понятый нами, будто оживший по-новому.

Так, мне кажется, бывает с небесными светилами в пору их максимального приближения к нашей планете, когда они наилучше познаются людьми. Подобно им, и все великие личности прошлого, обретшие бессмертие и сопутствующие истории своих народов, как светила, спутники поколений, наши дорогие предки, предки советских людей — этих достойных наследников всего лучшего в истории человечества — становятся в дни их юбилейных дат по-особому понятными, трогательно близкими.

В такие дни чувствуем их живыми с теплом дыхания их могучих грудей, со светом сияния их зорких очей, [слышим] пламенные слова их вещих уст... порою так прямо и безошибочно направленные в наш век, и даже в наше сегодня. Таков и Абай в своем прозорливом слове тысяча восемьсот девяносто восьмого года, в этом своем поэтическом завещании — стихе «Когда умру», обращающийся к людям будущего и как бы говорящий с нами, минуя все пределы, все времена.

В этом стихе Абай обратился к людям той эпохи, когда будет рассеян мрак невежества и дикости, когда придет новая смена человечества в лице просвещенных поколений, и люди, подобные ему, так жадно искавшие света знания и ведшие борьбу с тысячами невежд, могут показаться загадочными... Однако высказываясь так, он великолепно и ясно понимал, что в лице тех именно своих собеседников он найдет самых близких себе, для которых он будет наиболее понятен и родствен всем своим существом, всеми своими сокровенными думами, устремлениями. Он непоколебимо верил, что [проложенная] им в его «жестокий век» тропа к русскому гению разрастется в великие пути-дороги к великой русской культуре, и люди будущего, с которыми он ведет задушевную беседу в своей заповеди, — это будут люди, усвоившие его лучшие заветы, унаследовавшие его лучшие традиции и продолжающие дальше вглубь и вширь, в иные счастливые эпохи пути восхождения народа к вершине человеческой культуры — в великом братстве сроднившихся народов.

Знаменательно и так многозначительно наше настоящее торжественное заседание в Колонном зале Дома Союзов, когда мы чествуем память великого поэта, дальней мечтой, великой верой которого было приобщение к русской культуре его родного народа. И ныне, когда писатели, ученые, деятели искусства его народа пришли

в родную Москву и среди дорогих друзей всех наших народов, среди родных москвичей и среди многих и многих представителей всех братских народов Великого Союза чествуют память Абая, так и кажется, что он в своей исторической судьбе встречает ответное чувство любви и почитания его великих заслуг... Он обретает благодарное чувство признательности советских поколений всех наших социалистических наций за то, что трудился не во имя разобщения, а во имя слияния всего лучшего, светлого и сокровенного в народах. Тем он и заслужил бессмертие, тем он почитаем во всеобщей истории социалистической культуры нашей Родины.

Вот в таком качестве он мнится живым, и в таком облике он пришел в этот зал первым из всех... деятелей культуры и искусства казахского народа!

О таком именно великом нашем предшественнике и мечталось, и хотелось писать, творить всем нам — композиторам, художникам, скульпторам, театральным коллективам, поэтам и писателям Казахстана!

Чувство глубочайшей признательности не покидает нас всех, пишущих о нем, за то, что он так безошибочно правильно ориентировал кочевой караван своего народа в светлую историческую перспективу!

С этим неизменным чувством признательности и благодарности великому человеку, поэту, мыслителю и склоняем мы наши головы перед светлой памятью его!

О ЗНАЧЕНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА

В пользу русского языка разносторонне и многократно высказывался Абай.

Одно из его высказываний особенно памятно для меня.

Обращаясь к казахским отцам, матерям того времени, он говорил: «Не жени своего сына, не наделяй его долей наследственной, а вместо всего этого обучи его русскому языку».

Что значит для казаха-отца того времени не женить сына, тогда как он обязан был, женив сына, выплатить калым за невесту? Этим Абай освобождал отца-казаха

от уплаты калыма, от первостепенной обязанности отца перед сыном. Каждый отец, по обычному праву казахов, обязан был перед сыном наделить его долей наследства. Лишение этого наследства означало большое отступление от утвердившихся правил, от многих религиозных, моральных устоев косного прошлого. Абай же призывал благоразумных отцов к тому, чтобы они отступили от всех этих «непреложных» жизненных правил лишь для того, чтобы обучить детей русскому языку. А сам Абай, колоссальным, напряженным трудом овладевший русским языком в результате самообразования, после того, как овладел тайнами русской книги, говорил, что для него кааба перекочевал с Востока на Запад, имея в виду притягательную силу русской духовной культуры, и прежде всего, русской книги. Поэтому мы, потомки Абая, всех последующих поколений, исключительно благодарны памяти его, Ибрая Алтынсарина, Чокана Валиханова за то, что они за много времени до нас сумели достойно оценить значение русского языка для всех последующих поколений их народа. Они правильно ориентировали кочевой караван своего народа на русскую духовную культуру, на скорейшее приобщение к русской книге всего передового в своем народе. И сами они не стали бы теми, кем они стали, если бы не овладели русским языком, русской культурой в свое время.

Я думаю, что, несмотря на недюжинные способности и высокое дарование, сам Абай не приобщился бы к сокровищницам русской духовной культуры, если бы не овладел русским языком и остался бы он лишь даровитым акыном того времени. Скажем, было до него таких сто, стал бы сто первым, было до него 500, стал бы пятьсот первым. А Абая таким, как он есть, Алтынсарина, Чокана Валиханова такими, как они дороги для нас, сделала русская культура, а русская культура была ими постигнута опять-таки через великий русский язык...

А мы, признательные потомки, и ныне повторяем: спасибо, великое спасибо той русской книге, которая обучила Абая первой букве русского алфавита. Великое спасибо тому русскому учителю, который научил Абая, Алтынсарина, Чокана первому русскому слову...

[ХАЛЫҚТЫҢ ҚАДЫРДАН ҰЛЫ]

Халқының қадырдан ұлы, қамқоры, беймезгіл замандағы ауыр күндер қайраткері қазір ол бізбен бірге және біздің нәсілдерімізбен бірге болашаққа қарай қадам басқалы келеді. Сол болашақ, ұлы бақытты болашақ жөнін бұл ақын өзінің көрегендік, ақындық қиялымен бұлдыр сағым арасынан да аңдаған еді.

Я бұл ақын жөнінде шынайы зор алғыспен айтарлық бір зор шындық бар. Ол шындық бойынша Абай мынау осы көрініп тұрған бейнесіндей өзінің бар шығармаларымен де енді бізбен бірге жасайды.

Ал осы шаққа, бізге Абай немен жетті, қалай жетті?

Ол бұрынғы шөл ғасырлардың еңбек елі кешкен зар мен шерді бізге танытпақ боп ап келді. Ол, бізге сол замандар аналарының, қыздарының қайғы-қасіретін әкелді. Сахарада жыртқыштар заңын орнатқан ру басылары, надан дүлей әкімдер атаулыға сол күннің халқы айтқан қарғысты соларға арнаған жиіркенішті танытпаққа ап келді.

Өз заманындағы қоғамның білім жарығына ынтық болған, құштар болған адал арманын алып келді бізге ол. Ол бізге және де ескі жол-жора, әдет пен шарифат орнатқан қорлық заңдарды қарғаған азат жүректер бақыты деп көксеген жастар күйлерін, махаббат мұңдарын жеткізді. Ол және де қалың халық көпшілігі барынша жиреніп айыптаған: қомағайлық, мансапқорлық, жағымпаздық, арамтамақтық сияқты тағы талай жиреніш қылықтарды әшкерелеп келді. Және сол Абай өз заманындағы орыс халқының озғын ой парасатынан барынша зор махаббатпен құрмет көрсеткенін баян етіп келді. Ол бізге асыл мұра қалдырды. Сонау бір халықтар мен халықтар арасы шалғай қайшылықта тұрған заманның өзінде де ол бізге орыстың гуманистік демократтық мәдениетіне бұлжымастан сенуді, сүйенуді, сүйеніп өсуді уағыз етті. Ол бізге Пушкиннің даналығын білуді, сүюді, қадірлеуді, Лермонтов, Толстойдың мәңгілік еңбектерін қадірлеуді бізге уағыз етті.

Біздің бала шағымызда, жас күнімізде ана тіліміз қазақ тілінде Пушкиннің толғаулары мен Лермонтовтың элегия, сын мұңдарын, лирикасын оқытып тәрбиелейді.

Және оның тарихтық ең зор еңбегінің қасиетінің бірі: біздерді, қазақ жазушыларын, өзінің артындағы нәсілін, мұрагерлерін шынайы толық көркем шығарма жа-

зуға, ірі дәрежедегі мәдениетті көркем шығарма тудыруға баулып, тәрбиелеп кетті. Сол үшін ол орыстың және дүниежүзілік әдебиеттің классикалық үлгілерін бізге ұстаз етіп жырлап берді.

Осылайша, тек қысқа ғана, үстірт қана атап өткеннің өзінде де Абай қалдырған рухани мұраның айқын тұрған бір зор қасиеті аңғарылады. Ол Абай жанының биік зор сапасын, Абайдың ой дүниесінің терең интеллекттік танытатын айғақтар. Бұл сипаттағы Абай жаманшылық атаулының қасы болатұғын. Ал ақын-азамат ары қандай десеңіз, Абайдың ары халқының арымен барабар еді. Оның жүрегі сол сыпатта қалыптанған ұлы жүрек болғандықтан, сол жүректен туған қасиет атаулының барлығын заман тоздырмай сақтап келді.

Міне, енді бүгін ол біздің бақытты тарихымыздың жаңа буындарына жүзбе-жүз келіп, ауызба-ауыз сөйлескендей. Осы буынмен ол сонау бір шақта, өзінің кейбір өлмес өлең жолдарымен де үн қатысқан еді. Енді бүгін ол бізбен бірге біздің қуанышымызбен қуанбақ үшін, біздің мерекемізді мерекелемек үшін келіп тұр.

Тегі Абай біздің нәсілдеріміздің, буындарымыздың асыл аталарының бірі. Ол — біздің енді алға қарай, биікке қарай өрлей басар сапаларымыздың айнымас серігі... Сол себепті бүгін Абайға арналған ескерткішті ашқан сәтте біз және де оның ұлы аруағының алдына бас иеміз. Жүрек құшағын оған қарсы кең жаямыз.

Осы айтылғандармен қоса көңіл толы зор алғысымызды өзіміздің партия мен өкіметімізге арнаймыз. Халқымыз сүйген ақынның аруағына осындай құрмет еткені үшін оларға зор, зор рахмет!

ВЫСТУПЛЕНИЕ НА ОТКРЫТИИ ПАМЯТНИКА АБАЮ КУНАНБАЕВУ 12 НОЯБРЯ 1960 г.

Всем Вам хорошо известно, ясно, что сейчас, в этот час, на глазах всех нас, присутствующих на этой новой площади города Алма-Аты, происходит событие огромного культурно-исторического значения. Мы отмечаем открытие памятника в нашей столице великому Абаю!

Двоякий большой смысл имеет это незаурядное явление. Во-первых, наше общество советских людей, со-

стоящее из представителей не одних, а многих братских народностей, живущих в Алма-Ате, в Советском Казахстане — единой волей, единым слитным чувством воздвигает настоящий памятник. Оно воздаст должное светлой памяти великого сына казахского народа Абая и выражает тем самым благородное отношение нашей социалистической советской современности к великим историческим заслугам Абая Кунанбаева — поэта, мыслителя, борца против мира зла и мрака своей эпохи.

Другой глубокий, важнейший смысл в том, что сам Абай, донося до нас многие и многие волнения своего отзывчивого сердца, доведя до нас тысячи своих тревожных дум, запечатленных в строках, страницах его бессмертных творений, ныне встал с этих заветных страниц такой близкий, зримый, родной!

Счастливой творческой волей ваятеля как бы шагнул он из своего далека, уже трудно представимого нашему юношеству, в наш настоящий, счастливый сегодняшний день, «как живой, с живыми говоря». Как бы обрел он еще в одном высоком качестве новую жизнь свою, став в ряд с нами. И он войдет — такой достойнейший сын народа, заступник народа в тяжелую годину, в эпоху безвременья, — пойдет с нами и с нашими потомками в грядущее, в то счастливое великое грядущее, о чем только мог мечтать он в своих смутных видениях поэта-провидца.

Да, о нем, именно о нем, и с полным основанием мы можем сказать с благодарностью, что он с нами, со всеми своими творениями, а ныне — и со своим образом на виду.

А с чем и как пришел Абай к нам?

Он пришел, чтобы поведать нам о горе, о печали трудового люда пустынных веков минувшего. Он поведал нам о страданиях, стенаниях казахской женщины. Он принес, донес до нас ненависть и проклятия народные против степных воротил, невежественных правителей, родовых верхов, установивших в степи волчий закон. Он поведал нам о лучших устремлениях передовой части современного ему общества: увидеть, постичь, вкусить плоды знания, света. Он поведал нам о светлой мечте, возвышенной любви, о свободном, вольном счастье юных сердец, угнетаемых суровыми, позорными институтами адата, шариата. Он поведал нам, донес до нас ненависть и презрение народных масс к низменным людским поро-

кам: жадности, тщеславию, сутяжничеству, тунеядству, зависти и мерзости всякой иной...

Он же, Абай, поведал нам, как безграничны были его любовь, его уважение и вера в передовую русскую мысль. Он оставил в наследство нам, он завещал нам еще в ту пору разобщенности народов единственную, неукоснительную, непоколебимую веру в спасительную роль гуманистической, демократической русской культуры.

Он завещал нам знать, любить и почитать гений Пушкина, бессмертные творения Лермонтова, Толстого. Он воспитывал нас еще в наши детские, отроческие годы на родном казахском языке на строфах пушкинских, на элегиях, думах, лирике Лермонтова.

И самое исторически колоссальное из его заслуг заключено в том, что он учил нас, казахских писателей, своих потомков, наследников его, тому, как надо учиться, плодотворно учиться на примерах русской классической и мировой литературы, учиться создавать истинно художественные, подлинно высококультурные образцы литературного творчества.

И во всем только что лишь поверхностно упомянутом мною духовном наследстве Абая воплощено одно неотъемлемо великое — это его высокий интеллект, это тот высокий строй души, подлинное величие духа, которым чужда корысть. А совесть его — поэта-гражданина — была совестью народной. Только такое величие его сердца помогло сберечь от времени все дорогое, сокровенное, связанное с его гением.

И ныне он пришел в наше настоящее быть, жить с нами в нашей счастливой истории с теми поколениями, с которыми он некогда говорил, говорил в своих заветных строках. Он пришел, чтобы радоваться вместе с нами нашей радостью, чтобы торжествовать вместе с нами! Абай — один из тех дорогих предков наших поколений, которому суждено быть спутником в нашем шествии вперед и ввысь...

Потому именно, открывая памятник Абаю, мы еще раз склоняем наши головы перед его светлой памятью и раскрываем ему навстречу наши сердца.

Вместе со всем сказанным выше хочется еще выразить наше чувство безграничной благодарности партии и правительству и сказать великое спасибо им за оказанное столь высокое уважение памяти любимого поэта нашего народа!

АБАЙТАНУ ЖАЙЛЫ ЕҢБЕКТЕРГЕ ПІКІРЛЕР

СӘБИТ МҰҚАНОВТЫҢ «АБАЙ ҚҰНАНБАЕВ» АТТЫ МОНОГРАФИЯСЫ ТУРАЛЫ

Алты бөлімді монография атты кітаптың әр бөлімі туралы, бөлім ішіндегі әр кезең пікірлері мен қорытындылары туралы нақтылы сынды, нақтылы күдікті және қажет дауды еңбектің беттерін көрсетіп отырып, төмендегідей пункттеп жаздық.

Ол кітапты басынан түсіп зерттеп, қарап отырып жазылған, кітап ішіндегі материалдың ізімен айтылған тұспа-тұс пікірлер. Сондағы жиылған деректерге, түсінігімізге, дәлелдерімізге сүйене отырып, кітап туралы жасайтын қорытындымыз:

Бірінші — Сәбит бұл кітаптың көп жерінде Абайды тану мәселесіне көп елеулі, күрделі еңбек еткен. Осы еңбектің тұсында шығыстан, батыстан, орыстың классик әдебиетімен, Белинский сияқты сын білгіштерінен және Маркс, Ленин ғылымынан орынды қолданған жерлерінде, көп құнарлы деректер беріп отырған. Онысы еңбегін құнды етеді, кең тынысты, шалымды етіп көрсетеді. Және, әсіресе, тағы айтамыз (орынды пайдаланған жерлерінде) Абай туралы қазақ оқушысына білім нәрін береді.

Екінші — бұл еңбек өз ішіндегі кемшілік, қаталық, керексіз артық жерлерінен (оның бәрі төменде нақтылы көрсетілген), зерттеу олқылықтарынан арылғаннан кейін, татымды бөлімдерінің негізіне құрылып, басылып шығуы керек.

Үшінші — кітапқа негізгі тақырып боп, нақтылы желі болатын бөлімдерді екшеп алып (соларды төменде көрсетілген кемшілік, шикіліктерінен арылтып) болған

соң, осы қалпында артық боп тұрған бөлімдерді шығарып тастау керек. Сонда негіз болатын бөлімдер: 1) Абайды тану туралы; 2) Абайдың дүниеге көзқарасы; 3) Абай және қазақ өмірі; 4) Абайдың әдебиетке көзқарасы. Бұл бөлімдер ішінде қазіргі қалпында түзетусіз жарайтын бөлім «Абай және қазақ өмірі». Аз түзетумен жарайтын «Абайды тану» бөлімі. Онан соң бас жағын алғашқы 65 беттей жерін, 293-беттен 360-бетке дейінгі жерді қысқарта отырып, түзей отырса (кемшіліктері төменде көрсетілген), қалған жағы түзеусіз жарайтыны — «Абайдың әдебиетке көзқарасы» деген бөлім. Бұл аталған төрт бөлім ішінде, бас жағы жақсы болғанмен, негізгі, түйінді жерлерінде көп кемшілігі бар және көп еңбек етуді керек ететін бөлім: «Абайдың дүниеге көзқарасы» деген бөлім. Ол жауапты, қиын бөлім, бұл қалпында татымды, терең боп, ғылымдық кең, даусыз өріске жетіп тұрған жоқ (нақтылы кемшіліктері төменде аталып айтылған).

Төртінші — сол аталған төрт бөлімнен басқа кітапқа кірген екі бөлім «Абайдың ата-тегі» және «Абайдың өмірі» (33-беттен 139-бетке дейін) деген бөлімдер бұл кітаптан шығарылу керек. Себебі ең әуелі монография, биография (өмірбаяны) емес. Ол бір мәселені немесе екі-үш қана мәселені жекелеп алып, тереңдеп, ғылым етіп, қадала зерттеу болады. Абай жайындағы бар мәселені шолмасам монография болмай қалады екен деп Сәбит қорықпасын. Монография болуға келістіріп, тереңдеп жазылса, осы кітапта алынған бір-ақ тақырып: «Абайдың дүниеге көзқарасы» деген тақырыптың өзі де жетеді. Барды қамтиым деген талап жақсы болғанмен, Сәбиттің қамти алмай қалқып кеткен, немесе тіпті жанамай да кеткен Абай жөнінде талай мәселесі әлі толып жатыр. Мысалы Абайдың эстетикасы, Абайдың педагогикалық көзқарасы, Абайдағы психологизм, Абай жөніндегі ең қызықты, ең соны және әдебиеттік прогрестік ретіндегі ірі мәселе — Абайдың ақын шәкірттері, Абай тәрбиелеп өсірген мәдениетті жаңа орта (среда), онан соң Абайды зерттеген еңбектердің, Абайды көркем түрде суреттеген еңбектердің (көркемөнерде, әдебиетте) барлығы да қамтылмай қалған. Бұл мәселенің әр қайсысы да кейінгі толық зерттеулерге, немесе айрықша монографияларға тақырып болатыны даусыз.

Ал Абайдың ата-тегі мен өмірін айтқан бөлімдердің Сәбиттің бұл еңбегіне кіруі қажет еместігі: бұл бөлім-

дер нашар жазылған, қаталықтар да бар, артық, керексіз материалдармен де бос үстемелей берілген.

Ата тегінен, арғындай арғыдан бергінің бәрін шығарсақ (олар керексіз екені төменде дәлелденген), Шоқан, Ыбырайларда көп созып айтуды шығарсақ, сондай тағы көп Абайға керексіз материалдарды шығарсақ, ар жағында не қалады? Ар жағында көптен көп жерде, бұрын Мұхтар Әуезов жазған ата-текті, өмірбаянды өз сөзімен екінші рет қайталап жазу қалады. Бірақ өмірбаяны Әуезов жазуынша бір вариант емес. 1933 жылдан бергі зерттеулер, түзеулер арқылы өсіп, өңделіп келе жатқан зерттеу еңбек. Онда материалды сұрыптау, Абайды таныту, ортасын таныту, ортасы мен ақынның қарым-қатысын таныту құр есітілген материалдардың тізбегі емес. Зерттеу, зерлеу мәселесі. Оны Сәбиттің өз сөзімен жаза салып, ала салуы және «биографтардың айтқанына сенсек» деп қыжырта отырып әр жерде пайдалана отыруы, кейде тіпті жақшаға алып дәлме-дәл Әуезов жазған сөздерді алып, сонда да кімдікі екенін танытпағысы келулері бәрі де орынсыз, лайықсыз. Кейінгі: ...«Абайдың өмірі» деген бөлімде айттық деп өзіне өзі көп сілтетеді. Сондағы түсінік, дерек талдаудың көбін Сәбиттен бұрын айтушылар болған, оны атамайды. Бірақ кемшілік үлкені бұл емес. Сәбит Әуезов жазған өмірбаянның ескі вариантын қолданған. Сол ескі варианттарда бар қаталарды да қайталаған...

Көрсетілген көп кемшіліктерге, дәлелдерге қарап, ол екі бөлім кітапқа кірмесін дейміз.

Жалпы бір талап: кітап, автордың өзінен басқа Абайды зерттеушілерге істелген мінезсіздіктен арылу керек (мысалдары төменде көрсетілген). Оқта-текте кезіксе де, оқушыға өзін көлденеңдете беретін сияқты арзан мақтаннан да арылу керек (мысалы төменде). Мұндай кітап ғылымдық кітап болса, жазушы өзіне де, еңбегіне де орысша айтқанда «со строгим сердцем, справедливым сердцем» келу керек. Болмаса Абай жәйін жаза жүріп, сонымен қатар, біреумен қыжылын, біреумен қырбайын әр жерден шандата жүрсе, онда құдайдың ондағаны болат та.

Сонымен кітаптың бүгінгі тұрған қалпын алып, басынан түсіп, еліміз байқаған нақтылы фактыларына келейік.

«Абайды тану». 1. Мүрсейіт пен Кәкітай турасында-

ғы 6, 7, 8, 9-беттердегі мәліметтер қатты қысқартылу керек.

2. Абайдың өлеңдері жазылған жылдарды сөз қылған 10, 11, 12, 13-беттер керексіз. Оның ішінде, қартайғанда «Көзімнің қарасы» сияқты өлеңді қалай жазады? деген пікірлер мүлде қате. Өзге өлеңдер туралы «Жас шағында жазғанға ұқсайды» деген сөздер ғылымдық дәлел емес. Нақтылы, жаңа жылдарды көрсеткен дерек болмаған соң, бұрынғы жылдарды ойша топшылап, жалпылап сынға алу керексіз болады. Бұрынғы жылдар бір топ Абай шәкірттерінің (Кәкітай, Мүрсейіт, Тұраш, Махмұт), көшірушілерінің куәлігімен әуелі 1908 жылы, одан кейін 1927 жылы қойылған. Солай етіп мектеп оқиды, зерттеулер жазылады. Енді: оны жаңадан дәл жылын таппай тұрып, құр мансұқ ету орынсыз және түк пайда бермейді.

3. «Ата-анаға көз қуаныштың» жылы турасындағы (14, 15-беттердегі) дау да керексіз. Оны өлеңнің түрі айтады. 80-жылы жазылуы керек деген әншейін еркін топшылау. 80-жылдарда Абай ондай жаңа түрлі өлең жазбаған. Бұндай 7 жолды шумақ өте жаңа түр, ол Абайда кейін туады. Және мазмұнына қаралсын: «жасында күтті, дәме етті, босқа етті» немесе «балалық етті, ер жетті, не бітті» дегенді жас балаға айтпайды ғой. Ал 27-дегі жасқа айтуға әбден болады.

4. «Қартайдық қайғы ойладықты» (15-б.) жас Абай да жазуға болады. Үйткені бұл ел қамқоры кәрі ойшыл, мұңдар адамдар атынан жазылған, жәй бір кең толғау деп түсінілу керек. Қартайған ақын жастықты, ғашықтықты жазбай (Абай жазған) сол сияқты.

5. Крылов мысалдарына Тұрағұл, Көкбай қойған жыл 1898. Бір жыл ішінде түгелімен Крыловқа қызығып, шұғылданса ғажап па? Оның несі даулы (16-б.)?

6. «Қараша желтоқсанға» кірген екі шумақ туралы Сәбит қатты адасқан (17, 18, 19, 20, 21-беттер). Бұнда көп қияс сұрақтар да, өзінше ұғындырам, «түсінем» деуі де, ап-айқын өлеңнің айналасында бос сарпалтақ болып, босқа жан қинау. Орысша айтқанда, «екі түп қарағайдың арасында адасу». «Ең әуелі бұл шумақтар Абай өлеңінің стиліне жатпайтын, топас жазылған» дегені өлеңнің көркін танымайтын, үстірттікті көрсетеді.

Әкесі мен шешесі баланы андыр,
О да өзіндей ит болсын азғыр-азғыр, —

дегені бай мен бәйбішеге арналған. Олар баласына «тысқа шықпа, кедей балалары жеп қояды, оларға бермей өзің же, үйде отырып же» деп аздырып, азғырып отырған Тәкежан бай мен соның қатыны Абайдың жеңгесі Қаражан. Бұл екеуінің үйіне келіп, Шөпіш деген немере баласын осылай тәрбиелеп отырғанын көріп, Абай осы екі-үш шумақты соларға арнаған. Бұны (Сәбит байқамаған, атамаған) 1933 жылдың баспасында Абайдың шәкірттері Көкбай мен Тұраштың көмектері бойынша жаңағыдай түсінікпен бастырған мен болатұғым. Екі шумақты айтып берген Көкбай, Тұраш ерте күнде Тәкежандар араз боп өкпелеп кетеді деп өздері (көшірушілер) бұрынғы қолжазбалардан әдейі алып қалып жүргендерін айтқан. Тәкежандар ол шумақтарда суреттелген әке-шеше өздері екенін таныр еді. Үйткені Абай осы екі шумақты оларға көзбе көз үйлерінде отырып, ұрсып айтып берген. Осы жәйін еске алғанда «Қараша, жел тоқсан» өлеңінің әуелгі, ең тұңғыш шумақтары сол Тәкежан үйінде туған деп ұғынсақ, тіпті, орынды болар еді. Сол пікірдің айналасына, жалпы осы өленде айқын көрінетін таптық қайшылықты қоссақ және Абайдың кедейге достығын, қанаушы байға қатал сыншы, айыптаушы екенін қоса тексерсек, қоса ұғынсақ, онда бұл қымбат шумақтарды «топас» деп жалаламаған болар ек. Жұртты теріс бұрмаламай, анық қадірін, сырын ашқан болар ек.

Асын жөндеп іше алмай қысылады,
Құрбысынан ұялып өңшең жалбыр, —

дегені байдың кішкене баласы туралы айтылған. Ол жас бала, әлі ит бола қойған жоқ, онда әлі ұят бар, құрбыларынан ұяла біледі. Ойнауын бірге ойнап, тамағын олардан ұрлап жегені үшін ұялады. Бірақ «оны да өзіндей ит қыларсың, тек үстіп азғыра бергейсің» деп сараң байды кекетеді Абай. Бұдан артық қатал сын, қатты шабуыл бола ма байға? Бұдан артық кедейге дос, байға қас, айқын ашу сөзі Абайдың қанша өлеңінде бар еді? Соның сырын өзі ұғынып, жұртқа ұғындырудың орнына Сәбит Абай шығармасына залал болатын сөздерді сөйлейді. Түсінік бергенге тоқтамай, редактор еңбегінен әдейі бір құбыжық табам деген кісіше қисая сөйлейді. Ал дұрыс шындықты дәл ұғынып, дәл көрем деген кісіге бұл екі шумақ «топас» емес, қазына екенін, қазақ жазушысы Сәбиттен де осы өленді орысшаға аударған

Шубин әлдеқайда терең ұғынып, соншалық зор таптық сананы көрсеткен. Өленді аударып, сөзбе сөз дәл боп шықпаса да сол даулы екі шумақтың мағына, мүддесін, стиль көркемдігін, әсіресе, қоғамдық, таптық мазмұнын Мұхтар Әуезов қарап шыққан подстрочник бойынша, Шубин былай берген: «И батрачонок целый день обязан быть при нем, И со слезами на глазах ублюдка забавлять».

Ал Сәбит осы еңбегінің кейінгі көп жерінде «редакторларға сенуге де болмайды» және «өмірбаянын жазушыларға сенсек», — деп екі сөзінің бірінде айтып отырады. Өзі сүйте тұра «Абайдың ата тегі», «Абайдың өмірі» деген бөлімдерінде түгелімен (керексіз, артық бос қоспаларын алып тастағанда) сол өмірбаяндағы негіздерді, зертеулерді түгел қайта көшіріп шығады. Өмірбаянды жазу ғылымдық еңбек, зерттеу болатын. Оны оңай ала салып, тізе салған кісі жоқ. Сондықтан 1927 жылдан бері қарай қайта-қайта үстеліп, түзеліп келеді. Дұрысталып өсіп, тереңдеп келеді. Осының бәрін жоққа санағандай, зая қылғандай ұнамсыз, мәдениетсіз және өз бойына оңай тағып алғыш мінез Сәбиттің бұл еңбегінде көп жерде көрінеді, Болмаса жәй қарадүрсін емес ғылымдық еңбек жазам десен, өзіңнен бұрын ол пікірді айтып, ол зертеуді жүргізген кісілердің еңбегін көрсетпеу әділет пе?

9. ¹«Өнер өнер үшін» деп тексерген қазақ зерттеушісі кім? Осыны айтқан сыншыны атау керек емес пе (21-бет)?

10. Төлешевпен дау және Белинскийдің қатасын мысалдау керек емес (30-бет, «Социалистік Қазақстан»).

11. 32-беттегі «қалам алдым», «монография жазбақпын» деген сияқты сөздер «түгел қамту мақсұтым» дегеннің бәрі де ғылымдық еңбекке симайтын өзін-өзі ұсыну. Осындай арзан мақтан неге керек?

«Ата-тегі» деген бөлім. 12. Абайдың ата-тегін арғынан бастап айтқан сөздер орынсыз, керексіз, ғылым жолынан да алыс бір ұзақ сонар. Арғын деген саны талай жүз мыңға жеткен елдің легендалық атасы. Шамасы осы күнгі Қазақстанның алты облысындай ел Арғын аталады. Оны Абайдың атасы еді деп сөз бастау, славян тұқымынан Великорусты Пушкиннің атасы еді деп сөз бастаған сияқты болар еді. Ата-тек, ақын өскен ортаны

¹ 7, 8 және 15-реттік сандар автордың қолжазбасында жоқ.

екі-үш атадан бергі заман арқылы көрсетсе болады. Одан арғының ақын өмірбаяны үшін түк қажеті жоқ...

Кітап дәлді, нақтылы өз мақсатына жақын сөйлеу керек. Левшиннен, Аристовтан, «Қазақ һәм хандар шежіресінен», әр жерден естіген мағлұматты орынсыз тізе беру тарих кітабы емес, басқа мақсұтты кітапқа қажет емес.

32-беттен бастап «Қазақ һәм хандар шежіресі» айтқан жарымы шын, жарымы дегенде әңгіменің бәрін «монография» атты ғылымдық еңбек болам деген кітапқа сынсыз, жаңа мағлұматсыз жия береді. Арасында «Қалқаман — Мамыр» әңгімесі де жүр. Айпара легендасы да жүр. 33-беттен 44-бетке дейін қысқартылу керек те, әңгімені Ырғызбайдан бастаса да болады. Одан бұрынғы аталар бір Абай емес, бес болыс елдің, сан мың жанның аталары керек емес. Ондай боп ешкімнің, ешбір ақынның өмірбаяны тексерілмейді. Бұл құр ғана ата санаған шежіреге, сынсыз, ғылымнан тыс қызығу. Әйтсе де сонау арғыннан басталған 10 беттік жортпа үстірт мағлұматтардан Абайдың өмірі, не ақындығы үшін не таптық? Не қорыттық? Зерттеуші өзі қандай қорытынды, деректер алды?

13. Қодардың өлімі туралы Құнанбайды сонша ақтау не қажет (55-бет). Қодардың жерінде Құнанбайдың үлкен әйелі Күнкенің қыстауы орнағанын қайда қоямыз?

14. Құнанбайдың төртінші әйелі Нұрғаным айтылмаған (57-бет.).

«Абайдың өмірі» деген бөлім. 16. Абайдың көп жас оқушы, шала оқушы туралы айтқан сын сөзінің бәрін оның Абайдың өзіне тақатып тексеру мүлде қате (61, 62-беттер). Анығында Абай аса жақсы оқыған.

17. Медресе туралы 63-беттен 69-бетке дейін айтылған Абайға дәл жанасы жоқ, татар молдалары жайындағы және «жаман түркі» шалағай бастауыш кітаптар, «Бақырғандар» жайындағы сөздер тағы ғылымдық емес, құр «қызық ермек» үшін айтқан сөздердің бәрін қысқарту керек.

18. Абайдың «әкесі жасаған қиянатқа ортақтасқан» дау дәлелсіз. «Біржан — Сараның» Әріп қосқан сөздерін келтіру тіпті теріс (74, 75-беттер). «Қаны қара бір жанмын, жаны қара» 1898 жылы жазылған. Ол кездегі терең ойшыл Абайдың ауыр мұңын бұлай түсіндіру Абайға ауыр жаза (74, 75-беттер).

19. Байкөкшенікі қалжың өлең. Оны «парашыл Абай» болғандыққа дәлел ету орынсыз (77-бет).

20. Абай губернатормен мәжілістес болған емес (78-бет).

21. Архам, Қатпалар 1872 жылы туған да жоқ. «Өзінің қиянат істерін көріп», — деп Абайды қайта қаралайды. Қиянат шын болса 12 іс те жала еместағы. Бұл сияқты қайшы пікір айтпай, екінің бірін ұстау керек қой (79-бет).

22. 82-беттен 108-бетке шейін кең жайылған Абайдың өмірбаянына қатынасы жоқ Махамбет, Шоқан, Ыбырай жайындағы сөздер қатты қысқартылу керек. Екі-ақ бетке сиғызу дұрыс. Оның керексіз екенін 106, 107-беттерде Сәбит өзі ашып береді. Бар мағлұматты, көпшілікке белгілі мағлұматтарды ұзақ созып қайтадан кеп осы Шоқан, Ыбырай мен Абайдың таныс болғаны-болмағаны белгісіз деп бітіреді. Ендеше соншалық не мақсұтпен кетеді? Ыбырай өлеңдері мен Абай өлеңдерін байланыстыру мәселесін де, Ыбырай әсерінен деуге де бара алмайды. Үйткені ол да дәлелсіз сөз болар еді.

23. «Екі томның редакторларына сенуге де болмайды», — деп дәлелсіз, қарадүрсінмен соғып, өзгенің көп еңбегін балағаттау да ғылым ба? Архам «Ата-анаға қос қуаныш» туралы қата айтады. Оны жоғарыда жазғамыз.

24. Сүйінбай керек емес. Өлеңі де бұл тұсқа дәлелсіз келтірілген.

25. Әйгерім Біржан жақындығы деген өсек сөзді несіне келтіреді? Оны Қатпа қайда жазыпты?

Абайдың дүниеге көзқарасы. 26. «Әһлі тарихат» жөніндегі Абай сөзін теріс ұғып, теріс қорытынды жасаған (106-бет), «Иманның тазалығын жақсы ұқтырмай» деген өлеңді де мүлде теріс ұғынған (161-бет). «Махаббатпен жаратқан адамзатты» деген өлеңде Абай мұсылман имамдарынан бөлініп кеткен деп теріс ұғынады. Сол Абай айтқанды Ислам ғаламында екі философтың бірі («Әһлі тарихат», «софизм» жолындағылар былай тұрсын) «ұждан», «ахлақ» мәселесін қозғаған ғұлама атаулының бәрінің сөзі содан келеді. Ислам дінінің нені үгіттеп, нені философиялық тақырып еткенін Сәбит жете білмейді. «Алланың сегіз сифаты, иман бес парыз ғана» ислам логикасының философиясының мазмұны деп, соншалық саяз ұғынады. Қазақтың шығысты білмейтін оқушысына арналған шалақ, үстірт хабарлар. Болмаса

осы бөлімде Ислам тарихынан, философиясынан Сәбит жазған сөздерді исламият жолын білетін татар, өзбек, әзербайжан адамдары сияқты шығыс интеллигенциясы оқыса, күлкі етеді... Мұндайлық үстірт хабар, шалашұрпы еміс деректермен жүріп Абайды ұғындыру да (дін көзқарастарын), шығыстың философиясын ұғыну да мүмкін емес. Тек оңай жол, «упрощениге» кетеді. «Бес парыз, сегіз сифат, молда» дегеннің айналасындағы исламды ғана сөз қылу содан туған. Ал бұнда қанша философия бар? Қай ақынның болса да жарқын жағы бар да, мінді олқы жағы және бар болады. Ол Пушкин басында да бар-ды. Бірақ, бүгінгі ұрпаққа Пушкинді, Абайды бағалы етіп ұғындырам деген адам мәселені осындай олқылық жағынан алар ма еді? Және «Абайдың дүниеге көзқарасы» деп бір үлкен күрделі мәселені айтпақ болып, сол жәйді осынша ұзақ уақыт тек дінге саяр ма? Абай діні қанша айтқанмен белгілі. Бұны айтқанша өзге көрнекті жемісті, жарқын жағын неге алмайды (151—161-беттер)? «Отыз сегізінші сөзді» де, ондағы мәселе тариқат жөні екенін де теріс ұғынған (163-бет).

27. «Төбесінен тұрған материализм» ұшқары, дәлелсіз. Абайдың өлеңдерінен (сол 163-бетте) келтірген мысалдардың бәрі бұл қорытындыға қарсы.

28. Абайдың діннен шығып материализмге ауысуы дәлелсіз, кішкентай дәнекермен оңай қанағаттанады. Діннен қанаушы байды шығарып алған жері де әлсіз. Абай «дүниеге достың иманы түгел емес» дегенде жалғыз малға досты айтпайды, өзге де неше алуан дүниелік, нәпсілік қызық қуғанды айтады (166, 167-беттер).

29. 168-бетте Ленинді атап, Ленин сөзін айтып кеп (бір бет бойына) Абайға байланыстыра алмаған.

«Адам бір боқ көтерген боқтың қабы», — деген өлеңнің тапқыр жолмен, ешбір, ішкі де, сыртқы да жалғасын көрсете алмаған.

30. «Единица мен нольді», «Көп ит пен көк итті» мүлде теріс ұғынған. Ол өлеңдер Сәбит ойлаған ойға дәлел болуға үйлеспейді (171-бет). «Көк ит — әкім» деу өрескел қате. «Көп ит» — халық дегені тіпті теріс түсінген үлкен, орасан теріс пікір. Абайды халықтың досы етем деп отырып, сол халықты оған «ит» дегізсе қарқ қылады екен. Абайдың бұндағы «көбі» Пушкиннің «чернь» дегенімен тектес, ол «чернь» халық емес болатын. Абайда да «көп» бұндай жерлерде «чернь», «толпа»

мағынасында. Бұны дұрыс түсінудің көп мағынасы бар.

31. «Сен бе жұртқаны» да теріс ұғынған. Бұндағы жұрт тағы халық емес. Әйтпесе Абайды ақтау қиын болады. Берекелі елдің әкімін Абайдың болысты мазақ етіп айтқан өлеңінен тапқаны тағы қате. «Елі жөнді болыстар» мысал емес (173-бет). Әділ биді тапқан деп теріс айтады. «Қайрауы жеткен қатты би» әділ би емес... Бұл тұста Абай «Әділ әкім билеген елді көрді», артынан «жаманды көрді, сонымен қайшылыққа ұрынды», — деп келтірген мысалдың бәрі басқа мағынада. Теріс ұғылған.

32. «Жамандар қыла алмай жүр адал еңбек...

Мың күн сынбас бір күні сынар шөлмекті» де шала, теріс ұғынған (183-бет).

33. Лениннен алған үзінді, қисын жағынан осы араға келетін орны жоқ. Толстой мен Абайды ұқсас ету де орынды емес. «Екеуінің үндестігі бар, ол бір саяси халде, бір экономикалық жағдайда характер етуінен», — дегеннің бәрі аса даулы мәселелер, көп дәлелді керек етеді. Бұлай механикалық түрде салыстыра салумен болмайды. Ленин еңбегін орнымен пайдаланбаған. Толстой ортасы мен Абай ортасы бірдей емес. Аралары мүлде кереқар. Абай натуральдық шаруаның көлемінде тұрған бектік-феодалдық ауылда күн кешті. Толстой капитализм үдеп, жұмысшы табы қаулап өсіп, крестьян тіршілігінің қатты тартысқа жеткен кезде шыққан жазушы. Патриархалды крестьян қарсылығының тұрғысынан қоғам тартысына, қоғам қайшылығына кертартпа пікірімен қараған Толстой мен Абай бір емес. Бұл Абайды теріс тану, тонап таныту.

Есінде де жоқ олардың
Салтыков пен Толстой, —

деген өлеңді тіпті теріс ұғынған. «Толстой мен Абай белгілі нысанаға шейін бірге барады», — деп соған осыны дәлел ету тіпті орынсыз. Өлеңді «үзіп жұлып» алып, әуелгі арналған мазмұн, мағынасынан ажыратып алудың залалы. Ол екі жолда Абай Толстой бол деп не екен?

Я тілмаш, я адвокат
Болсам деген бәрінде ой...
Ойында жоқ олардың
Салтыков пен Толстой, —

дегені, тілмаш болғың, шенеунік болғың келеді, олардың бейнесін Салтыков пен Толстой қалай масқаралап

суреттеген, соны көрсенші дегені емес пе? Бұнда Толстойдың Карениннің өзін еске алсақ та болады. Абай өлеңдерінің бірде-бірін тұтас күйінде алып, сондағы таратқан ой толғауымен, қоғамдық адамдық көзқараспен тұтас алу Сәбитте жоқ. Барлық Абайдың дүниеге көзқарасы деген соншалық жауапты бөлімде Абайдың ойын іздемейді, әуелі өзі бір схеманы долбарлап алады да, соған Абайдың әр өлеңінен екі жол, үш жолды үзіп алып дәлел етеді. Бұл бөлімнің ғылымнан, терең сыннан шалғай жатқан үлкен өрескелдігі осында. Көріп шықтың — не дін, не қоғам, не еңбек, не адамгершілік, не «толстойлық» жөнінде Абайды тұтас бір өлеңімен сөйлеткен (цитатаны айтпаймыз, ол керегінен тыс, көп жатыр) сын бар ма?

Шын ғылымдық тексеру бір өлеңді, не бес өлеңді алады да сондағы ақын пікірінің бас аяғына шейін айтып шығады. Мысалы, Пушкиннің крестьян мәселесіне көзқарасын айтпақ болсақ, кем қойғанда тұтас «Деревняны» алады. Декабристер қозғалысына көзқарасын айтса, тұтас «Послание в Сибирьді» алады. Бұнда біз бір өлеңді тұтас атаған Сәбитті көргеміз жоқ. Сондықтан шын тұтас желілі пікір, көзқарасын айтқан, ашқан Абайды да көре алмаймыз...

190-беттегі қорытындылары Абайды Толстойдан мүлде басқа қып шығарады. Ендеше алдағы сөздер, беттер неге керек? Сәбит өзіне өзі қатты қайшы пікір айтқанын байқаймыз. Салтыковқа ұқсайтыны рас болса Абай Толстойға мүлде ұқсай алмайды емес пе? Кейінгі бөлімдерінде (соңғы бөлімде) Ыбырай мен Абайды «халықшыл демократ» ақын деп байлау жасайды. Ендеше Толстойдың Ленин айтқан мінді жерлеріне Абайды апарып қосақтау, оған Ленинді орынсыз пайдалану, орасан каталық емес пе?

V. Абай және қазақ өмірі. 34. Жақсы жазылған. Бағалы, сапалы бөлім. Тек өлең цитаттары өте көп, аса ұзақ-ұзақ алынған, соларды қысқарту керек.

VI. Абайдың әдебиетке көзқарасы және ақындық шеберлігі. 35. Билерді айту, Гомер, Асанды, Сыпыра жырауды айту бұнда себепсіз, орынсыз келтірілген. Қысқарту керек (306, 307, 308-б.). Қожа Ахмет Ясауи, Бұхарлар да сондай орынсыз келтірілген (309-б.). Жазба әдебиетінің ақындарын табу, фольклор ерекшелігін талдау сияқты пікірлердің бәрі де ұшқары долбар. Абайдың Бұхар, Дулаттарды сынағанын да дұрыс түсің-

беген. Қайым өлеңдері көп болғандықтан деуі дұрыс емес. Бұлардың ақын жолын қабылдамауында Абайлықтың терең сыры жатыр. Оны ғылымдық, тарихи дәлелдермен басқаша шешіп, ұғыну қажет. 313-бетке кейінгі «талқылаудың» бәрі керексіз.

36. Абайдың халық әдебиетімен байланысын Бұхар, Шортанбай, Ыбырай арқылы, мақал арқылы ғана айтып, байланысы осы деп доғарады (330-б.). Бұл анық тереңдеп тексеретін мәселе, мардымсыз ұшқары айтылып жеткіліксіз боп қалған. Анық байланысын басқадан іздеу керек еді. Бұл мәселенің бәрі көп сөз айтылғанмен, жадағай шешусіз қалған.

37. Исламды өзбек, қазақ, түрікпен, татарға араб емес, парсы әкелді деуі өрескел, тарихи қата (330-б.). Ислам тарихын қарау керек.

38. Абайда жеке сөздер болмаса, не идеялық, не көркемдік жағынан ешбір шығыстың әсерін таба алмаймыз», — дегені (342-бет) теріс. «Қор болды жаным», «Көзімнің қарасы», «Өлең — сөздің патшасы» және Сәбиттің өзі осы еңбегінде айтқан «Ескендір», «Масғұт» поэмаларын қайда қоямыз? Жаңағыдай деп құр сілкіп тастап, жеңіл «құтылғанша» тереңдеп тексеріп, қалай қорытып алғанын ашу керек еді. Ол жоқ.

39. 343, 344, 345, 346-беттерде шығыстан келерлік әсер үш түрлі болу керек деген пікір тар, дәлелсіз.

40. Белинскийден толып жатқан цитатаны, Сәбит өзіне жаққан цитатаны алады да, «соның бәрін оқыған Абай» деген оймен топшылайды. Одан да Белинскийдің айтқаны бір пікірімен Абайдың шығармасында тоғысқан жерін алып салыстыру, дәлелдеу орынды емес пе? Сонда ғылымдық тексеру шығар еді. Мынада тағы да Абайды үндетпей қойып, Сәбит өзі дайындап алған пікірлерге Абайды куа қылғалы келе жатқан сияқты. Бүйтіп тексеруден Абай ақынды тану шыға ма? Оқушыға қажеті Абай ғой. Абай мен Белинский қалай тоғысты, сол ғой. «Таба алсаң соны айтып берсеңші» деген оқушыға осы еңбек қашан жауап береді, қандай-қандай жауап береді (347-беттен 354-бетке шейін сөздер)? Соншаны айтып кеп 354-бетте «Белинскийді ұстаз көргенмен Абай оның айтқандарын түгел қабылдай бермейді», — дейді.

Ендеше Белинскийді несіне әуреледік?

Сәбит «абаеведение» бар екенін, онда өзінен бұрын бірталай пікір айтушылар бар екенін еске алмайды.

«Онегин, Татьяна» туралы (бұрын 362, 363-беттердегі пікірді) айтқандарды атамайтыны дұрыс емес. Бұл пікірдің бәрін өзі айтқан кісі боп шығуы ғылымдық еңбек жазам деген кісіге лайық емес. Бұдан да көп «назира» жолын айтқан көзқарастар бар, оны Сәбит біледі. Бірақ, атамайтыны ғажап, ілгеріде Абай мен Салтыковтың байланысын көп-көп айтады. Ол пікірді де зерттеу арқылы, алдымен айтқан Сәбит, бұрынғының бәрі бүктемеге түсіп кету болмайтын, сіңбейтін нәрсе.

41. «Зерлеу» халық тілінде жоқ (394-бет) деу қата. «Сонырқау жоқ» дегені де қата. «Шардақ», «арын», «алқын» бәрі Абай сөзі емес, халық сөзі.

Алматы, 1945 ж. Июнь

ҚАЗАҚСТАН ОРТАЛЫҚ ПАРТИЯ КОМИТЕТІНІҢ АГИТАЦИЯ-ПРОПАГАНДА БӨЛІМІНЕ, ҚАЗАҚ ССР ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫ ПРЕЗИДИУМЫНА

Қазақстандағы әдебиет, көркемөнер, ғылым, мәдениетті жаңа шаралармен, жаңалық істермен дамытып, көркейту жөнінде ойға келген біраз пікірлерді, кейбір ұсыныстарды және тағы біраз мәселелер жөніндегі өзіме түсініксіз жайларды партия басшылығына айтпақты мақсұт еттім.

Мұралар туралы. Екінші бір айтпақ мәселем біздегі бір-екі музей жайында. Олар «Абай» мен «Жамбыл» музейлері. Осы екі музейді, екі ұлы ақынның жүз жылдықтарына аса зор бейіл беріп, мән беріп партия мен үкімет өз қаулыларымен, көп қаражатымен туғызған еді. Бірақ осы күнде сол екі музей де ескерусіздікке түсіп барады. Көркейіп, ісі ұлғаю орнына ай санап, кейіндеп барады. «Абай» музейі туралы Министрлер Советі қаулы шығарып, Академияға қаратып берді. Әрине, Академия өз қолынан келген шараларын ету шарт. Бірақ бұл музейлерді тек ведомствоға тапсырумен өкіметтік міндет ада болып, біте қалатын, сәл орындар емес.

Музейдің екеуін де бір жағынан өкімет өзі ерекше сүйемелдеп, мол түрде іске асырмаса болмайды.

Менің ұсынысым: осы екі музей де кішкене ғана үй-музей бүгінгі қалыптарындай болып қалу дұрыс емес. Екеуі де үлкен, әдебиет музейіне айналсын. Мәдениетті және әдебиет ғылымын дамыту, өсіруде үлкен творчестволық іс істеп әрі музей, әрі зерттеуші орын болсын. Өзінің еңбектері болып отыратын Қазақстанда Академия, университеттер үлгісіндегі кең міндетті, мәдениет орны болсын. Сонда «Абай» музейі бір Абай емес, барлық XVIII—XIX ғасырдағы, XX ғасыр басындағы және тіпті әзірше совет әдебиет тарихының бар дерек материалдарын өз ішіне жиятын «қазақ жазба әдебиет тарихының» музейі болсын. Және бұл музей Семейде емес, өзіне арналып салынған үлкен дүкен үйімен, өзінің сапалы штатымен, Қазақстан астанасында болсын. Қазіргі Семейдегі үй-музей осы Абай атындағы әдебиеттік үлкен музейдің филиалы болсын.

Жамбыл атындағы музей де әдебиет музейі болғанда жазба әдебиет емес, ақындар, фольклор (совет фольклоры) музейі болсын. Онда да бір Жамбыл емес, материалы табылса баяғы Жанақ, Сүйімбайлар жайындағы деректерден бастап, кешегі Нұрпейіс, Доскей, Исаларға шейін бәрінің де белгі, мұралары, өмірбаяндық, творчестволық фактыларының бәрі жиылуы керек. О да бір жағынан жинаушы, бір жағынан зерттеуші ғылымдық орын болу керек. Бұдан былайғы уақыттарда қазақтың советтік фольклорын көркейтіп, дамыта беру жөнінде басшылық ой, ұйымдастырушылық көрсетіп отыратын қадірлі орын болу керек. Бұл музей де Абай музейімен қатар, Алматының алдағы мәдениеттеніп өсу жолында, біздің астанамыздың да жалпы советтік социалистік мәдениетіміздің де үлкен бір мақтанышы және көркі болып тұру керек. Осы екі музейдің де өздеріне ғана арнаулы, ықшам, көркем, шебер архитектурамен салынған үлгілері болу керек. Сонда қазіргі Жамбыл музейі, үй-музей болып, мынау үлкен музейдің филиалы болып қалсын.

Абай мен Жамбыл жөні сөз болғанда, осы екеуіне байланысты тағы бір-екі мәселені айта кетейін.

Екі алып ақынның жүз жылдықтарын тойлағанда, біздің Министрлер Советі бүкіл жұртшылыққа әйгілеп салмақты қаулы шығарып еді. Екі ақынға және Аманкелдіге Алматы қаласында ескерткіш орнатамыз деп

еді. Сол аталған үш ескерткіштің әзір біреуі де орнаған жоқ. Орнамақ түгіл, ұмытылып та қалды. Осы мәселе енді еріксіз қапаланып айтатын жайға айналды. Жұртшылық ұялатын салақтылық. Бір жағынан астананың көркі де сол ескерткіштер болар еді. Екінші жағынан алғанда, біздің жұртшылығымыз өткен тарихымыздағы осы үш адамнан басқа кіміне ескерткіш орнатпақшы? Рас оларды олқысынып жүрген кісі жоқ шығар. Бірақ осындай кешпестей салақтық үшін ұялмауға бола ма?

Біздің Алматының қалалық басшылары ескерткіш қоюды соншалық бір қолдан келместей, мүлік жетпестей, орасан қиын іс деп білсе керек. Бейне бір фараондардың пирамидасын орнатқандай ұзақ, ауыр еңбек керектей түсінеді. Бұл тек білместік пен тоғышарлық қой. Азербайжан бір Низамиға екі бірдей тамаша ескерткіш орнатып отыр. Москва, Киев, Ленинградта ай сайын бір ескерткіш орнайды десе жалған болмас. Ертең Навои юбилейі болғанда Ташкент, Самарканд екеуінде де ескерткіш орнайды. Тіпті қасымыздағы кішкене Фрунзенің өзінде қазірде үш ескерткіш орнатылды. Біреуі Панфиловқа, біреуі Ленинге, тағы бірі — жақында өлген қырғыз ақыны Жомарт Бөкенбаевқа арналған ескерткіштер. Лениннің ескерткішін осы [19]48 жыл январьда, бронзыдан құйып, Қазақстанның қызыл гранитінен биік постамент жасап, Фрунзе қалалық советі зор салтанатпен орнатты. Ал біз болсақ кейбір өздігінен еңбек етіп, жақсы эскиздер жасап жүрген суретші-скульптордың еңбегін қарап, тиісті баға беруге де бейіл бөле алмай жүрміз. Бұған Орманшаның тәжірибесі куә.

Жалпы ескерткіш деген соншалық мол қаражатты да керек етпейді, 300—400 мыңға бронзыдан құйған үлкен ескерткішті молынан жасауға болады. Осы олқылықты жою ретінде менің ұсынысым: алысқа жібермей, дәл осы 48 жылдың декабрінде үш ескерткіш бірдей қойылатын бір қажырлы қаулы алынса екен.

Тағы да Абай мен Жамбылға байланысты бір мәселені айта кетейін. Сол жүз жылдықтарда Министрлер Советі ақ қағазға қара сиямен жазған жақсы қаулысында тағы бір ізгі ниет, асыл уәде айтып еді. Қазақтың бүгінгі совет әдебиетін дамытуды мақсұт етіп, «Абай мен Жамбыл атына арналған жылдық премиялар болсын» делініп еді. Осы қаулының біреуі шыққалы үш жыл, екіншісі шыққалы екі жыл өтті. Өкімет орындары біздің әдебиеттен түк табысы жоқ болса, тым құрмаса

соны айтып, «биылғы жыл бәйге беруге татитын шығарма тумады» деп қойса болмай ма? Әйтпесе, жұртшылық болып елеуге, ескеруге татитын шығарма болса, онда неге басшы жұртшылық өзі уағда қылған бағасын бермейді. Осындай зор мағыналы істерді тек социалистік мәдениетіміздің ардақты тарихы ғана туғызып отырған жақсы, жаңа дәстүрді қайтіп ұмытып кетуге болады? Рас бұл істің жөнінде Жазушылар одағының өзі де кінәлы болу керек. Оның кінәсы осы жайды өкіметтің есіне салмағандығында ғана. Одан арғысы Министрлер Советінің өз жауаптылығында, өз міндеті.

Қысқасы, Агитация-Пропаганда бөліміндегі жолдастар сол Абай мен Жамбылдың, Аманкелдінің мерекелерінде Министрлер Советі шығарған қаулыларды тапқызып алып, танысса екен. Және тиісті басшы жолдастарға сол қаулыларды апарып, төменгі орындардың орындамай жүрген жайларын естеріне салса екен.

Сондағы қаулылардың бірінде Абайдың зияраты жақсылап салынсын делінген еді. Ол зиярат қаладан алыс ауданда тұрғандықтан ба, жөнді еш нәрсе істелмей қалып отыр. Ал Низамидің қабыры ескі Ғанжа шаһарының орнында ай далада жапа-жалғыз тұр. Ескі шаһардан бір кірпіш те қалмаған. Атырабында ел де жоқ. Бірақ жапа жалғыз тұрған Низами мавзолейі қазір Одақтағы аса бір көркем архитектуралық ескерткіш боп тұр.

Ұлы адамдар памяты алдында берілген уәдені біздің буын ұмытпауға міндетті емес пе? Осы аталған жайларды мен: жолдас Шаяхметов, жолдас Оңдасынов, жолдас Омаров есітіп білсе екен деп өтініш етіп отыр едім.

Және осы айтылған мәселелер туралы Қазақстан Ғылым академиясы өз жауаптылығын төтенше түрде ескеріп, нақтылы ұсыныстармен өкімет орындарының алдына мәселе қойса екен.

Алматы, 1948 ж. 29.2.

**ҚАЗАҚ ССР ОҚУ МИНИСТРЛІГІНЕ,
С. М. КИРОВ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТТІК
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ
КАФЕДРАСЫНЫҢ БАСТЫҒЫНА
(МӘЛІМЕТ ҮШІН)**

Сіздің 1951 жылы 19 майда № 8—579 тапсырмаңыз бойынша, қазақ әдебиетінің бұрын жарияланған программалары туралы төмендегі пікірлерімді білдіремін [...].

XVIII—XIX ғасырдағы қазақ әдебиеті. ...мұнан кейінгі зерттеулерде, тарихтық, саясат-саналық, мәдениеттік қасиеттері жағынан бағалағанда, Шоқан, Ыбырай, Абайларды біз тек қана қазақтың жекешеленген тарихы көлемінде талдап келген тар көлемді шеңберден шыға тексеруіміз шарт болады. Бұларды өз халықтарының, өз дәуірлеріндегі шындықтарын айқын көрсеткен озғын ойлы қайраткерлер деп бағалай отырып, екінші жағынан олар бүкіл Россия тарихына да жалғасы бар адамдар деп тануымыз қажет. Сонда әсіресе халықтарымыздың Лениндік достығының тарихтық іргесін нығайтушылардың бір тобы, осылар дейміз.

Абай жөнінде, араб, парсы деген жалпы сөздер орнына советтік елдер классиктері мен әр дәуірде, әралуан байланысты болғанын ашу керек. Жалпы бұл бөлім (10—11-беттер) менің Абай дискуссиясында жасаған баяндаманың, Абайдың өзіне арналған бөлімдерінен пайдалана отырып жасалса дұрыс болар еді. Және Абайдың жас дәуірі жоқ деушілердің пікірі теріс екендігі аталу керек.

Менің өз тексерулеріммен орыс тілінде жазылған: «Идейные искания Абая», «Абай и русские классики», «Жизнь и творчество» (1945 год), «Традиции русского реализма и казахская литература» деген мақалаларым, қазақша: «Абай мұралары туралы» деген мақала және ең соңғы жазған «Абай Құнанбаев» деген монографиям пайдалануға жарарлық еңбектер деп айтар едім.

*Сәлеммен профессор М. ӘУЕЗОВ.
1961 жыл. 26 июнь.*

Ә. ЖИРЕНШИННІҢ «АБАЙ ҚҰНАНБАЕВ» ДЕГЕН КІТАБЫ ТУРАЛЫ ПІКІР

Бұл кітап жөніндегі көп сын, пікірлерді дәл қазір мен ұзаққа созып айтпаймын. Өйткені кітап бұл қалпында жарыққа шығатын еңбек емес. Толып жатқан ғылымдық, саясаттық, шындыққа шалғай шикілік, өрескелдіктері болғандықтан, бұл қалпында басылуға болмайды деп білемін. Сол себепті тартып созып, кең мағынадағы сын пікірлер тізіп жатудың әзірше қажеті жоқ деп білемін. Егер аса қажет болса, төменде өте қысқа түрде айтылатын жеке фактылар мен сындарым туралы арнаулы мәжілісте ауызша таратып, молырақ дәлелдер келтіріп, қалыпты ұзақ сын пікірлер айтып беруіме болады. Осындай жалпы жайды ескертуден соң, жеке-жеке бөлімше, Ә. Жиреншин кітабында бұл қалпында басылуға болмайтын орасан жайлар туралы қысқа-қысқа атап, тізіп өтемін.

1. «Автордан» деген қысқа сөз түгел керексіз, мұнда орынсыз мақтан, өз еңбегін тұрпайы түрде дәріптеу бар.

2. Оны екінші бетте Абайдың «Жаз» өлеңін аударушыны теріс айтқан.

3. Сол бетте Сұлтанмахмұттың Нәзипаны мақтаған... үзінді.

4. Сол бетте Нәзипа жайы керексіз [...]

5. Он үшінші бетте Біржан Абайды мақтағандардың тізімінде жүр.

Абай ақындық атаққа ілінбес бұрын, қайтыс болған Біржанды бұл топқа қосу, тарихи шындық емес.

6. Он төртінші бетте Абайды зерттеушілер қатарына Нұрышев орынсыз текке қосылған.

7. Жиырма жетінші бетте Абайдың бірауыз тұрпайылау өлеңін ұзақ сөз ету орынсыз.

8. Отыз үшінші бетте Абайды былық істерге «белшесінен батады» деп сыпаттау қиянат.

9. Отыз алтыншы — отыз жетінші беттерде бұрын Абай мен Қаратай, Құнанбай арасында болған үлкен бір шешен бақас турасында қалыптанған толық және дәл әңгіме бар-ды. Соны мына беттерде Төлеудің аузымен бәрін, реңін кетіріп, қайта бір жария жасаудың қажеті жоқ.

10. 37-бетте Ізғұтты — Құнанбайдың баласы деген бекер.

11. 38-бетте «Абай мен Құнанбай алшақ болмаған» деп және Құнанбайдың Мекеге бару сапарын дәріптеу кімге керек? Оны Құнанбайдың аруағына осы күнге дейін тауап қылатын құнанбайлықтардың тоғышар теріс саналы нәсілдерінің сыбағасына беру керек...

12. 45—46-беттерде Тұраш... туралы келтірген дерек-сымақтар керексіз.

13. 54-бетте «Қарашекпен» деген Қрылов мысалы Абай аудармасы болмауға керек.

14. 55-бетте «күмісті кавказдау» немесе Өтепке ер жасату сияқты болымсыз жайларды өмірбаянға кіргізу орынсыз.

15. 56-бетте «Михаэлис Абай аулына келіп, айлап-жылдап жататын» сөздер шылғый бекер. Михаэлис Абай аулында болған емес.

16. Сол бетте Мағауияға байланысты Көкбурыл ат жайын Абайдың жаулары шығарған сөз деу керек.

17. 57-бетте «Қанағат» жайындағы ұсақ оқиға өмір-баянға кірерлік материал емес.

18. Сол бетте тағы да Тұраш жайы... қателік.

19. 58-бетте «Ақылбай қалада оқыды» деген бекер.

20. 62-бетте Оразбайдай Абайдың ең жауыз дұшпанын «Қолы жетіп есе тимей келген» адам етіп мінездеу — теріс тенденция.

21. Осы 62-беттен 68-бетке шейін жеті бет бойында Абайдың сабалуды турасындағы фактының бәрі теріс тұрғыдан, Абайдың жаулары айтатын тұрғыдан қарап талданған. Бұл беттер Абайды әдейі оның жауы болған және халық жауы болған қара жүзді феодал жуандардың біреуі етіп көрсететін, халық намысына тиетін және масқара қорлық айғағы. Абайдың болашақ заман нәсілдерімен зор, терең жарқын сыр ашып, тілдескен «Өлсем орным қара жер сыз болмай ма» дейтұғын мәңгілік өлеңнің мазмұн сыры өте теріс, саяси қаталық мазмұнда тексерілген. Ол өленді туғызушы объективтік түрде алғанда да бұл кітап бойынша, Абайды сабаған жаулардың әсері болды. Сүйтіп өленді залалды түрде пайдалану туған.

22. Осы беттерде, түгелімен жойылатын беттерде, Абайдың жаулары тегіс саналғанда, оның ең бір сұрқия, айлакер және тынымсыз бәлекор жауы Жиренше мүлде аталмайтыны өрескел, орынсыз.

23. 71-бетте «Абайдың өлердегі өлеңі» деген бір-екі

жол «Сарыарқаның самалы-ай» деген өлеңсымақ Абайдыкі емес, мүлде өтірік қоспа.

24. 92-бетте Чернышевский, Белинскийлердің әлеуметтік идеясын Абайға Михаэлис жеткізеді деу ғылымдық, идеологиялық қате.

25. 93-бетте Абай аулына Михаэлис барған деген мәлімет бекер.

26. 94-бетте және Абайды бастаған Михаэлис болады.

27. 95-бетте Абайдың көзқарасы материалистік көзқарас деп кесіп шешу ұшқары.

28. 102-бетте Абай әңгімесіндегі «Сократ пен Аристодим» дейтұғын шәкіртінің арасындағы әңгімені өрескел ұшқарылықпен Жиреншин «Сократ пен Аристотель» арасындағы әңгіме етіп шатасады. Сократ 399 жылы өлген, Аристотель 384 жылы туған. Сократтың өлімінен соң 15 жылдан кейін туған Аристотельді текке былықтырып, теріске лағады.

29. 140-бетте және 149-бетте Нысанбайды Махамбеттер қатарына қосып... қателік жасайды.

30. 143-бетте Ақылбай поэмасында Ибрайымның шешесін жаңылыс түрде басқа бір герой Жебрайлдің шешесі дейді.

31. 148-бетте әл-Фарабилерді қазақтың оқымысты қайраткері есебінде көрсетпек болған сөздерінде [ойлану керек].

32. 169-бетте Сұлтанмахмұт 1916 жылы Абай ауданында бала оқытқан деген бекер.

33. 189-бетте Көкбайдың «Сабалақ» атты поэмасын тексергенде, Көкбайдың... Кенесары турасындағы қаталығы, қайшылықтары ашылмайды, сыналмайды. Бұл күнде ол саяси қата.

34. 158-бетте әлеуметтік ойдың дамуы турасында орынсыз адамдарды сол әлеуметтік ой тарихының қайраткері етпек болады. Ол орынсыз.

35. Енді бұл көрсетілген жекеше жайлардан басқа кітаптың ішінде екі бөлім турасында, сол бөлімдерді керексіз дейтін пікірім бар. Бұл — Сұлтанмахмұт турасында және Нармамбет турасындағы бөлімдер. Нармамбет біздің осы күнге оқу құралдарымыздан, программаларымыздан шығарылған... салт-санасы кертартпа ақын есепті танылады. Абайға оны шәкірт етіп танудың жөні жоқ. Ендеше оған арналған бөлім алынып тасталу керек. Ал Сұлтанмахмұт турасында оны Абайдың шәкіртіне қосу

орынсыз. Жақсы болсын, жаман болсын бұл ақын басқа дәуір, басқа тарихтық, әлеуметтік салт-саналық жәй-жағдайлардың өзіне бөлек, өзінше бір үлкен өкілі. Оны Абайдың шәкіртіне қоссақ, революцияға шейінгі қазақ әдебиетіндегі басқа барлық жазушыларды да Сұлтанмахмұтша Абай шәкіртінің қатарына тізе беруге болады. Абайдың әсерін көрген ақындар десек ол жайды басқаша бөліп, басқаша дәлелдеп өзінің қатарындағы және бірнеше ақындарымен қоса тексеру керек.

Осылайша көп жері саяси қаталыққа, ғылымдық, тарихтық қаталыққа соққан Жиреншиннің кітабы түзетілумен кітап болып шығатын болса, айтатын ұсынысымыз мыналар:

Жоғарыда номерлеп саналған қаталық, кемшіліктердің аса өрескелдерін сол беттерді жыртып алып, қайта түзеу керек. Кішілеу қаталары болса (жоғарғы саналуда ондайлар да бар) бұлардың жөнінде автор кітабының аяғына қосымша послесловие жазып, түзетулер беру керек. Ал Нармамбеттің бөлімін мүлде алып тастап, оның орнына сол көлемде Абайдың ақын шәкірті Әріпті жазып кіргізу керек. Сұлтанмахмұтты шәкірттерден бөліп алып, «Абай әсерін көрген кейбір ақындар» деген жік жасап, оны кітаптың ең соңғы жағына салып, Сұлтанмахмұтқа қоса Сәбит Дөнентаевті беру керек. Және осы бөлімнің алдына өзіне бөлек аз кіріспе қосып, шәкірттерден бұл тексерілетін топтық бөлек екенін айырып айту керек. Абайдың әсерін көрген XX ғасыр басындағы қазақ жазушыларының кейбір тобын санап өту, жалпылай шолып өту керек. Содан соң Сұлтанмахмұт турасындағы бөлімнің бұл кітаптан орын алуы лайықты түрде дәлелденген болады.

*28 март 1951 жыл.
Алматы қаласы*

**КРАТКИЙ ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫЙ ОТЗЫВ
О ДИССЕРТАЦИОННОЙ РАБОТЕ
М. С. СИЛЬЧЕНКО НА ТЕМУ
«РУССКОЕ ЛИТЕРАТУРНОЕ ВЛИЯНИЕ
В СТИХАХ И ПЕСНЯХ АБАЯ»**

Прочитанные мною четыре основные главы из докторской диссертации М. С. Сильченко, а именно «Отношение Абая к устно-поэтическим традициям», «Абай и Лермонтов», «Абай и Пушкин», «Абай и Крылов», в целом свидетельствуют об огромной исследовательской, научно-критической работе, сделанной диссертантом за долгое время его добросовестного изучения наследия казахского классика Абая Кунанбаева. Особо ценной в диссертации я считаю новую в казахском литературоведении постановку вопроса о взаимосвязи творчества Абая с народными источниками его эпохи, а также тщательную, глубоко обоснованную и конкретно сравнительную исследовательскую работу по вопросам русского влияния в лирике Абая.

Существовавшие до сих пор обзорно критические работы по указанным вопросам ограничивались общими ссылками и выводами без конкретных и детальных подтверждений на фактах.

М. С. Сильченко привлекает значительное количество фактического материала, ранее не включавшего [ся] в круг исследования отдельных сторон творчества Абая. При обращении своем к источникам народной поэзии и к образцам индивидуально книжной поэзии у казахов в середине — конце XIX века диссертант последовательно разрабатывает и постепенно раскрывает одну плодотворную научную мысль — выявить пути и методы одоления Абаем фольклорных канонов и также идейно чуждых народным чаяниям реакционных традиций феодально-байских акынов прошлого.

В этой же главе автором убедительно раскрыты моменты и этапы постепенного освоения Абаем культурных влияний русской литературы. Наряду с заметными длиннотами и частичными излишними обращениями к некоторым биографическим материалам (о чем будет сказано ниже) — вся эта глава составляет весьма ценный и важный раздел настоящей работы и она же свидетель-

ствует о глубоком знании автором многостороннего литературного процесса исследуемых эпох.

Особо ценным являются и главы, посвященные вопросам влияния на Абая творчества Лермонтова, Пушкина и Крылова. Продуктивно и убедительно изучается проблематика этого влияния по разделам переводов и непосредственных отражений их на самостоятельном творчестве Абая. Здесь автор обнаружил широкую эрудицию знатока особенностей переводов Абая и высказывает много ценных мыслей для пушкиноведения и лермонтоведения с точки зрения их плодотворных влияний на развитие одной из национальных литератур в России.

Замеченные недостатки в данной редакции диссертации указаны автору со ссылкой на отдельные страницы рукописи.

Наиболее важными из них, требующими дополнительной доработки, являются замечания относительно группы юношеских стихов Абая, пропущенных в исследовании. Работа требует редакционных сокращений по части излишних обращений к деталям биографии поэта, они разрывают исследовательскую мысль, создают досадное впечатление измельченных невесомых мотивировок автора.

В настоящей редакции не выверены тексты (оригинальные) и также имеются нежелательные факты неточных переводов на русский язык этих текстов.

Спорным являются положения автора в определении идейно-классовой сущности наследия ряда казахских поэтов, [таких], как Кудери, Ахан-сәре и т. д. Так же требуют пересмотра утверждения диссертанта относительно ценности в фольклорном стиле ряда лирических произведений и переводов Абая. Несмотря на наличие в данной редакции указанных недочетов, настоящий труд М. С. Сильченко является весьма ценным вкладом в историко-литературную науку и вполне заслуживает представления его в качестве докторской диссертации.

ОТЗЫВ О СТАТЬЕ тов. Т. Т. ТАЖИБАЕВА НА ТЕМУ «ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ АБАЯ КУНАНБАЕВА»

Настоящая работа является весьма ценным, свежим и новым словом в абаеведении.

Как литературовед — исследователь жизни и деятельности поэта-классика Абая, я нахожу, что данная статья тов. Тажибаева, рассматривающая, изучающая отдельные образцы творчества Абая с точки зрения... психологии, кладет начало весьма оригинальному и важному анализу наследия великого классика с новых интересных позиций. Изучая художественно-поэтические, идейно-исторические особенности творчества Абая, мы, литературоведы, нередко упоминаем о том, что в своих сатирических стихах, посвященных степным правителям, баям, феодалам или отдельным сутяжникам, ханжам из этой же среды степных воротил, Абай обнаруживает недюжинные способности тончайшего психолога.

Но эти [наши] высказывания носили лишь эмпирический, интуитивный характер. А обращение к тому же наследию Абая представителя психологической науки, в данном случае т. Тажибаева, помогает нам, литературоведам, да и вообще всем читателям, ценителям наследия Абая осмыслить и освоить многое в более обоснованном, научно-историческом, глубоко мотивированном виде.

Исключительно ценны мысли автора статьи т. Тажибаева... построенные на анализе различных видов творческого наследия Абая. Не вдаваясь сейчас в подробности этих свежих, впервые печатно высказанных суждений, анализов конкретных произведений поэта, скажем в целом, что данная статья вполне достойна для опубликования ее в трудах КазГУ.

**С. М. КИРОВ АТЫНДАҒЫ [ҚАЗАҚ] МЕМЛЕКЕТТІК
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ФИЛОЛОГИЯ
ФАКУЛЬТЕТІНІҢ СТУДЕНТІ
ЕСБАЕВ ҚҰЛМАҒАМБЕТТІҢ ДИПЛОМДЫҚ
ЖҰМЫСЫ ТУРАЛЫ ПІКІР**

Тақырып: «Абай поэзиясының халықтығы жайлы».

Бұл дипломдық жұмыстың тақырыбы, мазмұны, мәні де бір диплом жұмыс көлеміне оңай сия қоймайтын ауыр да, қиын да жайлар еді. Соған орай дипломант Есбаев ұзақ уақыт көп жұмыс істеді. Ізденіп зерттеу кезінде кейде көлемді, ұзақ түрде жазған бөлімдерін түгелімен қайта қарап, тыңнан өзгертіп жазуға қажыры, талабы да, орамы да жеткілікті болып көрінді.

Есбаевтың үлкен ықыласпен мейлінше табандылық көрсетіп, тырыса жазған еңбегі осы соңғы редакциясында ойдағыдай боп өте жақсы шыққан.

Алғашқы беттердегі кіріспе мен бірінші тарауда, Абайды қазақтың халық поэзиясы шамасынан биікке көтеріп, жоғарылатқан тарихтық сапалы себептер қысқа көлемде, дәл, дұрыс тексеріледі. Орыс классик поэзиясы мен жалпы демократтық халықтық бағыттағы ойшылдардың еңбектері Абайға зор пайдалы әсер еткенін дәлелді, деректі етіп, жақсы талдайды. Кейінгі бөлімдер Абайдың сатирасын, әлеуметтік-азаматтық лирикасын, көңіл-күй лирикасын, табиғат лирикасын және махаббат лирикасы мен аудармалардағы ерекше еңбектерін халықтық тұрғыдан жақсы шолып өтеді.

Тексеру, зерттеудің барлық бойында дипломант университет курсы көлемінде айтылатын, зерттелетін тың да деректі талдау-тексерудің баршасын ойдағыдай жақсы ұғынып, орынды түрде қонымды етіп пайдалана біледі.

Халықтық сипатты тек халықтық фольклор іргесінен тауып талдамай, Абай терең, сырлы, ірі көркемдік үлгісіндегі барлық эстетикалық қазынасынан тауып қорыту: зерттеу жолындағы ең соны, ең өнімді пікір. Осы жайды Есбаев жақсы ұғынып, Абайдың тілімен де халықтық жаңа сапалы, жаңа үлгілі қасиеттер таба біледі.

Дипломдық жұмыстағы сәл ғана кемшін жай Абай өлеңдерінің түрлерін жекелеп талдағанда, өзді-өз тұсында халықтық жайдың жеке-жеке түйіліп, қорытылып

отыруы керек еді. Оның орнына бұл турадағы қорытпа пікірді Есбаев өз жұмысының соңында кеп қысқалау жазып кеткен.

Жалпы диплом жұмысының тағы бір жақсы қасиеті жазылған тілі ұғымды, орамды, мейлінше ашық, айқын әдебиеттік зерттеу тілі болып қалыптасқан. Осы айтылған жайлардың барлығына сүйене отырып, дипломант Есбаевтың бұл жұмысын «өте жақсы» деп бағалау лайық деп білемін.

*Жетекші профессор — М. ӘУЕЗОВ.
Алматы, 19 апрель 1956 жыл.*

ӘРХАМ ЫСҚАҚОВТЫҢ «АБАЙ ӨМІРІ» ДЕГЕН АТПЕН ЖАЗЫЛҒАН ҚОЛЖАЗБАСЫ ЖӨНІНДЕ ПІКІР

Бұл еңбекті авторы жай Абай өмірбаянына қосымша материалдар деп бұрынғы өзі тәрізді Абай туыстарынан шығып, естегілер берген Абайды көрген үлкенді-кішілі адамдар тәрізді жазса бір сәрі болар еді. Мынау қолжазбаның авторы Абайдың өмірбаянын жаңадан жазбақ болады. Сөйтіп Абайдың жақын атасы Өскенбай, әкесі Құнанбайдан, шеше тегінен бастап сөз қозғайды. Өзінің жазуларын Абайдың бала шағы, жас күні, ер жеткен кезі, қартайған дәуірі, ақыры өліммен аяқтайды.

Әр кезде Абайдың айналасын, кейбір тартыс жайларын баяндайды. Абайға білікті болған алыс-жақын таныстарды тереді. Туысы жақын адамдардың барлығын санап өтеді. Осымен, қорыта айтқанда, бұл жазба жай материал емес. Абай өмірбаянына берілген қосымша деректер емес, өзінше Абайдың жаңа жазылған өмір жолы болмаққа арналған. Ал еңбекті басынан аяғына дейін оқып шыққанда Ысқақов сыпаттаған өмір жолы бар Абай кім боп шығады? Бүгінгі Абайды орта мектептен вуздарға шейін оқытып түсіндіріп, жариялап жүрген қалыптасқан ғылымдық, тарихтық көзқарастармен осы еңбектің сарыны қабыса ма, жоқ па? Бұл еңбектің таптық, саналық, тарихтық арман мүддесі нені көксеген, қалай боп шыққан? Енді соны осы еңбектің өз ішіндегі нақтылы,

дәл керек фактыларына сүйене отырып атап қана шығайық:

Сонда бірінші тақырыбымыз Құнанбай жайы болсын. Екіншісі, Абай жайы. Үшіншісі, Құнанбай тұқымдарының жайы дейік. Ең әуелі Құнанбай басына келсек, бірінші, Құнанбайдың Қодарды өлтіргенін жасырады. Екінші, борсақтың жерін тартып алғанын атамайды. Үшінші, Құнанбайдың Бөжейді сабағанын, Тоқмамбетке шабуыл жасағанын бүркемелейді. Төртінші, Мұсақұлда Бөжейдің көшіне шауып, төбелес жасағанын жеңілдетеді. Жігітектің он жеті кісісін айдатқан Құнанбай емес, Тәкежан болады және айдалу себебі жігітектің өз кінәсінен деп баяндалады. Бесінші, Құнанбайдың пара алатыны, оны Шөже, Сүйіндіктер өлеңмен әшкерелегені жасырылады. Алтыншы, Абаймен арасында түк қайшылық болмағандай, тілмен жалағандай, жамау-жасқау жасайды. Абайды Құнанбайдың «орысшылсың» деп кінәлағаны да сиыр құйымшақталып, жоққа сайып кетеді.

Осының бәрінің орайына Құнанбайды «медресе салған» деп көтермек болады. Онысы ауылда сол замандағы барлық бай, билердей, жуан феодалдардай дін сабағын оқытатын молданы қолына ұстағаны.

Сөйтіп, Құнанбай дәріптеледі. Ал шынында Абай өзінің ақындық, азаматтық, тарихтық жаңа жолын тапқанда алысумен тапқан. Сондағы оның алдында тұрған тарихи қайшылықтың ең үлкені құнанбайлықтың жиын бейнесі болатын. Құнанбайдың зорлықшылдығын, көпке істеген қиянатын «оның өзі істеген жоқ. Майбасар істеді» деп жалтарту тарихи зерттеуші ойды теріске, жаңсақ жолға салудың ниетінен туған. Сол арқылы Құнанбайды арғы-бергі заманда тобықты ішінде «жарықтық» деп, «қажеке» деп, «мырза» деп дәріптеп келген қазқалпы шыға келеді. Көп феодалдың, ру басының және соларға атасын дәріптетіп келген Құнанбай тұқымының бергі кездегі атқамінер, жуандарының ауыздарындағы сөздер, ұғым-нанымдар көрінекке шығады. Қысқасы үстем таптық, феодалдық-патриархалдық салт-сана түгелімен Ысқақов аузымен қайталанып отыр (қолжазбаның өзіне жазған нақтылы беттердегі пікірлерге қараңыз).

Екінші, Абай жайына келсек: онда толып жатқан ерсілік, қайшылық, өрескелдік Абайдың бейнесін бүгінгі нәсілге жат етпесе, дос етпейді. Есі кіргеннен бастап Абай Құнанбайдың қосымша сойыл соғары, бөрінің бөл-

тірігі бола береді. Есейген кезінде Құнанбайдың бар жуандығын, құдіретін, рубасылық беделін Абай өз қолына жиып алады. Құнанбай тұғырдан тайған соң, ендігі құнанбайлықты ұстайтын Абай болып шығады.

Мұның сол кезде кіммен достасқаны, кіммен құдалықтар жасағанын алсақ, бұл шақта да Абайдың кедейден, жылаған жандардан жақыны болғаны көрінбейді. Қайта ол қаланың байымен, елдің толып жатқан жандарымен қым-қуыт араластан басқа ел жұртты көрмейді. Оның жас шағында Тоғжанға ұшырасуы қазақы, дөрекі түрде айтыла салады. Ол да бұрынғы атқамінер ортасының аузында жүретін жеңіл сөздің бірі бола салады. Әсіресе үлкен пошлость, сорақы әңгіме Әйгерім айналасына құрылады. Абай онымен жақын болып, Әйгерім екі қабат болып қалып, оны айттырып отырған жері тастап кетіп, сондайдан соң барып Абай алуға міндеттер боп қалғандай баяндалады.

Абайдың Еркежанды алғанын соншалықты тамсанып тұрып, нашалана созып әңгіме етеді. Онда Абайға масқаралық, қорлық деп саналатын жала жабылады. Абайдың өзінен туған бала Ақылбай Еркежанды тоқал етіп алмақ боп жүреді. Сол жәй көпке мәлім болады. Бірақ туған баласының аламын деген жесірін әкесі Абай өзі алады. Сонда Ысқақов Абайды қайда апарып қойды? Бұл Достоевскийдің романындағы «Әке Карамазов-Федордың бала Карамазов—Дмитриден Грушеньканы» тартып алғанынан қанша артық боп шығады? Ал Достоевскийдің Карамазовтары болса осы мінездерімен әлем жүзіне әйгіленген, масқара сорақылар емес пе еді? «Мораль жүзіндегі қылмыстылар» деп таңбаланбап па еді? Абайды осылай қорлық хәлге апара әңгімелеп отырған Ысқақов Әрхам сол Абайдың тірі кезіндегі, оның ең үлкен жауы болған және баурынан шыққан жыландай жауы болған көп Құнанбаевтардың сұмдық жаласының бірі емес пе?

Абай жөнінде жазылған өмірбаянның ішінде ақын Абай мүлде жоқ деуге болады. Егер ақын Абайдың өзі қалдырған өлең сөздеріне сүйеніп отырса, ақынның бар өмірі жақыннан да, жырақтан да шыққан надан жауыздармен алысумен өткенін анық көрмеске болмас еді.

Бірақ мынау автор ол жақтың бәрін жауып қояды. Абайдың «жалғыз болдым, жылап өттім. Жауыздықтан бітімсіз алысып өттім» деп жырлайтын жан сырының, аршынының бәрін Ысқақов жинап сыпырып қойған. Сөй-

тіп тұрып Құнанбайлар, кейінгі екінші Құнанбай Абайдың өзі болып өзге ру басыларымен сол ру басының бірі есебінде жағаласады. Бұл ретте Құнанбай тұқымының бар бала, бауыр, жақындарының бәрі де Абайдың қолтығында, қойын-қоншында жүреді. Олардың ешқайсысымен, бастығы Құнанбайдың өзімен болған Абай басының араздығы, қарсылығы, бар тартысы көрінбейді. Бұлардың көбі шетінен Абайдың досы, қанат құйрығы болады.

Әрхам жазған еңбекте Абайдың кедейден, зорлық көрген еңбек адамының тапқан тұрақты досының көрнекті боп аталған еш қайсысы да жоқ.

Ендігі бір мол өрескел жайлар: осы еңбекте Құнанбай тұқымының шежіресі басым болуында. Жиыны жеті баспа табақтай қолжазбаның ішінде Өскенбайдың бар өрен-жараны аталып өтеді. Құнанбайдан тараған өрен-жаранның бәрі саналады. Құнанбайдың өзі мен балаларының (тарих үшін аталуға да тұрмайтын) бауырларының барлығы кімдермен құда болғаны тегіс теріледі. Әрбір бала, немере-шөберелерден туған ұл-қыздардың аты-жөндері аталады. Көбінше сол құнанбайшықтардың бәрі де жаман емес, жақсы адамдар боп, әралуан үлкенді-кішілі сипаттарымен жақтала мақталып, ауызға алынады.

Бұл тұста және де осы күнде әр жерде шашырап азып-тозып қалған Құнанбай тұқымының, бұрынғы өлгендерінің бәрін ендігі қазақ баласына мадақтап, бұрынғы «күпілдек мақтан» есебінде ардақталғаны көрінеді. Бұнда да феодалдық салт-сана «мен мұңдалап» одағайлап тұрғанын тану қиын емес. Тағы бір жерде Кенесарының жайын Көкбайға Абай тапсырып жыр жаз деп айтты дейді. Бұл Көкбайдың өзі таратқан сөз. Абайдың не жазбасынан, не ауызша әңгімесінен мәлім болған жәй емес болатын. Соны зерттей келе, Абайды тану ғылымын жасаушы жұртшылық бұл жөндегі бұрын болып келген қателіктерді түзеткен еді.

Ал Ысқақов тағы да Абай үшін керексіз, зиянды сол бір сөзді қайта сүйретіп әкеліп отыр.

Қысқасын айтқанда, бұл еңбек Абайдың өмірі деп аталса, сол тақырыбын ақтай алмаған, көп-көп беттерінде теріске мегзеп кеткен көп қателікке толған еңбек. Ішінен іліп алар жайлар болса, Абайдың інісі Халиолланың жайындағы сияқты кейбір деректер. Онда да Халиоллаға Омбыда кадетский корпусқа жүргенде Шоқан

ақыл айтып, көмек берген деген құр долбар, мүлде дерексіз жайлар бар. Халиолла 1848 жылы туған. Ол мұсылманша оқып, орысша кадетский корпусқа түсерліктей әзірлік білім алып, Омбыға барып жеткен шақтар 1861—1862 жылдар болады. Сонда ол тек 14—15-тегі бала. Ал Шоқан бұл жылдарда кадетский корпус маңында да, Омбыдан да аулақта жүрген.

Жалпы алғанда, [...] бір үзінді материал етіп, Құнанбай тұсының кей мәліметтерін, Абай өмірінің кейбір фактілерін және Кәкітай сияқты адамның біраз естегілерін теріп-теріп алуға болады. Сол материалдың шамасы екі-үш баспа табақтан артық болар деп сену қиын. Оларды да тек өмірлік фактілер, нақтылы деректер есебінде ғана алу керек.

Ал жалпы бұл кітап осы қалпында жоғарыдағы аталған: идеялық, тарихтық, таптық тұрғыларынан қарағанда өте мол кемшіліктері, қателері бар еңбек болғандықтан баспаға ұсынуға жарамайды.

Қосымша айтатын бір жайым: мен Абай жөніндегі романдар авторы есебінде бұл қолжазбадан, сол романдарыма келерлік зәердей зарар, нұсқан көргенім жоқ. Роман «Абайға» бұл қолжазба сөздерінің келтірер залалы жоқ. Бірақ, ақын Абайға, дәл ұлы Абайдың өз басына анық үлкен залал келтірерлік жазбаның бірі осы деймін. Абайды Құнанбайдың Абайы, тобықтының Абайы, сәл ғана либеральдағы бар феодал Абай етіп көрсетеді.

Ең соңғы бір-екі сөз қолжазбаға 1957 жылдарда жазғымды баға берген екі жолдас жөнінде. Олар — Есмағамбет Ысмайылов пен Қанғали Сүйіншәлиев. Бұл жолдастардың екеуі де Ысқақовтың қолжазбасын аса үстірт аңқаулықпен және сонан да ары асқан жауапсыздықпен текке дәріптеген. Бұл жайға жеке дәлел айтудың керегі жоқ. Осы еңбектің жоғарыда аталған, бадырайып тұрған талай міндерін, терістіктерін сол жолдастардың танымағанына таң қаласың, қарның да ашады.

*Мұхтар Әуезов.
4 октябрь 1960 жыл.*

«АБАЙ ЖОЛЫ» ЭПОПЕЯСЫНЫҢ ЖАЗЫЛУ ТАРИХЫНАН

К БЕСЕДЕ [О РОМАНЕ «АБАЙ»]

(«АБАЙ» РОМАНЫ ТУРАЛЫ ЭҢГІМЕГЕ)

1. Роман — две части, теперь справедливо воспринимался как одна книга.

2. Формирование личности, становление поэта—задача двух книг.

3. Роман и исследование, есть ли принципиальная разница? Нет. Познавательны. Дополняют друг друга взаимно, но по-разному.

4. Исходя из этих задач роман должен быть каким? Биографическим или романом о творческой личности.

5. Биография его не ясна — это раз. Второе, не важен его точный путь — календарный со всеми годами, деталями. Это ли делает ценным Абая для нас? Он ценен творениями. Он ценен не биографией в целом, а тем, что звучит для нас, для грядущего в его биографии.

6. Значит, всю биографию писать не надо. Значит, это не биографический роман.

7. Нужен роман о творческой личности... Два их вида — на Западе и у нас. Это жанр новый.

8. Советский роман — [это] роман о творческой личности, — в этом смысл.

9. Гоняюсь ли за нарочитым сюжетом, картиной? Нет... Не нужно искусственных приемов. Близок путям русской литературы — классической, современной.

10. О первой книге немного, — по части ее критики. Критерии. Выход к русскому читателю. На русском: «Новый мир», № 2—48 г. «Звезда», № 9 — 46 г. «Новый мир» — за 46 г.; «Литгазета», «Известия», «Большевик Казахстана», «Со[ветский] Казахстан».

11. Абай рос медленно — нельзя перестроить жизнь его. Отбирать из его [жизни] факты только можем.

12. Русская культура, классовое сознание.

Вторая книга

...Жизнь народа — процесс распада феодализма... и русская культура. На это нацелена вся книга... не хотел давать разменно, в первой.

12. Вторая книга — две линии (екі линия бойында да ақын көрінеді. Қияспай, Айгерім), общественное — личное, как поэтически личное...

14. Линия Қияспая Даркембая до конца книги...

15. Линия вторая тоже.

16. И они переплетаются, Оралбай, Амир, Абай — это проявление борьбы против устоев феодализма.

17. Стихи Абая. Творческая психология... Много стихов о любви. Татьяна — утверждение независимого, свободного чувства. Это был тоже акт общ[ественной] борьбы.

18. Входило в эстетику Абая, часть его программы. Личная любовь. Тогжан, Айгерім.

19. [Қияспай, Базаралы... джатаки].

20. Борьба за них, против феодалов — прогрессивно. Значит, он слил свою судьбу с будущим, с теми, кому принадлежит будущее. И так до конца романа...

21. Русские — не только Пушкин — Лермонтов, но эстетика Черн[ышевского], Добролюбова, Салтыкова-Щедрина.

22. Конец жизни — другой роман. Будет разочарование.

23. Пять романов...

К ВЫСТУПЛЕНИЮ О РОМАНЕ

1. Роман об Абаяе как об истор[ической] личности переходит из личности самого Абая.

2. Как оценивается сейчас (Фадеев...)? Как воспринимает наше поколение Абая?

3. Правда, это не Амангельды... И среда его — среда социальных верхов. Но он пришел к народу... Его жизненный путь, борьба и судьба его — есть путь, запечатленный в его творчестве...

4. Мы пишем роман о творческой личности, а не биографический роман... Это новый жанр.

6. Какими материалами я располагаю? Мало биографическ[их] данных... Нет письменных источников.

7. Метод моего творчества — метод социалистическ[ого] реализма... Диалектическое отрицание, отец и сын — два поколения. Это смена исторических перспектив.

8. Правда, классовая борьба в феодальном обществе. Феодальный гнет среди родов. Убийство Кодара — джут... одна цель. Это изболительная линия романа. Осуждение реакционных феодальных устоев прошлого. Отрицает это Абай.

9. Становление нового через него... Пробуждение соц[иально]го классового сознания... Поиски путей для народа. Ориентация на русскую культуру.

10. Это в первой книге дано как начало... нового, не сказанного в нац[иональной] лит[ератур]е времени...

11. **Упреки...** Идеализация — ошибка. Увлечение показом быта байского аула — правильно. Абай еще недостаточно показан — неправильно — он в этом возрасте только так должен быть показан. Он поэт-борец... накапливает для будущего все впечат[ления]. Отсюда роман психологичен. Здесь вопрос психологии творчества... И все, что способствует обогащению его эмоциональной природы, важно в ближайшей и дальней перспективе романа.

Вторая книга

1. Ее главы.

2. Что учтено из критики?

3. Чем заканчивается.

4. Главная цель — духовное, интеллектуальное обогащение Абая — и через него всей культуры каз[ахского] народа — благодатно приобщение к русск[ой] культуре...

Второе — тема дружбы наших народов... Из прошлого народов это то, что живет, действует и сегодня...

Дорога память о тех, кто соединил духовное оружие народов в прошлом. Тема об Абае и прошлое и настоящее (Абовян, Хетагуров, Ахундов).

5. Тема дружбы советских народов — моя коренная тема и сейчас... «Толеген», «Асыл нәсілдер»... Здесь же выход из замкнутой темы — казахи пишут о казахах...

К ЛЕКЦИИ ОБ «АБАЕ» И «ПУТИ АБАЯ»

1. Несколько слов об общих чертах, идеях и задачах романов... об авторском задании.

2. Роман исторический, но о творческой личности.

3. Как историч[еский] роман [он] отражает эпоху, повествует о народе... Освещает соц[иально]-экономич[еские] условия той эпохи с позиции нашего матер[иалистического], марксистско-ленинского понимания всякого историч[еского] процесса.

4. Но это отражение жизни народа через данного деятеля имеет свою специфику, огромное своеобразие. Это не госуд[арственный] деятель типа Петра... преобразователя и не борец типа Разина, Пугачева...

5. Истори[я] народа, эпох[а] и все передовое и реакционное в жизни народа должн[ы] быть [через] него изображен[ы] в особом плане...

6. Изображать идеи, действительность реальной жизни — через него... через его чувства, мысли и дела. А затем, главным образом, через дела — его творчество.

7. Психология творчества.

8. Знающий творчество Абая должен узнавать из романа биографич[еские], жизненные исторические события его среды, эпохи и т. д.

9. Должен в этом же ряду указать опять как на общие для всех книг черты, [так и] на особенности материала и на условия их собирания, изучения и использования мною.

10. Нет записанного...

11. Воспоминания... потускневшие... противоречия... множество вариантов... Друзья-недрузи... лицо Айгерим...

I том

[1]. Действительный материал. Роды, люди, урочища. О детстве Абая — учился... отрывочные воспоминания, очень скудные... 13 лет... взято... от детства к отрочеству... Пуля в сердце... [рана] на всю жизнь... Бабушка — воспоминания Абая... мать... полигамная семья, их гуманизм из отрицания законов, насилия Кунанбая, тип — прототипы. Кунанбай... легенда о Кодаре... Мое раскрытие, развенчание легенды... Первые поручения Абаю, спорит внутренне...

2. Вначале он видит, слушает, чувствует, мыслит наедине... разрывает[ся] [в противоречиях], протест...

3. Личная жизнь, любовь к Тогжан.. Сватовство... Дильда, воспоминан[ие]. На м[огил]е Камчат это было...

4. Вражда с жигитеками, было избиение Божея, я связал с казнью Кодара...

5. Джуты... не точно, но бывали...

6. Спор с отцом в эти годы... Здесь Абай раскрылся в основном...

7. В целом [том] I — книга формирования личности, II — становление поэта, III — путь ставшего.

8. В первой больше романтики отрочества и ранней юности, добро и зло резче ощущаются в [контрастах]. Родина, аул, быт аула — все ему представляется романтически... но постепенно раскрываются глаза... однако до критики всего он еще не дорос... Другое во II книге...

Вторая книга романа

Главы: 1. Перед бродом — Айгерим. 2. На жайляу — Оралбай. 3. Вzgорьями — жатаки. 4. По рытвинам — Амир, Кунанбай. 5. На перевале — буран — Тогжан, Михайлов, дети, учеба, жатаки. 6. На распустье — Балкибек, враги Абая — родные, бывш[ие] друзья. 7. На вершине — Татьяна — день с Пушкиным. Эпилог — песня в народ.

1. Роман в этой части — роман о становлении поэта. Это длительный процесс. Данный положительный герой взят в движении, он растет, меняется...

2. Процесс двухсторонний: [Абай] растет, меняется как личность, растет, меняется как поэт...

3. Название глав — [обобщенно] воспроизводит этот процесс движения, изменений. Образная аналогия взята географически, касательно рельефа, пейзажа...

4. Как во всей книге, так и в каждой главе опять даются жизненные, реалистические основы, жизненные истоки его творчества. Есть биографически точные и дополненные воображением.

5. Эти жизненные предпосылки распадаются на факты: 1) строго личные, интимные; 2) на семейные; 3) на общественные... 4) на народные, иначе, исторические события...

6. Часто они же даются в переплетении, как и должно быть в любом произведении, и в реалистическом рома-

не... Пример первой главы — Кунанбай, Абай и тут же Даркембай, Кияспай — «Я в долгу...» семейные, общественные и исторические...

7. В первой же главе интимно — свои мечты, своя тоска о Тогжан переходит в семейное... Дальше переходит к встрече с Айгерим... Здесь дана индивидуальная психология поэта в моем условном понимании ее у Абая... Сон, песня... рядом песня, что услышана во сне... там пела Тогжан, а здесь поет девушка ту же песню, и была очень похожа на Тогжан... Происходит смятение. Усталость в пути... неровный сон. Здесь нет мистики... и в этом смятении воспаленной душ[и] [воспламененной души] Абай принимает решение... жениться. В этом же смятении он творит — личные, семейные, общественно-исторические [дела].

8. Много любовных песен у Абая... Здесь даны их жизненные истоки. Но «Жарк етпес» особого значения... В моем понимании такая песня «Исповедь» может быть сказана не вообще... а конкретно обращена к своему постоянному и одному адресату... Это, по-моему, к той, к которой на всю жизнь сбережена, и через всю жизнь про[несена] большая любовь, любовь с такой чистой правдой и жертвенност[ью]...

9. «На жайляу» — Оралбай, песня — это не любование — это островок среди темного моря мутных вод... Это молодежь — как возможность эпохи, народа... талантлива, увлечена искусством... Абай и Биржан — тому причина, раскрываясь для песен, искусства — их души раскрылись и для любви... Но это дано в возможности, а не в проявлении ее. И они гибнут, как нетронутый цветок под холодным дуновением смерти...

Это все также истоки песен Абая... Дальше «Взгорьями» жатаки... народ... за него... в столкновении со степными воротилами и царскими сатрапами.

10. Психологически подготовлен Абай через личные страдания людей на протест против степных волчьих законов. А тут народ... жатаки, и он несет знамя борьбы на время... О зле волостных, чиновников, баев, о страданиях бедноты — опять истоки его стихов. Песни протеста социального, песни осуждения, борьбы.

11. «По рытвинам» — об Амире, Кунанбае... Возврат к личному конфликту с отцом против законов... за законы... обновления — здесь и семейное, и личное, и исторически обществен[ное]...

12. Конец охоты, встреча с Тогжан — личное горе... на охоте стихи... Зерно стиха.

13. «На перевале» — Михайлов, дети, учеба, жатаки. — Светлое, программное... Истоки оптимистического зовущего вперед...

14. «На распутии» — Балкибек — враги, из родных и бывш[их] друзей. Салиха — стихи, стихи о волостных.

15. «На вершине» — Пушкин, Татьяна... Молодежь... Она была, но это не ученики... Моя ошибка, справедливая критика...

16. Эпилог — образ корабль.

«Путь Абая»

1. Абай-ага. 2. Месть. 3. «Черные сборы» — Абиш. 4. «Горечь» — Оспан — Оразбай. 5. «Схватка» — жатаки. 6. В кольцо — наследство, губернатор...

1. Общая идея данного романа определяется идеей всей серии романов через Абая показать полувековую жизнь казахс[кого] народа, показать **через передовое** и через его борьбу со всем косным, реакционным...

2. Потому в романе этом выделены не частные стороны жизни Абая, а отобрано соц[иально]-значительное — связь с народом, борьба за народ, столкновения его с насильниками народа...

3. Тут главным образом он сталкивается со своими родными, бывшими друзьями [из] феод[альной] среды. Отсюда его отход от своего класса.

4. В романе еще одна линия имеет особое значение. Это о тех новых передовых силах, которые приходят [на] помощь Абаю. Базаралы — определенно выросший из народа, Даркембай — классово-непримиримый с феодалами. Абиш — воплощение всего нового — даже в сравнении с самим Абаем... Русские люди: Павлов и крестьяне-переселенцы тоже новое, небывалое в истории степи...

5. С другой стороны, силы реакции, консервативного тоже выступают объединенно. В начале романа Оразбай и Такежан... а в конце они сошлись... Уездный Казанцев — губернатор... Ласовский...

6. Первая глава «Абай-ага» — поэты — это не ученики, а среда — мою ошибку поправила общественность. Идиллия... но суровое испытание Абаем Дармена...

7. Абай и бедный аул — там Иса...

8. Абай — отношение к мусульманству, он мыслитель.

КАК Я РАБОТАЛ НАД РОМАНОМ «АБАЙ»

Моя работа над романом «Абай» продолжалась довольно долго. Художественному воспроизведению образа поэта-просветителя Абая Кунанбаева предшествовала длительная работа по собиранию материалов о его жизни и деятельности. Кроме того, я внимательно знакомился с опытом создания исторического романа в советской и мировой литературе и особенно романа о творческой личности.

Я учитывал требования нашей критики к такого рода произведениям: воспроизводя жизнь и деятельность того или иного поэта или писателя, не следует ограничивать круг идей своего романа только личностью героя. Надо также отражать эпоху и народ в его исторических устремлениях в грядущее.

Мне хочется рассказать о своем, несколько необычном методе создания своего произведения. Дело в том, что я начал писать роман не с первой главы, в которой моему герою только тринадцать лет, а с последней главы второй книги романа, когда моему герою уже сорок два — сорок три года. Эту главу я написал в 1937 году к столетию со дня смерти Александра Сергеевича Пушкина. Глава была опубликована на казахском и русском языках, называлась она «Как запела Татьяна в степи». Речь шла о пушкинской Татьяне Лариной.

Почему еще тогда, двенадцать лет тому назад, имея разработанный план своего романа, я начал с последней главы? Потому, что эта глава полнее и конкретнее раскрывала основную идею романа и образ моего героя, казахского классика Абая Кунанбаева. Главной исторической заслугой жизни и деятельности Абая явилось стремление к скорейшему приобщению казахского народа к передовой демократической и революционной культуре великого русского народа.

В наиболее тонком социально-историческом определении путей развития народов бывших окраин царской России мне помогли труды Ленина по национальному вопросу. Я пользовался также историческими исследованиями казахских историков, осветивших прошлое Казахстана в свете марксистско-ленинского понимания исторических процессов.

Только после этой предварительной работы я начал писать роман в хронологической последовательности.

Романом «Абай» не исчерпывается вся тема творческой деятельности казахского классика. Сейчас я пишу новую книгу о последнем периоде жизни моего героя. Здесь Абай выступает как признанный поэт-мыслитель, глава новой, созданной им школы поэтов. Представители этой школы, как и ее глава, в своем творчестве обращаются к культуре русских классиков, учатся у них мастерству и создают произведения, идейно и художественно совершенно новые в истории казахской литературы.

Эта книга является самостоятельным произведением о последнем, наиболее плодотворном периоде деятельности великого человека, верно понявшего историю развития своего народа, человека, прокладывавшего первую тропу к великим наследиям русской культуры.

Абай был одним из тех великих поэтов, которые, по определению Белинского, создавали бессмертные произведения о своей эпохе, а своими идеалами и устремлениями уходили в будущее. Этим будущим для Абая стала ленинская эпоха раскрепощения и великого возрождения народов. Абай глубоко созвуч[ен] нашей эпохе, понят[ен] и близ[ок] нашим поколениям, то есть [показать] таким, как он есть в своих бессмертных творениях, — самая благородная и ответственная задача моего творческого обращения к его личности.

ОТКРЫТОЕ ПИСЬМО В РЕДАКЦИЮ «ЛИТЕРАТУРНОЙ ГАЗЕТЫ»

...Основное русло моих творческих устремлений за минувшее десятилетие и на ближайшие годы определилось моими романами о столетнем периоде жизни казахского народа. Полвека дореволюционного прошлого из этой истории я связываю с именем поэта-классика Абая. Через его личность и общественные идеалы, через длительную его борьбу со старым миром и судьбу его я стремлюсь образно выразить глубоко ответственный процесс переосмысления истории своего народа с позиций социализма. Изображая процесс постепенного роста Абая от 13-летнего отзывчивого и чуткого к чужому горю мальчика до мыслителя-поэта и борца за счастли-

вое грядущее своего народа, в союзе со всем передовым и великим в России, я пересматриваю множество сложнейших социальных явлений патриархально-феодальной идеологии, законы старого быта, религиозные исламистские установления, реакционные позиции национализма и многое другое. В этом смысле я не только пересматриваю свои прежние ошибочные позиции, но вместе с Абаем, как зорким духовным оком народа, осуждаю все косное, отсталое, реакционное в политических, бытовых, идеологических воззрениях различных слоев казахского общества за полвека. Этому длительному полувековому периоду и посвящены два романа «Абай» и «Путь Абая». Каждая из этих книг состоит из двух томов. В текущем году [я] заканчиваю вторую книгу «Путь Абая» и тем завершаю дореволюционный цикл.

А дальше перехожу к новому циклу из четырех романов, посвященных истории казахского народа в эпоху социализма. Общность с Абаем здесь будет выражена в эпичности биографии, судеб героев. Мальчик-подпасок байского стада в начале революции в первой книге становится выдающимся деятелем науки в четвертой книге. Девочка-рабыня становится известным политическим деятелем. Молодой рабочий-шахтер становится крупным инженером-строителем, академиком и т. д.

В судьбе этих героев я хочу отразить становление казахской социалистической нации, отразить исторический путь казахского народа... путь от азиатского средневековья до преддверия коммунизма, путь, совершаемый за полувековую или сорокалетнюю жизнь людей одного поколения. Абай — поэт и великий сын своего народа — будет незримо, но явственно [и] ощутимо жить с этими новыми людьми его народа, к которым он обращал слово приветия из своего безвременья.

И живой связью от века Абая к нашим дням, по всем четырем книгам романов о советском периоде пройдет стареющий, но юный душой акын народа Дармен, любимый младший друг Абая, одареннейший поэт его воспитания. Унаследовав [после] смерти Абая его песни, он проносит их через годы мрака до революции, до советского народа. Постепенно из романа в роман он будет расти в великого народного певца побед и славы [его] эпохи.

Таким образом, Дармен, девяностолетний старик, завершит последние страницы последнего романа о сто-

летней жизни казахского народа, величественным [и] песням [и] утвержд [ающего] незыблемо [е] счастье [е] братских народов Союза после победы Великой Отечественной войны.

Романы о прошлом, начатые повешением бедняка Кодара на горбе верблюда, совершенным по воле отца Абая, завершают[ся] в первом цикле принятием поэтического наследия Абая поэтом Дарменом (племянником безвинно казненного Кодара). А второй цикл романов заканчивает песня всенародного счастья, песня, в которой Абай, как и все гении братских народов Союза, будет жить бессмертным, высокочтимым предшественником... из минувшего, и весь столетний цикл будет отражать стержневую линию романов о песне-поэзии, рождающейся и растущей для высоких народных идеалов.

Сейчас на переходном моменте от первого цикла к второму, работая над вторым томом «Путь Абая», я разрабатываю образ одной из героинь будущих романов, казахской женщины, проходящей от начала революции до наших дней огромный исторический путь от дикости степного патриархально-феодалного быта до партийного деятеля, ученого, разоблачающего буржуазный национализм в исторической науке в наши дни. Ее большая судьба естественно будет переплетаться со многими важнейшими этапными событиями в Казахстане. Как творческую разведку, пробу на эпическую биографию героев нашей революционной истории я беру пока в основном лишь ее жизнь. А в цикле романов эта героиня будет участвовать в числе других героев разных возрастов и различной социальной среды.

Таковы мои дела и замыслы, определяющие основную сущность моей творческой жизни, магистральную линию моих жизненных задач...

АБАЙДЫҢ ӨМІРБАЯНЫ

Мұхтар Әуезов ғұмыр бойына қазақ ақындарының ғылыми өмірбаянын жазуға айрықша мән бере қарауы себепті, Абайдың ғылыми өмірбаянын төрт рет қайтара жазып, олардың өзін оқтын-оқтын жаңадан редакциялап, жетілдіріп отырған.

Абайдың өмірбаянының алғашқы нұсқасын 1924—1927 жылдар ішінде жазып аяқтап, ұлы ақынның қайтыс болуына отыз жыл толу қарсаңына орай 1933 жылы тұңғыш рет жариялайды. Абай мұрасын тереңдеп білуге ден қойған сайын ұлы ақынның өмірбаянына қатысы бар-ау деген деректерді мысқалдап жинастырып, осының негізінде өз ұғым-танымын үнемі жаңғыртып үстемелеп отырған. Мұнысы тіпті Абайдың тұңғыш, толық жинағы үстінен қайта қарап түбірлі өзгерістер ендіріп, көптеген қосымшалар мен толықтырулар бергенін дәлелдейді.

Осылайша біртіндеп толықтырып қорландыруды өнегесі ретінде күрделі еңбектенуінің бір үлгісін архив сөресінен алып (Қазақ ССР Ғылым академиясының Орталық ғылыми кітапханасы, іс № 1913) «Абайдың өмірбаяны» деген тақырыпты ұсынып отырмыз.

Абай Кунанбаев (1845—1904) статья написана в 1954 г. в связи со 100-летием со дня рождения Абая. Архив ЛММА, папка № 218.

Орыс тілінде жазылған Абайдың қысқаша өмірбаяны. Мақала сарынына қарағанда Абайдың жүз жылдық юбилей мерекесіне дейін жазылғаны байқалады.

Алғаш рет жарық көріп отырған бұл мақала да ЛММА архивінің № 218 папкідегі қолжазба нұсқасы негізінде берілді.

Кунанбаев Абай (Ибрагим) статья написана в связи с 30-летием со дня смерти Абая (1934 г.). Есть пометки автора — для словаря. Архив ЛММА, папка № 239, с. 54—59.

Абайдың қайтыс болуына отыз жыл толуына орай жазылған бұл мақала (ЛММА архиві, папка № 239, 54—59-бет) кезінде орталықтан шығатын бір сөздікке байланысты даярланған сияқты. Өйткені қолжазбада «для словаря» деген автор тарапынан қойылған белгі бар.

Абайдың өмірбаяны мен творчестволық болмысын жалпы баяндауы себепті, бұл мақаланы «Абайдың өмірбаяны» деген бөлімге ендіріп, М. Әуезовтің әдеби-мемориалды музейінде сақталған жазушы архивінен алынып берілді.

Абайдың тұңғыш толық жинағы

Абайдың тұңғыш толық жинағы ұлы ақынның өлгеніне 20 жыл толуына орай Семей Орыс Географиялық Қоғамының бөлімшесі тарапынан Мұхтар Әуезовтің ұсынысы бойынша 1924 жылы 27—29 декабрь күндері салтанатты кеш өтеді. Абайға арналған осы әдеби кешпен қоса ақынның тұңғыш толық жинағы хронологиялық принципке негізделіп Абайдың ақын шәкірттерінің жәрдемімен құрастырылады. Бірақ сол тұстың әрқилы әлеуметтік жағдайларына байланысты даярланған толық жинақ көп уақыт жарық көрмей тұрып қалды. Абайдың қайтыс болуына отыз жыл толу қарсаңында 1933 жылы Қызылорда қаласында латын әрпімен жарияланды. Баспа қызметкерлерінің 1930 жылдан бастап ендіріле бастаған латын алфавитін жете меңгере алмауы себепті де тұңғыш толық жинақтағы Абай өлеңдері мен қарасөздерінің тексі мол қателіктерге, өзгерістерге ұшырады. Мұның себебін М. Әуезов абайтанудан 1946 жылы оқыған лекцияларының бірінде ренжи отырып атап өткен болатын-ды.

М. Әуезов тұңғыш басылымдағы ақын өлеңдерінің тексін қайта қарап, кітаптің үстінен көп түзетулер ендіреді. Өйткені Абайдың туғанына 95 жыл толуына байланысты Абайдың екінші толық жинағын баспаға даярлау үшін, арнайы текстологиялық жұмыстар жүргізеді. Бұрын кітап бетінде жіберілген текстологиялық қателерді жөндеп, өлең құрылысы жөнінде, әсіресе оның формасы жағынан да бұрынғы табиғи қалпына түсіруге ұмтылған ізденістері анық сезіліп тұр.

1933 жылғы басылымның үстінен М. Әуезов тарапынан жүргізілген түзетулердің екі салада, өзіндік сипатта болғандығын көреміз: 1) Абай қолжазбасы деп саналатын Мүрсейіт нұсқасындағы қалпы дұрыс, бірақ әріп терушілер тарапынан жаңылыс танылып, қате кеткен тұстарын бастапқы түпнұсқа қалпына келтіру сипатында жүргізілген; 2) Абай өлеңдерінде бұрыннан орын алып келген кейбір текстологиялық олқылықтарды, текстік өзгерістерді бастапқы табиғи қалпына келтіру жолындағы ізденістері, түзетулері көрініп тұр.

Түзетулердің бәрі де Абайдың 1933 жылғы басылымының үстінен күлгін сиямен жасалған. Осы тұңғыш жинақтың 79-бетінен бастап, 261-бетке дейін 206 жерде жаңылыс қате кеткен өзгерістерді түзеп қалпына түсірген. Бұлардың бәрі де Абайдың келесі толық жинағында өз қалпына түсіп, түзетілді.

Мұхтар Әуезовтің Абай шығармаларының текстологиясын зерттеу саласында жүргізген аса қиын да күрделі сипаттағы еңбегін танып білуде елеулі орны бар қолжазба болуы себепті де, Қазақ ССР ҒА ОҒК қорында сақталып қалған іс № 1413 түпнұсқа негізінде беріліп отыр.

Тұрысбек (1882 жылы туған)

Бұл аталып отырған қолжазбадағы (ЛММА архиві, № 398-папкі, 22—23-б.) ең басты мәнді нәрсе — Ыстамбектің баласы Әбсәмет жәйлі деректер негізінде жатыр. М. Әуезов Әбсәмет туралы деректер көзін «Абай жолы» эпопеясының ең соңғы кітабын жазу үстінде толығырақ пайдалану мақсатымен көбірек іздестірген.

Әбсәмет жөніндегі мағлұматпен жазушы балалық шағында-ақ хабардар болғанға ұқсайды. Бірақ Әбсәмет

туралы жан-жақты білу талабы, әсіресе, өзінің көп томды эпопеясын ақтау жолдарында алға қойылып, ол жайлы деректер көзін қайта іздестіргені жазушының «Тұрысбек 1882 жылы туған» деп аталатын қолжазбасынан ақ белгілі болып тұр.

М. Әуезов Әбсәмет туралы деректі 1933 жылы жарияланған Абайдың тұңғыш толық жинағына нашія ретінде «Әбдірахман науқастанып жатқанда» деген өлеңіндегі:

Жарасыз біреуі
Неліктен ұйқы ашты, —

деген өлең жолында арнайы түрде берген түсініктемесінде: «Бұл сөздер Алматы қаласында Әбдірахманның қасында соның науқасын күтіп жатқан Мағауияға арналған өлеңдер», — деп біздерге беймәлім көп нәрсе жайынан хабар беріп отыр. Ал осы өлеңдегі «Әбсәмет жиенің» деген өлең жолындағы Әбсәмет туралы алғаш рет дерек бере жазған түсініктемесінде: «Әбсәмет Алматының адамы. Мағауия соның үйінде жатып, күтіміне, көмегіне қатты риза боп Абайға хат жазған» (жинақ 1933, 169—170-б.), — деп Әбсәмет жайында эпопеяның соңғы кітабында суреттелген оқиғалардың түп төркіні қайдан алынғаны әйгіленіп тұр.

Абай 1894 жылы Алматыдан жазылған Мағауияның хатын алған соң өзінің өлеңмен жазылған «Я, құдай, бере гөр», — деп басталатын өлеңінде:

Әбсәмет жиенің,
Ол — сенің біреуің.
Достықты достықпен
Өтемек тілеуін, —

деп ұлы ақын туыс тартып, достық ниетпен тілге алып отырған дерекке М. Әуезовтің ерекше назар аударуының екі түрлі себебі барға ұқсайды. Мұндағы себептің бірі — жазушыға Әбсәметтің кім екендігін анықтауда жатыр. Өйткені романда ол туралы суреттегенде нақтылы болып өткен деректі оқиғаларды негізге алуды мақсат еткен. Әрі Әбсәмет Құнанбайдың інісі Жақыптың қызынан туғанын Ахмет Әуезовтен Әрхам Ысқақов естеліктерінде де айтып өтетіні бар.

Екінші жағынан Әбсәмет — Мұхтар Әуезовтің туған

нағашы атасы, Әбсәметтің қызы Нұржамалға Омархан үйленеді. Мұхтар осы Нұржамалдан туған.

Мұхтар Әуезов ең алғаш Жетісуға «Қилы заман», «Қараш-Қараш» повестерін жазуға дерек іздеп, оқиғалар болып өткен жерлерді аралап танысу үстінде де іздестірген болса керек. Ол туралы жазушының жұбайы Валентина Әуезованың «Алғашқы жылдар» деп аталған естелігінде («Біздің Мұхтар», Алматы, 1976, 379-б.) тамаша айтылған. Бұл естелікте Мұхтар Әуезовтің нағашыларын іздеп барып танысуы оның Алматыға алғаш рет келген жылдарында болды деп көрсетілген.

Міне, Әбсәмет жайлы деректерді көп іздестіріп, зерттеп білудің нәтижесінде «Абай жолы» эпопеясының соңғы кітабындағы «Қапада» деп аталатын тарауында молынан қамтылып суреттелетін Әбсәмет және оның үйінде науқастанып жатқан Әбіш, оны күтуге келген Мағауия нақтылы тарихи деректерге негізделіп берілген шындықтар (Қараңыз: М. Мырзахметов. «Әбсәмет жие-нің». Қазақстан мұғалімі. 1979, 9 февраль, Лениншіл жас. 1981. 1 июль).

Соображения по поводу подготовки к 100-летию юбилею Абая Кунанбаева

Написана совместно с А. Тажибаевым в связи с предстоящим празднованием 100-летия со дня рождения Абая. Архив ЛММА, л. 29—34.

1940 жылы Абайдың туғанына 95 жыл толу мерекесі республика бойынша кең түрде атап өтілді. Алда ұлы ақынның 100 жылдық айтулы юбилей күні де жақындап келе жатты. Ұзақ жылдар бойы Абай шығармаларын жинау үстінде тынымсыз еңбектеніп, ол мұраны жан-жақты зерттеуде Мұхтар Әуезовтің алдында елеулі міндеттер тұрды. 1939—1940 жылдар Абай шығармаларының екі томдық толық жинағын ғылыми түсініктермен, жаңа өмірбаяндық деректермен молықтырып жариялады. Әрі Абай туралы романдар циклін жазуға кірісіп кеткен шағы болатын-ды. Енді өз тарапынан Абайдың 100 жылдық юбилейіне даярлықты күшейтумен қатар ғылыми, әдеби жұртшылық тарапынан атқарылар ғылыми-творчестволық ұйымдастырушылық жұмыстардың келешекте істелер жобасын анықтауды да өзіне азаматтық борышым деп таныды. Абайдың 100 жылдық юби-

лейіне алдын ала даярлану жөніндегі ойлары мен ұсыныстарын оқып, Әбділда Тәжібаевпен бірігіп ресми орынға тапсыру үшін даярлаған.

М. Әуезовтің әдеби-мемориалды музейінде сақталған бұл қолжазбада (№ 239-папкі, 29—34-б. автограф) ұлы ақынның жүз жылдық юбилейіне байланысты атқарылар қыруар жұмыстарды үш салаға бөле отырып, әсіресе Абайдың Қазақ ССР Ғылым академиясының Тіл және әдебиет институты тарапынан алғаш рет даярланып, басылуға тиісті академиялық толық жинағына ерекше көңіл бөлген. Осы жинақта жарияланар Абай шығармаларының текстологиялық жағына әрі әр жылдарда жарияланған ақын мұрасының басылымдарына, ондағы деректер көзіне үңіле отырып: «Жүз жылдық юбилейге байланысты барлық басылымдарға даярлығы мол ғылыми редакциясы ұйымдастырылуы қажет», — деп жазуында Абай шығармаларының жинаушысы мен айтулы текстологы болған іздемпаз ғалым ойларының көптеген желісі жатыр.

Бұл төлнұсқа қолжазба да ЛММА архиві, № 239-папкінің 29—34-беттеріндегі нұсқасы негізінде өзгеріссіз сол қалпында жіберілді.

Қартайсаң, қайғы ойлайсың, ұйқы сергек

М. Әуезов Абай шығармаларының ел ішінде ауызша таралу жолдарына көңіл бөлумен қатар осы ауызша айтылу түрінен тікелей баспасөз беттерінде жарияланған нұсқаларына да назар салып отырған. Осы ерекшеліктерге мән бере қараған зерттеуші, тіпті, осы іспеттес өлеңдердің кейбір үлгісін Абай шығармаларының толық жинағына ендіруге де әрекет еткен. Мысалы, 1945 жылы Абайдың академиялық толық жинағына ел ішінде ауызша таралудан баспасөзге түскен «Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек» өлеңін 1909 жылы Уфада Зейнелғабиден ибн-Әмре әл-Жауһари әл-Омысқәуидің «Насихат — қазақия» қисаласынан алып ұсынған. Зейнелғабиденнің кітабында «Тобықты Ыбырай марқұмның өлеңдерінен» деген тақырыппен Абайдың бірнеше өлеңдері жарияланған болатын. Осы өлеңдердің ішінен М. Әуезов

«Қартайсаң, қайғы ойлайсың, ұйқың сергек» деп аталатын (көлемі 23 жол) өлеңін өз қолымен көшіріп алып ұсынған. Бірақ неге екені белгісіз М. Әуезов «Насихат—қазақиядағы» Абайдың: 1) «Қартайсаң, қайғы ойлайсың, ұйқы сергек»; 2) «Бай алады кезінде көп берем деп»; 3) «Ал енді жақсы дейміз кімді қалап», — деген тақырыптарға бөліп берген үш өлеңінің әр жерін алып, бір өлең ретінде ұсынған. Бірақ бұл өлең белгісіз бір себептерге байланысты 1945 жылғы Абайдың академиялық толық жинағына енбей қалған. Тіпті М. Әуезовтің ұлы ақынның осы арнаулы мерекелі жинағына арнайы қайта жазған Абайдың ғылыми өмірбаянының үшінші нұсқасы бас редакторы академик Н. Сауранбаев тарапынан басылсын деп рұқсат еткенімен жарияланбай қалғаны бар.

Зейнелғабиден кітабындағы «Тобықты Ыбырай марқұмның өлеңдерінен» деген атпен жарияланған «Жол көрмек, жоба білмек, жиһан кезбек» деген екі шумақ өлеңі «Қазақстан мұғалімі» газетінің 1971 жылғы 12 майдағы санында жарияланды.

Қазақтың көркем әдебиет баспасының бас редакторы Ж[олдас] ғ. Ормановқа

М. Әуезов өзінің тікелей қатынасуымен жарияланған бүкіл Абай басылымдарын текстологиялық жағынан мүмкіндігінше асыл төлнұсқа қалпында беруге үлкен жауапкершілікпен қараған. Уақыт өткен сайын жаңаша танып, тосын сырын ұққан көптеген сөздер мен кейбір өлең жолдарын түзеп, жаңартып отырудан тартынбаған. Мысалы, 1939—1940 жылғы Абайдың екі томдық толық жинағына ендірмек болған көптеген текстологиялық өзгерістер мен қосымша өмірбаяндық деректері әлі күнге дейін Қазақ ССР Ғылым академиясының Орталық ғылыми кітапхана қорында сақталып қалған көлемді қолжазбадан да көруге болады (ЦНБ АН ҚазССР, дело № 594).

Дәл осы іспеттес әрекетті Қазақтың көркем әдебиет баспасында жарияланатын Абай шығармаларының қолжазбасына 1952 жылы 27 майда (ЛММА архиві, № 394-папкі, 1—3-б.) жазылған көлденең пікірінен де ұшыра-

тамыз. Мұнда М. Әуезов өз тарапынан соңғы жылдары танып анықтаған Абайдың 14 сөзін түзеп, өзгеріс ендірген.

Бұрынғы басылымдарда Пушкиннен аударылған «Қатыннан жақсы ұғындым сөздің бәрін» өлеңінің орны ауысып жүргенін анықтап, бұл өлеңді «Таңғажайып бұл қалай хат» өлеңінен соң тұруы керектігін ескертеді. Соңғы жылдардағы Абай басылымдарының бәрінде де осы пікір ескеріліп, Пушкиннің «Қатыннан жақсы ұғындым сөздің бәрін» өлеңі өзінің заңды орнына орналасып, өз қалпына келтірілді.

Абайдың басылымдары жөйінде

Абайдың басылымдары жөйіндегі Мұхтар Әуезовтің бұл шашпа пікірлерін қағаз бетіне түсіруге түрткі болған нәрсе — С. Нұрышовтың «Қазақ ССР Ғылым академиясының хабаршысына (1953, № 4) жарияланған «До конца искоренить буржуазно-националистические извращения в изучении творчества Абая» деген мақаласы болатынды. Ол соңыра «Лениншіл жас» газетінде де ықшамдалып қайта басылды.

Бұл мақала 50-жылдары Қазақстанда қоғамдық ой-пікірде ауажайылушылықтың өрлеп тұрған кезінде жарияланған көптеген ұрда-жық мақалалардың бірі еді. Мақаланың негізгі мақсаты абайтану саласында ұзақ жылдар бойы зерттеу жүргізген Мұхтар Әуезовтің:

1) Абай шығармаларын толықтыру, түпнұсқа қалпына келтіру жолындағы текстологиялық еңбегін;

2) Абайдың шығысқа қатысы жөніндегі зерттеушілік ойларын;

3) Абай өлеңдерінің жазылу мерзімін анықтаған еңбегін терістеп, айыптауға арналды. Яғни бұл мақала М. Әуезовтің абайтанудың негізін салудағы көп жылдық зерттеушілік ойларының елеулі желілерін «дәлелсіз құр қараборандатумен, дәрменсіз шалағай шабуылмен, дау емес далбаймен жойып тастауды» көздеген, сол тұстың ең кеселді демоagogикалық ой-пікірдің бір көрінісі ғана болып қалды.

С. Нұрышовтың қоса айыптаушы сарындағы мақаласы жарияланған соң, М. Әуезов жазғалы отырған өз

ойларының желісін нақты дәлелдермен көрсетіп, ғылыми тұрғыдан оппонентінің дәлелсіз деклоративті түрде айтылған айыптау пікірін жоққа шығару үшін алдын ала даярланып, айтылар ойларының қысқаша тұжырымын, тезис түріндегі жоспарын жасайды. Осы тезистері дәлелдерінің негізінде М. Әуезовтің абайтану саласындағы пікір таласының үлгі-өнегесі болған «Абай мұралары жайында» деген мақаласы жазылып жарияланды.

С. Нұрышов мақаласында Абайдың жастық шағындағы өлеңдерін 84-ақ жол деп көрсетіп, оларды Абай басылымдарынан алып тастап, зерттеу нысанынан тыс қалдыруды талап етеді. М. Әуезов осы қыңыр ойдың жеміссіз нәрсіздігін дәлелдеу мақсатында өзінің шашпа пікірлерінде (ЛММА архиві, № 493-папкі, 1—8-б.) «Абайдың басылымдары жөнінде», «Дәлелдері», «Справкалар» деген атпен қағаз бетіне түсірілген өзінің нақтылы дәлелдерін ұсынады. Абайдың жастық шағындағы өлеңдері 84 жол емес, 112 жолдан тұратынын, 1909 жылғы Абай жинағындағы 5399 жолға М. Әуезов Абай шәкірттері Мағауия, Ақылбай, Кәкітай, Көкбай т. б. арқылы 1086 өлең жолын тыңнан қосқанын яғни ақын мұрасының үштен бірі сол Нұрышов айыптап отырған кәриелер арқылы байи түскенін айғақты дәлел ретінде келтірген. М. Әуезов «Жастық өлеңдер, Нұрышовтың ең өші әсіресе, үлкен дәлелді Шығыс арқылы айыптау, жалалау сарынымен келгені аңқып тұр», — деп бұл салада да Абайдың Шығыс классиктеріне бой ұрып, ақындық өнер жарыстыруын ақынның ұтысы деп көрсетеді. Әсіресе, шашпа пікірлерінің «План» деп аталатын бөлігінде мейлінше мол әрі тегеурінді дәлелдер негізіне сүйене отырып, теріс дегенде «Құрғақ күдік ғылымды өсірмейді, ол дәнсіз гүлдей өмірі жоқ, нәсілі жоқ гүл болатынын», — атап көрсетеді.

Әуезовтей заңғар ғалымның өзі әрбір еңбегін жазу үстінде құрғақ деклоративті пікірден қашып алдын ала нақтылы көл-көсір деректер негізінде даярлық жасап, айтылар ойын осы фактыларға сүйене отырып жоспарлап, пікір желісін анықтаған. Осыдан кейін ғана мақаланы жазуға кірісетін ғалым лабораториясын таныту мақсатында М. Әуезовтің шашпа пікірі арнайы ұсынылып отыр.

Абай сөзі дейді

Абай өлеңінің ел арасында көп таралған түрінің бірі — ауызша — жатқа айтылуында жатыр. Ауызша таралуы себепті Абай өлеңіндегі кейбір сөздер, өлең жолдары, тіпті өлең шумақтарында да әрқилы текстологиялық өзгерістер ұшырасып отырады. Мұндай өлендерге М. Әуезов ерте баста-ақ жіті көңіл бөліп, назар аударғанын «Абай сөзі дейді» (ЛММА архиві, папка № 402, 309-бет.) деген қолжазбасын мысал ретінде алуға болады. Абайдағы жылы белгісіз өлендердің бірі «Ойландың да толғандың» өлеңінің ауызша нұсқасын Мұхтар Әуезов Алматы қаласының тұрғыны Бекжан төреден (адресі Өзбек көшесі, 144-үй.) әңгімелесу үстінде жазып алған. Сергек зерттеуші тіпті өмірінің соңғы жылдарына дейін ауызша таралған Абай өлендерінің тағдырына, ондағы текстологиялық өзгерістердің себебі мен сырына үңіліп, бұларды жинастырып отыруға ерекше мән берген.

1945 жылдан кейінгі Абай басылымдарында «Соңғы жылдарда табылған өлендер» дейтін айдармен беріліп келе жатқан өлендер тобындағы «Ойға түстім, толғандым» (көлемі 32 жол) өлеңі ел ішінде «Ойландым да құр қалдым» (көлемі 10 жол) деген атпен таралып жүргені М. Әуезовті ойға қалдырған. Бұл өлеңнің ел ішінде соңғы кезге дейін ауызша таралып жүрген нұсқасындағы текстологиялық өзгерістердің табиғатына үңіліп сырын аңдайды. Әсіресе осы нұсқасындағы:

Ойландым да құр қалдым...
Айнадайын таз емес...
Сен жақсысың дегенге,
Ісіппін де кеуіппін, —

деген өлең жолдарының түгелдей әртүрлі текстологиялық өзгерістерге түсіп ауытқуының себебін білуге, сырын ұғынуға ден қояды. Өйткені Абай шығармаларындағы мұндай текстологиялық құбылыстар бұрын да ұшырасатынды. Мысалы, ауызша айтылудан хатқа түскен «Хикаят» («Аттың сыны», «Қансонарда бүркітші шығады аңға»), немесе 1897 жылы Уфада жарияланған «Кінәз білән Зағифа», 1909 жылғы «Насихат қазақиядағы» Абай өлендері т. б.

М. Әуезов келешекте Абай шығармаларының түсі-

нікті тұрақты конондық тексін жасау жолында Абай өлеңдерінің ел ішінде ауызша таралу жолына да аса қажетті деректердің бір көзі ретінде қарайтыны байқалып тұр.

«Онегин»

М. Әуезов Абай өлеңдерінің жазылу мерзіміне, әсіресе, әр жылдар тұсында дүниеге келген өлеңдердің негізгі ой-сарындарына айрықша көңіл бөліп отырған. «Онегин» деп аталатын 1949 жылы 16 апрельде жазылған шашпа пікірінде де (ЛММА архиві, № 541-папка, 23—24-б.) зерттеуші Абай өлеңдерінің жазылу мерзімі мен өлеңдегі ой-сарындарын анықтауға ерекше ден қойған танымын аңғартады. Осы себепті алдымен 41 шығарманы олардың жазылу мерзімдеріне қарай топтастырады. Екінші жағынан, ол өлеңдердің негізгі тақырыптары мен ой сарындарына қарай өзінше таныған қадау-қадау пікірлері байқалып тұр. Мысалы, 1890 жылы жазылған «Көзінен басқа ойы жоқ» — надан молда, қарасөз + [бен] тақырыптас», — деп ескертуінде Абайдың өлеңдері мен қарасөздеріндегі ортақ ой желілеріне назар аударып, ондағы ой сарындарының да бір-бірімен ұштасып жату ерекшелігін іздестіреді. Кейінірек осы ойларының желісі өзінің жарияланған еңбектерінде тереңдей түсіп, таратылатын жақтары да бар. Немесе 1895 жылы жазылған «Лай суға [май бітпес қой өткенге]», — деп 1902 жылғы «Алланың өзі де рас [сөзі де рас]», — деп пікір білдіруінен де осы аталып отырған екі өлеңнің де дін тақырыбына арналып, ортақ сарындастығына назар аударып отырғаны көрініп тұр.

«2. «Келдік талай жерге енді» — түр [жағынан] шебер» немесе «5. «Ақылбайға» — алты жол [өлең]» [жағынан шебер], — деп ескертпе жасауында Абайдың өлең құрылысына ендірген сонылығын, жаңа түрлер табиғатын жіті саралап білуге ұмтылған әрекет байқалады. Ал 1888 жылы жазылды деп жүрген «Желсіз түнде жарық ай» өлеңін 1898 жылға жылжытады. Бұлардың бәрі де автордың «Абай жолы» эпопеясын 3—4 кітаптарын жазуға даярлану тұсында қарастырғаны ерекше көңіл бөлуді керек етеді.

Поэзия

Абай туралы зерттеулерінің біріне қажет болғандықтан алдын ала даярлық жасау ниетінде жазылған шашпа пікірге ұқсайды (ЛММА архиві, № 531-папка, 7-б.). Бұл қолжазбада М. Әуезов Абай шығармаларының жанрлық жағынан үш салаға: 1. Поэзиясы; 2. Аудармалары; 3. Қарасөздері, — деп жіктейді. Абай поэзиясының тақырыптық жағынан жеті бөлікке жіктейді де, Абайдың философиялық лирикасынан, әлеуметтік, ағартушылық пікірдегі өлеңдерінен үзінділер келтіреді (барлығы 18 жол).

Абайды шаруалардың мүддесін қорғап, мұңын білдіруші ретінде танытады да, осыған орай Чернышевскийдің «Оқыған басыбайлылар» туралы сыншыл пікіріне іліктестікті білдіргендей ойға меңзейді.

Замечание к анализу

Осылайша аталатын шашпа пікірінде (ЛММА архиві, № 493-папкі, 1-б.). Мұхтар Әуезов абайтану саласында жазылған қолжазба еңбектердің бірін оқу үстінде туған пікірлерін 13 үзік пікір ретінде қағазға түсірген. Бірақ кімнің жазғаны, қандай еңбек екені әзірше беймәлім күйде қалып отыр.

Абайдың «Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы» өлеңі туралы пікір жүргізгенде зерттеуші осы өлеңді дербес екі шығарма ретінде танып, алғаш рет соны пікір айтқан. 1977 жылы «Ғылым» баспасында жарияланған Абай шығармаларының екі томдық толық жинағында осы өлең М. Әуезов ескертпесіне сүйене отырып, дербес екі шығарма ретінде жарияланды.

12-ші ескертпесінде «Низамиден аударған әдісі Пушкинге қолданылады» деген пікірінде соны таным, жаңа ой желісі жатыр. Бұндай тың пікір бастамасы М. Әуезов тарапынан ерте кезде-ақ айтылған. Бірақ, бұл таным ғалым еңбектерінде көп таратылмай, әрі зерттеушілер жағынан ерте танылып тереңірек талданбай келеді. М. Әуезов өзінің Пушкин жөніндегі мақалаларында Шығыс классиктерінде мол орын алған нәзірәгөйлік дәстүрді Абайдың алғаш рет орыс әдебиеті классигі Пушкин шығармасын аудару үстінде қолданғаны жайлы ойларын қысқаша тұжырымдаған еді (Қараңыз: «Жетісу». 1979. 18 октябрь).

Түйе қуған қатын («Шәріпке»)

Осылай аталатын ғалым автографы 1952 жылы 25 майда баспаның бас редакторы Ғали Ормановқа жолданған көлденең пікірді жазуға алдын ала даярлық жүргізгенде айтылар ойының өзекті жемісін тезис ретінде қағаз бетіне түсірген оқшау-оқшау пікірлері сияқты. Тезис ретіндегі пікірлерінің өзі екі нұсқадан тұрады: Алғашқы нұсқасы «Түйе қуған қатын («Шәріпке»)» деп аталады (ЛММА архиві, № 532-папкі, 13-б.). Мұнда М. Әуезов тарапынан түзетілген Абай өлеңіндегі 14 сөз рет санымен тізіліп берілген. Ал, Абай шығармаларының қолжазба нұсқасындағы 88, 90-беттердегі үш өлеңге сұрақ белгісі қойылса, 35-бетте өлең жолы тасталғанын ескертеді. 68-беттегі мысал өлеңдерге күмәнданған белгісін қояды. М. Әуезов бұл мысал өлеңдер бөгде кісілер тарапынан аударылып, Мүрсейіт қолжазбаларында былықпады ма екен деген күмәнданған пікірін Абай туралы монографиясында да қайталайтыны бар.

Автографтың екінші нұсқасы «Түйе қуған қатынға» («Шәріпке») деп аталып (ЛММА архиві, № 532-папкі, 14-б.) өзгеріс енген 14 сөз қолжазбаның қай беттерінде екені көрсетілуімен ерекшеленеді. Бұған қоса қолжазбадағы Абай өлеңдерін 9-беттен басталатын 1886 жылы жазылған өлеңдерді тақырып жағынан үш жікке бөліп көрсеткен. М. Әуезовтің басылғалы отырған Абай шығармаларының қолжазба нұсқасына жазылған шашпа пікірі ретіндегі бұл екі автографы Абай шығармаларының текстологиясын зерттеушілерге тікелей көмек етуімен бірге ұлы ақын өлеңдерінің бір жыл ішінде жазылған шығармаларының тақырып жағынан салалану жүйесін де анықтап беретін пайдалы пікір.

Поэтическое окружение Абая

Русский перевод автора статьи «Поэтическое окружение Абая», опубликованной в журнале «Әдебиет майданы», 1934, № 11—12. Архив ЛММА, папка № 199, с. 1—23.

М. Әуезов Абай мұрасын жинастырып, толық басылмның алғашқы нұсқасын 1924 жылы құрастырып даярлаған кезінен бергі жылдар ішінде сараптаған ой-пікірлерінің желісі және де келешекте зерттелер ғылыми

меже айрықтары баяндалған мақаласы алғаш рет 1934 жылы «Әдебиет майданы» журналында «Абай ақындығының айналасы» деген атпен жарық көрді. Автор осы мақалада айтылған көптен бері екшей келіп тұжырымдалған танымына ерекше мән бере қарауы себепті, оны орыс тіліне өзі аударып ұсынбақ ойда болған. Бірақ ол мақалада көтерілген М. Әуезовтің Абай мұрасының Шығысқа қатысы мен Абайдың ақын шәкірттері жайлы ой-толғаныстары әдеби сында дау-дамай туғызып, сыналып жатқан соң аударманы жариялаудың сәті түспеді.

Аудармасында негізгі ойлары толық берілсе де, үзінді ретінде келтірілетін өлең үзіктерінің аудармасы берілмей, олардың орнын тастап отырған. Бұл жолғы басылымында сол түпнұсқада берілген өлең үзінділерін қазақша жазылған мақаласы негізінде бердік.

Мақаланың машинкада басылған, бірақ автор тарапынан әлі де түзетіліп жөнделмеген нұсқасы негізінде (ЛММА архиві, № 199-папкі, 1—23-б.) өзгеріссіз, қысқартусыз ұсынылды.

Абай — казахский классик

В статье нашли отражение оценки творчества Абая, характерные для начала 30-х годов.
Архив ЛММА, папка № 239, с. 60—69.

Абай

Начало 50-х годов, основополагающие тезисы для исследования творчества Абая, лекций, выступлений, посвященных 100-летию со дня рождения Абая Кунанбаева.

Великий поэт-просветитель Абай Кунанбаев

Популярная статья в связи с празднованием 100-летия со дня рождения Абая.

Архив ЛММА, папка № 200, с. 83—87.

М. Әуезов Абайдың өмірі мен творчествосын қалың оқырман қауымға тезірек танытып, насихаттау жолында көпшілікке арналған ғылыми-насихаттық сипаттағы мақалаларды да жиі жазып отырған. Әрі олар қазақ, орыс тілінде қатар жазылып, одақтық, республикалық баспасөздерде жарияланып келді. Кейбірі жарық көрмей жаушы архивінде жатып қала берген.

М. Әуезовтің «Великий поэт-просветитель Абай Кунанбаев» деген мақаласы ақынның жүз жылдық мерекесі қарсаңында жазылып, белгісіз себептермен жарық көре алмай қалған. Мақала ЛММА архивінің № 200-папкіде (83—87-б.) сақталған қолжазба нұсқасы негізінде жарияланып отыр.

План биографического тезиса о гениальном казахском поэте — основоположнике казахской письменной литературы Абае Кунанбаеве

План изучения биографии Абая Кунанбаева составлялся в связи с 95-летием со дня рождения поэта, являясь основой для написания его научной биографии для «Собрания сочинений» в двух томах (1936—1937 гг.) и романа об Абае Кунанбаеве под первоначальным названием «Телькара». Архив ЛММА, папка № 391, л. 10—13.

М. Әуезов 1936 жылы Абай туралы жинап, топтастырған қолда бар мол деректерін қайтара қарап сұрыптап, ұлы ақын жайлы «Телғара» деп аталатын романын жазу мен Абайдың екі томдық толық шығармалар жинағын жариялауға даярлана бастады. Әрі Абай атындағы Қазақтың педагогикалық институты мен С. М. Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінде әдебиет тарихынан сабақ бере жүріп, келешек абайтанудан оқытылатын арнайы курс пен семинар сабақтарының жүйесін де ойластырып жүрген кезең еді.

Міне, осы алдын ала даярлық негізіне сүйене отырып әрі Абайдың туғанына 95 жыл толу қарсаңында және де жүз жылдық дүбірлі юбилейді алдын ала қарсы алуға даярлық жасау мақсатымен Абай мұрасын жан-жақты қамтып, тереңдете зерттеуге бағытталған қазақ жазба әдебиетінің негізін салушы — қазақтың данышпан ақыны Абай Құнанбаев туралы биографиялық тезистік жоспарын жасаған.

Кейінгі кезде осы жоспарда қамтылып, арнайы көрсетілген күрделі проблемалар мен тақырыптар М. Әуезовтің абайтанудан жазылған көп салалы еңбектеріне негіз болып, бағыт, бағдар бергенін сезінеміз.

М. Әуезовтің жазушылық, ғалымдық ізденістерінің лабораториясына үңілсек, үнемі зерттеулік мақсатты алдына қойғанда міндетті түрде тезистік жоспар жасап, көңілге түйген ой-пікірлерінің ең буынды тұстарының сығындысын жоспар-тезис ретінде қағазға түсіріп оты-

ратын машығы болатын-ды. Мысалы, «Абай жолы», «Намыс гвардиясы» т. 6.

«План...» деп аталатын биографиялық тезисі де осы мақсат тұрғысында жасалып, келешек ғылыми-творчестволық зерттеулерінде еске алып, сүйеніп отырған қалпын көреміз. М. Әуезов жасаған бұл жоспар-тезис 1936—1937 жылдар аралығында жасалып, жазушы архивінде сақталып қалған. Қазіргі басылымы да ЛММА архивінің № 391-папкісіндегі (10—13-б.) қолжазба нұсқасы негізінде толық түрде жіберілді.

Тезисы доклада «О поэтической школе Абая»

Доложены на совещании в Казахском педагогическом институте 8 июня 1943 г., посвященном подготовке к 100-летию со дня рождения Абая Кунанбаева.

Архив ЛММА, папка № 253, л. 1 и 1 об.

1943 жылы 8 июльде Абай атындағы Қазақ педагогикалық институтының дирекциясында Абайдың жүз жылдық мерекесіне даярлық мәселесі туралы кеңес шақырылып, мәжіліс өтті (Архив ҚазПИ, опись I-Л., связка 63, личное дело № 402).

Кеңесте Қазақ ССР Ғылым академиясына қарасты Тіл және әдебиет институты мен ҚазПИ-де Абай мұрасын зерттеуге арналған сессияның тақырыбы туралы Мұхтар Әуезовтің арнаулы хабарламасы тыңдалды (Қараңыз: «Мұхтар Әуезов ҚазПИ-де». Жетісу, 1978, 13 октябрь).

М. Әуезовтің ұсынысы бойынша сессияда бес кісі: С. Мұқанов, Қ. Жұмалиев, Т. Тәжібаев, М. С. Сильченко және М. Әуезовтің өзі баяндама жасауға белгіленді. Өйткені М. Әуезовтің: «...бұл сессия Абай мұрасын мейлінше байсалды түрде ғылыми тұрғыдан келешекте жүргізілер зерттеу жұмыстарының бағдарын айқындауы тиіс», — деп арнайы түрде атап өтуінің өзі-ақ бұл мәселеге ерекше көңіл бөлгені байқалып тұр.

Мұхтар Әуезовтің өзі осы ғылыми сессияда «Абайдың әдеби мектебі» деген тақырыпта баяндама жасауға алдын ала даярлану үстінде айтылатын ой-пікірлері мен танымының желісін тезис түрінде қағазға түсіріп, тұжырымдаған (ЛММА архиві, № 253-папкі, 1-б.).

Өтілуге тиісті баяндаманың тексі «Абайдың ақындық мектебі туралы» деген атпен 1944 жылы 24 ноябрьде жазылған болатын-ды.

Мұхтар Әуезов творчествосында соңғы жылдары

мейлінше кең сөз болатын Абай ақындығының айналасы, Абай тұсындағы ақындар, Абайдың әдеби ортасы, Абайдың ақын шәкірттері, Абайдың ақындық дәстүрі деп салаланып жіктелетін ойларының желі тартар негіздері осы атақты тезисінде толық қамтылған.

Бұл аталып отырған тезис те ЛММА архивінде сақталған қолжазба нұсқасы негізінде жіберіліп отыр.

Қазақ әдебиетінің тарихы

Бұл қолжазбадағы тақырыптар: «Абай Құнанбаев (1845—1904)», «Абайдың шәкірттері», «Ақылбай (1861—1904)», Мағауия (1870—1904)», «Көкбай Жанатайұлы (1861—1927)» деген атпен жіктелгенін көреміз. Бұл о баста Қазақ ССР Ғылым академиясының Тіл және әдебиет институтында даярланған «Қазақ әдебиетінің тарихы» XVIII—XIX ғасыр әдебиетін қамтитын екінші томға жазылатын монографиялық еңбегінің тезис жоспары ретінде ұсынылған болатын (ЛММА архиві, № 212 папкі, 12—17-б.).

Автор осы тезис жоспары негізінде көлемді ғылыми монографиялық еңбегінің алғашқы нұсқасы жазылып бітсе де, оны сол қалпында ұсына алмаған. Бұған себеп: 1951 жылы абайтану саласында өткізілген пікір таласынан кейін жалпы әдебиет пен тарих саласындағы ауа жайылушылықтың өріс алуына орай автор даярлаған қолжазбасына елеулі өзгерістер енгізген. Бірақ автор о баста мақсат еткен тақырыбына орай жазғандарын толық-тұтас күйінде бермей, елеулі өзгерістер, қысқартулар жасап барып жөндегені байқалады.

«Абай шәкірттері» деген тақырып та молынан жазылса да екінші томға толық түрінде енбей қалған. Бір жақсысы бұлар толық күйінде болмаса да негізгілері жазушы архивінде сақталып қалған (ЛММА архиві, № 194-папкі, 35—66-б.) қолжазба нұсқасы негізінде толық түрде беріліп отыр.

Абай мектебінің ақындары

Абай туралы Мұхтар Әуезов жазған ғылыми монографиялық еңбектің сегізінші бөлімі тұтастай Абай мектебінің елеулі салмағы бар, творчестволық ерекшелігімен көз тартатын ақындарына арналғанын көреміз. Бі-

рақ бұл бөлім материалдары тұтас сақталмаған... Түптелген қолжазбадан жыртылып алынған жерлері жоғалған, бірлі-жарымды беттері аралас-құралас түрінде жетіп отыр.

«VIII. Абай мектебінің ақындары» (ЛММА архиві, № 194-папкі, 318—319-б.) деген тақырыптағы көлемі екі-ақ бет қолжазба Абайдың ақын шәкірттері творчествосы мен өмірін талдауға арналған тарауға шолу ретінде жазылған кіріспе сөзге ұқсайды. Бірақ кіріспе сөз де түгел сақталмай соңғы жағы жоғалған қалпында жетіп отыр. Өйткені ең соңғы сөйлемі: «Абайдың көзі тірісінде оның айналасына жиналған талап...» деген жерде үзіліп қалуы да аңғартып тұр. Шолу ретінде берілген бұл кіріспе сөзді қаншалықты іздестірсек те жазушы архивінен табылмады. Қолда бар қолжазба нұсқасы бойынша берілді.

Көкбайдың ақындығы

«Көкбайдың ақындығы» деген бөлімше М. Әуезовтің Абай туралы монографиясының түптелген қолжазбасы арқылы жетіп отыр. Мұның өзі де түптелген қолжазбадан жыртылып алынған қалпында жүр. «Көкбайдың ақындығы» деп аталатын бұл қолжазба Көкбай Жанатайұлының (1861—1927) өмірі мен творчествосына қысқаша түрде тұжыра баяндалса да, Көкбай ақын туралы ең алғаш жазылған толық дерек десе болғандай. Бұл М. Әуезовтің 1934 жылғы «Абай ақындығының айналасы» деген мақаласында Абайдың тікелей маңындағы төрт ақын шәкіртінің бірі Көкбайға арналғандықтан, ЛММА архивінің № 194-папкі, 149-беттегі қолжазба нұсқаның негізінде берілді.

Из выступления на общегородском собрании интеллигенции 27 апреля 1851 г.

Архив ЛММА, папка № 190, л. 71—80.

1951 жылы Қазақстан Жазушылар одағы мен Қазақ ССР Ғылым академиясы бірігіп Абай мұрасы жөнінде өткізген пікір таласында Мұхтар Әуезов «Абай мұрасының зерттелу жолындағы жетістіктеріміз бен кемшіліктеріміз» деген тақырыпта баяндама жасап, өз танымын, көтеріп жүрген проблемалары жайындағы пікірін ортаға салады. Дискуссияда бұдан өзге баяндамалар да

тыңдалып, қызу пікір таласының өріс алуына орай Мұхтар Әуезов, әсіресе, Абайдың ақын шәкірттері немесе кең тұрғыдан алғанда Абайдың ақындық дәстүрі, оның ұлы ақыннан соң жалғастық табуы жөнінде екінші рет пікір таласына араласады (ЛММА архиві, № 190-папкі, 57—59-б.).

Абайдың ақындық мектебі жайындағы танымды Көкбай Жанатайұлының шығармасына бола («Сабалақ» дастаны) Кенесары Қасымов бастаған қозғалыспен байланыстыра қарастырудың біржақты ұшқары таным екенін дәлелдеп, өткір сын айтады. Өйткені шәкірт ақындардан Мағауия «Шамиль», Көкбай «Сабалақ» дастанына бола, үлкен де айтулы ақындық дәстүрін қалыптастырған ұлы ақынның жаңа бағыттағы ақындық өнердегі жасампаз дәстүрін жалаң терістеу болатынын әрі бұл пікірдің шын мәніндегі ғылыми танымға қайшы келетінін қатты ескертеді.

Бұл жолғы дискуссияда екінші рет сөйлеген М. Әуезов сөзі ЛММА архиві, № 190-папкі, 57—59-бетте сақталған стенограммалық текс негізінде берілді.

Достижения и недостатки в изучении наследия Абая

Доклад на дискуссии по литературному наследию Абая Кунанбаева, организованной Союзом писателей Казахской ССР и Президиумом АН КазССР в 1951 г. Архив ЛММА, папка № 199, л. 135—173.

Өз баяндамасында М. Әуезов ұлы ақын мұрасын зерттеу саласындағы сегіз түрлі өзекті де буынды мәселеге жеке дара тоқталып, ол жөніндегі танымын, не істеу керектігі жайындағы ой-пікірлерін ортаға тастайды.

Абайтану жөніндегі пікір таласында өте өткір қойылып, қызу талас тудырған әрі субъективті пікірдің өріс алуына жол ашқан нәрсе, негізінен, Абайдың ақын шәкірттеріне байланысты туындады. М. Әуезов баяндамасында және осы пікір жарысында екінші рет жарыс сөзге шығып, пікір сайысына түсуінде (ЛММА архиві, № 190-папкі, 57—59-б.) осы күрделі де қиын мейлінше аз зерттелген мәселеге көбірек тоқталып, Абайдың ақын шәкірттері, Абайдың ақындық мектебі, Абай тұсындағы ақындар, Абайдың әдеби ортасы, Абайдың ақындық дәстүрі деп сан саққа жүгіртіп таласқа түсіріп жүрген мәселенің бәрі де негізінен Абайдың ақындық дәстүріне

келіп тірелетінін тиянақтайды. Мұның өзі Абай тұсын-
дағы әрі Абайдан соңғы және де әсіресе қазақ совет әде-
биетіндегі Абайдың ақындық дәстүрінің жалғастық
табуы мен үдере дамуы туралы аса күрделі мәселенің
тұтас қойылуы себепті, қазір де тіпті келешек зерттеу
жұмыстарында да алға қойылмай тұрмайтын міндетке
айналарын көрсетеді.

«Достижение и недостатки в изучении наследства
Абая» деп аталатын баяндама тексінің көптеген нұс-
қалары (ЛММА архиві) № 220, 452, 453-папкілер) жа-
зушы архивінде сақтаулы жатыр.

Бұл жолғы нұсқасы 1951 жылы абайтанудағы пікір
таласында жасаған баяндамасының қолжазба түпнұс-
қасы негізінде (ЛММА архиві, № 199-папкі, 135—173-б.)
өзгеріссіз толық түрінде жіберілді.

Замечания к статье газеты «Казахстанская правда» „По поводу романа М. Ауэзова «Абай»“

Замечания М. Ауэзова к редакционной статье „По
поводу романа М. Ауэзова «Абай»“, опубликованной в
газете «Казахстанская правда» 2 июня 1953 г.
Архив ЛММА, папка № 462, л. 9—18.

1953 жылы 2 июльде «Казахстанская правда» газе-
тінде «По поводу романа М. Ауэзова «Абай» деген атпен
редакциялық мақала жарияланып, жазушының «Абай»
романы негізсіз сыналды. Сынның негізгі сарыны: а. ро-
ман ескілікті дәріптейді; б. жазушы Абайдың ақындық
мектебі туралы қате танымын суреттеп насихаттайды де-
генге тірелді.

Міне, республиканың аға газеті — «Казахстанская
правданың» дерексіз, негізсіз желбуаз сынға сүйеніп,
әділетсіз пікір айтуына қарсы 1953 жылы 5 июль күні
«Замечания к статье газеты «Казахстанская правда» от
2 июля 1953 г. под заголовком: «По поводу романа
М. Ауэзова «Абай» деген мақаласын жазады. Бірақ әді-
летті үн көтерген жазушының мақаласы дәл осы тұста
жарық көруінің мүмкіндігі жоқ еді. Ол мақаланы алса
да «Казахстанская правда» газеті баса алмады.

Архив сөресінде жатып қалған бұл мақала (ЛММА
архиві, № 462 папкі, 9—18-б.) машинкаға басылып, жа-
зушы қол қойған нұсқасының негізінде түгелдей жібері-
ліп отыр.

Абайтану (лекция)

Мұхтар Әуезов Қазақстанның жоғары оқу орындарында 1942 жылдан бастап абайтанудың арнаулы курсын жүргізіп келді. Абай мұрасын ұзақ жылдар бойы зерттеп, жинастырған деректері мен ой толғаныстарын жыл өткен сайын қорландырып, тыңдаушыларының санасына құйып отырды. Лектор жыл өткен сайын ізденіп, ой дәрежесінің биіктеуімен бірге тыңдаушыларын да таным жағынан өсіріп отырды.

Алдынан жиырма буын жас түлектерді өткізіп, оларға осы жылдар ішінде абайтанудан оқыған дәрістерінен ақ лектордың эволюциялық ой танымының өсу дәрежесін аңғарғандаймыз. Өзі оқыған дәрістің сапалық, мазмұндық жағын оқтын-оқтын шәкірттерінің конспектісі арқылы тексеріп отыратын машығы да болған. Мысалы, 1945—1946 оқу жылында ҚазГУ-дің 3-курс студенті Рәзия Рүстембекованың (қазір жазушы, филология ғылымдарының кандидаты) абайтанудан жазған конспектісін тексеріп, оқып белгілер қойған қолтаңбасы жазушы музейінде сақталуда (ЛММА архиві, № 331-папкі, 1—72-б.).

Бұл арқылы екі түрлі мақсат көздегені байқалады: а. Дәріс үстінде айтылған ой желісін шәкірттер қай дәрежеде қабылдап түсіне алғанын аңдау; б. Р. Рүстембекованың айтуынша, М. Әуезов: «Адам сөйлеп тұрғанда кейбір қағазға түспейтін ойлар, сөздер келіп отырады», — деп сабақ үстінде айтылған ойлары мен сөздерін қадағалап қарауды машығына айналдырған.

«Абайтанудан (лекция)» — М. Әуезовтің 1945—1946 оқу жылында ҚазГУ-де оқыған лекциясының конспектісі. Ең алғаш 1942 жылы абайтанудан жүргізген дәрісінің конспектісі эзирше қолға түспеуі себепті Абайдың жүз жылдығы мен әрі 1945—1946 жылдары оқылған лекциясының мазмұн дәрежесін, қамтылған деректерінің көлемін байқау мақсатында беріп отырмыз.

Абайтанудың арнаулы курсы

Мұхтар Әуезовтің абайтанудан әр жылдар оқыған дәрісінің мазмұны, деректер көзі өзгеріп, жаңа сапа танытып отырады. Осы ерекшелікті аңдау үшін лектордың 1950 жылы март, апрель, май айлары ішінде оқылған лекциясын ұсынып отырмыз. Бұл лекцияны конспектіле-

ген КазГУ-дің 3 курс студенті Әуезхан Қанафин (қазіргі Қазақ ССР Оқу министрінің орынбасары). Лекция 30 сағат көлемінде және де абайтанудан жасалған арнаулы курстың программасы негізінде өткізілген.

М. Әуезовтің 1945 жылы абайтанудан оқыған дәрісі мен 1950 жылы оқыған дәрісінің арасында мазмұны мен Абай мұрасын тануы арасында елеулі сапалы айырмашылықтың барлығын көреміз.

Бұл ерекшелік әсіресе дәрістің тақырыптарға салалануында, ұлы ақын мұрасы жайында жаңа ой-толғаныстар мен соны деректердің молырақ қамтылуы, Абай дүниетанымын жаңаша өзінше аша түсуінде анық байқалады.

«Абайтанудың арнаулы курсы» деп аталатын Қазақ ССР Ғылым академиясының академигі М. Әуезов тарапынан 1950 жылы март, апрель, май айларында оқылған дәрісінің конспектісі сол кездің 3 курс студенті Әуезхан Қанафин жазып алып сақтаған қолжазбасының негізінде берілді.

2-лекция. Абайдың басылулары

Бұл лекцияда Абай мұрасының революцияға дейінгі және советтік дәуірдегі зерттелу тарихына арналған. Бұрынғы тезистік жоспардан бұл лекция тексінің ерекшелігі — сабақтың екі желіге бөлініп, айтылуға тиісті деректер көзінің молдығында жатыр.

Абай шығармаларының революцияға дейін үш түрлі жолмен таралу тарихын бір бөліп алады да, соның баспасөз арқылы таралу тарихына кеңірек тоқталады (1—8-бөлік).

Екінші желіде негізінен Абай мұрасының зерттелу тарихындағы буынды кезеңдері қамтылған (13-бөлік). Ғалым ойының көп нәрсені жинақтап, ретіне қарай салалап жүйелеген әрекеті белгі беріп тұр. Бұлары, әсіресе, 2, 3, 8-бөліктерде ерекше сезіледі. Лектор ойының жыл сайын қорланып толығып өскені осы желіде қамтылған мәселелер құрамынан да байқалып тұр. Мысалға алар болсақ, екінші бөліктегі: «1922—1924 ж. тұсында Абай керексіз деушілер...», — деп ақын мұрасын тануда 20—30 жылдардағы, аяғы соңғы күндерге дейін созылған тұрпайы социологиялық теріс танымның абайтану саласында көбірек аялдаған зарарлы әсеріне тоқталса, 3-бөліктегі: «1924 жылдың нәтижесі — 1933 жыл-

ғы толық жинақ... 1927 ж. өмірбаяны», — деуінде үлкен сыр жатыр. Өйткені абайтанудың негізін тұңғыш толық жинақ пен Абайдың ғылыми өмірбаянының жариялану жылынан басталады деп жүрміз. Ал М. Әуезов Абайдың тұңғыш толық жинағының алғашқы нұсқасы 1924 жылы, ал Абай өмірбаяны 1924—1927 жылдар аралығында жазылып біткенін хабарлап отыр. Семей облыстық өлкетану музейі архивінің хабарлауынша (Семей өлкетану музейі, 8-папкі, № 3 протокол, 1924 ж. 21 октяб.) Абайдың тұңғыш толық жинағы ақынның қайтыс болуына жиырма жыл толуына байланысты 1924 жылы Мұхтар Әуезов тарапынан баспаға ұсынылған болатынды. Осымен бірге Абайдың өмірі мен творчествосы туралы құрастырылмақшы ғылыми жинаққа да кірісіп кетеді. Ал Абай өмірбаяны осы жылы жазылып, 1927 жылға дейін өңделіп, толықтырылып келгенін хабарлайды.

Абайдың толық жинағы 1924 жылы даярланғанын тіпті абайтанудан оқылған арнайы курсты тыңдаушы 1946 жылдағы үшінші курс студенті Рәзия Рүстембекованың жазушы архивінде сақталған конспектісінде: «1924 жыл жиырма жылдығына байланысты шамадан келгенше «Абайдың толық жинағы» деген жинақ болды. Бұл жинақ 1924, 1925, 1927 жылдары жиналды. Жинаған адамдардың көбі Абай маңында болған «Көкбай, Кәкітай...» (ЛММА архиві, № 331-папкі, 152-б.), — деп жазылу дерегінен де аңғарамыз.

Ал 8-бөліктегі: «Абай — педагог», «Абай — психолог, Абай — философ» деп тақырыпқа бөліп жазуынан енді 1945 жылы ұлы ақынның жүз жылдық мерекесі қарсаңында Абай мұрасының әр түрлі қоғамдық ғылымдар салаларында да зерттеле бастаған әрекетті көреміз.

«Біз қалай тексереміз» деген 11—12-бөлікте Мұхтар Әуезов өзінің Абай мұрасын зерттеу жолында ұстанған басты принципі: «Біздің ұсынатын, қолданатын әдісіміз барлық дүние классиктерін зерттеудегі дағдылы әдіс өмірімен, өсу, даму жылдарымен, ақындық эволюциясымен (творчестволық эволюция) жыл жылдап тексеру», — деп атап көрсетуінің ғылыми мән-мағынасы зор пікір. Өйткені М. Әуезов ұлы ақын мұрасын ізерлей қарастырған ғылыми зерттеулері мен басты шығармасы «Абай жолы» эпопеясында да осы әдісті басты бағыт-бағдар ретінде ұстанғанынан хабар береді. Тіпті, Абай өлеңдерінің жазылу мерзімін анықтау жолындағы ізденістерін-

де де, анықтау тарихына да осы жолы арнайы тоқталғанын көрсе болады.

Жазушы жалпы өзінің творчестволық әрі ғылыми-зерттеу жұмыстарының негізгі нысанасы болған Абай шығармаларын зерттеу барысы екі түрлі жолмен жүргізілсе де, олары бірін бірі толықтырып, бір мақсатқа қызмет еткенін: «...Мен шама келгенше ғылым жолымен өмірін, ақындығын зерттемекпін. Ал шығармалық еңбектерімнен пьеса, роман туралы да өз ойым ақынды ғылымдық зерттеумен негізі бір деймін», — деп өзінің ғұмыр бойы ұстанған басты әдісінің біріне айналғанын алғаш рет мәлімдейді.

Осы ойын өзінің шашпа пікірлерінде де әрі «Абай жолының» жазылу тарихы жөніндегі еңбектерінде де арнайы атап көрсетуі жазушының бұл мәселеге аса зор мән бергендігін аңдатады.

«2-лекция. Абай басылулары» да ЛММА архиві, № 249-папкідегі түпнұсқа негізінде өзгеріссіз түрде толық қалпында ұсынылып отыр.

Абай жөніндегі тақырыптар

Абай шығармаларын жоғары оқу орындарында оқытуға байланысты Мұхтар Әуезов мұнда да отыз түрлі тақырыпты ұсынғанда бұларды негізінен арнаулы семинар сабақтарын өткізгенде көбірек қолданып отырғаны байқалады. Ғалымның Абай жөніндегі тақырыптарды студенттердің Абай мұрасын жан-жақты танып, толық қамтылуын ескеріп барып жасағаны сезіліп тұр.

«Абай жөніндегі тақырыптар» ұлы ақын мұрасын танып білуде студенттер үшін даяр ұсыныс екендігін ескере отырып, бұл да ЛММА архиві, № 339 папкі, 9—10-беттегі қолжазба нұсқаның негізінде жіберілді.

Абайды тану жөніндегі зерттеулік мәселелер

М. Әуезов ұсынған бұл зерттеулік проблемалық мәні бар тақырыптар көбінесе Абай мұрасын біршама жақсы танып, ол жайлы кейбір тақырыптарды өз бетімен танып барып пікір айтатын, ой толғарлықтай даярлығы бар шәкірттерге ұсынатын болған.

Бұл тақырыптар әсіресе студенттердің ғылыми қоға-

мында баяндама жасау, диплом жұмыстарын жаздыруға пайдаланған.

«Абайды тану жөніндегі зерттеулік мәселелер» де ЛММА архиві, № 532-папкі, 5—7-беттегі түпнұсқа негізінде берілді.

«35 сөз»

М. Әуезов зерттеулерінде, көбінесе, Абай өлеңдеріне сүйенумен бірге қарасөздері де қоса қарастырылып отырған. Абай өлеңі мен қарасөзі арасындағы тақырыппен пікірдегі сабақтастықты да алғаш рет сараптап пікір көтерді. Абай туралы көлемді ғылыми монографиясын жазу үстінде «Абайдың қарасөздері» деген тарауды жазу үшін қарасөздерді идеялық-тақырыптық жүйемен жіктеп беруді мақұл көрген. Осы себепті Абай қарасөздерін қайтара оқып талдау үстінде әрбір қарасөздің тақырыбын анықтап, он екі жікке бөледі.

Әрбір қарасөзді өз ретімен қоя отырып, әрқайсысының тұсына жақша ішінде тақырыбын білдіретін цифрлық белгілер қойып отырған. Кейіннен қарасөздің тақырыптық жігін сол цифрлық белгілер арқылы анықтап отырған тәсілін көреміз. Мысалы, Абайдың бірінші қарасөзі осы жанрдағы қағазға түскен ойларының не себепті жазылғанын көрсетсе, 10 жікке жататын: 13, 15, 17, 18, 19, 21, 25, 28, 30, 36, 44 сөздердің бәрі де бір тақырып көлемінде қарастырылған. Басқа қарасөздерді де осындай тәсілмен жіктеп топтастыруға тырысқан.

«35 сөз» тақырыбы да ЛММА архиві, № 403-папкі, 3—5-беттегі түпнұсқа негізінде жіберілді.

Абайды тану курсының программалары

Қазақ әдебиетін жоғары оқу орындарында оқытылу тарихында зерттеушілік ойдың саны молығып, сапасы көтерілуіне байланысты С. М. Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінде тұңғыш рет арнайы курс пен семинар сабағының өтілуі де 1942 жылы М. Әуезов абайтанудан жүргізе бастады.

Абайтанудан оқыған дәрістерінде М. Әуезов өзінің ұлы ақын мұрасы туралы ізденістері мен зерттеулерін бір ізге түсіріп, жүйелеуге әрекет етті. Әр жылы өткіз-

ген сабақтарының студенттер жазған конспектісін оқ-тын-оқтын қайта қарап қадағалап, жыл өткен сайын ойына ой қосып, қорландырып, байытып отырған.

Кейіннен өзі оқыған лекцияны жүйелі түрде студенттер толық түрде лекцияға түсіре алмауы себепті, стенографист арқылы жаздырып, қайтадан сын көзімен қарап толықтырған тұстары да бар. Оқыған лекцияларын осындай тәсілмен жетілдіре отырып, соны деректер қосып ширатқан. Осылайша көлемді ғылыми монографиялық еңбегінің негізін қалайды.

Жоғарыда айтылған абайтану туралы арнайы курстың программасының үш түрлі нұсқасын жасайды. Бұл үшеуінің де мазмұны монографиялық еңбектің желісіне сай құрылған ерекшелікті көреміз.

Бұл аталған абайтанудың арнайы курсына құрылған программалардың 1951 жылы жазылуының да өзіндік себептері бар. Өйткені бұл қазақ әдебиетін оқыту жөніндегі алғашқы арнайы курсқа арналған программа болуымен де ерекшеленетін. Әрі оның жазылу жағдайы сол тұста абайтанудан өткен пікір таласының өткір қойылуына байланысты М. Әуезовтен өзі оқып жүрген арнайы курсының программасы талап етіле бастады. Осы себепке байланысты М. Әуезов абайтанудан өтілетін арнайы курстың программасын алғаш рет 1951 жылы 8 февральда жазып бітірді. Бұл нұсқада М. Әуезовтің Абайдың ақын шәкірттері туралы танымы толығырақ, нақтырақ берілді.

1951 жылы июль айында өткен абайтану саласындағы дискуссиадан кейін программа қайта жазылып, Абайдың ақындық мектебі немесе ақын шәкірттері туралы деректер алынып тасталды. Бұл нұсқасы 1951 жылы 15 ноябрьде даяр болды. Дәл осы жылы ғалым жазып жүрген монографиялық еңбек те жазылып бітті. Бірақ сол тұстағы әдебиеттегі ауа жайылушылыққа орай, бұл еңбектен де «Абайдың әдеби мектебі» деген тарау алынып тасталды. Яғни жаңа программа талабына қарай, монографиялық еңбекте де өзгерістер орын алды.

Абайтанудың арнайы курсына арналып жазылған программалардың екі нұсқасы да ЛММА архиві, № 257-папкі, 7—10, 11—15-беттердегі нұсқасы бойынша екі программа да қатар жіберілді.

Абайдың өмірі мен еңбегі

(Ақынның 100 жылдық юбилейінде Қазақстан
Жазушылар одағының мерекесі пленумында жасаған
баяндама)

Абайдың қайтыс болғанына 95 жыл толу (1940 ж.) мерекесінен кейін, Ұлы Отан соғысының ауыр жылдарында Жеңіс күніне сеніммен қараған совет халқы ұлы ақынның 100 жылдық юбилейіне алдын ала даярлана бастады. Бұл тұста М. Әуезов абайтану саласындағы ғылыми жұмыстарына қызу кірісіп, Абайдың ғылыми өмірбаянына тиісті нұсқасын жазуға кірісіп, Абай туралы драмалық жанрдың әр түріндегі көркем туындылар мен көлемді романдары шықты. Әрі Абайдың жүз жылдық мерекесін өткізуге даярлану жолында үкімет комиссиясының мүшесі ретінде ұйымдастыру жұмыстарымен де қызу араласты. Қазақстан Жазушылар одағының мерекелік пленумында «Абайдың өмірі мен еңбегі» туралы баяндама жасау абайтанудың бірегей білгірлері ретінде М. Әуезовке тапсыруы кездейсоқ нәрсе емес-ті. Мерекеге баяндама М. Әуезовке сеніп тапсырудың толық негізі бар еді. Өйткені ұлы жазушы өзінің творчестволық өмірінің осы тұстағы кезеңін түгелдей Абай мұрасын зерттеу мен насихаттауға арнаған. Абай туралы ғылыми мақалалары, Абай өмірбаяны және Абай романы жөніндегі әдеби сценарий, кинодрама, опералық либреттолар — бәрі де осы тұста жазылды.

Міне осындай жан-жақты творчестволық даярлықпен келген М. Әуезов Қазақстан Жазушылар одағының пленумында Абайдың өмірі мен еңбегі жайлы баяндамасында көпшіліктің назарын өз ойында көп жыл еңбектену процесінен кейін туған ақын мұрасының басты-басты ерекшеліктері мен Абай өлеңінің басты сарыны өзі жасаған саяси әлеуметтік өмірден туындағаны заңдылық. Ақын мұрасының нәр алған рухани көздеріне аударды. Абайдың композиторлық өнері де алғаш рет осы баяндамада өз көрінісін тапты.

М. Әуезов ұлы ақынның жүз жылдық салтанатты юбилейінде баяндама жасауға алдын ала даярлық жүргізеді. Осында айтылар ойы мен танымының негізіне арқау болар ой желілеріне Абай шығармаларынан нақтылы өлең үзіктерін іздестірген. Мысалы, ақын творчествосының рухани нәр алған түп-төркіндерін, өзгеге берген

өзекті ойлар желісін аңғартар өлең үзіктерін тереді. Оларды рет-ретімен қағазға көшіріп, таратар ойларының желісін құрған, онда айтылар ой-пікір нысаналарын алдын ала анықтап, белгі соғуымен де ерекшеленеді.

Мысалы: «...келешек... неге өлең жазамын, ойдан қайғылымын, ақын оптимист, ел бұзарлар кім?, бастаймын ер, елім, шынды ай ақын, эпиграф, орманды келешек, ақын шабыты... заманға көнбе, қарсы бол» (ЛММА архиві, № 539-папкі, 27—31-б.), — деп әрбір таңдап алынған өлең үзіктерінің тұсына нашія ретінде таратылар ой-пікірлерінің түйінін қадау-қадау жазып отырған. Осындағы ойлар желісі кейінірек Қазақстан Жазушылар одағының Абай мерекесіне арналған салтанатты пленумында жасаған баяндамасында қаншалықты дәрежеде ашылып таратылғанын осы тезис пен баяндаманы қатар алып салыстырғанда ерекше байқалады.

М. Әуезовтің ғылыми-творчестволық лабораториясының ішіне кіріп, ерекшелігін танып білуде белгілі бір дәрежеде ғылыми мән-мағынасы болуы себепті осы баяндамаға даярлану үстінде алдын ала жасаған ой жоспарын да (ЛММА архиві, № 539-папкі, 27—31-б.) оқушыларға ұсынып отырмыз. Өйткені ұлы Әуезовтің ғылыми творчестволық лабораториясының сырын ұғынуға мұның қажеті бар.

«Абайдың өмірі мен еңбегі» деген тақырыпқа арналған баяндама (Қазақстан Жазушылар ұйымының юбилей пленумына).

К е л е ш е к:

Сеніскен досым да жоқ асылын да,
Ақыры өлең қылдым жасыдым да.
Көрмеген көп дүние көл көрінді
Кірлемеген көңілдің ашығында.

Е л б ұ л д і р г і ш т е р і:

Сабырсыз, арсыз, еріншек
Көрсен қызар жалмауыз.
Сорлы қазақ сол үшін
Алты бақан ала ауыз.
Қылып жүрген өнері
Харакеті — әрекет...
Өзі оңбаған ант ұрған
Кімге ойлайды берекет...

Н е г е ө л е н
ж а з а м ы н:

Ескі бише отырман бос мақалдап,
Ескі ақынша мал үшін тұрман зарлап,
Сөз түзелді, тыңдаушы, сен де түзел,
Сендерге де келейін енді аяндап.
Мақсұтым тіл ұстартып, өнер шашпақ
Наданның көзін қойып, көңілін ашпақ.
Үлгі алсын деймін ойлы жас жігіттер
Думан-сауық ойда жоқ әуел баста-ақ...

О й д а н қ а й - ғ ы л ы м ы н:

Ауырмай тәнім,
Ауырды жаным,
Қаңғыртты, қысты басымды.
Тарылды көкірек,
Қысылды жүрек,
Ағызды сығып жасымды.
Сүйеніп күлкі, тоқтыққа,
Тартымды өнер жоқтықта.

Ә р е к е т ш і л е р:

Ел керексіп,
Сөзге емеқсіп,
Не болады мақтаның.
Бейілі шикі,
Ақылы күйкі,
Осы жұрт па тапқаның?

А қ ы н-о п т и м и с т:

Қайғы шығып иыққа,

А с п а н ғ а қ а м ш ы л а н у:

Қамалтпасын тұйыққа.
Сергі көңілім, сергі енді...
Балапан құстай оңдалып,
Қанатыңды комданып,
Жатпа ұяда қорғанып,
Ұш, көңілім, көкке кергі енді (1890).

М о л д а ж а л м а у ы з:

Кітапты молда теріс оқыр,
Даңғарадай боп сәлдесі.
Мал құмар көңілі бек соқыр,
Бүркіттен кем бе жем жесі.

Е л ж у а н д а р ы: («Қайғы шығар ілімнен» деген өлеңде)

Ел жайын біліп, қансаңыз
Айтайын, құлақ салсаңыз.
Кейбіреуі дүрсіп жүр
Жер тәңірісіп кер мағыз.
Кейбіреуі зақуншік
Оңдырмасқа берсе аңыз
Кейбірі пірге қол берген.

**Жуандар, бұзар-
лар кімдер?**

Іші залым, сырты абыз
Кейбірі хажға барып жүр
Болмаса да қаж парыз.
«Қайтсе жеңіл болады жұрт
билемек» (сатира)
Тұрлаусыздың қолынан не келеді,
Ынтықсыз қайтып өнер үйренеді.
Еңбегі жоқ еппенен мал табам деп
Сендіре алмай, сене алмай сенделеді.

**Бастаймын,
ер елім:**

Жұртым-ай, шалқақтамай сөзге түсін,
Ойланшы, сыртын қойып, сөздің ішін.
Біржаңдамай тындасаң нең кетеді,
Шығарған сөз емес қой әңгіме үшін.
Адасып алаңдама жол таба алмай,
Берірек түзу жолға шық қамалмай.
Не ғылым жоқ, немесе еңбек те жоқ
Ең болмаса кеттің ғой мал баға алмай.

Малқорда ит бай:

Малға достың мұңы жоқ малдан басқа
Аларында шара жоқ алдамасқа.
Мал жияды мактанып білдірмекке,
Көзге шұқып малменен күйдірмекке
Өзі шошқа өзгені ит деп ойлар,
Сорпа-сумен, сүйекпен сүйдірмекке.

**Әйелқор, кәрі
бай құзғын:**

Есерлер жас қатынды тұтады екен
Жас қайғысын білдірмей жұтады екен.
Ортасында бұлардың махаббат жоқ
Тұсап қойып, қашырап бұқа ма екен.
Бай қартайса малына берер шылбыр,
Мал өмірді жаңғыртпас құдай ұрғыр.
Біреудің қызын алып малға сатып,
Баяғыны іздеген қандай құрғыр.

**Ән—әсем сый,
оны сүй:**

Ән көңіл құсы...

Ұйқтап жатқан жүректі ән оятар,
Оның тәтті оралған мәні оятар.
Кейі зауық, кейі мұң дертін қозғап
Жас балаша көңілді жақсы уатар.
Құлақтан кіріп бойды алар,
Жақсы ән менен тәтті күй.
Көңілге түрлі ой салар
Әнді сүйсең менше сүй...

Немді аядым.

Ортаға көп салдым
Өзімде барымды.
Япырм-ау, неңді алдым
Сау қоймай арымды?

Шынды айт, ақын:

Ет жүрексіз еріннің айтпа сөзін,
Тіл үйірген нәпсінің қу мінезін.
Тілде сүйек, ерінде жиек бар ма
Шымылдық боп көрсетпес шыңның жүзін.

Эпиграф

Жүрегіннің түбіне терең бойла
Мен бір жұмбақ адаммын оны да ойла.
Соқтықпалы, соқпақсыз жерде өстім
Мың мен жалғыз алыстым кінә қойма.
Чтоб милосердным быть, настез открой
Кто я, предок твой? тайна я, не забудь.
Путь я отдал для тебя, знай, потомок мой
Тысячи раз в бой шел я, не обессудь. (1898).

Арман, намыс арманы:

Атымды адам қойған соң
Қайтіп надан болайын.
Халқым надан болған соң
Қайда барып оңайын?

Үміт алда, арманды келешек ақын шабыты сонда:

Көк қанат бейіс құсындай
Қу ағашқа қонақтап.
Ол бұтақтан қозғалмас
Өкіріп дауыл сокса жел.
Өзгеге бола жырламас
Ыстық күнді жоқтар ол.
Жанымның жарық жұлдызы

Жамандық күнде жарымсың.
Сөз болсын ескі әр сөзі
Кейінгіге қалынсын. (1900).

Қой артық, жылқыны қой:

Жуасты мін де айран іш
Жоқ немеге шатылма.
Ұры, залым, қуларға
Нысанаға шаншылма.

Заманға көнбе,
қарсы бас:

Әр кімді заман сүйремек
Заманды қай жан билемек?
Заманды жаман күйлемек
Замана оны илемек.

27—31-бет.

Осы [жасалған] баяндамада айтылған М. Әуезов ойларының басты-басты желілері кейіннен Абай мұрасы жөнінде әр түрлі жанрда жазылған көркем шығармалары мен абайтану саласындағы зерттеулерінде әрқилы жолдармен таратылса да, өз алдына дербес күйінде жарияланбай келді.

«Абайдың өмірі мен еңбегі» деген баяндамасы жазушы архивінде сақталған қолтаңба негізінде (ЛММА архиві, № 411-папкі, 1—24-б.) алғаш рет жарияланып отыр. Осымен бірге, бұл баяндаманың ғалым тарапынан орыс тіліне өзі аударған түпнұсқасы да (ЛММА архиві, № 200-папкі, 117—131-б.) бірге ұсынылды.

Жизнь и творчество Абая

Доклад М. Ауэзова на юбилейном пленуме СП Казахстана, посвященном столетию со дня рождения Абая Кунанбаева в 1945 г. Текст доклада на казахском языке издавался, на русском языке публикуется впервые. Архив ЛММА, папка № 200, л. 117—131.

Выписка из стенограммы выступления М. О. Ауэзова на заседании Ученого совета Казахского государственного университета им. С. М. Кирова

Выписка из стенограммы выступления М. О. Ауэзова 20 декабря 1946 г. на заседании Ученого совета Казахского государственного университета им. С. М. Кирова по защите кандидатской диссертации А. Жиренчиным на

тему: «Абай и его русские друзья». Архив ЛММА, л. 4—8.

1946 жылы 28 декабрь күні Әбіш Жиреншин ҚазГУ-дің Ғылыми кеңесінде тарих ғылымының кандидаты атағын алу үшін «Абай және оның орыс достары» деген кандидаттық диссертациясын қорғайды. Диссертанттың ресми оппоненттерінен кейін Мұхтар Әуезов Ә. Жиреншиннің зерттеу еңбегі жөнінде өз пікірін білдіріп, кей жерлерін сынға да алады. М. Әуезовтің осы жолғы сөйлеген сөзі стенограммаға түсіп, бір данасы жазушы архивінде сақталып қалады.

М. Әуезовтің Ғылыми кеңесте сөйлеген сөзі оқырман қауымға ЛММА архиві, № 440-папкі, 4—8-беттегі қолжазба нұсқасы негізінде өзгеріссіз ұсынылды.

К лекции «Абай — великий казахский поэт»

М. Әуезов 1948 жылы 15 мартта өткізілген республикалық басшы қызметкерлердің семинарында «Абай Құнанбаев — қазақ әдебиетінің классигі» (ЛММА архиві, № 539-папкі, 35—44-б.) деген тақырыпта лекция оқуға шақырылды. Міне, осындай аса жауапты лекцияға Абай мұрасын қаншалықты терең білсе де алдын ала даярланып, лекцияда айтылар ойларының негізгі желісін тезис ретінде қағазға түсіреді. Мұндай кездегі жазушының лекторлық қызметінде қалыптасқан машығы екенін, оның абайтанудан оқыған лекцияларының жүйесінен де көреміз. Онда да М. Әуезов айтар ойының басты желілерін өте ұтқыр сөйлемдер арқылы оқитын лекциясының жоспары ретінде қағазға түсіріп қоятын да, лекция үстінде оны жан-жақты толықтырып тереңдей баяндайтын. Онысы негізінде сөйлегенде өте жүйелі, алдын ала жазып даярлаған лекция желісіндей өте жатық шығатын. Осы машығын М. Әуезов өте жауапты басшы қызметкерлердің республикалық семинарында оқыған бір сағаттық лекциясында да қолданған. Мұндағы ерекшелік — лектор Абай дүниетанымы, көзқарасы жайлы алғаш рет арнайы тоқталып, өзінің осы саладағы танымын топшылай отырып ашып бергендей. Әсіресе, алға қойған мақсаты екінші бапта (тарауда) айқын сезіліп тұр. Яғни өз ойының түйінді желілерін ХІХ ғасырдағы Қазақстанның қоғамдық ойдың даму тарихы мен бірлікте ала отырып, кең ауқымда ашып береді.

Лектор ретінде лекция желісінде мысалға алынатын

өлең үзіктеріне дейін алдын ала даярлап, қазақ тілінде көшіріп қойып, сөйлеу үстінде мағынасын тікелей орысша түсіндіріп отырған.

1948 жылы 15 мартта осы тезис арқылы оқыған лекциясы стенограммаға түсірілген қалпы жазушы архивінде сақталып қалған, бірақ қатесі көп, біршама сөздер, сөйлемдер түсіп қалып, әрі кісі аттары бұрмаланған. Сонда да тезисі мен стенограмманы салыстырғанда лекция қағазға жазылып оқылғандай өте жүйелі әрі жатық шыққаны көрініп тұр.

Лекторлық өмірінде қалыптасқан іс-тәжірибесі, ысылған дағдысы бұл жолы да өз нәтижесін берген. Бұл өзі өте сирек ұшырасатын қасиет. Ауызша сөйлеген сөздері алдын ала ойланып қағазға жазылған лекциядай стильдік жағынан жұп-жұмыр келген жазба текстің табиғатын танытатын лекторлық талант тыңдаушысын қатты баурап, ұйытатын шешендік өнердің үлгі-өнегесі ретінде ұсынарлықтай қуатқа ие.

Бұл тезис ретіндегі ойлар желісі болғанымен ұлы ақынның дүниетанымын танып білуде ғалым тарапынан айтылған келелі ойлардың абайтану тарихы саласынан жүргізілер келешек ғылыми-зерттеу жұмыстарына адастырмас бағыт-бағдар сілтеуімен де бұл тезистің мән-мағынасы бөлекше жатыр.

Тезис (ЛММА архиві, № 539-папкі, 35—44-б.) жазушы архивінде сақталған қолтаңбасы негізінде ешқандай өзгеріссіз сол бастапқы қалпында жіберіледі.

Тезисы лекции, прочитанной 15 марта 1948 г. на республиканском семинаре руководящих работников. Архив ЛММА, папка № 539, л. 35—44.

Стенограмма лекции

«Абай Қунанбаев — казахский поэт».

Стенограмма лекции, прочитанной 15 марта 1948 г. в г. Алма-Ате на республиканском семинаре руководящих работников. Архив ЛММА, папка № 443.

Бұл лекция 1948 жылы 15 мартта жауапты қызметкерлердің республикалық семинарында «Абай — казахский классик» деген тақырыпта оқыған лекциясының стенограммаға түскен тексі негізінде оқырман назарына ұсынылып отыр. Бірақ стенограммадағы кісі аттары, кейбір ұғымдар немесе басқадай шығарма аттары қате берілсе, лекция үстінде қазақ тілінде мысал ретінде кел-

тірген өлең үзіктері мен кейбір цитаталар түспей қалған. Бұлардың орнын осы лекцияға даярлану үстінде бір жүйеге түсіріп, оқылар лекцияның жоспары ретінде айтылар ойының басты желілері мен онда келтірер өлең үзінділерін қысқа-қысқа тезис-жоспар ретінде қағазға түсірген шашпа пікірі негізінде (Қараңыз: ЛММА архиві, № 539-папкі, 35—44-б.) толықтырып, қалпына келтіріп отырдық.

Лекцияның басталу алдында лектордың «Абай» романының авторы ретінде сөйлемей, қайта Абай мұрасының зерттеушісі болып сөйлейтінін ескерткен. Осы себепті лектор алдына қойған мақсаты тұрғысынан Абайдың XIX ғасырдағы қоғамдық ой-пікірдің даму жолындағы орны мен сол тұстағы саяси-әлеуметтік құбылыстың даму тарихында қай жаға, қай бағытты ұстанған бағдарына молырақ тоқталып шола әңгімелейді. Абай осы тұста өзінің творчестволық ой-пікір, соны танымымен жалпы Шығыстағы соны құбылыс екенін, сонымен қатар орыстың классикалық әдебиетімен терең туысып, өнердегі жаңалықтарын терең талдап түсіндіреді.

Абайдың Толстойға қатысты өте күрделі жақтарын абайтануда ол үстірт танылып келген еді. Бұл жөнінде М. Әуезов өзі ұстанып келген танымының бетін ашады. Кейбір тезистерінде мұны анық білдірген де болатын. Эпопея мен ақын мұрасын зерттеулерінде осы тезисте айтылған ойдың бағыт-бағдарын берік ұстағанын көрсетеді. Өз тезисі негізінде М. Әуезов Абайдың халықшылдарға қатысы мен Толстойдың қарым-қатынасы арасындағы елеулі ерекшелікті баса айтады. Осы тұрғыдан қарағанда, Абай Толстойдың кертартпа ілімі мен жазушылық өнеріндегі ерекшелікті жіті танып, білгендіктен де М. Әуезов: «...толстойшылдықтың емес, Толстойдың реализмін қабылдайды», — деп ой қорытады.

Лекцияда айтылған ойдың жаңа бір желісі — камили инсани (высоко нравственная личность) мәселесі төңірегіне топталған. Бұл, әсіресе, Абайдың «Сәулең болса кеуденде» өлеңіндегі ноль, единица туралы ойларымен байланысты қарастырылған.

Лекцияда Абайдың дүниетанымындағы затшылдық, санашылдық танымдарымен бірге ондағы дуализм, дін және этикалық, эстетикалық көзқарасы алғаш рет нақтылы түрде әңгімеленеді.

М. Әуезов тарапынан айтылған бұл нақтылы пікірлер бұрын баспа бетінде мәлімденбеген болатынды. Осы

себепті де лектор: «...біз бұған дейін жарияланған мақалалардағы ойды айтып отырған жоқпыз», — деп жайдан-жай ескертіп отырған жоқ.

Лекция үстінде М. Әуезов баяндаған ойлардың соны бір қыры әсіресе оның Абай мұрасында орын алған нәзира, нәзирагөйлік жөніндегі танымында жатыр. Абай тіпті шығыстағы нәзирагөйлік дәстүрді дастандарында ғана қолданумен шектелмей, оны Пушкин, Лермонтов шығармаларын аудару үстінде ой, сарын жарыстыру түрінде пайдалана білгендігін ескертеді.

Лекцияда айтылған әрі бұрын баспасөз бетіне түспеген соны таным, жаңа ой-толғаныстары абайтану саласында жазылар келешек ғылыми-зерттеулер үшін бағыт-бағдар берер қуаты әлі де биік дәрежеде тұрған туынды деп қарау ләзім.

Бұл лекция тексі де ЛММА архиві, № 443-папкіде сақталған қолжазба нұсқа негізінде жіберілді.

Выступление в Колонном зале Дома Союзов 24 сентября 1954 г. в Москве на торжественном заседании, посвященном 50-летию со дня смерти Абая Кунанбаева. Архив ЛММА, папка № 199, л. 174—176.

1954 жылы 24 сентябрьде Абайдың қайтыс болуына орай Москвада Советтер үйінің залында өткен салтанатты мәжілісте сөйлеген Мұхтар Әуезовтің сөзі ЛММА архиві, № 199-папкі, 174—176-бетінде сақталған қолжазба нұсқасының негізінде жіберілді.

О значении русского языка.

Отрывок из выступления на республиканском совещании учителей, посвященному изучению русского языка.

Архив ЛММА, папка № 225, л. 14—16.

Халықтың қадырдан ұлы

Абайға республика астанасы төрінде монументальды ескерткіш орнату мәселесі ұлы ақынның жүз жылдық юбилейіне даярлық тұсында-ақ Мұхтар Әуезов тарапынан қойылған болатын-ды. Осы талабы екінші рет 1948 жылы 29 февральда ҚҚП ОК-і мен Қазақ ССР Ғылым

академиясының Президиумына жолдаған хатында қайтанды.

Осындай ізгі мақсат ақыры кеп 1960 жылы ноябрь айында жүзеге асып, ұлы ақынға арналған көрнекті ескерткіш — астананың Абай проспектісіндегі биік тұғырға орнатылды.

Мүсінші Наурызбаев жасаған Абай ескерткішін ашу, арнайы сөз сөйлеу құрметі абайтанудың бірегей білгірі Мұхтар Әуезовке тапсырылды. Абай ескерткішін ашудағы М. Әуезов сөзі орыс тіліндегісінен қоса (ЛММА архиві, № 255-папкі, 70—72-б.) өзгеріссіз сол қалпында ұсынылып отыр.

Выступление на открытии памятника Абаю Кунанбаеву.

Выступление на митинге, посвященном открытию памятника Абаю Кунанбаеву в г. Алма-Ате 12 ноября 1960 г.

Архив ЛММА, папка № 465.

Сәбит Мұқановтың «Абай Құнанбаев» атты монографиясы туралы

Абайдың жүз жылдық мерекесі қарсаңында жазылған жазушы С. Мұқановтың «Абай Құнанбаев» деп аталатын көлемді қолжазбасына Мұхтар Әуезов тарапынан жазылған көлденең пікір болатын (ЛММА архиві, № 39-папкі, 10—29-б.).

Бұл монографиялық қолжазба М. Әуезов тарапынан айтылған кемшін жайлары жөнделмеуі себепті, көп жылдар бойы жарық көрмей жатып қалды. М. Әуезов сын айтқан қолжазбаның бір данасы Қазақ ССР Ғылым академиясының Орталық ғылыми кітапханасында сақталып келеді.

С. Мұқановтың осы қолжазбасы ешқандай өзгеріссіз сол қалпында 1964 жылы «Мектеп» баспасында «Жарық жұлдыздар» деген атпен жарияланды. Кейіннен жазушының он алты томдық шығармалары басылғанда Абай туралы монографиясы екінші рет қайталанып жарық көрді. Жазушының 16-томына енген ұлы ақын мұрасы туралы қолжазба нұсқасына көлденең пікір (рецензия) жазылып, елеулі кемшіліктері көрсетілді. Қолжазбаға

арнаулы редакция жүргізіліп, оларға түсініктеме беру арқылы жариялау қажеттілігі ескертілсе де, тағы да сол қазқалпында өзгеріссіз басылып кетті. Тек үзінді ретінде келтірілген Абай өлеңдері қайта қарастырылып, бір ізге түсірілді.

Қазақстан Орталық партия Комитетінің агитация-пропаганда бөліміне, ... Қазақ ССР Ғылым академиясының Президиумына

Мұхтар Әуезов 1948 жылы Қазақстанда әдебиет, көркемөнер, ғылымды көркейту, дамыту жайлы ойларын, кейбір ұсыныстарын Қазақстан Орталық партия Комитеті мен Қазақ ССР Ғылым академиясының Президиумына хат арқылы жолдаған болатын-ды. Онда, әсіресе, Абай, Жамбыл музейінің ескерусіз қалып, өркендеп дами алмау жөнінде аса күрделі де өзекті мәселе көтереді (қараңыз: Данадан қалған бір арман. Қазақстан мұғалімі, 1977. 19 август).

Ұлы жазушының бұл хаты да ЛММА архиві, № 509-папкіде сақталған қолжазба нұсқасының негізінде біршама қысқартулармен ұсынылды.

Қазақ ССР Оқу министрлігіне

Бұл арада М. Әуезовтің Қазақ ССР Оқу министрі Әди Шәріповтың тікелей тапсыруы бойынша қазақ әдебиеті оқу программаларына жазған көлденең пікірлерінен тек Абай мұрасына қатысты жерлері ғана беріліп отыр (ЛММА архиві, № 211-папкі, 40—50-б.).

Көлденең пікір 1951 жылы 26 июньде жазылып, программада айтылған Абай мұрасы жайындағы төрт түрлі мәселеге ерекше көңіл бөлген: 1. Абай мұрасы қазақ әдебиеті программасында бүкіл Россия тарихымен тікелей жалғас туған рухани құбылыс ретінде таныту қажет. 2. Қазақ әдебиеті тарихын зерттеуде кейбір демо-гогтық әрекеттен көпке дейін Абай мұрасының шығысқа қатысы көп уақытқа дейін айыпталуы себепті, М. Әуезов Абай мұрасының рухани нәр алған кездерін Советтік шығыс классиктері шеңберінде ғана қарауды ұсынуы сол кезеңнің әдеби атмосферасындағы уақытша

жағдайға байланысты айтылған еді. 3. Программда Абайдың жастық шағындағы өлеңдері заңды орын алуы керек. Бұл жөнінде осы тұста ақын мұрасының алғашқы кезеңін терістеу сияқты қияс пікірдің орын алғанын да атап өтудің орны бар деп біледі. 4. Өзінің абайтану сандасында жазылған басты еңбектерін программа мен оқулықтарда пайдаланудың реті бар деп қараған.

Ә. Жиреншиннің «Абай Құнанбаев» деген кітабы туралы пікір

Әбіш Жиреншиннің «Абай Құнанбаев» деген кітабы автордың кандидаттық диссертациясы негізінде 1949 жылы «Абай и его русские друзья» деген атпен жарияланған еңбегінің біршама толықтырылып қазақшаланған нұсқасы болатын. Ә. Жиреншиннің 1946 жылы С. М. Киров атындағы Қазақ университетінің Ғылыми кеңесінде тарих ғылымының кандидаттық ғылыми атағын алу үшін қорғаған диссертациялық еңбегіне де М. Әуезов сын пікір айтқан еді.

Ә. Жиреншиннің «Абай Құнанбаев» деп аталатын еңбегі 1951 жылы жарияланып, сигнальный экземпляр шыққанда, баспа орны белгісіз бір себептермен абайтанудың бірегей білгірі М. Әуезовтен көлденең пікір айтуды өтінуі бойынша осы рецензия жазылады (ЛММА архиві, № 213-папкі, 13—17-б.).

М. Әуезов бұл кітапты әлі де болса көптен орын алып отырған ғылымдық, тарихтық, немесе фактылардың өңін айналдырып бұрмалай көрсету тәрізді қателіктерден арылып барып шығаруды ұсынады. Сол мақсат тұрғысынан рецензент кітапта орын алған қате пікірлер мен бұрыс көрсетілген деректер көзіне арнайы түрде көптеген сын-ескертпелер айтады. Әсіресе еңбектегі танымдық пікірлерге сын-ескертпелер қаттырақ айтылған. Мысалы, кітаптың 95-бетіндегі автордың үзілді-кесілді негізсіз пікіріне «95-бетте Абайдың көзқарасы материалистік көзқарас деп кесіп шешу ұшқары», — деп ескертеді. Немесе автордың Сұлтанмахмұтты Абайдың ақын шәкірттеріне қосуын орынсыз деп табады. Себебі М. Әуезов көптен бері зерттеп келе жатқан Абай ақындығының айналасы деген танымының тұрғысынан Сұлтанмахмұтты т. б. ақындық майданына Абайдан кейін шыққан ақындарды Абайға шәкірт ақын ретінде қара-

май, қайта оларды Абайдың ақындық дәстүрін дамытушылар тобына қосатын танымы белгі беріп тұр.

М. Әуезов көбінесе кітап беттеріндегі жеке ұшқары фактілік қателерді теріп көрсетуінің де оқырмандарды адастырмау үшін мәні бар нәрселер. Мысалы, 27 қарасөздегі Аристодим мен Сократ хақимді автордың Сократ пен Аристотель деп жаңсақ көрсетуін ашады. Немесе Ақылбайды қалада оқыды, Михаэлис Абай аулында болды, Изғұттыны Құнанбайдың баласы деп баяндауында фактыларды негізсіз бұрмалап көрсетуін сынға алады.

Ә. Жиреншин кітабы М. Әуезов тарапынан айтылған еділ, сын-ескертпелері түзетілмей сол қалпында жарияланып кетуі себепті, оқырмандар үшін М. Әуезовтің арнайы жазған пікірінің абайтану тарихында ғылыми мәнін әлі де сақтауда.

Краткий предварительный отзыв о диссертационной работе М. С. Сильченко на тему «Русское литературное влияние в стихах и песнях Абая»

М. Әуезов доцент М. С. Сильченконың докторлық диссертацияның қолжазбасына алдын ала білдірген бұл пікір 1951 жылы 29 январьда жазылған болатын (ЛММА архиві, № 561-папкі, 10—12-б.). Автордың пайымдауынша, М. С. Сильченко зерттеуінің мәні — Абайдың халық ауыз әдебиетімен творчестволық байланысы және орыс классиктерінің Абай лирикасына еткен ықпалы нақтылы деректі салыстырулар жасауында жатыр. М. Әуезовтің һашия түрінде қолжазбаның әрбір бетінде белгі қойған жазбаша пікірлері де жиі ұшырасады.

М. С. Сильченко М. Әуезов жазған сын пікірлермен қатты санаса отырып қолжазбаны қайта өңдеу арқылы жөндегені 1956 жылы «Творческая биография Абая» деген атпен жарық көрген монографиясында айқын аңғарылып тұр.

Краткий предварительный отзыв о докторской диссертации М. С. Сильченко на тему «Русское литературное влияние в стихах и песнях Абая», датированный 29 января 1951 г.

Архив ЛММА, папка № 561, л. 10—12.

Отзыв о статье тов. Тажибаева Т. Т. на тему «Психологические взгляды Абая Кунанбаева»

Профессор Төлеген Тәжібаевтің «Абай Құнанбаевтың психологиялық көзқарасы» деген мақаласының қолжазбасы М. Әуезовтің көлденең пікірінен кейін кемшіліктерінен арылып С. М. Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінің ғылыми еңбегінде алғаш рет жарияланды. Тәжібаевтің бұл зерттеуін М. Әуезов абайтанудағы басқа ғылым саласында жаңа таным тұрғысынан қосылған тырнақалды еңбек деп аса жоғары бағалаған. М. Әуезов айтқан сын-ескертпелерді автор соңғы жылдарда жүргізген Абайдың психологиялық, педагогикалық, философиялық көзқарасын зерттеу үстінде ескере отырып жазған «Философско-психологические и педагогические взгляды Абая Кунанбаева» деп аталатын ғылыми еңбегін 1954 жылы кітап етіп шығарды.

М. Әуезовтің проф. Т. Тәжібаевтің «Абай Құнанбаевтың психологиялық көзқарасы» деген қолжазбасына жазылған көлденең пікірін ҚазГУ-дің профессоры Құбығұл Жарықбаев архивтен тауып, жазушының әдеби музей үйіне тапсырған нұсқасы негізінде ешқандай өзгеріссіз сол қалпында жіберілді.

Рукопись отзыва хранится в архиве Казахского государственного университета им. С. М. Кирова. Датирована 1959 г.

К беседе («Абай» романы туралы әңгіме)

М. Әуезовтің «К беседе» (ЛММА архиві, № 540-папкі, 41—45-б.); «К выступлению о романе» (ЛММА архиві, № 540-папкі, 68—72-б.); «К лекции об «Абае» и «Путь Абая» (ЛММА архиві, № 529-папкі); «Абай докладына» (ЛММА архиві, № 539, 51—69-б.) деп аталатын шашпа пікірлер циклі жазушының көп ойланып толғанудан кейін «Абай жолы» эпопеясының жазылу тарихы туралы мақала жазуға алдын ала қаншалықты даярлықпен келгендігін байқатады. Жазушыға тән дағдылы машығы — күрделі бір тақырып төңірегінде ойланып ой қорытқанда өзі келген ой тұжырымын қысқа-қысқа тезис істеттес қалыпта қағазға түсіріп отыратын дағдысы болатын-ды.

1959 жылы жарияланған («Моя работа над романами

об Абает. Вопросы литературы, 1959, № 6, с. 104—154; «Как я работал над романами «Абай» и «Путь Абая». В кн.: Абай Құнанбаев. Алматы, 1967, 357—376-б.) және бүкілодақтық радиодан сөйлеген сөзінде өзінің көптен бері даярланып келген «Абай жолы» эпопеясының жазылу тарихына орай арнайы түрде жазған өзінің жазушылық лабораториясының сырын ашуға арналған зерттеушілік характердегі мақаласы еді.

Жоғарыда аталған шашпа пікірлер циклінде тезис ретінде жазылған ой-толғаныстарын оқтын-оқтын қағаз бетіне түсіріп, ой сараптап, жұртшылыққа айтпақ ойының негізгі желілері жатыр. Егер осыларды бойлай зерттеп, жан-жақты талдайтын болсақ, «Абай жолы» эпопеясының жазылу тарихы мен жазушы лабораториясының ғажайып сырларына бойлай еніп, көп құбылыстардың мән-мағынасын танып-білуге жазушының өзі көмекке келерін сезінеміз. Бұлар келешек жас зерттеушілерге іздесе таптырмас даяр тұрған мол деректер көзіне айналары хақ. Осыған мысал ретінде алар болсақ, жазушының «К выступлению о романе» деген пікірінде ұшырасатын «Что учтено из критики?» деген тезисіне ой жүгіртіп байқайықшы. Бұл тезистің төркінін тереңдеп ашу өз алдына бір мәселе. Ал «Абай», «Абай жолы» романдары жөнінде әдеби сында көптеп айтылған сын пікірлерді жазушы қабылдай бермеген, бірақ ақылға қонатын, дәлелді дегендерінен бойын аулақ ұстамаған да. Мысалы, «Знамя» журналында «Абай жолының» үшінші, төртінші кітаптарын жариялау үстінде, журнал редколлегиясының: «XIX ғасырдың аяғындағы қазақ қоғамының әлеуметтік жіктелуін неғұрлым анығырақ көрсету керек. Сіз қазақ кедейлерінің жергілікті феодалдар тарапынан тағылықпен қаналуын сенімді түрде көрсете алғансыз, бірақ Сіз қазақ халқының патша өкіметі тарапынан отар ретінде қаналуын әлі де жеткілікті көрсете алмағаныңыз айқын...

... Қазақ кедейлерін екі жақты қанау тақырыбы романда мейлінше айқын, ашық көрсетілуі тиіс» (Кітапта: Л. М. Әуезова. М. О. Әуезов творчествосында Қазақстан тарихының проблемалары», Алматы, 1977, 23-б.), — деген сын пікірінен кейін романның «Қақтығыста» деген тарауын (бұл тарау «Ақын аға» романында бұрын «Қазада» деп аталатын) қайтадан жазып, көптеген тарихи деректер негізінде толықтыра түседі. Мұны тіпті соңғы кезде архив сөресінен табылған СССР Жазушылар ода-

ғының секретариатында 1952 жылы 15 январьда өткізілген «Знамя» журналының авторлармен жұмыс істеуі жайлы арнаулы мәжілісінің материалдарынан да көреміз. «Обсуждение работы журнала «Знамя» (Архив СП СССР, ф. секретариата, оп. 25, ед. хр. 60, л. 16) деп аталатын материалда осы мәжілісте сөйлеген журнал редакторы В. Кожевников: «...Характерна работа, которую редакция проделала вместе с Ауэзовым, мы два раза его вызывали и длительное время продолжалась работа над его книгой. Вот перечень на четырех страницах той работы над его которую проделала редакция над книгой Ауэзова, пришлось поднять огромный исторический материал и изучить его, прочесть классиков, найти в архивах массу исторических материалов о влиянии русских демократов и русской культуры на движение казахского народа. Это была огромная кропотливая работа, мы подготовили весь материал для Ауэзова и сцены потравы, когда приезжают русские переселенцы — мы достали целые кипы материалов из разных учреждений, из архивов, организовали представление о том, как они ехали, как их встречали...», — деп романның «Қақтығыста» деген тарауында суреттелген деректердің төркінін ашып беріп отыр.

Жоғарыда аты аталған нақтылы шашпа пікірлердің бәрі де жазушы архивінде сақталған түпнұсқалар негізінде өз қалпында беріліп отыр.

«К беседе», «К выступлению о романе», «К лекции об «Абае» и «Пути Абая».

Планы к беседам, выступлениям, лекциям о работе, истории создания эпопеи «Путь Абая».

Архив ЛММА, папка № 540, л. 41—45; папка — 540, л. 68—72; папка — № 529.

Как я работал над романом «Абай».

Текст выступления «Как я работал над романом „Абай“» был подготовлен для участия в съемке кинохроники. Текст был использован впервые в кадрах документального фильма «Мухтар-ага», созданного на киностудии «Казахфильм».

Открытое письмо в редакцию «Литературной газеты»

1953 жылы «Қазақ ССР Ғылым академиясының Хабаршысы» журналының төртінші санындағы Сәбит Нұ-

рышовтың қараборандатқан «До конца искоренить буржуазно-националистические извращения в изучении творчества Абая» деген басмақала жарияланған болатын.

Басмақалада М. Әуезовтің Абайдың әдеби мұрасы жайында жазылған ғылыми зерттеулері біржақты қиястықпен терістелуі — әрине, сол тұстағы әдеби ортадағы ауа жайылушылықтың кең өріс алуына орай туындаған құбылыс екендігі жұртшылыққа мәлім нәрсе. Осы жалалы да зиянды мақаланың дауынан өзін ақтап қорғау үшін Мұқаң «Литературная газетаға» ашық хат жазып, қоғамдық пікірдің ара түсуіне мұқтаж болған.

1953 жылы 18 майда «Литературная газетаға» жазылған ашық хаты көп ұзамай 1953 жылы 2 июньде СССР Жазушылар одағының Секретариатында арнайы қаралады. Секретариат мәжілісінде М. Әуезов хаты бойынша тағайындалған комиссия мүшелері: Қ. Симонов, Н. Тихонов, В. Кожевниковтердің ұсынысы тыңдалып, арнайы қаулы алады. Осы қаулының мазмұны оқырмандарға түсінікті болуы үшін, музейдің ғылыми қызметкері Ерлан Тәжібаев тауып әкелген архив сөресінде сақталған мәжіліс стенограммасынан үзінді келтіре кетейік:

«Стенограмма заседания Секретариата Правления. г. Москва, 2 июня 1953 г.

Председатель — Симонов К. М. Слушали: 1. О заявлении т. Ауэзова.

С и м о н о в К. М. По поручению Секретариата, комиссия в составе Тихонова, Кожевникова и меня ознакомились со всем материалом по письму т. Ауэзова, разговаривала с Ауэзовым, привлекла к этому делу т. Джаймурзина и пришла к тому предложению, которое мы единодушно выносили на Секретариат (читает предложение).

т. А у э з о в: Ваше решение самое взыскательное, мудрое и справедливое, и я его принимаю. Эта беспринципная группировка, так признано партийной организацией. Мы оба ответственные и достаточно сознательные люди. Надо, чтобы и Муканову эта была товарищески внушительно сказано.

С и м о н о в К. М. — Мы можем вызвать т. Муканова и поговорить с ним.

П о с т а н о в и л и:

1. Поручить «Литературной газете» напечатать ста-

тью о неправильном выступлении С. Нурушева в «Вестнике Академии наук Казахской ССР», № 4, за 1953 г. в которой автор вместо деловой критики писателя М. Ауэзова о творчестве Абая, предпринял попытку политической дискриминации М. Ауэзова, как советского писателя.

2. Рекомендовать т. Ауэзову и Муканову выступить в республиканской печати с совместным письмом, до конца раскрыв в этом письме вредное значение для развития казахской литературы и для их собственного творчества сложившихся между ними нездоровых, непринципиальных отношений, ведущих к групповщине» (Архив СП СССР ф. секретариата, оп. 26, ед. хр. 22, л. :—2).

Мұхтар Әуезовтің «Литературная газетаға» жазған ашық хатының тексі СССР Жазушылар одағының архивінде сақталған нұсқасы негізінде (Архив СП СССР, ф. секретариат, оп. 26, ед. хр. 21, л. 66—67) біршама қысқартулар арқылы жіберілді.

Публикуется отрывок, касающийся проблемы абаяведения.

Из открытого письма в «Литературную газету», 1953 г. Архив ЛММА, папка № 570.

М А З М Ы Н Ы

Алғы сөз	5
Предисловие	10
Абай өмірбаяны	
Абайдың өмірбаяны	14
Абай Кунанбаев (1845—1904)	17
[Кунанбаев Абай (Ибрагим)]	18
Абай шығармаларының текстологиясы	
Абайдың тұңғыш толық жинағы	24
Тұрысбек [18]82 жылы туған	39
Қартайсаң қайғы ойлайсың, ұйқы сергек	39
Соображения по поводу подготовки к 100-летию юбилею Абая Кунанбаева	40
Қазақтың көркем әдебиет баспасының бас редакторы ж[олдас] Ғ. Ормановқа	44
Абайдың басылымдары жәйінде	46
Абай сөзі дейді	51
«Онегин»	52
Поэзия	53
Замечание к анализу	54
Түйе қуған қатын [Шәріпке]	55
Абай мұрасының рухани көздері	
Поэтическое окружение Абая	57
Абай — казахский классик	71
Абай	79
О культуре все мысли (просвещение масс)	80
Кем был Абай?	80
Великий поэт-просветитель Абай Кунанбаев	83
План биографического тезиса о гениальном казахском поэте — основоположнике казахской письменной литературы Абая Кунанбаева	86
Абайдың ақындық дәстүрі (мектебі)	
Тезисы доклада на тему «О поэтической школе Абая»	89
Қазақ әдебиетінің тарихы	91
Абай мектебінің ақындары	93
Көкбайдың ақындығы	95
Из выступления на общегородском собрании интеллигенции 27 апреля 1951 г.	103
Достижение и недостатки в изучения наследия Абая	105

Замечание к статье газеты «Казахстанская правда» от 2 июня 1953 г. под заголовком «По поводу романа М. Ауэзова „Абай“»

117

Абайтанудың арнаулы курсы

Абайтану (лекция)	125
Абайтанудың арнаулы курсы	166
2-лекция. Абайдың басылымдары	195
Абай жөніндегі тақырыптар	197
Абайды тану жөніндегі зерттеулік мәселелер	198
35 сөз	199
«Абайды тану» атты арнаулы курстың С. М. Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінің әдебиет факультетіне лайықталған программасы (8 февраль, 1951 ж.)	200

Баяндамалар, сөздер, пікірлер

Абайдың өмірі мен еңбегі (Ұлы акынның 100 жылдық юбилейіне жасаған баяндама)	204
Доклад на тему «Жизнь и творчество Абая» (для юбилейного Пленума СП Казахстана)	224
Выписки из стенограммы выступления М. О. Ауэзова на заседании Ученого совета Казахского государственного университета им. С. М. Кирова	245
К лекции «Абай — великий казахский поэт»	249
Стенограмма лекции «Абай Кунанбаев — казахский поэт»	254
Выступление в Колонном зале Дома Союзов 24 сентября 1954 г. в Москве на торжественном заседании, посвященном 50-летию со дня смерти Абая Кунанбаева	272
[О значении русского языка]	274
[Халықтың қадырдан ұлы]	276
Выступление на открытии памятника Абаю Кунанбаеву 12 ноября 1960 г.	277

Абайтану жайлы еңбектерге пікірлер

Сәбит Мұқановтың «Абай Құнанбаев» атты монографиясы туралы	280
Қазақстан Орталық партия Комитетінің Агитация-Пропаганда бөліміне, Қазақ ССР Ғылым академиясы Президиумына	292
Қазақ ССР Оқу министрлігіне. С. М. Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінің қазақ әдебиеті кафедрасының бастығына (мәлімет үшін)	296
Ә. Жиреншиннің «Абай Құнанбаев» деген кітабы туралы пікір	297
Краткий предварительный отзыв о диссертационной работе М. С. Сильченко на тему «Русское литературное влияние в стихах и песнях Абая»	301
Отзыв о статье тов. Т. Т. Тажибаева на тему «Психологические взгляды Абая Кунанбаева»	303
С. М. Киров атындағы [Қазақ] мемлекеттік университетінің филология факультетінің студенті Есбаев Құлмағамбеттің дипломдық жұмысы туралы пікір	304
Әрхам Ысқақовтың «Абай өмірі» деген атпен жазылған қолжазбасы жөнінде пікір	305

«Абай жолы» эпопеясының жазылу
тарихынан

К беседе [о романе «Абай»] («Абай» романы туралы әңгімеге)	310
К выступлению о романе .	311
К лекции об «Абае» и «Пути Абая»	313
Как я работал над романом «Абай» .	317
Открытое письмо в редакцию «Литературной газеты»	318
 Түсініктемелер (Комментарии)	 321

Мухтар Омарханович Ауэзов

НЕОПУБЛИКОВАННЫЕ МАТЕРИАЛЫ ПО АБАЕВЕДЕНИЮ
(на казахском и русском языках)

*Утверждено к печати Ученым советом
Института литературы и искусства им. М. О. Ауэзова
Академии наук Казахской ССР*

Рецензент доктор филологических наук *М. Дуйсенов*

Зав. редакцией *Т. Беркимбаев*
Редакторы *К. Шалкаров, Н. В. Леонова*
Художественный редактор *В. М. Грущак*
Оформление художника *Н. Ф. Чурсина*
Технический редактор *В. К. Горячкина*
Корректоры *Х. Б. Исакова, С. О. Каймулдина*

ИБ № 2417

Сдано в набор 21.01.88. Подписано в печать 12.05.88. УГ11071.
Формат 84×108¹/₃₂. Бум. тип. № 1. Литературная гарнитура.
Высокая печать. Усл. п. л. 19,58. Усл. кр.-отт. 19,63.
Уч.-изд. л. 19,19 (2 вкл.). Тираж 2300. Заказ 66. Цена 2 р. 30 к.

Издательство «Наука» Казахской ССР
480100, Алма-Ата, Пушкина, 111/113
Типография издательства «Наука» Казахской ССР
480021, Алма-Ата, Шевченко, 28